

2002. Március

Csoma Borbála, Hadas Miklós,
Katona Csaba, Mohácsi Gergely,
Szegedi Péter, Zeidler Miklós
tanulmányai

Pierre Bourdieu
Javaslat
a sportszociológia
programjára

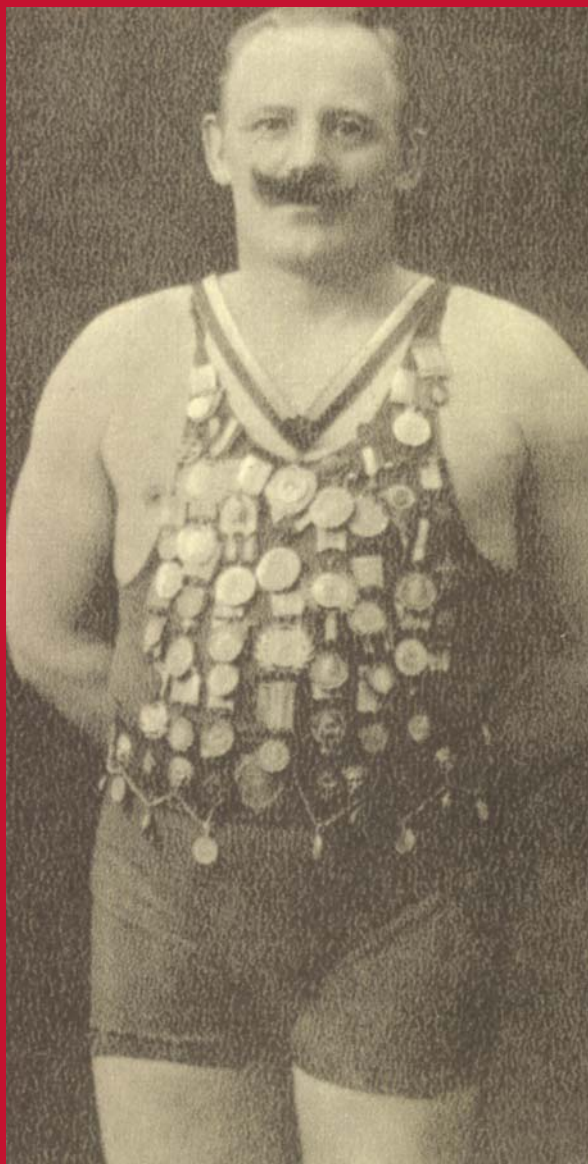
Eric Dunning
A sport mint férfiaknak
fenntartott terület

František Kolár
A Slavia és a Sparta
„kibékíthetetlen”
rivalizálása

Körkérdés a
társadalomtörténeletről 2.

Gerhard Baumgartner, Constantin
Iordachi, Árpád von Klimó, Jürgen Kocka,
Elena Mannova

Sport és testkultúra

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

*„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk,
velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk,
mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”*

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület:

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség:

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Keszei András
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A szám megjelenését
a **Nemzeti Kulturális Alap** támogatta.

Kiadja az **ÚJ MANDÁTUM** Lap- és Könyvkiadó

Felelős kiadó Németh István

Lapterv: Zátonyi Tibor

Kiadóhivatal: 1134 Budapest, Kassák Lajos u. 9. I./1.

Telefon/fax: 349-9684, 359-6338 / e-mail: mandatum@elender.hu

Szerkesztőség: www.korall.org / e-mail: korall@mailbox.hu

Nyomás, kötés: Főnix Kft 1053 Budapest, Szalay u. 3.

Telefon: 306-8588, 306-8702

Felelős vezető: Soskóné Müller Judith

ISSN 1586-2410

Tartalom

Tanulmányok

Sport és testkultúra

Pierre Bourdieu:	Javaslat a sportszociológia programjára	5
Hadas Miklós:	A gymnastica, avagy „a fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka”. Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához	15
Mohácsi Gergely:	Szép, Erős, Egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében	34
Katona Csaba:	Füred és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években	56
Csoma Borbála:	Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben. Egy csehországi fürdő mindennapjai magyar szemmel	78
František Kolář:	A Slavia és a Sparta „kibékíthetetlen” rivalizálása. Fejezet a cseh labdarúgás történetéből	95
Zeidler Miklós:	Egy régi pálya a polgári korban – a Millenáris Sporttelep	117
Eric Dunning:	A sport mint férfiaknak fenntartott terület: megjegyzések a férfi identitás társadalmi gyökereiről és változásairól	140
Szegedi Péter:	„Ha a bajonett most nálam volna, keresztülszúrnám!” Futballerőszak a két háború közötti Kelet-Magyarországon	155

A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről 2.

Gerhard Baumgartner, (187)

Constantin Iordachi, (190)

Árpád von Klimó, (200)

Jürgen Kocka, (202)

Elena Mannova (204)

Körkép

Trencsényi Balázs –	Workshop a Közép-Európai Egyetemen.	
Török Zsuzsa:	„Változó történetírás Közép-Európában – új témák, új módszerek”	208

Recenziók

Stephen Kalberg:	Max Weber’s Comparative-Historical Sociology – Juliane Brandt	217
F. M. L. Thompson:	Gentrification and the Enterprise Culture, Britain 1780–1980 – Timár Attila	226
Faragó Tamás:	Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992) – Horváth Gergely Krisztián	232
Marcus Binney:	Town Houses. Evolution and Innovation in 800 Years of Urban Domestic Architecture – Pilkhoffer Mónika	241
Szerzőink		245
Contents		246
Abstracts		248

Pierre Bourdieu*

Javaslat a sportszociológia programjára**

A tudományos sportszociológia nehézségeinek egy része abból ered, hogy a sport-szociológusok tulajdonképpen kétszeresen is elnyomottak: a szociológusok között csakúgy, mint a sport világában.

Mivel túl hosszú lenne ezt a kissé keménynek tűnő megállapítást kifejtteni, a próféta-hoz hasonlóan egy parabolát fogok alkalmazni. Tegnap este barátaim amerikai szociológus ismerősével, Aaron Cicourellel beszélgetve azt tudtam meg, hogy az USA-ban a kiemelkedő fekete atléták, akik gyakran fizetést kapnak a nagy amerikai egyetemektől, egyfajta aranyozott gettóban élnek, mint például a Stanford Egyetemen, azon egyszerű oknál fogva, hogy a jobboldali emberek ne beszélhessenek velük mint feketékkel, a baloldaliak pedig mint sportolókkal. Ha végiggondoljuk ezt a paradigmát, megértjük azoknak a különleges nehézségeknek a lényegét, amelyekkel a sportszociológia szembenéz: a szociológusok lenéznek, a sportolók megvetik. A társadalmi munkamegosztás a tudományos munkamegosztásban is reprodukálódni látszik. Egyfelől vannak emberek, akik nagyon jól ismerik a sportot gyakorlati oldaláról, de nem tudnak beszélni róla, másfelől vannak, akik a gyakorlatban nem ismerik a sportot, viszont tudnának róla beszélni, de nem hajlandók rá, vagy össze-vissza csinálják.

Ahhoz, hogy kialakulhasson a sport szociológiája, először azt kell felismerni, hogy nem elemezhetünk egy sportágat a többi sporttevékenységtől függetlenül; a sporttevékenységek által lefedett területet rendszerként kell értelmezni, amelyben minden egyes elem megkapja saját megkülönböztető értékét. Más szóval, egy sport megértéséhez, bármelyikről legyen is szó, meg kell határozni a többi sportág között elfoglalt helyét. Ez utóbbit az alábbi indikátorok összességéből határozhatjuk meg: egyfelől a sportolók megoszlása a társadalmi térben elfoglalt helyük szerint, a különböző szövetségek tagjainak száma, anyagi helyzete, vezetőik társadalmi jellemzői szerinti megoszlása, stb.; másfelől a testhez való viszony típusa alapján, vagyis amit az adott sport előnyben részesít vagy megkövetel, aszerint, hogy közvetlen érintkezéssel, test-test elleni küzdelemmel jár, mint a birkózás vagy a rögbi, vagy ellenkezőleg, kizár minden testi érintkezést, mint a golf, vagy csupán egy labda közbeiktatásával engedélyezi azt, mint a tenisz, esetleg más eszközök közvetítésével, mint a vívás. Ezt a sportok által lefedett területet a következő lépésben összefüggésbe kell hozni a benne kifejeződő társadalmi térrel. Mindez azért szükséges, mert számos tévedés származik abból, ha az egyszerű intuíció sugalmazására kapcsolunk közvetlenül össze egy sportágat és egy társadalmi csoportot. Rögtön érezni véljük például azt a szoros kapcsolatot, amely mára kialakult a birkózás és az alsóbb néprétegek, vagy az aikido és az új kispolgárság között.

* Számunk nyomdai előkészületei során kaptuk a szomorú hírt, hogy Pierre Bourdieu 2002. január 25-én Párizsban elhunyt.

** A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Programme pour une sociologie du sport. In: Bourdieu, Pierre: *Choses dites*. Paris, 1987. 203–216. A tanulmány alapjául szolgáló előadás 1980 novemberében, Párizsban hangzott el.

Olyan dolgok ezek, melyeket túlságosan is hamar érteni vélünk. A szociológus feladata azoknak a társadalmilag jellemző tulajdonságoknak a megállapítása, amelyek azt eredményezik, hogy egy sport kapcsolatba kerül egy meghatározott társadalmi réteg érdekeivel, ízlésével, preferenciáival. Miként Jean-Paul Clément a birkózás esetében jól kimutatta, a test-test elleni küzdelem fontossága, melyet a szembenállók meztelensége még inkább hangsúlyoz, közvetlen és kemény érintkezést jelent, míg az aikidóban a kontaktus átmeneti, távolságtartó, és földharc nem létezik. A birkózás és az aikido közötti ellentétet azért ismerjük fel olyan könnyen, mert a „földközeli”, a „férfias”, a „test-test ellen”, „közvetlen”, stb. illetve a „légies”, „könnyed”, „távolságtartó”, „kecses” közötti ellentét túlmutat a sport területén, és a küzdősportok különbségén. Röviden, ebben az esetben a preferenciák rendszerében a testhez való viszony, a test használata a meghatározó elem, ahol a társadalmi és a fizikai világ eredeti tapasztalatához egy társadalmi pozíció társul.

Ez a testhez való viszony az alapja minden más kapcsolatnak: a legkülönlegesebb és legjobban kidolgozott fogások azok, melyekkel az ellenfél leginkább legyőzhető, és ezek a fogások egyben a legsztétizáltabbak is, abban az értelemben, hogy az erőszak ezekben jelentkezik a legeufemisztikusabban, ahol a forma illetve a formák az erőnél és a tényleges funkcionál fontosabbak. A társadalmi távolság nagyon világosan megjelenik a sport logikájában is: a golf minden vonatkozásban távolságot teremt. A harmonikus rendben tartott, körülzárt pálya elválasztja a golfozókat mindazoktól, akik nem űzik ezt a sportot, az ellenfelek között pedig magának az összecsapásnak a logikája teremt távolságot, amely kizár minden közvetlen kontaktust, hiszen az érintkezés legfeljebb csak egy labda közbeiktatásával valósul meg.

Mindez azonban nem elég, sőt ez akár minden sportág, az összes hozzá kapcsolódó résztvevő, illetve a kettő közötti kapcsolat realista és szubsztancialista felfogásához is vezethet.

Ahogy jelezni próbáltam a HISPA VII. kongresszusának bevezetőjében, tartózkodni kell olyan közvetlen összefüggések megállapításától egy sportág és egy társadalmi csoport között, mint amilyeneket a futball vagy a birkózás és a munkások, illetve a judo és az alkalmazottak összekapcsolásával én is felállítottam. Hiszen könnyen ellenőrizhető például, hogy a labdarúgók között messze nem a munkások képviseltetik magukat leginkább. A kapcsolat, ami igazi homológia, valójában a sporttevékenységek, vagy még pontosabban a sportok űzésének különféle, finoman elemzett módozatai és a társadalmi pozíciók között jön létre. Minden egyes sporttevékenység alapvető tulajdonságait ez a kapcsolat határozza meg. A sportolással kapcsolatos változások is csak ebben az összefüggésben érthetőek meg, mivel az egyik meghatározó tényezőjük éppen az a szándék, amely a sport gyakorlásán keresztül a társadalmi pozíciók közötti különbségek fenntartására irányul. A sportolás történetét csak olyan strukturalista történetírás dolgozhatja fel, amely figyelembe veszi például az új sportágak (kaliforniai sportok) megjelenésével, vagy egy korábban kialakult sport általánossá válásával járó rendszerszerű átalakulásokat.

Mellesleg: a sporttevékenységek elemzésének egyik nehézsége abban rejlik, hogy a statisztikákban (ideértve a legjobbakat és a legfrissebbeket is, mint amilyen a kulturális minisztériumé) figyelembe vett nominális egységek (tenisz, sí, futball) mögött va-

lójában a sportág gyakorlásának különféle módzatai rejlenek. A változatok között egyrészt a sportágtól függően kisebb vagy nagyobb lehet az eltérés, másrészt ezek szóródása nagyobb lesz, ha az adott sportot űzők számának növekedésével (amit önmagában a sportág gyakorlóinak aktivizálódása is előidézhethet) a társadalmi összetételük is sokszínűbbé válik. Ilyen a sielés vagy a tenisz esete is. A nominális egység elfedi, hogy azonos név alatt olyan eltérő tevékenységek találhatók, mint: a pályán kívüli sielés, a túrasielés, és a közönséges sielés. Annak a tenisznek, amit a kis városi klubokban keménypályán, farmerben és Adidasban űznek, nincs sok köze a húsz évvel ezelőtti szabályok szerint még általánosan, és az elit klubokban ma is fehér ruhában, rakott szoknyában játszott teniszhez (a játékosok stílusában, a versenyzéshez való viszonyban, a felkészülésben még számos további különbség fedezhető fel).

Röviden, először és mindenekelőtt meg kell konstruálni a sporttevékenységek struktúráját. Ez az eljárás az egyes sportoknak szentelt monográfiákra is komoly hatást fog gyakorolni. Ha nem tudom, hogy az Uránusz perturbációi a Neptunusztól függenek, azt hihetem, hogy az Uránuszon történeteket értettem meg, miközben a valóság az, hogy a Neptunusz hatását sikerült megragadnom. A történelem tárgya a struktúra átalakulásának története, amely csak annak ismerete alapján értelmezhető, hogy milyen volt a struktúra egy adott pillanatban (ez annyit jelent, hogy struktúra és változás, statikus és dinamikus ellentéte teljes egészében fiktív és a struktúra megismerése nélkül a változás nem érthető meg). Ennyit az első ponthoz.

A második pont az, hogy a sport világa nem egy magába záródó univerzum. Sokféle más gyakorlat és fogyasztás rendszert alkotó és önmagában is strukturált világába illeszkedik bele. A sporttevékenységeket teljesen megalapozottan kezeljük viszonylagosan autonóm területként, de nem szabad elfelejteni, hogy az itt ható erők nem csak ezt a területet érintik. Egyszerűen annyit akarok csak jelezni, hogy a sporttevékenység, vagy ha úgy tetszik, a sportfogyasztás elemzése nem lehetséges más fogyasztási szokásoktól, így a táplálkozástól, vagy általánosságban a szórakozási szokásoktól függetlenül. A statisztikailag kimutatható (felmérhető) sporttevékenység leírható úgy, mint kereslet és kínálat, vagy pontosabban, adott pillanatban kínált termékek és a fogyasztásra való hajlamok, a diszpozíciók közötti kapcsolat eredménye (egy sajátos diszpozíció a társadalmi térben elfoglalt pozícióhoz kötődik és megmutatkozhat más termékekkel szemben is).

Milyen konkrét tudományos gyakorlatot kell követnünk, miután észleltük azokat a strukturális összefüggéseket, amelyek keretében az egyes sporttevékenységek meghatározhatók? Vajon a kutató munkája egyszerűen abból áll, hogy megrajzolja ezt a teret, bemutatva például a birkózók, bokszolók, rögbisek stb. megoszlásának struktúráját nem, korosztály és foglalkozás szerint? Ezt a strukturális keretet annak mértékében tudjuk többé vagy kevésbé pontosan felvázolni, hogy milyenek a rendelkezésre álló globális statisztikák, és főként, milyen korlátokat szabnak azok az adatok és kódok, melyek alapján e statisztikák felépülnek. Erről a keretről tehát elsőként csak vázlatot készíthetünk, de nem is baj, ha e kép bizonyos ideig elnagyolt marad.

Ennek az eljárásnak a hátterében voltaképp egy nagyon általános módszertani elv áll: ahelyett, hogy megelégednénk a valóság egy kis szeletének alapos megismerésével, amiről igazából nem sokat tudunk, hiszen nem tettük fel azt a kérdést, hogy miképp

helyezkedik el ez a szelet abban a térben ahonnan ki lett szakítva, illetve, hogy működését mennyiben befolyásolja sajátos helyzete, arra kell törekednünk – vállalva, hogy szembehelyezkedünk a pozitívista elvárásokkal, melyeket mellelég úgymond minden igazolni látszik („többet érnek a kicsiny, szerény, de pontos adalékok, mint a nagy de felületes konstrukciók”) –, tehát arra kell törekednünk, hogy első lépésben a vizsgálat tárgyának egészéről adjunk egy vázlatos leírást, hasonlóan azokhoz az akadémikus építészekhez, akik egy épület bemutatásához szénnel vázlatot készítettek az egészről, és ezt követően dolgozták ki részletesen a belső részét.

Erről az ideiglenes keretről, még ha tökéletlen is, tudjuk legalább, hogy kitöltésre vár, és hogy éppen a belőle következő empirikus kutatások fognak hozzájárulni a kitöltéséhez. Ez a keret a feltétele, hogy megfelelő módon alakuljon ki a részletes empirikus kutatások tárgya, ezért az ilyen munkák radikálisan különböznek még céljukban is attól, amilyenek lehettek volna ezen keret nélkül. Ez az elméleti séma (jelen esetben a sportok „terének” elgondolása, máshol a hatalom mezőjének fogalma) még ha nagyobb részt kitöltetlen is marad, még ha nem is nyújt mást, mint programszerű tájékozódást és bizonyos védelmet a tévedések ellen, azt eredményezi, hogy a témáimat másként fogom megválasztani, mint akkor, ha nem alkotom meg e keretet, és maximalizálni tudom a monográfiák hozadékát. Ha például csak három sportot tudnék tanulmányozni, de fogalmam van a sportok által lefedett terület egészéről és vannak hipotéziseim azokra a tengelyekre vonatkozóan, amelyek alapján ez a terület szerveződik, akkor három, e térben egymástól nagyon távol elhelyezkedő pont kiválasztásával maximalizálni tudnám a tudományos befektetésemet. De Jean-Paul Clément példáját követve ezen a téren belül kiválaszthatnék egy részterületet is, mondjuk a küzdősportokét, és ebben a léptékben készíthetnék tanulmányt a struktúrára hatásáról, úgy, hogy a birkózást, a judót, illetve az aikidót egyazon rész-erőtér három pontjaként fogom fel. Így nem áll fenn annak veszélye, hogy elveszek a részletekben, és nyugodtan végezhetek közvetlen megfigyeléseket, ami számomra a tudományos munka alapfeltétele. Filmezhetném az összecsapásokat, megmérhetném, mennyi időt töltenek a földön fekvé a birkózásban, a judóban, vagy az aikidóban. Vagyis röviden, minden mérhető megmérhető, de egy olyan konstrukcióból kiindulva, amely meghatározza, hogy a kutatás valóban lényegi jellemzőkre és területekre irányuljon. A jelen keretek között nincs lehetőségem a bővebb kifejtésre, és tudatában vagyok az elhangzottak kissé csiszolatlan, kinyilatkoztatásszerű és talán látszólag elentmondásos jellegének. Mégis úgy hiszem, elegendő útbaigazítást adtam arról, milyen lehet az a módszer, amely globális és partikuláris között a dialektika megteremtésére törekszik, és amely egyedül képes összeegyeztetni az egész struktúrájának megkonstruálásához szükséges globális és szinoptikus látásmódot, illetve az ideografikus, részletekre irányuló megfigyelést.

Az átfogó makroszociológiai látásmód és a mikroszociológia mikroszkopikus látószöge, vagy az objektív struktúrák megalkotása és a cselekvők szubjektív reprezentációinak, illetve gyakorlati konstrukcióinak a leírása közötti antagonizmus eltűnik, miként minden „episztemológiai párt” formáló ellentét (az elmélet és empiria közötti ellentét stb.), abban a pillanatban, amikor sikerül megragadni – és ez szerintem *par excellence* a kutató művészete – egy nagy horderejű elméleti problémát egy jól felépített,

empirikus kutatási témán keresztül (arra a globális térre vonatkoztatva, amelyben a kutatás tárgya elhelyezkedik), amely kutatási téma egyben jól is kezelhető a rendelkezésre álló eszközökkel, vagyis esetlegesen akár egy magányos kutató által is, aki nélkülözi az anyagi forrásokat és csakis saját erejére támaszkodhat.

Az empirikus elemzés előzetes feltételének tekintett „strukturáló keret” emlegetése azonban az objektivista realizmus látszatát keltheti, amit mindenképp helyesbítenem kell. Nem tudom eléggé hangsúlyozni, hogy a struktúra nem más, mint történelmi harcok adott időpontban megragadható objektivált terméke. A sporttevékenységek világa pedig, amelyről a statisztikai felmérés adott időben pillanatfelvételt készít, egy sajátos kínálat és kereslet kapcsolatának terméke. A kínálat a megelőző korok, vagyis a korábbi, modellt alkotó gyakorlatok (szabályok, felszerelések, specializált intézmények) együtteséből alakul ki, a keresletet pedig a diszpozíciók határozzák meg. A kínálat, abban a formában, ahogy megjelenik egy adott pillanatban, vagyis mint űzhető (vagy nézhető) sportok együttese, már önmagában is a modellt alkotó gyakorlatok és a gyakorlatra irányuló diszpozíció közötti, az idő folyamatában szüntelen alakuló kapcsolatból jön létre. Amint arra Christian Pociello kiválóan rámutatott, a rögbi szó által jelölt testi tevékenységek programja például nem ugyanaz a 30-as években, 1950-ben, vagy 1980-ban, annak ellenére, hogy a sportág formális, technikai meghatározása, néhány szabálmódosulás kivételével, nem változott. A rögbinek mind a valóságát, mind a reprezentációit meghatározza, hogy miként sajátították el, illetve, hogy a cselekvők, akik a társadalmilag konstruált diszpozíciók sajátos formájával rendelkeznek, a rögbi gyakorlati „megvalósításában” milyen egyedi vonásokat (például az „erőszak”) tulajdonítottak neki (a harmincas években például az oxfordi és a cambridge-i diákok, vagy a nyolcvanas években a walesi bányászok és mezőgazdasági termelők, illetve Romans, Toulon vagy Béziers városának kiskereskedői és alkalmazottai). Ez a társadalmi kisajátítás azt eredményezi, hogy a sport nevével jelzett cselekvést a valóságban olyan tulajdonságok együttese határozza meg, amelyek nem szerepelnek a sport tisztán technikai meghatározásban, sőt előfordulhat, hogy formálisan is ki vannak zárva belőle. Ezek a tulajdonságok azonban alapvetően irányítják a gyakorlatot és a választásokat (többek között valóságos alapot adva az olyan típusú ítéleteknek, mint hogy „ez kispolgáriás”, vagy „ez értelmiségi jellegű” stb.). A sporttevékenységek differenciált eloszlása két homológ tér kapcsolatba kerüléséből következik, az egyik a lehetséges gyakorlatok tere, vagyis a kínálaté, a másik pedig a gyakorlatra irányuló diszpozíció, vagyis a kereslet tere. A kínálat oldalán a sportok mint különböző gyakorlati programok jelentkeznek. Ezeket egyrészt belső lényegi tulajdonságaik, a technikáik jellemzik (vagyis az, hogy milyen testi diszpozíciók megnyilvánulását teszik lehetővé, de még inkább az, hogy melyeket nem) másrészt pedig strukturális tulajdonságaik, vagyis az, ahogy más sporttevékenységek párhuzamosan kínált programjaihoz képest meghatározhatók.

Az egyes sportprogramok azonban egy adott pillanatban, mind a valóságban, mind a reprezentáció szintjén csak úgy valósulhatnak meg teljességükben, ha kiegészülnek azokkal a tulajdonságokkal, melyek a társadalmi kisajátításukból következnek. A társadalmi kisajátítás jellemzői pedig a sportot űzők meghatározó többségének társadalmi helyzetével függenek össze. A kereslet oldalán a sportokra való diszpozíciók áll-

nak, melyeket mint diszpozíciók rendszerének (a habitusnak) dimenzióját – mind a valóságban, mind a reprezentáció szintjén – strukturálisan a hozzájuk kapcsolódó társadalmi helyzet jellemez. Azt, hogy egy adott időpontban e diszpozíciók milyen konkrét formában öltenek testet, a kínálat pillanatnyi helyzete, illetve a kínálat előzetes alakulása határozza meg (a kínálat hozzájárul a kereslet kialakulásához azzal, hogy felkínálja realizálásának tényleges lehetőségét). Úgy vélem, ez egy olyan általános modell, amely a legkülönbözőbb fogyasztási szokásban meghatározó módon megjelenik. Tanúi lehettünk például annak, ahogy a Vivaldinak tulajdonított társadalmi jelentés húsz év különbséggel teljesen ellentétes értelmet kapott. Míg korábban a zenetudománynak újra fel kellett fedezni a zenéjét, és különlegességszámba ment, húsz évvel később már az egyik legnagyobb francia áruházlánc, a Monoprix boltjainak állandó háttérzenéje lett. Még ha biztos is, hogy egy sportág, egy zenemű vagy egy filozófiai szöveg saját belső tulajdonságai megszabják lehetséges társadalmi használatuk határait, mégis mindenkor a domináns használat határozza meg őket, amely igen különböző lehet. A percepció valóságának szintjén egy filozófus, például Spinoza vagy Kant munkássága soha nem korlátozódik csupán a mű belső igazságára, és társadalmi vonatkozásában magába foglalja az adott időszak Kant vagy Spinoza követőinek értelmezéseit. Ez utóbbiakat pedig meghatározza az az objektív vagy szubjektív kapcsolat, amely az előző korok Kant vagy Spinoza követőéhez, illetve értelmezéseikhez, sőt más filozófiák védelmezőihöz, népszerűsítőihöz fűzi őket.

Amikor Heidegger szembeállítja a tulajdonképpen (például a végesség kapcsán) egzisztencialista, metafizikus Kantot a neokantiánusok kozmopolita, univerzalista, racionalista, progresszivistá Kantjával, akkor valójában arra a szétválaszthatatlan komplexumra reagál, amit a kantianusok által kisajátított Kant testesít meg: saját társadalmi tulajdonságaikat vetítették a mesterre, és nem csak az értelmezéseik révén. Felmerül a kérdés: miért mondtam el mindezt? Miként megváltozhat egy filozófiai mű társadalmi jelentése (és a legtöbb alkotás, Descartes, Kant sőt még Marx munkásságának értelme is folyamatosan változik, az értelmezők minden generációja megfordítja az előző generáció olvasatát), ugyanúgy egy sporttevékenység is megváltoztathatja jelentését: bár lényegi technikai definíciójában megbonthatatlan, de mindig nagy rugalmasságot mutat, és számos lehetőséget kínál a legkülönfélébb, sőt még az egymással ellentétes használatoknak is. Pontosabban: az uralkodó, vagyis az a társadalmi jelentés változhat, amellyel az adott sportot a (számában vagy társadalmilag) meghatározó társadalmi csoportja felruhazza. Gyakran előfordul, és ez igaz egy filozófiai műre is, hogy ugyanabban a pillanatban egy sportnak két nagyon eltérő jelentése is van. Ilyenkor maga a futás, úszás, vagy tenisz, rögbi, birkózás, judo néven kifejezett sporttevékenység objektivált programja válik vitatottá. A vitát éppen a sport objektív többértelműsége, részleges meghatározatlansága teszi lehetővé, vagyis azok a tulajdonságai, amelyek a többféle használatra alkalmassá teszik. Ez a vita olyan emberek között zajlik, akik az adott sport objektivált programja által kínált gyakorlat igazi, helyes használatát, megfelelő módon való gyakorlását különbözően fogják fel (egy filozófiai vagy egy zenei mű esetében az ilyen viták az olvasat vagy a bemutatás objektivált programja alapján jelentkeznek).

Egy sportág egy adott pillanatban olyan, mint egy zenei alkotás: van egy kottája (egy játékszabálya stb.) de egyben ott van az egymással versengő interpretációk sora is (és az idők folyamán egymásra rakódott interpretációk egész együttese); és mindenki, aki a mű eljátszásába kezd, inkább öntudatlanul, mint tudatosítva találja szembe magát mindezzel, amikor „saját” interpretációját adja. Ebben a logikában kellene tanulmányozni a „visszatéréseket” (Kanthoz, elmúlt korok hangszereihez, a francia bokszhoz). Azt mondtam, hogy a fő jelentés változhat: éppen, mivel a domináló jelentéssel szemben határozza meg magát, létrejöhet új sporttevékenység is a domináló program olyan elemeiből, melyek abból kiszorultak, vagy csak virtuálisan maradtak fenn (ilyen elem lehet például az erőszak, amit az adott sportból a *fair play* miatt kizártak). E fenti tevékenység elvét, amelyet nem érthetünk meg pusztán a distinkció logikája alapján, kétségkívül az újonnan csatlakozók azon reakcióban, illetve azokban – a mezőbe velük együtt bejutó társadalmilag konstruált – diszpozíciókban kell keresnünk, amelyek egy társadalmilag „megjelölt” komplexumot megtestesítő sportággal vagy filozófiai művel szemben jelentkeznek. Az adott sportág vagy filozófiai mű e komplexumot a gyakorlat objektív programjaként jeleníti meg, amely azonban társadalmi szinten a társadalmilag „megjelölt” cselekvőkben valósul, illetve testesül meg, vagyis amelyre a kisajátítás révén e cselekvők társadalmi jellemzői nyomják rá a bélyegüket.

Egy sportág nevével (birkózás, lovaglás, tenisz), vagy egy filozófussal, egy zeneszerzővel, egy műfajjal (opera, operett, bulvárszínház), vagy akár egy stílusnévvel (realizmus, szimbolizmus stb.) leírt program a szinkronikus megközelítésben úgy tűnhet, hogy közvetlenül kapcsolódik egy bizonyos társadalmi pozíciót elfoglalók diszpozícióihoz (ilyen például a kapcsolat a birkózás vagy a rögbi és az uralmi helyzetből kiszorultak között). A diakronikus látásmód viszont olyan ábrázoláshoz vezethet, mintha ugyanazt a felkínált tárgyat igen különböző diszpozíciójú cselekvők ugyanúgy kisajátíthatnák, röviden, mintha bárki bármelyik programot kisajátíthatná és bármelyik program bárki által kisajátítható lenne. (Ennek az egészséges relativizmusnak legalább az az erénye, hogy visszatart a társadalmi helyzet és az esztétikai állásfoglalás közötti közvetlen kapcsolat felállításától, ami rendszeresen előforduló hiba a művészettörténetben, például a „realizmus” és az alávettettek összekapcsolásával, elfelejtve, hogy ugyanazok a diszpozíciók eltérő állásfoglalásokban is megjelenhetnek, az eltérő kínálatnak megfelelően.)

Valójában, a szemantikai rugalmasság soha sem végtelen (elég a golfra és a birkózásra gondolni) és főleg, bármely pillanatban a választások nem véletlenszerűen oszlanak meg a különböző felkínált lehetőségek között. Még akkor is azonban, ha a választási lehetőségek nagyon korlátozottak (például a fiatal és az öreg Marx között), a diszpozíciók és a pozíciók közötti viszony nagyon homályos abból következően, hogy a diszpozícióknak, melyek egy nyitottabb és kevésbé szabályozott világban közvetlenül ki tudják vetíteni elvárásaik struktúráját, ebben az esetben a negatív választásokra vagy kényszermegoldásokra kell szorítkozniuk.

Úgy vélem, kijelenthetjük, hogy a társadalmi tér különböző pozícióihoz tartozó diszpozíciók és főként az ellentétes pozíciókhoz kapcsolódó, strukturálisan ellentétes diszpozíciók mindig kifejezésre jutnak. Abban az esetben azonban, ha nem ismerjük

a mezőt egy adott pillanatban meghatározó adekvát észlelési kategóriákat, akkor e diszpozíciók alig érzékelhető és sajátos ellentétek félreismerhető formájában nyilvánulnak meg. Nem kizárt, hogy ugyanazok a diszpozíciók, amelyek Heideggert egy „forradalmi konzervatív” gondolkodási forma felé vitték, egy olyan környezetben, melyet más filozófiai kínálat ural, vihették volna a fiatal Marx irányába is. Feltételezhető továbbá, hogy az, aki manapság az aikido művelésével igyekszik távolságot tartani attól, ami a judo objektíve leszűkített formájában a versenyközpontúság vagy a kispolgári jelleg – természetesen a társadalmilag kisajátított judóról beszélek –, harminc évvel ezelőtt éppen a judótól várta volna el többé-kevésbé ugyanazt.

Még ha vázlatosan is, de érinteni szerettem volna egy további, külön egészet alkotó kutatási programot. Ennek hátterében az a gondolat áll, hogy fokozatosan kialakul a sportszolgáltatásokat és javakat (köztük például a sportrendezvényeket) termelő profik mezője, amelyben a konkurenciához és a speciális erőviszonyokhoz kapcsolódó sajátos érdekek jelennek meg. Jelen keretek között e viszonylag önálló terület kialakulásának csupán egyik következményére térek ki, nevezetesen a profik és az amatőrök közötti szakadék folyamatos növekedésére, amellyel párhuzamosan kialakul egy, a hétköznapi sporttól teljesen elkülönülő látványcentrikus sport. Figyelemre méltó, hogy más területeken, így például a táncnál is hasonló folyamatokat figyelhetünk meg. Mindkét esetben a profiknak fenntartott, viszonylagosan önálló terület kifejlődése azzal jár együtt, hogy az amatőröknek egyre inkább csupán a néző szerepe marad: a gyakran rituális funkcióval is bíró falusi táncokkal ellentétben a látványosságággá váló udvari tánc speciális ismereteket kíván (ismerni kell a lépést és az ütemet), vagyis tánctanárookra van szükség, akik helyzetükből következően a technikai virtuozitásra helyezik a hangsúlyt, illetve arra, hogy minél kifejezőbbek legyenek és szabályokat dolgozzanak ki; a 19. századtól megjelennek a hivatásos táncosok, akik szalonokban léptek fel olyan emberek előtt, akik maguk is gyakorlók voltak, és akik hozzáértőként tudtak értékelni; majd legvégül bekövetkezik a teljes szakadás a sztártáncosok és a gyakorlatlan, csupán passzív befogadásra korlátozott nézők között. Ettől fogva a professzionális gyakorlat fejlődése egyre inkább csak a profivilág belső logikájától függ, mivel a nem hivatásosok gyakorlat hiányában egyre kevésbé képesek azt megérteni, és lesüllyednek a néző szintjére.

A sport területén is gyakran hasonló a helyzet, ahol a legjobb esetben a tánc 19. századi állapotánál tartunk. Megjelennek a profik, akik még aktív, vagy a sportot korábban folytató amatőrök előtt szerepelnek; de a televízió hatására egyre több, minden hozzáértést nélkülöző néző lesz, akik elsősorban az adott gyakorlat olyan külsődleges vonásaira figyelnek, mint az eredmény, vagy a győzelem. A közönség pedig (finansziális vagy más jellegű) szankcióival hatást gyakorol magára a hivatásosok területének működésére is (mint a győzelemre törekvés minden áron, amely többek között az erőszak növekedésével jár).

Végül, csupán utalnék a harmadik pontra. Előadásom elején említettem a teoretikusok és a gyakorlati szakemberek közötti munkamegosztásnak a tudomány területén jelentkező következményét. Úgy gondolom, hogy a sport a táncsal együtt az egyik olyan terület, ahol a legélesebben vetődik fel az elmélet és gyakorlat, valamint a beszéd és a test viszonyának problémája.

Néhány szakavatott testnevelő megpróbálta elemezni, mit is jelenthet például egy edző vagy egy zenetanár számára az, hogy a testnek parancsol. Hogyan értesse meg valakivel, vagyis annak testével, hogy miként tudja korrigálni a gesztusait. Úgy tűnik, hogy a problémák, melyeket egy testi tevékenység elsajátítása felvet, alapfontosságú elméleti kérdések együttesét foglalják magukba, abban az értelemben, hogy a társadalomtudományok olyan viselkedések elméletének megalkotására törekcszenek, amelyek a legtöbb esetben nem tudatosan alakulnak ki, amelyeket a néma kommunikációval, a gyakorlattal, mondhatnánk: a testi érintkezéssel lehet megtanulni. És talán a politika területén gyakorta felvetett kérdésnek, az öntudatra ébredés problematikájának is *par excellence* vizsgálati terepe a sportpedagógia. Létezik egy nagyon egyedi, az intelligenciaelméletekben gyakran elfelejtett megértési mód, az, amikor valamit a saját testünkkel értünk meg. Számos olyan dolog létezik, amit egyedül csak a testünkkel értünk meg, ami nem tudatosan bennünk, aminek kifejezésére nincs szavunk. A sportolók hallgatása, amiről beszéltem az elején, jórészt abból ered, hogy ha nem vagyunk mesterei a magyarázatnak, vannak dolgok, amiket nem tudunk szavakba önteni, és a sporttevékenységek azok közé tartoznak, ahol a megértés a test által történik. Nagyon gyakran csak azt tudjuk mondani: „Nézd, csináld úgy, ahogy én”. Sokszor megállapították, hogy a nagy táncosok által írt könyvek szinte semmit nem adnak át szerzőjük génuszából. Edwin Denby Théophile Gautier-ra vagy Mallarmé-ra gondolva azt mondta, hogy a táncra vonatkozó leginkább lényegre törő megjegyzéseket nem elsősorban a táncosok vagy netán a kritikusok tették, hanem a tájékozott amatőrök. Ami érthető, ha tudjuk, hogy a tánc az egyetlen a művészetek közül, amelynek átadása – táncos és közönség, de még tanár és tanítvány között is – teljes egészében szóbeli és vizuális, vagy helyesebben mimetikus. Mindez abból ered, hogy írásban nem létezik megfelelő objektívtált változata (ha nincs kotta, ami alapján világosan megkülönböztethető lenne a zenemű az előadástól, a zeneszámot az előadásával azonosítjuk, miként a táncot a táncosával). Ebben a megközelítésben megpróbálhatnánk tanulmányozni, hogy a táncra és a zenére milyen hatást gyakorolt a magnetofon megjelenése.

Az egyik kérdés az, hogy vajon szavakat kell-e használni, ha a testtel bizonyos dolgokat meg akarunk értetni, vagy, ha szavakkal szólunk a testhez, vajon az elméletileg és tudományosan legjobb kifejezéseket használjuk-e, melyeket a test a leginkább megért, vagy előfordul-e, hogy a test esetleg jobban megérti azokat a szavakat, melyeknek semmi közük az átadni kívánt üzenet pontos leírásához. A test illetén megértésén gondolkodva talán hozzá tudnánk járulni a hit elméletéhez is. Most azt gondolják, hogy hétmérföldes csizmával haladok. Azt hiszem, hogy kapcsolat van a test és aközött, amit franciául a „test lelkének” nevezünk. A legtöbb intézmény, legyen az egyház, a hadsereg, a pártok, az ipari üzemek stb., azért fektet olyan nagy hangsúlyt a testi fegyelemre, mert az engedelmesség legnagyobbbrészt hit, és a hit nem más, mint amit a test megenged, amikor a lélek már nemet mond (ebben az összefüggésben elgondolkodhatnánk a fegyelem fogalmán). Ha belegondolunk abba, hogy a sport legfőbb sajátossága a test szabályozott manipulálása, ha elgondolkodunk azon a tényen, hogy a sport, a totális vagy totalitárius intézmények (kolostorok, börtönök, menhelyek, pártok) büntetési módjaihoz hasonlóan képes olyan dolgokat elfogadtatni a testtel, amit a lélek visszautasíthatna, jobban megérthetjük, miként használja fel

a sportot a legtöbb önkényuralmi rendszer. A testi fegyelem *par excellence* eszköze minden fajta „domesztikálásnak”: jól ismert, hogyan használta fel a jezsuita pedagógia a táncot. Elemezni kellene a testtartást és az annak megfelelő érzelmeket egyesítő dialektikus viszonyt: Pascal óta tudjuk, hogy bizonyos pozíciók vagy testtartás felvétele az általuk kifejezett érzelem megerősítését jelenti. A mozdulat, a gesztus, a táncos vagy a színész paradoxona szerint megerősíti az érzelmet, amely viszont felerősíti a gesztust. Ezzel magyarázható a kollektív testi gyakorlatok kitüntetett helye minden totalitárius jellegű rezsimben. Ezek, miközben megjelenítik a társadalmat, hozzájárulnak annak elaltatásához, és a társadalmi irányítás testi és kollektív *mimesis*-ének segítségével a társadalmi irányítás erősítését célozzák. A *Katona története* régi népi hagyományokra emlékeztet: valakinek a megtáncoltatása az illető birtoklását jelenti. A „spirituális gyakorlatok” testi gyakorlatoknak tekinthetők; és valóban, a modernkori edzések az aszkézis egy formájaként is felfoghatóak napjainkban.

Fordította: Czoch Gábor – Granasztói Péter

Hadas Miklós

A gymnastica, avagy „a fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka”

Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához

„A’ mivelt emberek társaságának még sok gymnasticai innepe, gyakorlata, és játéka van, mellyek egykor az embereknek physikai erősítésekre voltak számítva. Ezek mind töredékek eleinknek izomteltjes évkorukból, és a’ Görögök hajdani világából. De azok részint csak egyes vidékeken részint egyes néposztályoknál divatoznak, ‘s csak néha ritka multságok alkalmával használtatnak: azért nem tekinthetnek közösen szokásban levő nemzeti mivelődés eszközeinek, hanem csak néha napi multságoknak ‘s időtöltéseknek. Milliókra nézve tehát annyi, mint ha nem is volnának: és ha még a ’munkátlan sétajárásokat’ s egyes gyalog utazásokat is ide nem számítjuk, az emberek nagyobb részére nézve csak az élelmény – kártyajáték, és nyugalmas maradási hátra. Mert hol van olyan nemzet, mellynek volnának nyilvános nemzeti intézetei a’ phisycal ember erősítésére, vagy hasonló célból rendelt nyilvános innepei?”¹

A 19. század első felében Magyarországon – hasonlóan más európai országokhoz – a szabadidő-eltöltési formák között fölbukkan a lóverseny, mely számos vonatkozásában a vadászat és a falkavadászat folytatásának tekinthető. Ezen átrendeződés egy olyan, hosszú távú civilizációs folyamat következménye (illetve indikátora), melynek során az archaikus *libido dominandi* harci késztettségén alapuló férfibeállítódásokat fokozatosan kiszorítják a versengő férfikésztettségek meghatározta férfibeállítódások. Amikor Széchenyiék „lovakról” beszélnek, nehezen tudják (és nem is nagyon akarják) gondolataikról leválasztani az „emberekről”, illetve a tágabb értelemben fölfogott „társadalomról” való nézeteiket. Munkálkodásuk tétje így túlmutat önmagán: erőfeszítéseik végső soron egy modernebb, versenyképebb, liberális-kapitalista nemzet megteremtését szolgálják (Hadas 2001b). Beállítódásaik anélkül hoznak létre azonos jellegű gyakorlatokat és osztályozó-gondolati kategóriákat különböző életszférákban, hogy erre tudatosan és szándékosan törekednének.²

Társadalmi pozíciójukból adódóan az arisztokraták megengedhetik maguknak, hogy másokat engedelmisségre bírva mentesüljenek a fárasztó, fizikai megerőltetést jelentő, s ennél fogva csak az alacsonyabb kasztbeli emberek, illetve nem ember élőlények számára fönntartott közvetlen versengés alól. Ennél fogva viszont az is valószínűsíthető, hogy e fizikai értelemben passzív állapotukban előbb-utóbb találnak maguknak

¹ *Honművész* 1836: 476–477.

² Lényegében Bourdieu *habitus* fogalmát alkalmazom itt. (E fogalommal kapcsolatban részletesebben lásd: Bourdieu 1979. Magyarul: Bourdieu 1994; Hadas 1994 és 2001a.)

valami olyan szórakozást, amelyben ők lehetnek a lovak és a hajtók egyaránt. E funkció betöltésére szolgál az *evezés*. Ennek intézményesítésével – visszafordíthatatlanul kiszabadítva a versenyszellemet a palackból – az arisztokrácia lehetőséget biztosít a polgárság számára, hogy a fair play elve kínálta azonos föltételek közepette egy olyan küzdelemben vegyen részt, amelynek *diszpozicionális kelléktára* ez utóbbiak számára nyújt kedvezőbb esélyeket. Ebből adódik, hogy az evezésben – leképezve a társadalmi ártrendeződések egyéb területein zajló mozgásokat – a polgárság egy-két évtized alatt egyértelműen az arisztokrácia fölé kerekedik (Hadas 2001c).

A civilizáció folyamata a szabadidő-eltöltési formák egyéb területein is zajlik: így például a párbaj fokozatosan vívássá szelődül, példaértékűen szemléltetve, hogyan alakulnak át az archaikus férfikésztetésekből táplálkozó páros harcformák modern férfikésztetéseken alapuló sportokká. A vívás művelése során a mélymúltból eredő férfibecsület emelkedett virilitást kifejező férfitartássá civilizálódik, jelezvén, hogy egy hajdanán örökletes rendi privilegiumként elsajátított, morálisan beágyazott, belsőleg kontrollált, az életveszély kockázatával járó tevékenység mindinkább egy csekély kockázattal bíró, a társadalom külső kontrolljának alávetett, esztétikailag meghatározott, bárki által elsajátítható intézménnyé válik. Hiszen míg a párbajnak az volt a funkciója, hogy elégtételt vegyen a férfibecsületen esett sérelmen a (szigorúan azonos rangú) sértő fél megölése vagy megsebesítése révén, addig a sértés személyes motívumától megszabaduló vívás során az elégtétel adásának helyébe a másik fél esztétikai elemekkel áthatott szimbolikus legyőzése kerül (Hadas 2000).

Ez tehát az a kontextus, amelybe a gimnasztikával kapcsolatban alább kifejtendők illeszkednek. Közlelebbről: a gimnasztika megjelenését és intézményesülését – Elias nyomán (Elias 1987) – a zsidó-keresztény kultúrkörben lezajló hosszú távú civilizációs folyamat részeként fogom föl. Emellett – Elias szempontjait tágitva – igyekszem előtérbe állítani, hogy e folyamat a társadalmi nemi sajátosságok által meghatározott jegyeket is mutat, azaz a férfiasság történelmi változásának vizsgálata szempontjából is figyelemre méltó. Hangsúlyozandó ugyanakkor: amikor a gimnasztikát a vadászat – falkavadászat – lóverseny – evezés, illetve a párbajtól a vívás felé mutató tevékenységekkel jellemezhető szabadidő-eltöltési kontinuum végén helyezem el, nem kívánom azt állítani, hogy ezek az elősportok Magyarországon szigorúan és kizárólag eme időbeli kontinuum mentén volnának elrendezhetők (azt meg végképp nem szeretném sugallni, hogy egy újabb tevékenység megjelenése együtt járna egy korábban keletkezett tevékenység megszűnésével, illetve hogy e megszűnést „eredményezné”).

E kontinuum elemeinek sorrendisége, illetve a tárgyalt (elő)sport-tevékenységek középpontba állított sajátosságai weberi értelemben vett ideáltipikus konstrukciók. Céljuk, hogy segítsenek megragadni a férfibeállítódások hosszú távú civilizálódási folyamatának főbb strukturális összetevőit. Amikor tehát a gimnasztikát az evezéssel vagy a vívással hasonlítom össze, a bonyolult történeti valóságot egy analitikai redukciónak vetem alá. Természetesen ezáltal nem kívánom azt sugallni, hogy az egyik tevékenység a másiktól nőtt volna ki, vagy hogy szükségképpen valamiféle függőségi, oksági viszony lenne közöttük. Miképpen eljárásom nem jelenti azt sem, hogy egy másik társadalomtudós (mondjuk egy történész) ne találhatna ilyen viszonyokat közöttük, kimutatva például, hogy egyes emberek, illetve emberek egyes csoportjai éle-

tük bizonyos szakaszaiban nagy valószínűséggel egyaránt űzik e tevékenységeket.³ Csupán arról van szó, hogy a jelen tanulmány gondolatmenetének fókuszában nem az egykori események, illetve a korabeli társadalmi viszonyok tanulmányozásának történeti kérdései, hanem a társadalmi nemi sajátosságok által meghatározott beállítódások hosszú távú modernizációjának vizsgálatára irányuló szociológiai szempontok állnak.

A hosszú távon közvetítendő meghatározottságok előtérbe állítása természetesen nem zárja ki az aktuális jelenből származó hatások figyelembe vételét sem. Mindazonáltal igencsak leegyszerűsítve értelmeznénk a társadalmi mozgásokat, s így az egymásra következő generációk pályáivének dinamikáját, ha – a szociológusi rutinnak engedelmeskedve – a testgyakorlatok iránti növekvő érdeklődést elsősorban az adott kor jelenének, s ezen belül is az általános és intenzív piaci változásoknak és a munkaerő (ön)kizsákmányolásának összefüggésrendszerébe igyekeznénk illeszteni. Félreértés ne essék: nem kívánom azt állítani, hogy a kapitalizmus kialakulásának ne lettek volna ilyen következményei a polgárság életvitelére nézve, s hogy a tőkéjét akkumulálni szándékozó, valamint gyermekei mobilitási esélyeit növelni igyekvő polgár ne kényszerülne önmegtagadásra, sőt, olykor akár aszketikus életvezetésre. Nyilvánvaló, hogy a kapitalizmus terjedése valószínűsíti, hogy az önkizsákmányolás és önkorlátozás nagy szerepet játszon a polgári életvitelben.

Csakhogy amiről ebben az összefüggésben szó van, az két vonatkozásban is más, mint amit a társadalomszerkezetet a mindenkori jelen kontextusába illesztő szociológiai szemléletmód előtérbe állíthatna. Egyrészt ugyanis Magyarországon, a 19. század negyvenes éveiben, a gimnasztika meghonosodásának történelmi pillanatában még sem a kapitalizmus, sem a polgárság nincs abban az állapotban, hogy abból az életvitel tömeges átalakulása következhetne.⁴ Nem véletlen, hogy gimnasztikai egyet Pesten kívül csak néhány nagyobb városban található.⁵ Ráadásul eleinte szinte kizárólag az arisztokrácia és a nagypolgárság gyermekei vesznek részt művelésében. Másrészt – nem árt hangsúlyozni – e dolgozat a hosszú távú, generációkon és eltérő beágyazottságú társadalmi csoportokon keresztül közvetítendő beállítódásokat kívánja előtérbe állítani. Egy társadalom mindenkori történeti jelenének kontextusa által meghatározott összefüggések tehát akkor is háttérbe szorulnának e megközelítésben, ha éppenséggel

3 Ilyen típusú összefüggéseket egyébként a figyelmes olvasó is könnyen találhat, amennyiben az irodalomjegyzékből kiindulva tanulmányozza a különböző sportegyesületek tevékenységében érintett személyekre vonatkozó adalékokat.

4 Néhány adalék ezzel kapcsolatban: Az 1840-es évek elején a Monarchia több mint tízezer ipari üzemből ötszáz körüli a szűkebb Magyarországon található száma, s Magyarország a Monarchia összes ipari termelésének mindössze hét százalékát adja. Ebben az időszakban még a valódi városok lakói sem kizárólag ipari vagy kereskedelmi tevékenységgel foglalkoznak: földjük, kertjük, szőlőjük van. A városlakóknak feltehetően nem sokkal több, mint 1/3 része él igazában iparból és kereskedelemről. 1830 körül, Budán, a harmincezeret meghaladó összlakosságban csak mintegy ezer teljes jogú polgárt találunk; a többi szegény kézműves, iparos, szolga, zsellér, nincstelen ember. Mindehhez járul – a feudális idők maradékeként – a termelést korlátozó elavult céhrendszer is (Kosáry 1990: 256–257).

5 A negyvenes években – mindenekelőtt a Clair intézetében kiképzett tornatanítók vezetésével – Miskolcon, Pozsonyban, Győrött, Eperjesen, Nagyváradon, Kassán történnek kísérletek a gimnasztika oktatására (Siklóssy 1928: 458–459). Figyelemre méltó, hogy a keleti városokban, s így Erdély belsejében ekkor még nemigen terjed el (ld. még a 30. jegyzetet is!).

adott helyen és időben sokkal nagyobb fontossággal bírnának. Szerencsénkre – és ezért alkalmas szempontrendszerünk e szabadidő-eltöltési forma vizsgálatára – Magyarországon, a 19. század első felében a gimnasztika művelése során kiemelkedő jelentőséggel bírnak a (mély)múlt által meghatározott strukturáló elemek. E tevékenység-együttes meghonosítása ugyanis egyrészt *ideológia-átiszívargás* eredménye: a 18. századi nyugat-európai (mindenekelőtt német és francia közvetítésű) hatásokra, illetve forrásokra hivatkozva üzik; másrészt *praxis-leszívargás* eredménye: előzményei az 18. századi arisztokrata csemeték házi nevelésében keresendők.

Induljunk ki a gimnasztika, az evezés és a vívás összehasonlításából! Jóllehet a gimnasztika tág értelemben fölfogott gyűjtősportjának meghonosítására irányuló irodalmi és pedagógiai kezdeményezések csaknem egy évszázaddal megelőzik az evezőversenyek intézményesülését, a gimnasztika szervezett művelésének kezdetei egybeesnek az evezős- és vívósport kezdeteivel. Emellett – szemben a párbajjal vagy a falkavadászzal, amelyek gyakorlatilag megszűnnek a huszadik században, illetve a vadászattal vagy a lóversennyel, amelyek, ha nem szűnnek is meg, a huszadik században már nem számítanak szigorúan vett sportnak – e három tevékenységet ma is üzik. Alkalmasnak bizonyultak tehát arra, hogy egy racionalizálódási és sztenderdizálódási folyamatot követő átalakulás után modern sportok kristályosodjanak ki belőlük.

Társadalmi beágyazottságuk további közös vonása – mely akkor válik egyértelművé, ha ismét a lóversennyel állítjuk őket szembe –, hogy közvetlenül, s nem más élőlényeket delegálva végzik őket. Emellett jelentős az életvitel szabályozására irányuló fölszólító erejük is; így szorosabban kötődnek az individuális indíttatású és célzatú testfejlesztő ideológiákhoz is. Mindháromról elmondható, hogy a művelésükre létrehozott közösségek a kezdetektől fogva nyitottak, nem zárják ki más csoportok tagjait maguk közül. Sőt! Alapításukkor az egyik lényegi elem éppen az, hogy a jogkiterjesztésen alapuló osztályszolidaritás szellemében szerveződnek.⁶

A gimnasztika magyarországi, szervezett formában történő meghonosítása a francia Clair Ignác, Napóleon volt gárdakapitányának érdeme, aki az 1820-as évek közepén érkezik Pestre (Siklóssy 1928: 440). A harmincas évek elején már saját *gimnasztikai intézetében* tartja a foglalkozásokat – fiúk és lányok számára egyaránt. Ez az iskola alakul át *Testgyakorló-Egyletté* 1839-ben. Az Egylet 1852-es évkönyvének tanúbizonysága szerint 1839 és 1851 között 1326 fiú és 497 leány látogatja a foglalkozásokat; a kiképzett tanítók száma 53.⁷ Az egyletet irányító „igazgató választmány” két legmagasabb szimbolikus presztízsű pozíciójában két arisztokratát találunk: Zichy Manó grófot (pártfogóként) és Prónay Gábor bárót (igazgatóként). Az alapítványt tevő 22 örökös részvényes között tizenkét, történelmi magyar nevet viselő gróf, illetve báró van (a Battyányiaktól Széchenyint át a Zichyekig⁸). Ugyanakkor az igazgató választmány

6 Az 1824-ben a Pesti Nemzeti Vívó Iskolát alapító főnemesek az alapszabályban kötik ki, hogy a tanítványok „csupán a polgári rendből vétethetnek fel” (Hadas 2000: 100). Az evezés társadalmi bázisával kapcsolatban lásd: Hadas 2001b.

7 Az első évben összesen 108-an vesznek részt a foglalkozásokon. A növendékek száma emelkedő trendet mutat: 1842-ben 150-en, 1848-ban 171-en, 1852-ben pedig (kisebb visszaesést követően) 184-en iratkoznak be (Prónay 1852).

8 A legnagyobb örökös alapítványt Zichy Manó gróf teszi 1000 pengőforint értékben. Utána Batthyányi Kázmér gróf következik 300 pengőforinttal. A legtöbbben egyébként – mint Széchenyi István gróf is –

további három tagja, valamint az e grémiumnak alárendelt, huszonhárom tagú választmány valamennyi (!) tagja polgári származású, vagyis egyértelműnek tűnik, hogy a Testgyakorló Egylet már alapvetően a polgárság intézménye. Még akkor is, ha – miként azt a Vívoda esetében is láttuk – létrehozásában (és az ehhez szükséges pénzügyi alapok megteremtésében) az arisztokráciáé a döntő szerep.

Ha a szorosan vett sporttevékenységeket hasonlítjuk össze, a vívás, az evezés és a gimnasztika közötti legfontosabb egyezés – mely sajátosság egyébként a 19. század első felében elterjedő valamennyi elősportra jellemző –, hogy művelésük kockázata sokkal kisebb, mint a korábbi, sportjellegű tevékenységek esetében. Ha sérülés vagy sebesülés történik, mely természetesen sohasem zárható ki, az mindig diszfunkciónak, a nem megfelelő, nem szabályszerű művelés eredményeként fölfogott balesetnek minősül. A résztvevők között már nincs fizikai érintkezés, így az erőszak legfőljebb szimbolikus formában jelenik meg (mint például a vívás esetében). Figyelemre méltó azonosság a három új sport között az is, hogy valamennyi (ön)fegyelmet, monotoniatúrét, a közvetlen szükségletek elfojtására irányuló visszatartási képességet, azaz egyfajta *késleltetési kondicionáltságot* igényel. Ugyanakkor – mint majd látni fogjuk – a gimnasztika e vonatkozásokban különbözik is a másik kettőtől, hiszen abba az irányba tendál, hogy nem csupán a harcot, hanem a közvetlen versengést is kiiktassa repertoárjából, ennél fogva a műveléséhez szükséges készségeket, beállítódásokat illetően is eltér a másik kettőtől.

Az új sportok további közös vonása, hogy egyelőre kevésbé sztenderdizáltak. (Ez akkor válik nyilvánvalóvá, ha összevetjük őket későbbi, versenysportbéli állapotukkal. Gondoljunk csak a vívásnak – kard, tör, párbajtör – kikristályosodására, az evezés fajtáinak hajótípus szerinti elkülönülésére, vagy a modern torna szerek alapján történő differenciálódására.) Ekkor, a 19. század első felében a sportidő is behatárolatlan még (azaz előzetesen nem lehet tudni, hogy egy gimnasztikai bemutató, egy evezős- vagy vívóverseny meddig tart majd), és a művelés térbeli paraméterei is körvonalazatlanok. Nemcsak a pályaméretek behatárolatlanok, hanem az is bizonytalan, hogy az eseményt külső vagy belső, nyílt vagy zárt térben rendezzék-e. Idővel persze ez letisztul majd. Ugyanakkor – és a jelen összefüggésrendszerben elsősorban ezt kívánom hangsúlyozni – mindhárom magában rejt egy változást, s így a sztenderdizálódás esélyét. Azaz: rendelkeznek az átalakulásukhoz szükséges *modernizációs potenciállal*.

Lássuk ezek után a közöttük lévő különbségeket!

A gimnasztika gyűjtősport; apologetái magától értetődőnek tekintik, hogy az evezés és a vívás – az összes egyéb, a test fejlesztését szisztematikus célként tételező mozgással együtt – a gimnasztika részét képezi. Jellemző, hogy Clair Ignác nemcsak gimnasztikát, hanem vívást is oktat.⁹ S míg az evezést és a vívást viszonylag ritkábban gyakorolják, azaz az érintettek életvitelében betöltött szerepük kevésbé meghatározó

200 pengőforintot ajánlanak föl. A többi örökös alapítványtevő – öten német nevűek – nem arisztokrata. Közöttük egyébként megtaláljuk Pest városát is (Prónay 1852).

9 „Clair Ignác úr gymnastikai intézete, [...] hol mind fiú-, mind leánygyermekek külön-külön napokon igen kedvező sikerrel s egészségre nézve nagy haszonnal tanulhatják a mindenféle testi mozgásokat s erőgyakorlásokat. [...] A testi gyakorlásokkal egybekötethetik a bajvívás is, melynek Clair úr hasonlólag mestere.” (*Honművészt*, 1835: 444–445.)

(mindez persze nem mond ellent annak, hogy a polgárság és az arisztokrácia közötti társadalmi versengés indikátoraiként kezeljük őket), addig a gimnasztika – eleinte létrehozóinak szándékát, később azonban már művelőinek mindennapi praxisát illetően is – egyre inkább a puritán polgár életvitelének centrumában helyezkedik el; e tevékenység joggal értelmezhető a modernizálódó polgár *inkorporálódott ethosz*aként, par excellence *testpolitikaként*.

A vívók harcolnak, az evezősök versengenek egymással. Ugyanakkor annak a sajátosságának a hangsúlyozása, hogy a harcot civilizatorikus szakadék választja el a versengéstől (Hadas 2001b) nem homályosíthatja el ama közös vonásukat, hogy mindkettő csak mások ellenében, mások jelenlétében, egy oppozíciós összefüggésrendszerben valósítható meg. Önmagával senki nem vívhat, miképpen evezősversenyt sem lehet folytatni ellenfelek híján. (Természetesen ez nem jelenti azt, hogy egyedül ne lehetne levezetni a Dunán, vagy hogy magányos edzőmunkát végezve valaki ne készülhetne vívó-, evezős-, vagy bármilyen egyéb sportvetélkedésre. Csakhogy – a gimnasztika kivételével – az összes többi szabadidős elősport-tevékenységek szervezett, club-, egyesület- vagy részvénytársasági formában történő művelésének éppen a másokkal szembeni harc, illetve versengés intézményesítése az elsődleges célja.)

Ezekhez képest a gimnasztika határozottan más, hiszen a harc és a versengés elemei többnyire hiányoznak belőle. Legalábbis – óvatosabban fogalmazva –: a harci és versengő sportok egyike sem nélkülözhetetlen a gimnasztika műveléséhez, jöllehet a gimnasztika korai apologétái szerint valamennyi testgyakorló elősport – a vívástól a kocsiversenyig – a gimnasztika részét képezi. Csakhogy idővel az ilyen ideológiai bekebelezési stratégiák háttérbe szorulnak, mivel a tényleges praxisban a gimnasztika (és a belőle kifejlődő torna) fogalma egyre inkább a tanító, illetve mester jelenlétében végzett kollektív testfejlesztő-testnevelő gyakorlatokat jelöli. A század első felében, amikor a „sport” kifejezés még nemigen használatos az európai kontinensen, a „gimnasztika” a legtöbb ember számára nagyjából azt jelenti, amit mi manapság a „sport” fogalmán értünk. Ugyanakkor a gimnasztikai egyesületben általában nem a másikkal szemben, a másik erejéhez, ügyességéhez, gyorsaságához, illetve egyéb kvalitásaihoz képest definiálódik valaki milyensége. Itt mindenki elsősorban önmagával harcol, önmagával verseng; önnön múltbéli milyenségéhez, illetve jövőbéli potenciális állapotához képest határozódik meg tevékenységének értelme. A gimnasztika művelője egészségét óhajtja „megalapítani ‘s fenntartani”, mégpedig „célirányos munka által”; „tartósságra, erőre, ügyességre ‘s testi szépségre célozók” gyakorlatok révén.

E tevékenység legeggyértelműbben abban különbözik a másik két – s hozzátehetjük: valamennyi egyéb – elősporttól, hogy nem felnőttek, hanem gyermekek végzik. A gimnasztika – per definitionem – a „*fiatalsági* öröm köntösébe burkolt munka”. A megfogalmazás nem is igyekszik leplezni, hogy a lényeg itt a munka, melyet a gyerekek végeznek egy mesterként jelen lévő tanító vezetésével; az öröm említése nem más, mint a felnőtt akarat legitimációjára irányuló suta kísérlet, zavart magyarázkodás.

További különbséget jelent társadalmi-kulturális beágyazottságuk ama vonása, hogy referenciáikat eltérő forrásból merítik. A nemes mindenekelőtt büszkeségből, férfivirtusból forgatja a kardot; e tárgy egymásba csúszó nemzeti és nemesi hovatartozásának, vágyott és tényleges hatalmának, mi több, saját maga és nemzete függetlenségé-

nek jelképe. Vívótudománya elsajátítására a nemzeti hagyományon alapuló rendi életvitel kötelezi. Föl sem merül benne, hogy ne ismerje e fegyver fortélyait. Amikor idegen származású vívómestert fogad, illetve gyermekét annak vívóiskolájába íratja, eszébe sem jut, hogy az eltérő hagyományok (mondjuk a *vágó* kard helyett a *szúró* tör használata, annak valamennyi következményével) esetleg lényegükben érintik majd a nemzeti mélymúltból származó tudás-, illetve beállítódáselemeket. Az evezés viszont importnak, cifra kelléknek, divatmajmolásnak tűnik számukra; szemükben nem más az, mint az angломán Széchenyi gróf újabb hóbortja.¹⁰ A tevékenység lényegével szembeni *diszpozicionális idegenkedésük* mellett tehát *nemzeti idegenkedésük*ből is származik, hogy viszonylag könnyen átengedik az evezésbeli elsőbbséget a polgárság számára.

A gimnasztika referenciahorizontja bonyolultabb a másik kettőénél (és hozzátehetjük: a többi elősporténál is). Ezért elkerülhetetlen, hogy részletesebben is szemügyre vegyük, kiemelve a hatástörténet, illetve recepció egyes kevésbé ismert, történeti összetevőjét is.

Legáltalánosabb szinten úgy fogalmazhatunk, hogy e tekintetben a 18–19. század fordulója környékén Magyarországon megfigyelhető változások egy olyan, egész Nyugat-Európára jellemző hosszú távú folyamat részét képezik, melynek során a tudás instrumentalizálódik és formalizálódik, s ezzel párhuzamosan a társadalmi ellenőrzés az életszférák egyre nagyobb területét vonja fennhatósága alá.¹¹ E folyamat részének tekinthető, hogy 1836. május 8-tól kezdődően a *Honművész* egymást követő számaiban közlemények jelennek meg Clair Ignác „gymnastikai intézetéből”. A *Honművész* közleményeinek ismeretlen szerzője¹² összetett kontextusba ágyazza a „gymnastikával” kapcsolatos ismereteket.

10 Ezt a táblabírói attitűdöt imígyen gúnyolja a *Honderú*, 1843. 07. 08-i száma:

„Tekintetes táblabíró [...] Marady úr összejárta a pesti Dunapartot. Marady egy azon nemzeti flaneurök közül, ki minden előtte új tárgynál megáll, ballábát előre teszi s jobbkezét a bugyogó zsebben felejtve, fejét csóválja s egyet-kettőt teringetézve tovább ballag. Ily séta közben ért el vidéki barátunk a pesti Csónakdához. Csónakda! Hm! Vajjon miféle bolondság ez már megint! Akármibe mernék fogadni, hogy ez újra a gróf Széchenyi gondolatja. [...] Már mindek az? Ki lakik benne? [...] Még ha nálunk Nádudvaron volna, hogy birkát füröszthetnénk benne!”

11 E hipotézis – miközben foucault-i reminiscenciákat is kelthet az olvasóban – tudatos kötődését tekintve alapvetően eliasi szellemiségű, mivel – szemben a nagy francia gondolkodóval – nem a „hatalom polimorf technikáit” állítja középpontba, illetve nem arra a kérdésre keres választ, hogy „a hatalom milyen formákban, milyen csatornákon, milyen diskurzusok mentén jut el a legegénysebb, legészrevétlenebb magatartásformákig, hogy [...] hogyan terjeszti ki felügyeletét a mindennapi élvezetre” (Foucault 1996: 16). Mindazonáltal inkorrekttség volna részemről, ha a Foucault-befolyást ab ovo tagadni igyekezném.

12 A „közleményeket” nem jegyzi senki. Valószínűtlen, hogy maga Clair Ignác volna a szerző, mivel magyarul sem tud, s a visszaemlékezések szerint amúgy sem a szavak embere. Néhányan föltételezik – így például Siklóssy is – hogy Fáy András is írhatta azokat. Siklóssy ennek kapcsán idézi Fáy „Egy eszmeburok hazám nevelői és nevelésbarátai számára” címmel hátrahagyott dolgozatát, melyben a szerző – Rousseau-ra és Basedow-ra hivatkozva – így fogalmaz: „Ha igaz az, hogy az ember annál épebb és erősebb testben és lélekben, minél hűbebb marad a természethez s ehhez minél közelebb járó életet követ; ha igaz az, hogy a természet szülőanyja lévén az anyagi jólét eszközeinek, fő tényezője az ember anyagi jólétének is; ha igaz az, hogy az ember megszokásnak bogara nála a gyakorlat, főképp a fogékony gyermekkoré, előbb szokássá, majd megszokássá válik s ez utóbbi oly életrendet edz meg nála, melytől később is nem egykönnyen tér el: úgy következik, hogy nevelésünket közelebb a természethez, sőt annak ölére szűkség vinnünk.” (Siklóssy 1927: 430)

A' nevelésnek fő tárgya századok óta az, hogy ép lélek szintén ép 's izmos testben lakozzék. 'Gymnastica in corpore sano bonum habitum generare conatur'. [...] Az egészséget megalapítani 's fenntartani csak célirányos munka által lehet. A' *gymnastica fiatalsági öröm köntösebe burkolt munka* [...]; olyly gyakorlatok rendszere, melyek tartósságra, erőre, ügyességre 's testi szépségre céloznak. (Kiemelés tőlem – H. M.)¹³

A latin nyelvű idézet, a „feloszolhatatlan” egységként, az „ép test” és „ép lélek” szintéziseként elgondolt ember, a „célirányos munka”, a „testi szépség” említése alapján egyértelmű, hogy a klasszicista hagyományon alapuló, a felvilágosodás szellemiségének jegyeit magán viselő jellegzetes írásművel van dolgunk. De ha esetleg kétségeink lennének a hivatkozások milyenségét illetően, azokat végképp eloszlathatják a referenciaként hivatkozott szerzők:

Mi görög földön szépen sarjadzott, mit ezer bölcs férj tanácsolt, mit egy király még nem oly régen ajánlott fijának,¹⁴ azt nem egy korlátozt elméjű iskolai férjfi megvetendőnek ítél. (Kiemelés tőlem – H. M.)

Vagy talán hijában irtak *Loke, Rousseau, Basedow, Salzman, Trapp, Villaume, Niemeyer, Tissot, Frank, Hufeland* és sok mások, mind annyi tisztes férjfiak? (Kiemelés tőlem – H. M.)¹⁵

E hivatkozások alapján valószínűsíthető, hogy Clair a Pestalozzi¹⁶ és a filantropista hagyomány¹⁷ által bevezetett testgyakorlatokat végezteti a gyerekekkel, melyek repertoárjában a (labda)játékok, ugrások, futások, dobások, mászások és egyensúlyozások

13 *Honművész*, 1836: 289–299.

14 A szerző „I-ső Jakab” angol király intelmeiből idéz, melyben az öreg király a „szabad ég alatti futkározást, küzdést, harcolást, ugrálást” ajánlja „Henrik fijának”. (*Honművész*, 1836: 452). A görög hagyományra történő hivatkozás pedig része ama klasszicista megalapozottságú, esztétikai és morális eszményként is megfogalmazódó beállítódásnak, melynek nevében a 19. század első felében görög istenségek, nimfák, driádák és faunok népesítik a magyar költők verssorait, és Kazinczy kijelentheti: „a görög ízlésben dolgozott Művész Munkája kaczagja az idők ostromát”. Vagy Pollack Nemzeti Múzeumának épülettömbjét magunk elé idézve utalhatunk nemzeti klasszicista építészettünkre is, melyben – Lykával szólva – példaértékűen jelenik meg a „józan megfontoltság”, a „militarista fegyelem”, a „tartózkodás”, a „szabályosság”, a „leszúrt nyugalom”, a „szigorú rend”, a „szimmetria”, a „szabatosan megállapított stilus curialis” (Lyka 1981: 349–350).

15 *Honművész*, 1836: 452, 492. A leggyakrabban hivatkozott név Rousseau-é. Őt a „hajdani görögök” követik. Emellett Pestalozzi is többször említetik.

16 *Johann Heinrich Pestalozzi* (1746–1825), svájci pedagógus alkotja meg a nevelés egészébe illeszkedő „elemi gimnasztikát”. *Elementargymnasik* címmel 1807-ben kiadott művében a gyakorlatokat az ízületek mozgáslehetőségei szerint csoportosítja. Európában ő az első, aki stilizált mozgáselemekből összeállított szabadgyakorlatot végeztet iskolás gyerekekkel. Mindazonáltal e gyakorlatokat csak rávezető eszköznek tekinti. A gyermek személyiségét egységként fogja föl, s gyakorlatai azt célozzák, hogy a racionális akarat a testi ösztönök felett győzedelmeskedhessék. Rousseau követőjeként a természetes mozgásformákat kívánja szembeállítani a mesterséges, affektált, elkényeztetett, puhány emberek társadalomban kialakult szokásaival. Mesteréhez hasonlóan pedagógiai regényeket is ír (*Lénárt és Gertrúd, Kristóf és Elza*), emellett a népoktatás propagálójaként arra törekszik, hogy mozgásgyakorlatait minél több gyermek végezhesse egy időben (Kun 1998: 168–169).

17 A *filantropizmus* az angol, francia és a német felvilágosodás együttes pedagógiai terméke. Az iskolai testnevelés gyakorlati megvalósításában tevékenykedő filantropisták az általuk kidolgozott mozgásrendszer alapanyagát az ókori görög testkultúrára alapozzák, melyet kiegészítenek a mozgásos népi és gyermekjátékok maradványaival, továbbá a harci tevékenységek és a munkamozzanatok egyes elemeivel. Mozgásanyagukon belül három fő csoportot különböztetnek meg: a játékokat, a kézügyesség-fejlesztő munkagyakorlatokat és a tulajdonképpeni testgyakorlatokat (Kun 1998: 169–171).

mellett katonai menetgyakorlatok, táncok, birkózás, sőt értelmi gyakorlatok is megtalálhatók. Valamint – a legtermészetesebb módon – a vívás is.¹⁸ Látható tehát, hogy egy olyan gyűjtőportról van szó, mely mindenféle testmozgásra, illetve e mozgásokkal „feloszthatatlan” egységet alkotó lelki és szellemi tényezőkre is kiterjed. Sőt, ennél többre is! Ha ugyanis figyelmesen olvassuk a *Honművész* közleményeit, megállapíthatjuk, hogy a gimnasztika nem elégszik meg a testi-lelki egységében fölfogott *egyén* tételezésével; integratív programjának az is része, hogy – a *nagyközösség* irányába elmozdulva – túllépni igyekezzék az individuális testi-lelki sajátosságokon:

Már majdnem minden nagy városban annyira jött a’ dolog, hogy a’ természeti testmozgásokat ‘s gyakorlásokat illeteneknek tartják. Ezen elszoktatás azonban nem illő oly *nemzetre*, mely *férjfiasságra* számot akar tartani. Ez okból fő czélja a’ gymnastikának, hogy a’ fiataliságot attól visszatartoztassa, különben abban fekszik phisicai elgyengülésünknek fő alapja. (Kiemelés tőlem – H. M.)¹⁹

Az egyéni gyakorlatok tehát végső soron a nemzetest egészségesebbé tételét, megerősítését, azaz a nemzet fejlődését szolgálják. E tekintetben pedig igencsak hasonlatosak a Széchenyi-féle lóversenyek végső céltételezéséhez. Csakhogy itt nem áttételesen, a gazdaság fejlesztése révén, hanem a szó szoros értelmében, a (lélekkel egybeforrt) testbe épülve jelennek meg a kíváncsnak tartott elemek. Ám a szöveg korántsem tekinthető ártatlan fikciónak, mivel megvannak a maga világosan behatárolt, nemi- és osztálybeágyazottságról tanúskodó elemei. Mint a fönti idézetben is látható, a „nemzeti” szinte magától értetődő módon mosódik egybe a „férjfiassággal”. S hogy ez nem véletlen elszólás, annak bizonyítéka, hogy a „férjfiasság” a szöveg számos pontján is kiemelten említetik.²⁰ Íme két példa:

Ami pedig e fogalom kontextusát illeti: e tekintetben rendkívül tanulságos a közleményekben az a – minden bizonnyal rousseau-i – idézet, mely szerint „toutes les passions sensuelles logent dans des corps *efféminés*; ils s’en irritent d’autant plus, qu’ils peuvent moins les satisfaire. Un corps débile affoiblit l’âme” (kiemelés tőlem – H. M.).²¹

18 A *Hasznos Mulatságok* egyik 1834-es száma Clair intézetét ajánlva a következő tevékenységeket említi:

„Megtanulható és gyakorolható nála: vívás vágással és szúrással, futás, ugrás, mászás, birkózás, balancirozás, szökés, voltigirozás és egyéb a testnek hasznos mozgások.” (idézi Siklóssy 1928: 441)

19 *Honművész*, 1836: 386.

20 Íme két példa:

„Kötelességök a’ szülőknek, hogy kisdedeik érzékeit arra vezessék, mi férjfiasan emeli ‘s erősíti ezeknek lelkét és testét. Ezt a’ gymnastika eszközölheti leginkább, mely a’ nevendéket szabad ég alá kecsegteti, hasznos gyakorlatok közben nem gondol az esővel, széllel, hévséggel, hideggel. Itt aczélozza idegeit, izmait, bőrét; itt a’ sokféle testi bajok kellemesekké lesznek; itt kezdi lassanként magáévá tenni az ugy nevezett férjfiás kedvélyt; itt kezdi megszeretni az élet némelly nehézségeit férjfiás békétűréssel és tehetőséggel elfogadni, mivel azokat nemcsak tűrni tanulja, hanem örömet is talál erejének e’ türesben gyakorlásán. [...] Elkényezett fiúk férfi korukban többnyire csak rabszolgák. Félre tehát illy érzéki kéjjel. Szoktassátok gyermekeiteket kemény étekhez, éhség, szomjúság, hideg ‘s melegnek türesére. Így lesz csak erős és férjfiás a’ léleknek törekvő tehetsége.” (*Honművész*, 1836: 684)

Vagy: „Azon személyek, kik kora gyermekségtől kezdve felseledült fiatal korig ama sokféle viszontagságon, mint valamely jól keményített aczél, keresztül vergődnek, lesznek a’ legerősebbek ‘s izmosabbak.” (*Honművész*, 1836: 531)

21 A *Honművész* (1836: 434) imígyen fordítja a francia szöveget: „Minden érzéki szenvedély *elpuhult* testekben lakik; ‘s annnyival inkább ingerli őket, mennyivel kevésbé elégíthetik ki ezek. A’ gyenge test elgyengíti a’ lelket is.”

A *Honművés*ben közölt fordítással ellentétben ugyanis az „efféminé” eredetileg nem „elpuhultságot”, hanem „elnőiesedettet” jelent. Azaz: még ha a fordítás elmaszatozja is, eltüntetni nem tudja, hogy a férfi(as)ság definíciója végső soron a női(es)séggel szemben fogalmazódjék meg, hiszen nyilvánvaló, hogy ez utóbbi jelentéstartalom csúszott át idővel az „elpuhultság” jelentéstartalmába.²² Csakhogy a 18. század első felében a nők még oly mértékben nincsenek jelen a társadalmi közéletben, hogy e társadalmi nemi kirekesztőlegesség egyelőre megmarad a gondolkodás rutinszerű tudateltőttés automatizmusainak dimenziójában.

Mindez persze korántsem jelenti azt, hogy a „nőies” konnotációiból származtatott nyelvi formulák ne hordozhatnának egyéb, többé-kevésbé rejtett jelentéstartalmakat. Figyeljük csak, hogyan folytatódik a *Honművés*beli közlemény a francia idézet után!

„A’ férjfiás characternek egyik tulajdonsága, mellyet életmódunk mindinkább ritkít, saját erőnkben helyezett bizonyos bölcs bizalom, melly minket nem enged azonnal segedelemért kiáltani, vagy éppen kétségbe esésre vetemedni; mellynek kisebb ‘s nagyobb vállalmányoknál alapul kell szolgálni, ‘s melly *nekiünk mint embereknek és polgároknak* elkerülhetetlenül szükséges bizonyos önállásunk fenntartására. Az olvasóra bízom annak elítélését, valljon e’ férjfiás tulajdonság sarjadozhat ‘s tenyészhet-e az elpuhult nevelés telekén.” (Kiemelés tőlem – H. M.)²³

Nem kétséges: ez a polgár hangja, aki immár nemcsak hogy veszi magának a bátorságot, hogy saját magát is megnevezve a férjfiásnak láttatott nemzeti jövő letéteményesének pozíciójából szólaljon meg, hanem – mégha ez utóbbit jóval óvatosabban teszi is – az arisztokráciától is elhatárolódik. Nem lehetnek ugyanis kétségeink afelől, hogy e szövegkörnyezetben az „elpuhult” testek jelöltje – miként Rousseau-nál vagy Wesselényinél – a gyöngé és fejlődésképtelen, s – a fogalom minden értelmében – egyre alakatlanabbá váló nemesi rend teste. Mindez akár úgy is fölfogható, hogy az izmosodó polgár a liberális arisztokrata élcsapat háta mögül kikukucskálva óvatosan szembeszegül az élcsapat által is bíralt nemesi „szibarita vázzal”. (Hangsúlyozandó, hogy mindezt egyelőre igen óvatosan teszi. Valószínűleg ezért is találhatók a magyarra fordított szövegrészekben a francia eredetihez képest kevésbé éles megfogalmazások.)

S ha a közlemények kontextusának egyéb elemeire is rámutatunk, még egyértelműbbé válik, hogy itt a polgár szólal meg. Jellemző például, hogy a szerző kifejezetten pedagógiai összefüggérendszerbe illeszti tárgyát: a „korlátolt elméjű iskolai férjfiakkal” szembefordulva önmagát egyfajta reformpedagógia letéteményesének pozícionálja.²⁴ Emellett arra is kísérletet tesz, hogy összefoglalja, miféle testgyakorlatokat is üznek akkortájt Európa egyes országaiban.²⁵ Sőt! Szemben a korabeli nemesi diskurzus szín-

22 Egyébként a „*corps débile*” „gyöngé testként” történő magyarítása során is elsikkad az eredetiben még pontosan érzékelhető nyelvi kétértelműség, melynek köszönhetően a „*débile*” egyszerre jelent „debilist”, azaz „értelmileg fogyatékosat”, illetve „gyöngét”.

23 *Honművés*, 1836: 434.

24 Valószínűsíthető, hogy az anonimitás mögött valóban Fáy, vagy egy vele azonos pozíciójú ember rejtőzhet.

25 A „*politica* innepések” között említetik a „*czéllövészet*”, a „*madár-lövés*”, a „*caroussel-lovaglás*”, a „*lófutás*”, a „*bikaviadal*”, a „*versenyfutás*”, s a „*versenyzés kocsin és vizen*”. Megnevezi továbbá a „*lovagi gyakorlatot* (lovaglást és harcrolást)” és a „*testgyakorló játékokat*”. Divatban van – folytatja – a „*tekedés a Németeknél — balmozás az Olaszoknál — Kriket-játék az Angoloknál, bunkójáték a’ Hollandoknál*”. Ide tartozik még a „*birkózás Helvetiában ‘s orosz országban, és az uszás a’ folyóvizekkel bíró vidékeken*”. Kitér még a „*tánczra*”, a „*vadászásra*” és a „*katonai gyakorlatokra*” (*Honművés* 1836: 476).

te kizárólagos jog- és morálfilozófiai, esetleg közgazdasági érvkészletével, komoly erőfeszítéseket tesz mondandója természettudományos, közelebbről orvostudományi legitimációja érdekében. E sajátosság azért is figyelemre méltó, mert – bármennyire nem is mérhető példányszámában és hatásában a 19. század első felének magyarországi sajtója a huszadik századi állapotokhoz – a *Honművész* mégiscsak egy populáris kiadvány, melyben a gondolatokat népszerűbb formában kell megfogalmazni. Ennek ellenére (?) a szövegből tucatszámra lehet idézni az olyan elemeket, mint például hogy „mondá egy jeles orvos”, vagy hogy „általjában – mond Akermann – az ülő életmód mind ama betegségeknek kutfeje, melyeket az orvosok kachektiká-knak mondanak, melyeknek száma tetemes. Azokhoz tartoznak a’ halavány-kór, sárgaság, Atrophia, giliszták, tarjag (Flechten), ürülések nehezülése, vérfolyás, vízkór, ‘s a’ t.”²⁶

Történelmi evidencia, hogy a polgári nemzeti átalakulás a liberális nemesség meghatározó személyiségeinek, illetve frakcióinak kezdeményező föllépése híján nem valószínű volt volna meg Magyarországon. E szerepvállalás az olyan jól ismert, programadó kiadványok révén általános iskolás szinten is jól demonstrálható, mint Széchenyi *Hitele*, *Világa* és *Stádiuma*, vagy mondjuk Kossuth *Pesti Hírlapja*. (Egyébként, korántsem mellékesen megjegyezhető: a nemesség gazdasági öntudatra ébredésének jó indikátora, hogy – ezúttal egy kevésbé ismert példával élve – egy Zemplén megyei birtokos, Balásházy János 1829-ben, egy évvel a Hitel megjelenése előtt kiadja *Tanácsolatok* című munkáját, melyben a bajok egyik fő forrásaként ő is a „creditumnak nem létét” jelöli meg. A gazdasági reform kérdései tehát nemcsak Széchenyit vagy Dessewffy, vagyis az arisztokrata elit legismertebb képviselőit foglalkoztatják.) Ám, mint említettem, e dolgozatban nem a mágnások legjobbjainak hivatástudattal átszőtt stratégiáit, aufklárista megnyilvánulásait, illetve a kiemelkedő történelmi eseményeket és intézményeket kívánom előtérbe állítani, hanem e kiemelkedő jelenségek mögötti „beidegzettségeket”, melyek az életvitel különböző dimenzióiban, egymással mintegy öntudatlanul harmonizálva vezérlik az arisztokraták, majd a polgárok viselkedését.²⁷

Az, hogy a *Honművész* hétről-hétre megjelenő sorozatot közzölhet a gimnasztikáról, végső soron azért lehetséges, mert a 19. század harmincas éveiben Magyarországon a felvilágosodás tanai már „benne vannak a levegőben”. S jóllehet kétségtelen, hogy a magyar nemesség többsége ellenségesen viszonyul a felvilágosodott (ámde persze abszolutista) Habsburg udvarhoz, a 18. század végétől a felvilágosodás Béctől nyugatabbról érkező üzenetei – ha némi késéssel is – mind több emberhez jutnak el az országban. Locke, Rousseau, valamint az ő tanaikat gyakorlatba ültető filantropista és humanista pedagógiai iskolák tanításai a 18. század végén kezdenek szélesebb kör-

26 *Honművész*, 1836: 386. Vagy máshol: „Nálunk a hypochondria – mond Zimmermann a’ tapasztalásról irt munkájában (II. rész 4. köt. 293. l.) a’chronicai betegségeknek felét okozza” (*Honművész*, 1836: 372). És így tovább. Jellemző a test racionális, kvantitatív elemek alapján történő felosztása is: „Testünknek 249 csontja van, ‘s 450-nél több izma; ezeknek nagyobb része mozgatható. Az utóbbiak részint egyenként részint egyetemleg munkálódnak, hogy a’ mozgásba több változatosságot hozzanak. Az izmok munkássága tehát megfoghatatlan változatosságú: de az nem magától történik, hanem akarat alá van vetve. (*Honművész*, 1836: 610)

27 A lóversenytársaságot szervező, haszonelv alapján cselekvő Széchenyi gróf kvázi „protestáns éthoszáról” például lásd: Hadas 2001b: 621–623.

ben is ismertté válni Magyarországon, s különösen az arisztokrata ifjak házi nevelésében játszanak meghatározó szerepet. John Locke *Gondolatok a nevelésről* című, 1693-ban kiadott munkája ugyan még csaknem nyolcvan évvel később (1771-ben) jelenik meg magyarul (Kemény 1934). Rousseau *Emiljének* magyar fordítására már csak harminchat évet kell várni (1762-től 1796-ig) (Kemény 1934). A náluk jóval kisebb hatású Christof W. Hufeland, jénai orvostanár *Makrobiatika* címmel kiadott rousseau-iánus munkájának német nyelvű publikálása (1796) (Brockhaus 1969) és magyar fordítása (1798) között azonban már csak két év telik el. A mű a kor viszonyaihoz képes bestsellerré válik; Kováts Mihály pesti orvosdoktor fordítja magyarra, jelezvén, hogy a felvilágosodás szellemiségének közvetítésében immár az új értelmiség is fontos szerepet vállal.²⁸ Négy évvel később, 1802-ben Hufeland egy másik munkája is megjelenik magyarul. Az *anyákhoz való jó tanács a gyermekek testi nevelésének nevezetesebb pontjairól* címmel, mégpedig Öry Fábíán László fordításában, aki a művet „méltóságos Nagysági Cserei Ilona asszony önagyságának, a méltóságos báró Hadadi Veselényi Miklós úr önagysága élete párjának” (azaz idősebb Wesselényi Miklós zárdából elszöktetett feleségének) ajánlja (Siklóssy 1927: 419).

A felvilágosodás szellemiségének magyarországi átvételét példázzák azok a kiadványok is, amelyeket egyes arisztokraták – a nagy szerzőkre hivatkozva, illetve azokat gyakorta szó szerint idézve – saját gyermekeik nevelése céljából írnak. Itt említhető két Locke hatása alatt született pedagógiai mű: Festetich György gróf (Széchenyi István nagybátyja) 1799-ben *Fiam nevelését tárgyzó plánum* címmel szerkesztett kiadványa, melyben a testi nevelésnek kitüntetett fontosságot tulajdonít (Siklóssy 1929: 12), valamint Teleki László gróf 1796-ban *Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében* címmel írott pedagógia munkája, melyet fia nevelőjének szán. Figyelemre méltó, hogy – Öry Fábíán Lászlóhoz hasonlóan – ő is eljuttatja azt Cserei Ilona grófnőnek. E három részre osztott munka első része kizárólag a testi nevelésnek van szentelve (Siklóssy 1929: 11–12).

E példák azt hivatottak jelezni, hogy az átvételek nemcsak közvetett, (szak)irodalmi úton-módon, hanem közvetlen, személyes, informális, a rokonsági hálók és rendi (életvitel)közösségek által kialakított társasági élet révén is folynak. Valamint egyéb közvetlen kapcsolatok révén. Ezt példázza, hogy a Borsod megyei Zsolcán, Vay Miklós tábornok a sárospataki kollégium egy fiatal végzős diákját, Váradi Szabó Jánost bízza meg, hogy keresse föl Pestalozzi intézetét Svájcban, majd hazatérte után – „nemzeti szellemben” – az ott tanultak alapján nevelje a Vay gyermeket. Szabó Pestalozzi egyik tanítványával, Egger Vilmossal tér haza, aki előbb a főúri gyerekek tanítója, később pedig – Vay és Váradi Szabó kezdeményezésére – a testnevelés első tanára lesz

28 Hufeland így ír: „A testhez illendő mozgás fő fundamentuma az egészségnek, az egyforma visszapótlásnak, és a test tartósságának, és ezek egy áttályába véghez nem mehetnek, ha mi csupán csak gondolkozunk és ülünk. A test mozgatására való indulat éppen olyan természetes dolog az emberbe, mint az ételnek és az itálnak kívánása. Nézzük meg akármelyik gyermeket: annál az ülés a legnagyobb kín. [...] A tapasztalás taníttya, hogy azok az emberek leg-tovább éltek, akik sokáig, és erősen mozogtak a szabad levegőn. Éppen ebben a tekintetben hasznosak az utazások, a járások, a lovaglás, a mértékletes tánc, és más testi gyakorlások, és az igen szükség volna, hogy ebben a részben a régieket követnénk, akik az egészségnek ezt a felséges segedelmét mesterséggé változtatták, és meg nem akadályozhatta őket semmi ennek használatától.” (idézi Siklóssy 1927: 418–419)

Pesten, mégpedig a tárgy iránt kiemelkedő fogékonyságot mutató Evangélikus Gimnáziumban (Siklóssy 1927: 430).

E példák remélhetőleg azt is képesek érzékeltetni, hogy a felvilágosodással, illetve a jórészt ebből eredeztethető gimnasztikával kapcsolatos ismeretek viszonylagos elterjedtsége nem kizárólag az arisztokráciának köszönhető. Amint azt Öry Fábián László, Kováts Mihály doktor vagy Váradi Szabó János példája tanúsítja, szakemberként a gyarapodó és szaporodó polgárság és (honorácior) értelmiség képviselői is kiveszik részüket a tudástermelésből, illetve tudásközvetítésből. (E megállapítás még hangsúlyosabbá tehető, ha Tessedik Sámuelre, illetve hozzá hasonló nagy magyar pedagógusokra is utalunk, akik nemcsak gyakorlati nevelőként, iskolaalapítóként, hanem kulcsművek szerzőiként is jelentőset alkotnak.)

Ugyanakkor hiba volna, ha a tudatos és szándékos átvételi mechanizmusok, illetve a kikristályosodó közvetítő intézményrendszer vizsgálata elhomályosítaná, hogy a gimnasztika fölbukkanása számos vonatkozásában mégis a beállítódások hosszú távú változásának következményeként fogható föl; egy olyan változássorozat következményének, mely még a rendi társadalom életviszonyainak (mély)múltjában gyökerezik. Példaként ismét a Wesselényi családra utalhatunk. Mint láttuk, ifj. Wesselényi Miklós szülei többféle forrásból közvetlenül is hozzájuthatnak a felvilágosodás szellemében készült, s a testi nevelést kiemelt fontosságúként kezelő ismeretekhez. Nincs okunk kételkedni abban, hogy az idősebb Wesselényi ugyanazon Locke-, Rousseau- és Hufeland-eszmék alapján neveli Miklós fiát a századelőn, amelyekre egy generációval később Clairék közleményei is hivatkoznak a *Honművészen*. Nem nehéz fölismerni a felvilágosodott racionalitás testfejlesztési elveit ama atyai törekvésben, hogy fiára fokozatosan nehezedő feladatokat rójon.²⁹ Ily módon az ifjú Miklós számára valóban természetessé válhat, hogy – a későbbi Honművésszel szólva – testét „jól intézett elkeményítés által tökélyesíttetse”, s hogy izmai olyanok legyenek, mint a „keményített acél”.³⁰ (Persze azért ne felejtjük el hozzátenni: a Wesselényi család e „férfifias” nevelési elvek alkalmazásával a mágánások kisebbségi csoportjába tartozik. A többség szemléletére – mellyel szemben mindkét Wesselényi előszeretettel pozicionálja magát – a Rousseau által is kárhoztatott „effemináció”, azaz a „nőies elpuhultság” jellemző.)

Az arisztokrátiák felvilágosodott élcsapatának testi nevelése egy korántsem csak formális jelentőséggel bíró elem tekintetében ugyanis alapvetően eltér a Clair intézetében oktattott gimnasztikától. Nevezetesen: e családokban házinevelőt alkalmaznak, aki személyre szabottan foglalkozik az ifjakkal. Ez pedig igencsak meghatározó különbség a nevelés egész folyamatát illetően, hiszen a házi szocializáció során a nemesi ifjú nem egy nevelői autoritásnak alárendelt közösség tagjaként sajátítja el az ismereteket, hanem – a szülők által alkalmazott szakemberrel szemben hatalmi helyzetet

29 „Atyja még zsenge korában megedzette testét, hideg, meleg, szomj és koplaláshoz megszoktatta: Álmatlanság, gyaloglás, erős lovaglás, hosszas futás és birkózás mind napirenden lévén. Hetedik évében már szilaj paripát lovagolt, nyolczad évében hajtóvadászaton farkast lött.” (Ujfalvy 1941: 58)

30 „Wesselényi az úri vendégek kiindulása előtt sokkal korábban kelt útra sötétben, vállán két fegyverrel. Mikor vendégei szánakon kényelmesen kiértek, ő már övig meztelenre vetkőzve s a vadászkürtből jéghideg vizet öntöztelve testére, ott állott a nagy tűz előtt, köz lövészei közt s a hosszas gyaloglás után, most a hideg vízerlocsolás alatt teste Aetnaként párolgott.” (Ujfalvy 1941: 254–255)

elfoglalva – tanítója figyelmének kizárólagos középpontját képezve. A házinevelés, személyre szabott jellegéből és az arisztokrata család nevelővel szembeni uralmi helyzetéből fakadóan segít ama bizonyosságként átélt hit fönntartásában és újratermelésében, hogy a mágnásifjú – pusztán társadalmi helyzetéből adódóan – rendkívüli, kiváló, egyedi lény. Az otthonában nevelt ifjú testi képességeinek fejlesztése így módon nem a jövő kezdetét, hanem a múlt meghosszabbítását jelenti.

Másképpen fogalmazva: a nemesi keménység, „férjfiasság” újratermelése a múltbéli nagyság fönntartását, a kiválasztott rendi helyzet megerősítését szolgálja. Amikor például az atya az ifjú Miklóst testének erősítésére szocializálja, annak nem az a célja, hogy az elfojtások és a fegyelmezett tűrésre szoktató viselkedési minták révén mintegy megelőlegezze a jövőt, hanem az, hogy az évszázadok során főlhalmozódott nemesi büszkeséget, az erőt, a potenciát, a hatalmi képességet, a mindig győzelemre törő, harcias libido dominandi beállítódási mintáit fönntartsa. Az öreg Wesselényi – őseinek szellemét idéző – jelszava: „nunquam retro!” (sohasem hátrálj meg!); más szóval: folyamatos harci késztettségben létezni, nem megalkudni, nem megtörni. Inkább meghalni. Ez az a beállítódás, mely az öreget arra készíti, hogy magánháborút indítson haragosa, Haller gróf ellen, valamint leendő feleségét egyszerűen elrabolja a zár-dából. Miként ugyanezen beállítódás készítheti a *halálos* veszedelem keresésére,³¹ illetve *halálos* vak dühre fia vélt tehetetlensége és ügyetlensége láttán.³² Ezért törvényszerűnek tarthatjuk, hogy az ifjú Wesselényi nem kedveli a gimnasztikát.³³

Az arisztokrata a társadalomban hatalmi pozíciót foglal el, ezért nem érdeke, hogy az uralmi viszonyokat alapvetően átrendezze. Pozíciója olyannyira szilárdnak tűnik számára, hogy föl sem merül benne, hogy önnön testét valamiféle hosszú távú társadalmi pozícióváltás érdekében (verseny)eszközként használja. „Aczélos” keménysége

31 „Minő vad kék rezgett át (az idősb.) Wesselényi idegein, mihelyt nyugtalan és mesterséggel felizgatott lovaival kétségbeejtő vad pontokra ért, hol azonban fogatainak szabad mozgást engedhetett. Ekkor a lovak közé csapott és szélvészgyorsan vágatott tovább s mindig tovább. Midőn pedig a veszély növekedett, kidobta kezéből a gyeplőt. A szilaj négyes villámként rohant a meredek szélére vagy a Szamos mély partjaihoz. Még néhány lépés, még egy mozzanat és mindennek vége. Az istenkéz sem segíthetne többé. Ekkor Wesselényi éles hangja sivitott át a lódobajon s a vendég kiabálásain. Fogatai az ismert jelre rögtön megállottak, az erőlködés miatt reszkető térdekkel. A tajték foszlányban omlott rólok, a gazda közönnyel szállott le, megsimogatni táltosait, melyek barátságosan vihogtak, mintha egyetértettek volna a bőszt tréfa keresztülvitelében... És a vendég? A félajult vendég, míg kénytelen volt a jó ötleten mosolygani, szilárdul eltökélte magában, hogy ha az ég, föld összeszakadna is, ő a házúr kiváló szívességére többé érdemessé nem fog válni.” (Kemény Zsigmond visszaemlékezését idézi Siklóssy 1927: 330–331)

32 „Wesselényinek fővonása az eredetiség lévén, a (kikeletiség) ünnepeylét mindég saját modorában ülte meg. [...] Harsona rianás és ostorpattogás között vonult el a diszes menet Zsibó tágas utczáin, midőn a zajtól néhány, a kertek mellett alvó sertés sajátságos rőfögéssel fölrezenven, erre az ifjú Wesselényi tüzes paripája oly hatalmas oldal szökést tesz, hogy a rajta ülő fővel hull a kemény göröngyök közé és azonnal elájul. Néhány perczig halottnak hívók őt: Atyja lováról leszkvén a kétségbeesés hangján adja bánata tanulságait, míg utóbb halottnak vélt fia heves ölelése közt a rendkívül erős férfíru egyberogyik. Mi hideg vízzel locsoljuk az ifjút, ki néhány percz múlva eszméletre jó. Az öröm hangokra magához tér az apa, fia pedig talpra szökik. Az atyai kétségbeesés most a harag túlságába szökik át, s fia eszméletre jöttének örömet tulsulyozza a lóróli lehullás szégyene. Fiát dühösen mellen ragadja s ökleivel fenyegeti a szégyenért. Csak sok kéréslés, esdeklés után sikerült az elevenére sértett atyát lecsendesíteni.” (Ujfalvy 1941: 47–48)

33 „Kolozsivárt nem találjuk párdarabját a Clair-féle iskolának. E helyen nem volt oly közhangulat, mely pótolta volna azt, hogy Wesselényi a gimnasztika iránt *nem* érdeklődött. Wesselényi elsősorban a vívás szerette.” (Kiemelés az eredetiben.) (Siklóssy 1928: 457)

nem más, mint az ősi múltból származó férfibüszkesége által folyamatosan stimulált bizonyítási kényszer, kiválóságának legitimációja. E büszkeségből fakad ingerelhetősége, a folytonos párbajkihívásokban is objektiválódó „kocódási vágya”, illetve – miként az ifjú Wesselényinél – az a szinte morális princípium rangjára emelkedő követelmény, hogy a „fészkéből kiszöktetett”, vadász felé rohanó „megsebhedt vadkant” „éles hosszú vadászkéssel” igyekezzen „felfogni”. Mindezek alapján úgy fogalmazhatunk, hogy az arisztokrata házi nevelés felügyeleti köre elsősorban a nemesi pozíció meghatározta beállítódások képzetéseire és képességeire vonatkozik, anélkül, hogy a nevelés során a test építése, fejlesztése öncélként tételeződné.

Ebben az összefüggésben a polgári ifjú éppen a nemesi ifjú ellentéte. A társadalomban még nem foglal el hatalmi pozíciót, következésképpen érdekében áll az uralmi viszonyok átrendez(őd)ése. Ugyanakkor a társadalmi fölemelkedés esélyét már többé-kevésbé érzi, és – még ha ezt nem teljes mértékben tudatosan is teszi – eme esélynek szinte mindenét, így önnön testét is alárendeli. Fegyelmezettsége és alkalmazkodóképessége nem más, mint potenciális pályáíve kilátásainak meghitelezése, jövőendő kiválóságának garanciája. Hosszú távra irányuló mobilitási esélyeit alkalmazkodóképességének hivatalnokét hosszú rutinszerűvé tételével igyekszik növelni. Ebből fakad, hogy leszármazottainak nevelését egy közösség fegyelmezett tagjaként gondolja el, melynek felügyeleti köre nemcsak gyermekének moralitására, intellektusára, valamint beállítódásai meghatározta képzetéseire és képességeire, hanem az öncélként tételezett testi sajátosságokra is kiterjed.

Az evezésről szólva úgy fogalmaztunk, hogy „kváziautomata-szerűen működő, kidolgozott testű, egyszerű és egyhangú mozdulatokat ismétlő, némileg gépies erőfeszítést kifejtő, fegyelmezett, társaikhoz alkalmazkodó férfiak ülnek a hajókban” (Hadas 2001b: 101). A gimnasztikai foglalkozásra járó ifjak intézményes és szervezett körülmények között kénytelenek alávetni magukat egy olyan szocializációnak (avagy, a kor fogalomhasználatával szólva, „idomításnak”, illetve „trainingnek”), melynek eredményeképpen előbb-utóbb alkalmassá válnak arra, hogy fegyelmezett, monotoniatűrő és másokhoz igazodó emberi erőforrásokként a saját életciklusukon túlmutató társadalmi újratermelődési mechanizmusok, illetve a társadalmi nagycsoportok közötti hosszú távú versengés részeseivé váljanak. Amikor a gyermekembert a felnőtt emberektől elvárt viselkedésformák elsajátítására trenírozzák, életkorából, illetve a felnőtt világ iránti alapviszonyából fakadóan teljesen kiszolgáltatott az engedelmesség kényszerének; nincs választási szabadsága, hogy a felnőttek beléje projektált vágyaival szembe fordulhasson. Ily módon a gyermekember jövője, a benne rejlő potencia joggal tekinthető a fölmenők társadalmilag kondicionált pályáíve meghosszabbításának.

E tézis, ha egy (késő)modern társadalomra vonatkoztatjuk, ma már nem több megkopott szociológiai evidenciánál, mely legfőljebb a kutatások egyik – noha kétségkívül lényeges – szemléleti keretétül szolgál. A 19. század első felének Magyarországal kapcsolatos használata azonban korántsem magától értetődő és kockázatmentes; hiszen ha a differenciálódott modern társadalmak struktúráképből származó fogalmi hálóval mindenféle módosítás, illetve körületekintő és reflektált óvatosság híján kísérelnénk meg a 19. század első felének magyar társadalmi viszonylataiban halászni, úgy járhatnánk, mint az a horgász, aki a hegyi folyóban tengeri merítőhálóval piszt-

rangozik: csak fatuskókat fognánk, melyek előbb-utóbb hálónkat is tönkretennék. Amennyiben viszont korszerű vadászeszközünket igyekszünk a hely megszabta különös körülményekhez igazítani (azaz hálónkat sűrűbb szövésűvé, könnyebb anyagúvá, kisebb méretűvé és más formájúvá tesszük), sokkal jobb eredményt is elérhetünk, mintha hagyományos módon horgászbottal és csalival próbálnánk meg az egyes példányokat kifogni. Különösen, ha arra is vesszük a fáradságot, hogy eszközünket prédaállatunk csoportos ívási és felúszási szokásainak ismeretében folyamatosan újrakalkítsuk.

Kevésbé metaforikusan fogalmazva: a szociológia szempontrendszerének elmúlt társadalmi viszonylatokra történő alkalmazása segíthet annak megértésében, hogy a gimnasztika elmélyíti és kiterjeszti a civilizáció folyamatának intézményesülését. A társadalmi csoportok pályáivének valószínűségi oksági összetevőit figyelembe vevő szociológiai szemléletmód (Bourdieu 1978) révén érzékelhetővé válhat, hogy e tevékenység-együttes már a kiterelőződő modernitás terméke, s hogy a társadalmi viszonyok átrendeződésére ható hosszú távú következményei a többi elősportnál jóval nagyobb jelentőséggel bírnak. Míg ugyanis a falkavadászat, a vadászat vagy az evezés jószereivel még csak a társadalmi változások *indikátor*ainak tekinthetők, addig a gimnasztika – az egész életvitel centrumát átszervezni szándékozó jellegéből adódóan – immár ezen változások *generáló*jaként is fölfogható, hiszen a legegységértelműbben és a legmélyebben rögzült formában inkorporálja a társadalmi fölemelkedéshez szükséges *diszpozíciós arzenált*.

A gimnasztika révén megvalósítandó, saját életcikluson túlmutató hosszú távú beruházás lényege a legfontosabb erőforrás, az emberi test masinériájának minél optimálisabb állapotba hozása, működőképessé tétele. Amikor a polgár számára leszámazottainak egészsége öncéllá válik, akkor nem kevesebb történik, mint hogy egy társadalmi csoport a kontroll egyre szélesebb körben alkalmazott technikáit a hosszú távon elgondolt társadalmi mobilitás szolgálatába állítja; azáltal, hogy az önkontrollt, a társadalmilag meghatározott családi pályáiv meredekségét növelő teleologikus racionális technikát beépíti az életvitelbe, növeli a társadalmi térben történő előrelépés esélyét. Azaz: a gimnasztika az életvitel forradalmi változásának generálója; olyan tevékenység, melynek döntő szerepe van abban, hogy a rendi, megváltoztathatalan(nak hitt) társadalmi struktúrát a változás esélyét mindinkább magában rejtő struktúra váltsa föl. Más szóval: a gimnasztika a modernitás testi valóságnak megteremtésére és megalapozására szolgál.

A (falka) vadászó arisztokráciában még nemigen merül föl, hogy tevékenysége valamilyen formában a társadalom számára is hasznos lehetne (a vadgazdálkodás esetleges hozama még magától értetődően a mágán érdekét szolgálja, s ezáltal a társadalmi változások ellenében hat). E tevékenységek a szabadidő kellemes eltöltésére irányulnak, s civilizálódásuk a társadalom más szféráiban lezajló változásokból kiinduló folyamatok „továbbgyűrűzéseként”, tehát következményként fogható föl. Igaz, a lóverseny már vitathatatlanul modernizációs eszköz, mely nem nélkülözi az ideologikus megalapozottságú társadalomátrendező szándékot sem. Sőt, mint láttuk, éppen eme nagy társadalmi átrendeződés eszközeként műveltetik (Hadas 2001b). Csakhogy – amellett, hogy nem maguk az arisztokraták, hanem az általuk futtatott állatok végzik

– abban is a vadászathoz és a falkavadászathoz hasonlatos, hogy az alapjául szolgáló ideológia egyelőre mentes bármiféle, emberi korporealitással kapcsolatos elemtől. A lóversenyt szervező arisztokraták jövőbe néző szemei előtt nem az individuumok hús-vér emberi teste, hanem a nemzet virtuális közösségének elvont társadalmi teste lebeg.

A gimnasztika radikálisan újító jellege tehát abban is megnyilvánul, hogy az átmoralizált kollektív nemzeteszmenyt átideologizált individuális testeszménnyé, s az ebből származtatott koherens testgyakorlatok együttesévé teszi. Ebből adódik – s ez majd a gimnasztikából kifejlődő *torna* intézményesülésének elemzése révén lesz szemléltethető –, hogy a kollektívum és az individuum, a nemzet és az egyéni gyakorlatok közötti viszony fokozatosan ártrendeződik, s egyre kevésbé lesz szükség a praxis nemzeti legitimációjára. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a konkrét, ideológiamentes fizikai gyakorlat adott esetben ne volna bármilyen kollektív jelentéstartalommal fölruházható. Épp ellenkezőleg: a későbbiekben többnyire nem a nemzeti által legitimáltatik majd a testi, hanem a testi által a nemzeti. Mint látni fogjuk, a torna, illetve a testnevelés bármilyen politikai rendszerben, bármilyen ideológia és legitimációs érvkészlet, kontextus részét képezheti.

Beágyazottságának kifejezetten modern jegyei előre vetítik, miért és hogyan válhat a gimnasztika egy-két évtizeddel később az iskolai torna, illetve testnevelés megalapozójává. Ugyanakkor nem árt tudatosítani magunkban azt sem, hogy a Clair-féle gimnasztikai intézet egyelőre nem a tankötelezettség érvényével bíró iskola. S noha kétségkívül nem elhanyagolható az általa oktatott növendékmennyiség³⁴ (főleg, ha ahhoz viszonyítjuk, hogy korábban ilyen intézet alig létezik Magyarországon³⁵), azért az sem volna szerencsés, ha az intézet hatását és jelentőségét túlbecsülnénk. A gimnasztikai egyesület működésének első szakaszában, a 19. század harmincas-negyvenes éveiben a modernizáció folyamata ugyanis még nem tart ott Magyarországon, hogy az állampolgárok testének racionális művelése állami feladat lehessen. Erre majd a kiegyezéssel hatalomra kerülő liberális politikugeneráció kerít sort. De ez már egy következő fejezet.

34 Emlékszünk, 1839-től 1851-ig több, mint ezernyolcszáz gyerek látogatja. Clair intézete egyébként a „Therézia külváros siputszájában 344-ik szám alatti háznak kertjében”, tehát nem a belvárosban állított fel. S a „gyakorlások” sem egész nap, hanem csak „esti 6–8 óra között” zajlottak, mégpedig „a’ nőszemélyek” számára „hétfőn, szerdán ‘s pénteken”, a többi napokon pedig a fiúk számára. (*Honművészt*, 1835: 444–445)

35 Legfeljebb az 1824-ben alapított Vívodát említhetjük.

A GIMNASZTIKA JELLEGZETESSÉGEI

1. Társadalmi-kulturális beágyazottság

1.1.	Művelők társadalmi bázisa	eleinte az arisztokrácia, majd a polgárság
1.1.1.	Művelés – műveltetés (mecenatúra, közönség)	közvetlenül végzik a tevékenységet, saját magukon gyakorlatoznak
1.2.	Referencia	német, francia
1.3.	Szervezeti forma	egylet, részvénytársaság, magániskola
1.4.	Szervezet nyitottsága	polgárok számára nyitott
1.5.	Sportszocializáció	gyerekkorban
1.6.	Finanszírozás	polgárok és nemesek adakozása
1.7.	Nemzet iránti viszony	elmosódó, rejtett Habsburg-ellenesség
1.8.	Politikai irányultság	felvilágosult-liberális hagyomány
1.9.	Közönség	nem jellemző
1.10.	Társasság/közösség	többnyire közösségben és közösen végzik
1.11.	Tevékenység kezdete, vége	1830-1840-es évek
1.12.	Elterjedtsége, gyakorisága	heti, majd napi gyakorlat
1.13.	Ideológia, üdvönyt, szakirodalom legitimáció	óriási ekezetáló pedagógiai, morálfilozófiai irodalom a 17. századtól, Magyarországon főleg a 18. század végétől

Diszpozíciók

1.14.	Alapbeállítódás	fegyelmezett, igazodó, alkalmazkodó, tűrő, célracionális, tervező, jövőirányult, harmóniakereső
1.15.	Férfiasság jellemzői	elfojtó, közösségi, engedelmes, szocializáló, gyermekbe projektáló
1.16.	Test iránti viszony/testpolitika	a saját test egyenletes, megtervezett, építő szándékú erőfeszítésnek kitéve, folyamatos edzés, egészség- és jövőirányultság, (alkat)részeire bontott test (a test mint gép) a korporealitás fölfedezése

2. A sporttevékenység sajátosságai

2.1.	Művelés színtere	főleg szabadban
2.2.	Színkép (pálya jellemzői)	nem sztenderdizált, eszközök fontosak, nézők igénye nem számít
2.3.	Versenyidő	nincs, verseny nem jellemző
2.4.	Eszközigeny	csekély
2.5.	Eszköz/funkció/cél	egyenlő föltételek között, a közösség tagjaként mindenki fejlessze saját testét
2.6.	Társasság: egyéni/csapat	egyenlő földoldódik a közösségben
2.7.	Szabályok	tanulási folyamat, ismétlés, gyakorlás
2.8.	Ellenőrző terület	mesteri, tanítói tekintély
2.9.	Kockázat mértéke	minimális
2.10.	Küzdők fizikai kapcsolata	nincs közvetlen érintkezés, nincs küzdelem
2.11.	Profizmus/amatörizmus	fől sem merül
2.12.	Kvalitások	kitartás, szívósság, fegyelem, monotóniatűrő

2.13.	Sportfogadás	nincs
2.14.	Erőszak mértéke	minimális, legfőljebb önkorlátozásként
2.15.	Sporttevékenység jellege	az egyén a közösségben, a szabadban; nem versenyez, legfőljebb esztétikai élményt nyújt, gyűjtősport, határai bizonytalanok
2.16.	Tevékenység közvetlen célja	a test fejlesztése, erősítése, az egészség megőrzése,
2.17.	Örömforrás	a sikeresen végrehajtott gyakorlat, az akaraterő, az (ön)fegyelem öröme,
2.18.	Tevékenység súlya az életvitelben	eleinte kevés, később növekszik
2.19.	Fizikai/szellemi/morális/esztétikai jelleg	erő, esztétikai jelleg (vizualitás), egészséges test, fejlett izomzat, (ön)fegyelem morálja, ép testben ép lélek ideológiája
2.20.	Költségigény	mérsékelt

FORRÁSOK

Honművész 1835–1836

Honderű 1843

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bourdieu, Pierre 1978: Osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest. 237–310.
- Bourdieu, Pierre 1979: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris
- Bourdieu, Pierre 1994: Férfiuralom. In: Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest. 7–55.
- Brockhaus Enzyklopadie* 1969: Wiesbaden
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata*. Budapest
- Foucault, Michel 1996: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest
- Hadas Miklós 1994: Hímnem, nőnem. In: Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest. 246–264.
- Hadas Miklós 2000: A párbaj és a vívás. Adalékok a modern férfiasság genezisének vizsgálatához. *Café Babel* 3. 91–104.
- Hadas Miklós 2001a: Pierre Bourdieu-ről. *Magyar Lettre Internationale* 40. 13–16.
- Hadas Miklós 2001b: Kis traktátus lovakról és emberekről. Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához. *Holmi* május. 608–625.
- Hadas Miklós 2001c: Lovak a csolnakban. Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához. *Replika* 43/44. 85–106.
- Kemény Ferenc (szerk.) 1934: *Magyar Pedagógiai Lexikon*. Budapest
- Kosáry Domokos 1990: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest
- Dr. Kun László 1998: *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet*. Budapest
- Lyka Károly 1981: *A táblabíró világ művészete*. Budapest
- Prónay Gábor báró (szerk.) 1852: *A Pesti Testgyakorló-Egylet Évkönyve*. Pesth
- Siklóssy László 1927: *A magyar sport őskora. (A magyar sport ezer éve I.)* Budapest
- Siklóssy László 1928: *Széchenyi-Wesselényi és még egy nemzedék. (A magyar sport ezer éve II.)* Budapest
- Siklóssy László 1929: *A modern sport előkészítése. (A magyar sport ezer éve III.)* Budapest
- Széchenyi István gróf 1978: *Napló*. Budapest
- Ujfalvi Sándor emlékiratai* 1941. Sajtó alá rendezte dr. Gyalui Farkas.

Mohácsi Gergely

Szép, Erős, Egészséges

Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében

„A lét szemléletének egyetlen középpontja van, a testem, a pusztá forma, mely e szemléletet egyáltalán lehetővé teszi, és elegendő erőt, súlyt, biztonságot ad ahhoz, hogy végső soron, hangsúlyozom, végső soron! semmi más ne is érdekeljen, mint maga e test összes lehetséges vonatkozásaival.” (Nádas Péter: Emlékiratok könyve)

Századunk első felében a népesség minden rétegében megfigyelhető az emberi test társadalmi jelentőségének felértékelődése; ennek egyik oka feltételezhetően az, hogy a századforduló polgári világát fokozatosan felváltotta a városi tömegtársadalom, amelyben alapvetően megváltozott egyén és társadalom viszonya. A történelem hosszú folyamatai nem teszik lehetővé pontos időhatárok kijelölését, századunk első fele mégis vitathatatlan korhatár Budapest újkori társadalomtörténetében. Ebben az időszakban vált Budapest egy modern nemzet modern fővárosává, lakói pedig (polgárok, munkások, bevándorlók, nők, férfiak, gyerekek, németek, magyarok, örmények, szlovákok, zsidók) ekkor kezdtek tömeggé formálódni. E változás többek között a testkultúra, a testhez kapcsolódó gyakorlatok, és a biopolitika modern eszközeinek történelmi léptékkal mérve meglepően gyors átalakulásában nyert kifejezést. Éppen ezért talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a testkultusz forradalma a budapesti tömegtársadalom történetének egyik legfontosabb fejezetét jelenti.

A vizsgált periódusban számos fontos esemény, hatásában és jelentőségében távolra mutató, nagy horderejű változás történt Budapesten, melyek egy részét történészek, szociológusok már behatóan tanulmányozták. A modern nagyvárosi tömegtársadalom megjelenése, a nemi szerepek lassú átalakulása vagy a fogyasztói kultúra kialakulása csak kiragadott példák, melyek között a sport, a szépségápolás vagy éppen az egészséges életmód társadalmi hatásai szinte jelentéktelennek tűnnek. Írásomban azonban éppen arra szeretnék rámutatni, hogy a testkultúra forradalma szervesen összefügg egy sor társadalmi és urbanizációs folyamattal, amit röviden modernitásnak nevezhetünk. A kortársak értetlenül álltak szemben a rohanó urbanizáció és modernizáció társadalmi hatásaival. A 19. század utolsó évtizedétől kezdve reformerek, társadalomtudósok és más értelmiségiek keresték a választ a higiénia, a közrend, az oktatás és egy sor egyéb égető probléma megoldására, melyek kivétel nélkül a test társadalmi gondoskodásának növekvő igényére vezethetők vissza. A téma szempontjából különösen fontos az 1920–30-as évek periódusa, hiszen ekkor váltak valóban tömegessé a testápolás és a sport angolszász mintái, és ugyancsak ekkor élték virágkorukat az eugenika és a testnevelés nemzetépítő programjai. Írásomban a testtel kapcsolatos szokások és a test politikai jelentéseinek változásán keresztül azt próbálom meg vázlatosan ábrázolni, miként formálódott a múlt század első felének modernitása és városi mentalitása a hétköznapiok banális világában.

A TEST TÁRSADALOMELMÉLETE

A modernitásban alapvetően megváltozott az egyén társadalmi kapcsolata saját testével és ehhez a megváltozott kapcsolathoz új szokások társultak. A higiénia, az orvostudomány, a sport és a testápolás viszonylag új diskurzusai hihetetlen gyorsasággal formálták át a modern ember saját testéhez való viszonyát és az ezekhez kapcsolódó társadalmi gyakorlatokat. A nagyváros modern intézményei pedig (kórház, strandfürdő, nyilvános WC, stb.) túl azon, hogy ennek az átalakulásnak köszönhetik létrejöttüket, egyre tömegesebben és egyre intenzívebben termelték újra a modern testkultusz hétköznapi gyakorlatait és diskurzusait. Nem véletlen talán, hogy a higiénia, a sport és a kozmetika korában éppen az emberi test vált a társadalomtörténet egyik kitüntetett területévé. Ebben a fejezetben ennek a viszonylag új érdeklődésnek a gyökereit és legfontosabb kérdésköreit próbálom meg röviden összefoglalni.

A társadalomelmélet „titkos zugaiban” már viszonylag korán megjelent a test iránti érdeklődés (Featherstone 1997). A szociológusok között például már Norbert Elias is felvetette a fizikai lét kulturális jelentőségét, de a testet nem szociológiai kategóriaként használta, az csak az elmúlt évtizedekben vált önálló kutatási területté, nem utolsósorban Michel Foucault és Pierre Bourdieu munkássága nyomán. Foucault társadalomfilozófiája nemcsak azért fontos, mert központi szerepet szánt a modern fizikai létnek. A társadalomtörténet szempontjából talán lényegesebb, hogy az ő műveiben (1990, 1996, 1999) vált leginkább elemzés tárgyává a diskurzusok által formált emberi test *történeti* jellegzetessége.

A test társadalomtörténete természetesen (!) nem választható el a biológiai sajátosságoktól, de mindig valamilyen társadalmi kontextusba ágyazódik és nem lehet ettől elvonatkoztatva, csupán a fiziológiailag létező testre szűkíteni a kutatást. Éppen ezért alkalmas a test szociológiája arra, hogy áthidaljon és átjárjon olyan – egyébként igen nehezen megkerülhető – ellentéteket, mint a kultúra/természet vagy az egyén/társadalom opozíciói. Az emberi test egyaránt része természetnek és kultúrának is,¹ szociológiai problémaként való elemzése ezért képes lehet egy opozíciókkal kevésbé terhelt, holisztikusabb szemléletmód kialakítására, és bizonyos társadalomtörténeti problémák kritikai szellemű újragondolását ígéri.

Véleményem szerint legalább három szempontból érdemes és fontos a modern test történetével foglalkozni. Először is, testünk a társadalmi lét egyre meghatározóbb tényezőjévé vált a modernításban, ezért szükséges e jelenség történelmi hátterét vizsgálni. Azért is fontos, hogy többet megtudjunk a modern testkultuszról, mert világossá vált annak mélyen átpolitizált jellege és ebből következő társadalmi jelentősége. Harmadrészt – úgy vélem –, a test története által választ kaphatunk a modernizáció számos, fontosabbnak vélt kérdésére is.

1 Ennél szélsőségesebb nézeteket valló, radikális posztmodern feministák szerint azonban az ember fizikai léte nem elemezhető sem társadalmi, sem természeti adottságként, sokkal inkább tágan értelmezett politikai mozgalmak csatateréként (Butler 1993). Én azonban az alábbiakban nem kívánok a test politikájával a társadalmi jelenségektől különálló kategóriaként foglalkozni.

A test szemiotikája

A társadalomtörténészek természetesen különféle módokon elemezték az emberi test társadalmi szerepét. Az egyik központi kutatási területet a *test mint társadalmi jel/metafora* kérdésköre jelentette. Ennek úttörői elsősorban azok az antropológusok voltak, akik különböző átmeneti rítusok kutatása során figyelték meg azt, hogy a test egyúttal a társadalmi szerveződések metaforájaként is szolgál. Mary Douglas *Purity and Danger* című könyvében fogalmazta meg tételét, mely szerint az emberi testhez kapcsolódó külsődleges szimbólumrendszer a lehető legkülönbözőbb kultúrákban szolgálja a társadalmi struktúra egyensúlyának fenntartását (Douglas 1988: 99).

A test mint társadalmi jel, szintén fontos szerepet kapott egyes történeti munkákban. A középkori szentek megkínzott, bőjtől lesóványodott teste, vagy az újkori magyar sajtó zsidó-ábrázolásai és karikatúrái (Hanák 1985) mind-mind azt példázzák, hogy testünk nem csupán a biológiai lét, hanem számos kulturális konfliktus forrása is. Erre szolgáltat remek példát Szabó Dániel (1997) rövid elemzése a századelő egy híres magyar kozmetikai terméke, a Diána sósborszesz hirdetésének társadalmi reprezentációi kapcsán.

A test fenomenológiája

Egy másik fontos problémakör a *test mint társadalmi gyakorlat*. Az emberi test nem csupán jel, hanem mindennapi fizikai tapasztalat. A testünkbe vésődött kultúra a különféle hétköznapi gyakorlatok (evés, alvás, szabadidő eltöltése, tisztálkodás, stb.) által válik láthatóvá (Mauss 1975). Ezeket mindannyian megtanuljuk egyszer a szocializáció által, de a test technikái természetesen egyazon társadalmon belül is jelentős eltéréseket mutatnak, amelyek – Pierre Bourdieu kifejezésével élve – eltérő társadalmi ízléseket alakítanak ki. A különböző osztályokat ezért más-más testhasználati módok és más szabadidős tevékenységek jellemzik (Bourdieu 1984). Előfordul persze, hogy különböző osztályhoz tartozó egyének ugyanazzal töltik a szabadidejüket (ugyanarra a strandra járnak vagy ugyanazt az ételt eszik), de ebben az esetben is a test által befektett tőke és az elvárások – vagyis a tulajdonképpeni társadalmi gyakorlat – különböznek társadalmi osztályok szerint.

A modernitás alapvető gyakorlatai olyan beruházások, amelyek azt a célt szolgálják, hogy a testet bemutathatóvá tegyék (plasztika, kozmetika, diéta, ruha stb.), vagyis hogy a tényleges testet átváltoztassuk *legitim testté* (Bourdieu 1978). A test szociológiai vizsgálatának mindig szem előtt kell tartania a testi lét fenomenológiai tapasztalatait, hiszen a test a cselekvésben válik társadalmi létté. E problémakör kutatói előszeretettel választják elemzéseik tárgyaként a sport és a szabadidő modern jelenségeit, melyek számtalan példát szolgáltatnak az eltérő és egymással konfliktusba kerülő gyakorlatok társadalmi artikulálódására. A magyar társadalomtörténeti szakirodalomban Gyáni Gábor elemzett egyes testhez kapcsolódó gyakorlatokat (szappanhasználat, öltözködés) a századforduló Budapestjének hétköznapi világában (Gyáni 1995: 61–62).

Kritikai kultúrakutatás

A fizikai létet intézmények és diskurzusok felügyelik és rendszabályozzák és szinte mindig politikai viták keresztüztüében áll. A kritikai kultúrakutatás (*cultural studies*) egyik kitüntetett területe – elsősorban Michel Foucault nyomán – *a test társadalmi/politikai hatalom célpontjaként* való vizsgálata (Laqueur és Gallagher 1987, Lindenbaum és Lock 1987, Rabinow 1999). Ezek a munkák arra hívják fel a figyelmet, hogy – főként a modern társadalmakban – a testről folyó diskurzusok az elnyomás és a társadalmi hatalom különösen hatásos eszközeivé váltak.

A klasszikus kor folyamán fölfedezték a testet mint a hatalom tárgyát és célpontját. A testet kísérő megkülönböztetett figyelem jeleit könnyű megtalálni – a testet manipulálják, formálják, dresszírozzák, s a test engedelmeskedik, válaszol, ügyes lesz vagy erői megsokszorozódnak. (Foucault 1990: 186)

A modernitás szekularizációja a vallásos erők által határok közé szorított test átmenete az étrend, a kozmetika, a megelőző orvostudomány és a sport diskurzusai által szabályozott mondén realitásba – szigorú állami ellenőrzés alatt zajlott le (Turner 1996). Ez az átfogóan mindenkiről gondoskodó biopolitika a test szabályozásának mikropolitikája és a népesség alávetésének makropolitikája révén valósította meg a lehető leghasznosabb és legracionálisabb, legegészségesebb és legtisztább egyénekből felépülő társadalmat. Az orvostudomány, a fordizmus termelési módszerei, a sport és a testápolás olyan módon differenciálták a modern testet a higiénia, majd később az egészséges életmód jelszavával, hogy ezen keresztül a társadalom tagjai bürokratikus szabályozott és engedelmes állampolgárokká váljanak. Így az egészséges társadalom nem csupán biológiai értelemben, hanem politikailag is hasznos a modern állam számára.

Ezt a folyamatot elemezte Gyáni Gábor nemrég megjelent írásában, amely a női és a nem-dolgozó test fegyelmzését követi nyomon a századforduló idejéig (Gyáni 1998). A testi fegyelmzés történetének egyik legkedveltebb témája a higiénia és a közegészségügy korszakos vállalkozása. Esettanulmányok sora ábrázolta a biopolitika folyamatának egyes mozzanatait: a járványok leküzdésétől kezdve, a modern nő és – a legtöbbször férfi – orvos ellentmondásos kapcsolatán keresztül, a gondoskodó államok faji tisztaságért (eugenika) folytatott küzdelméig. Sipos András tanulmánya (1998) a kolera elleni küzdelem és Budapest urbanizációjának összefüggő elemzése által világítja meg, miként nevelt a fegyelmző hatalom egy korai formája a higiénia apró technikai leleményességei által engedelmes állampolgárokat egy rohamosan városiasodó térben.

Posztmodern elméletek

Szorosan kapcsolódik ez utóbbi területhez a negyedik problémakör, melyet talán *a test mint társadalmi konstrukció* elnevezéssel lehetne összefoglalni. Főként a feminizmus térhódítása, majd önkritikája állította előtérbe a nemi szerep/szexualitás/biológia problémakörét, amely a társadalomtudományokat minden téren újragondolásra

készítette. A feminista szerzők munkáiban (Haraway 1991, Martin 1998, Butler 1991, 1993) a biológiailag különböző testek különböző társadalmi tapasztalatai a korábbiaknál jóval nagyobb hangsúlyt kaptak. A feminista társadalmi teóriák megkérdőjelezzik a nemi különbségek természetes adottságát és a nemi szerepeket illetve a testet társadalmi vagy politikai konstrukcióként értelmezik.

A feministák is nagy jelentőséget tulajdonítanak a test történeti jellegének. Nehéz lenne érvelni az ellen, hogy az utóbbi kétszáz év – biológiai evolúció szempontjából elhanyagolható időtartama – alatt az emberi test óriási átalakulásokon ment keresztül. A változás okait tehát történeti és kulturális téren kell keresni. „A külvilág, beleértve az emberi testet, nem természetes adottság, hanem történeti valóság, amely folyamatosan átalakul és újrafogalmazódik az emberi kultúra által” (Turner 1996: 60). Szemben Foucault-val – aki nem veszi figyelembe a történetek sokaságát és a szexualitás, börtön, kórház, stb. egy(séges) történetéről beszél –, a feminista ihletésű szerzők történetek sokaságáról írnak. Számukra nyilvánvaló, hogy a különböző testek (női/férfi, erős/gyenge, fekete/fehér, egészséges/beteg, stb.) eltérő társadalmi szerepeket és helyzeteket konstruálnak. Ugyanazon társadalom tagjai tehát eltérő módon élhetik meg a látszólag azonos társadalmi környezetet. A test történetei erre számtalan példát szolgáltatnak. Sok társadalomtörténész és szociológus vizsgálta a testápolás múltját és a testi szépség modern kultuszát ebből a szempontból, hiszen a modernitásban egyre gyakrabban fordulhat elő, hogy a test tudatos megkonstruálásával (kozmetikumok, plasztikai sebészet,² divat) biológiailag meghatározottnak vélt szerepek alakulnak át és válnak vitathatóvá. Ugyanakkor arra is rámutatnak ezek az írások, hogy a kulturálisan egységesnek hitt ideális testképek (vékony/kövér, erős/gyenge, szakállas/borotvált), nemcsak nemek, de korosztályok és közösségek szerint is jóval nagyobb változatosságot mutatnak, mint azt a tömegtársadalom hívei és kritikusai gyakran hirdetik.

Az emberi test vizuális észlelése, az ilyen formában neki szánt jelentés helyes dekódolása kölcsönöz külön jelentőséget a test végtelenül variálható öltöztetésének. [...] Ami a ruhaviselet és a társadalmi tagozódás összekapcsoltságából megmarad, az a „reális” egyenlőtlenség... Ám ennek most már nem a ruharendelet az intézményi eszköze, hanem a divat a meghatározó kánonja. (Gyáni 1995: 64)

Meg kell azonban jegyezni, hogy az emberi test határozott biológiai és fiziológiai adottságai lehetetlenné tesznek mindenféle szélsőségesen dekonstruktív feminista vagy posztmodern megközelítést, amelyek tagadják bármilyen társadalmi struktúra létezését és a társadalmi konstrukciók végtelenségét hirdetik. Éppen a változtathatóság és állandóság ellentmondása által válik a test rendkívül érdekes és izgalmas történeti problémává.

Úgy hiszem az eddigiekből világossá vált, hogy a test társadalomtörténetének központi és állandóan visszatérő kérdése a *hegemónia vagy emancipáció* problémája. A modern testkultusz leíró modelljeinek egyaránt figyelembe kell venniük a fizikai létben rejlő elnyomó és felszabadító erőket. A test a modernitásban nemcsak az elnyo-

2 Tévedés lenne azt gondolni, hogy a szépség érdekében mesterségesen elváltoztatott test tömegessége a késő modernitás jelensége. A század első feléből származó számtalan szóróterlenítést, szemölcseltávollást és mellnagyobbítást ígérő hirdetés és az elektromos beavatkozásokat ajánló tanácsadókönyvek ennek ellenkezőjéről tanúskodnak.

más, a hatalom és a diskurzus felülete (Foucault), de mindennapi gyakorlatok és interakciók szintjén lehetővé vált a test bemutatása és ezen keresztül a társadalmi érvényesülés is. Ez azonban nem jelent korlátlan lehetőségeket. Az egyén társadalomban elfoglalt helye, ha nem is determinálja, de meghatározza azt, hogy miként használhatja saját testét (Bourdieu).

A század első fele a klasszikus liberális polgárság alkonyaként és egy modern tömegtársadalom kialakulásának kezdeteként írható le. A test sok tekintetben az új társadalmi értékek hordozójává vált. A „hogyan nyomjuk el?” viktoriánus modernitása helyett most az lett a központi kérdés hogy „miként uralkodjunk rajta?” (Frykman 1994). A változás egyaránt köszönhető a diskurzusok és intézmények, valamint a mindennapi gyakorlatok átalakulásának. Az alábbiakban ennek az átalakulásnak a fontosabb állomásait próbálom elemezni társadalomtörténeti összefüggéseiben.

Mint láthattuk, több leíró jellegű munka foglalkozott a magyar történetírásban is a modern testkultúrának a nagyvárosi identitás megszerveződésében játszott kiemelt szerepével, de csak elvétve találni olyan elemzéseket, amelyekben e folyamat társadalomtörténeti problémaként való értelmezése áll a középpontban (Hadas – Karády 1995, Gyáni 1995). Pedig a jelenség már a kortársak érdeklődését is felkeltette és állandó reflexióra készítette a társadalmi kérdésekre érzékeny írástudókat. A Budapest két háború közötti történetét a hivatalos propaganda elvárásai szerint feldolgozó Halász Árpád például így ír:

Napjainkban a testi kultúra elmélyítésének ügye úgyszólván nemzeti érdek, a nemzeti fejlődés, a nemzet életbevágó fontosságú megerősödésének egyik sarokkérdése. [...] Érvényesült az az elv, hogy a szabadban sportolás a test egészséges, harmónikus nevelését, a szervezet erősítését, a testi erő fokozását, a testi és szellemi frissiséget és rugékonyságot ápolja. (Halász 1939: 119, 123)

Két társadalmi folyamat bemutatásán keresztül igyekszem körüljárni e nagy horde-rejű változások történeti hátterét. Az egyik a szociológiai értelemben azelőtt nem létező szabadidő jelensége, a másik pedig a „test forradalmának” mentalitástörténete. Kérdésem elsősorban arra irányul, hogy milyen szélesebb társadalmi változásokat hordozott magában, illetve termelt újra a testkultúra forradalma. Mennyivel lettek modernebbek a városi polgárok és mennyiben köszönhető ez annak, hogy testük modernebb lett?

A SZABADIDŐ MODERN JELENSÉGE

A szabadidő és annak eltöltése a századforduló után fokozatosan vált a Budapesten élő emberek társadalmilag is elismert, legitim életcéljává. Ez a folyamat mindenképpen az urbanizációval és a modernizációval szoros összefüggésben zajlott le. A szabadidő gazdasági intézményrendszerének piaccá szerveződése és a tömegkultúra kialakulása olyan társadalmi hátteret feltételezett, amely kizárólag a modern nagyvárosban volt adott. Talán nem túlzás kapcsolatot keresni a szabadidős tevékenységek fokozódó jelentősége és a modern nagyvárosi ember mind kevésbé kiszámítható és egyre bizonytalanabbá váló életútja között (Jarvie – Maguire 1994: 38). Erre a jellegze-

tesen nagyvárosi tömegkultúrába ágyazódó jelenségre az utóbbi idő társadalomtörténet-írása hívta föl a figyelmet.

A nagyvárosi tömegkultúra létrejötté a legtagabb nyilvánosság tagjai számára is elérhető szórakozási és kulturális formák és szervezetek megsokszorozódásának köszönhető. Ennek a kereskedelmi kultúrának elsőrendű funkciója volt, hogy pótolja a bevándorló városi néptömegek lassan elmerülő hagyományos szabadidő-eltöltési tevékenységeit, azok helyébe állítsa őket új és megvásárolható kultúrával. [...] A hagyományos és szabályozatlan „népi” játékok elleni hadviselés hamarosan hatósági feladattá vált: szabályrendeletek születtek a cél érdekében, amelyek betartása, s általában a nyilvános térben elvárt viselkedés kontrollja a lassan megszerveződő városi rendőrség napi feladata volt. (Gyáni 1995: 92)

A szabadidő térbeli megszerveződése

A szabadidő a városlakó számára gyakran egy térben külön világot jelentett, amelyet a polgár azért alkotott magának, hogy fizikailag is eltávolodjon a munka helyszínétől: a vidék, a természet intim tere, az érzelmek felszabadulása és a nyugalom igénye persze társadalmi rétegenként (és nemekenként) különbözőképpen fogalmazódott meg (Frykman – Löfgren 1987: 40). A múlt század végén még csak a tehetősebbek engedhették meg maguknak, hogy a környező budai hegyekben nyaranta 5–600 forintért béreljenek vilát, a középrétegek sokkal inkább „faluzni” jártak a főváros környéki telepekre: Rákosfalvára, Kossuth falvára, Erzsébet-falvára.³ Az arisztokrata világ és a módosabb polgárok természetesen a külföldi fürdőhelyeket (Abbázia, Karlsbad) vagy a századfordulótól egyre inkább divattá váló balatonparti nyaralóhelyeket keresték fel legszívesebben (Kósa 1993). A századforduló városi szegényeinek azonban nem volt sem szabadidejük, sem lehetőségük a nyaralásra. A vidéki rokonok esetleges látogatása sem jelentett feltétlen pihenést; a legtöbben azonban a városban töltötték a nyarat.

Ki marad még a városban? Senki. Néhány százezer Senki. Az általános fürdőzés és nyaralás korszakában szinte hihetetlen, hogy vannak még emberek, akik nem véletlenségből rekedtek meg itthon, hanem állandóan egész életükön keresztül szívják a poros, fertőzött levegőt, izzadnak a fullasztó melegben a megváltó szabadulás minden reménye és minden óhajta nélkül. Az a sok Senki, akiről tudomást sem veszünk, vannak olyan szivesek és végzik a mi dolgainkat, fődözik a mi szükségleteinket s valóban a gondviselés bölcsességére vall, hogy egyiküket sem látogatja meg oly betegség, mely miatt okvetlenül fürdőre kellene mennie. (Kóbor 1893: 85)

A falun, hegyvidéken vagy tengerparton nyaraló polgár számára a természet esztétikuma vált egyre inkább a szabadidő eltöltésének központi motívumává. Egy naplemente vagy a végtelen tenger látványa a városi, munkás hétköznapiak ellenpólusaként hívta életre a nyaralás sajátosan polgári szokását. A természet nyújtotta ehhez a *keretet*. A dolgozó tömegek természetről alkotott képe sokáig nem bírt ezzel az esztétikai értékkel. Inkább egyfajta *háttérként* szolgált, ahol a hétköznapiak szokásos tevékenységét folytatták a munkások. A városi parkba járó szegényebb családok a szabadban uzsonnáztak, a férfiaknak esetleg politikai szervezkedésük színhelyeként szolgált (Gyáni 1994b: 1068–1069). A szabadidő eltöltésének különböző gyakorlatai tehát újratermelték a társadalmi távolságokat, és ezáltal sajátosan illeszkedtek bele a nagyváros szociális terébe.

³ *Vasárnapi Újság*, 1879: 386–387.

A „hasznos” szabadidő

A nyilvánosság és magánszféra sokszor tárgyalt (Frykman – Löfgren 1987, Sennett 1976, 1994, Gyáni 1994b) térbeli kettéválásával párhuzamosan, időben is polarizálódni kezdett a városlakók élete a *munkaidő* és a *szabadidő* mentén (bővebben Thompson 1990). Ezek intézményes szétválasztása Budapesten az 1930-as években fejeződött be, amikor a fizetett szabadság – elvileg – minden munkás számára lehetővé tette a vakáció megszervezését (Gyáni 1994a: 10). A hatnapos munkahét és a 8 órás munkanap lassú térhódítása a hétféle társadalmi idejét teremtette meg,⁴ míg a betegségi- és öregségi biztosítás kiterjesztése a nyugdíjas *kort* választotta el hivatalosan is a munka idejétől⁵ (L. Nagy 1995: 361). 1926-ban 10 nappal meghosszabbították az iskolai szünidőt – szeptember 10-ig –, hogy a családok és főleg a fiatalabb generációk tovább élvezhessék a vakáció áldásait.⁶ Nem sokkal ezután pedig bevezették a háború idején⁷ már kipróbált *nyári időszámítást*.

A munkaidő és a szabadidő polarizálódása egyáltalán nem volt konfliktusoktól mentes társadalmi folyamat. A munkaadók mindent megtettek azért, hogy munkavállalóik ne fecséreljék el, hanem hasznosan töltsék el szabadidejüket, illetve egészséges és munkabíró dolgozókat kapjanak vissza. A racionalizáció és a hatásosság az emberek magánéletébe és szabadidejébe is behatolt. A korszak legismertebb külföldi példája erre az a Henry Ford, aki megfigyelőket küldött autógyára dolgozóinak otthonába, hogy egészségesebb és higiénikusabb életmódra neveljék őket még szabadidejükben is. A test aszkétikus rendszabályozása nemcsak technikailag volt feltétele a fordista kapitalizmusnak, hanem az ipari racionalizáció morális alapjául is szolgált. Magyarországon sem volt szokatlan jelenség ez. Az *N. úr naplója* című dokumentumfilmben első kézből ismerhetünk meg egy munkásainak szabadidejéről gondoskodó vállalatvezetőt. A vállalat tisztviselője, N. úr saját maga készítette filmekben mutatja be a gyár velencei nyaralótelepét, ahol – mint a feliratból kiderül –

a Merkúr Művek vezetősége Jacobi igazgató úr szerető gondoskodása folytán a vállalat tisztviselői [sic!] és munkásainak lehetőséget [teremtett], hogy egész évben munkájuk után a nyári hónapokban szabad idejüket úgyszólván fillérekért testük és lelkük felüdülésére fordíthassák.⁸

Bár a munkaadók és az állam mindent elkövettek annak érdekében, hogy fenntartsák az ellenőrzést munkásaik szabadideje felett, mégis számos példát találni a dolgozók önszerveződésére. A munkások által alakított Természetbarátok Nyomdászosztálya például 1934-ben, a szigetmonostori parton avatta fel az új nyomdászstrandot, bizonyágaként annak, hogy nemcsak a szűk értelemben vett természetjárást támogatták, hanem általában a szabadidő hasznos eltöltésének és a testkultúrának népszerűsítését is.⁹ Erre azért is szükség volt, mert a főváros csak ritkán vállalta magára az

4 1937:XXI.tc.

5 Ezek az ún. Gömbös – Darányi féle szociális törvények.

6 *Balneológiai Értesítő*, 1927. 1.: 6–8.

7 A.M.E. 1363./1916. évi rendelet május 1-től szeptember 30-ig írta elő a nyári időszámítást.

8 Privát Magyarország: N. úr naplója, 1989

9 *Typographia*, 1934. 28.: 2–3.

olcsó népstrandfürdők építését, ezért sok kritika is érte főként a baloldal részéről.¹⁰ Máshol viszont – az alulról jövő kezdeményezéseket megelőzendő – a munkaadó saját költségén teremtett lehetőséget arra, hogy alkalmazottai egészséges módon töltsék el szabadidejüket. A Budafoki úton lévő belga–francia érdekeltségű kábelgyár a kelenföldi dunaparton létesített strandot (Kábelstrand), ahol mintegy 30 kabin, fogasos öltözők és büfé várta a gyár munkásait teljesen ingyen (Beck 1987: 263), így azok még kikapcsolódás közben sem szakadtak el teljesen a gyártól.

A fizetett szabadság és nyugdíj politikai mozgalmait mellett, a *weekend* fogalmának és gyakorlatának meghonosodása az egészség, a szabadidő és a természet társadalmi megszerveződésének egyik legérdekesebb példája. Egyre többen keresték a módját annak, hogyan tölthetnék el hasznosan és a várostól, de legalábbis az otthontól távol másfél napos hétvégi szabadidejüket: a közeli hegyekben, a városi parkokban vagy a strandon. E szokás gyors térhódítása még a kortársakat is meglepetéssel töltötte el. Az alábbi reakálás jól tükrözi a szabadidő jellegzetesen új és modern értékeit.

Soha idegen fogalom és idegen szó nem ment át olyan gyorsan a magyar köztudatba, mint a „weekend”. Nem is olyan régen még csak az Angliában járt emberek meséltek róla és dicsőítették a különleges angol szokást, hogy a hét utolsó napjait mindenki, aki csak épkezláb ember és mozdítani tudja a tagjait, a szabadban tölti. Ma viszont meg sem tudjuk érteni azokat az idők, amikor nem ismerték a weekend intézményét. Vajjon hogy is szórakoztak a weekend előtti időkben, mit csináltak, hová mentek, vagy egyáltalában mentek-e valamerre, kihasználták-e a szabadidejüket az akkori emberek? Furcsa elképzelni, hogy az „akkori emberek” mi magunk voltunk, hogy még valamennyien emlékszünk a weekend-nélküli időkre, de alig tudnánk számot adni róla, hogy miért nem tudtuk akkor is olyan nagyszerűen eltölteni a szabadidőnket, mint most. Miért riadtunk volna vissza akkor a gondolatától is, hogy még szombat délután nekivágjunk a kirándulásnak és az éjszakát a szabad ég alatt, esetleg sátorban töltve, üdvözöljük a tavaszi és a nyári nap első sugarait? Mi akadály volt akkor annak, hogy a remek, virágos pázsiton úgy rendezkedjünk be a szabad másfél napunkra, mintha soha sem akarnánk onnan elmozdulni és miért utasítottunk [sic!] volna vissza akkor nagy felháborodással az eszmét, hogy a nagy meleg ellen uszórúhára vetkőzve védekezzünk és ebben a szellős, kellemes viseletben töltsük az egész napot? Ma természetesnek tartjuk, hogy velünk van a gramofón és a világ legszebb környezetében: Isten szabad ege alatt, a virágos réten táncoljunk és felejtünk el mindent, ami a gondokkal teli élettel kapcsolatos. Lehet, hogy nehéz a hátizsák, nehéz a gramofón, de nem nehezebb-e az a sok gond és baj, amit a mindennapi élet tesz a vállainkra hétköznapiainkon? A weekend másfél napja a legdrágább kincsünk, amit féltve kell, hogy őrizzünk, hiszen ez a kis felüdülés adja meg az erőt ahhoz, hogy szívesen viseljük a legnehezebb élet-terheket is, hogy annál nagyobb legyen a megkönnyebbülésünk, amikor megszabadulhatunk tőlük.¹¹

A „hasznos szabadidő” eltöltésében különös hangsúlyt kapott a test ápolása és az egészséges életmód kialakítása. A század elejétől kezdve váltak egyre tömegesebbé és általánosabbá a különféle sporttevékenységek és sportolási lehetőségek. A legnépszerűbb természetesen a futball volt (Hadas – Karády 1995). 1901-ben rendezték meg az első bajnokságot, melyben korszakunk folyamán végig a fővárosi csapatok játszották a főszerepet. A tízes években épültek az első valódi futball-stadionok, melyek nemcsak egyre több nézőt vonzottak, de – olcsósága miatt – egyre többen hódoltak aktívan is a futball szenvedélyének. Szintén viszonylagos olcsósága miatt válhatott nép-

¹⁰ Szerdahelyi (1921): Napfény, víz, levegő... Megszüntették a szabad strandfürdőket. Javaslat a megyeri partok hatósági ellenőrzéséről. (*Népszava*, 1921. 07. 26.)

¹¹ *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1935. 07. 21.

szerűvé a korcsolyázás. A városligeti műjégpálya 1926-ban nyílt meg a fővárosi tömegek előtt (L. Nagy 1995: 371).

Az úszás volt a harmadik azon sportok sorában, amely tömeges méreteket öltött. Már a század elején napirendre került a városvezetés legfelsőbb szintjén az úszás széleskörű oktatásának hasznossága „testnevelési, egészségügyi” és egyéb előnyei miatt. A tanács 1912-ben határozatot hozott arról,¹² hogy a VIII. és IV. kerületi főreáliskolai és polgári iskolai tanulók különböző fővárosi fürdőkben ingyenes úszásoktatáson vegyenek részt.¹³ Az elkövetkezendő években sorra küldték a körleveleket a különböző iskoláknak, hogy azok diákjaikat elküldjék az úszásoktatásra. Az úszás népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy szinte a köz nyomására született meg végül a döntés 1929-ben egy fedett sportuszoda felállításáról.¹⁴ A Nemzeti Sportuszoda 1930-ban nyitotta meg kapuit a Margitszigeten. Ugyancsak ez a korszak hozta magával – főként a munkások önszerveződése nyomán – a természetjárás népszerűségét. Ennek jegyében alakult meg a Természetbarátok Turista Egyesülete és a turistaházak hálózata.

A szabadidő politikuma

Az életviszonyok változása a városi tömegtársadalom szabadidős szokásaiban is éreztette hatását, amely egyfelől a különböző rétegek szokásainak fokozatos közeledését eredményezte, másfelől viszont lehetővé tette azt, hogy az emberek magánélete – amelynek a szabadidő eltöltése is a részét képezte – addig soha nem látott mértékben váljon a politikai diskurzusok színterévé. A kritikai kultúrakutatás Gramsci nyomán alakította ki azt a szabadidő-fogalmat, melynek átpolitizált jellegét (*politics of leisure*) elsősorban azok életmódformáló szerepeiből eredezteti (Jarvie – Maguire 1994). A szabadidő, ebben a megközelítésben, különféle társadalmi és gazdasági érdekek, gyakorlatok és diskurzusok közötti konfliktusok ütközőterülete.¹⁵ Ebben a hatalmi mezőben a két világháború közötti kor autoriter államai a fogyasztás kínálta lehetőségeket egy ideológiai alapon megszervezett tömegtársadalom kialakítására próbálták meg felhasználni. De ezek a kísérletek folytonosan szemben találták magukat a szórakozás és a fogyasztás főként a tengerentúlról átvett modern jelenségeivel, amelyek nemcsak a polgári társadalmat kérdőjelezték meg, hanem magát az osztálytársadalmat – és ez a tekintélyelvű rendszerek ideológiájába aligha illeszkedett.

Magyarországon a *hivatalos, keresztény-nemzeti diskurzus* elsősorban a cserkésztaborok, a levették intézményei és a KALOT/KALÁSZ-mozgalom révén próbált szembeállítani a fogyasztói kultúrát előtérbe helyező amerikanizáció szabadidő-modelljével. Az előbbi ideálja egyfajta államilag irányított, össznemzeti nevelés volt, melyben a testnevelés, a népművelés és a szociális szempont egyaránt szerepet játszott. A test dresszírozásában elsősorban az erkölcsi és nemzeti értékek, illetve a fizikai erő kaptak kitüntetett szerepet.¹⁶

¹² 161.373/1912 számú határozat

¹³ *Fővárosi Közlöny*, 1913. 24. (5.): 131–132.

¹⁴ BFL IV. 1407. b 96.982/1929-VII.

¹⁵ Ennek egyik legérdekesebb példáját nyújtja Victoria de Grazia (1992, 1996) az olasz nők társadalmi szerepét elemezve.

¹⁶ „Most kell az erős kar, a férfiú mell / Ezeréves acél akarat” (cserkészdal)

Ezzel szemben az *amerikai modell* a divatos megjelenést, a csinos, fiatalos, sportos külsőt helyezte előtérbe. A mozi, a strand és a charleston mondén világa voltak ennek az új életmódnak a legfőbb színterei. Ezeken a helyeken szinte elmosódtak a társadalmi különbségek és maga az életstílus jelentette a legfőbb identitásformáló erőt. Ennek a modern életformának az új szokásai az első világháborút követő években figyelemreméltó gyorsasággal hódították meg Budapest társadalmát. Az 1925-ben induló rádió és a gramafon a jazz műfaját népszerűsítette, míg a korszak elsőszámú szórakoztatóipara, a film, Hollywood ízlésvilágát ültette el nemcsak az emberek gondolkodásában, de mélyen a testi diszpozíciókban is, melyre az alábbiakban még visszatérek. A modern táncok (a foxtrott, a shimmy, a charleston, a tangó stb.) szintén a háború után terjedtek el széles körben. A férfiak bőszárú „charlestone-nadrágot” öltöttek, amely együtt rázódozott testükkel, a nők ruháját pedig hátul vágták ki, mert a táncolás közben csupán a testük hátsó része látszott. „A rendőrség azonban éber volt, s sorban ellenőrizte a tánciskolákat. Nem volt szabad közel táncolni, vállat és fart rázni, de még a férfiak nyakát sem átfogni.” (F. Dózsa 1989: 211)

Mindkét világot elutasította a hagyományosabb és klasszikusabb – és sokkal inkább osztályalapon szerveződő – *polgári modell*. Ebben – elitista jellegénél fogva – az öltözködés és a testápolás továbbra is megmaradt a társadalmi helyzet jelölőjeként. Az önmagukat polgárnak tekintő városlakók szívesebben jártak a kávéházakba, a színházba és a gyógyfürdőkbe, ahol egy „civilizáltabb” és visszafogottabb nyilvánosság keretei között tölthették szabadidejüket. 1922-ben nyílt meg az Operett Színház. Az operettet sajátosan közép-európai, de mégis nagyvárosiasan frivol atmoszférája tette alkalmassá arra, hogy polgári tömegek szórakozásává váljon (Hanák 1997). A nyári hétvégék egyik legnépszerűbb szabadidős tevékenysége a Dunán való csónakázás volt. A Római-part csónakházai és weekend-telepei ekkor éltek fénykorukat, hiszen ezek viszonylag olcsó és a fővárostól nem túl távoli kikapcsolódást tettek lehetővé.¹⁷ Ekkor kezdett el tömegessé válni a balatoni nyaralás is és a tó partja fokozatosan villákkal és üdülőtelepekkel épült be (Kanyar 1978). „A telektulajdonosok a polgári, középosztályi, kispolgári rétegekből kerültek ki, városi – elsősorban budapesti – lakosok közül” (L. Nagy 1995: 371).

A szabadidő teljesen új szokásai, a közösségek újfajta szerveződése és az individuum addig ismeretlen területeinek feltárása (De Grazia 1992: 203) azonban alapjaiban kérdőjelezte meg a századforduló „boldog békeidőinek” polgári világát, annak szimbolikus rendjét és hétköznapi gyakorlatait egyaránt. Ennek a változásnak talán legfőbb nyertesei azon nők voltak,¹⁸ akik a szabadidő eltöltésének modern gyakorlati által egyre nagyobb mértékben vettek részt a nyilvánosság addig szinte kizárólag férfiak által meghatározott terében. Az újfajta női szociabilitás olyan sajátosan feminin köztereket hívott életre, mint az áruház (Gyáni 1997a) és a strand (Mohácsi 2002), ahol a nők szerepe távolról sem volt másodlagos.

¹⁷ Tolnai Világlapja, 1931. 3. (30.): 44.

¹⁸ Természetesen nem lehet a nőkről (sem) általánosságban beszélni. Itt főként a háború után tömegesen munkába álló és ennek következtében lassan és ellentmondásosan emancipálódó, városban élő nőkről van szó.

Ennek a nagy horderejű és konfliktusoktól egyáltalán nem mentes átalakulásnak a végpontját jelzi az az illusztris kiadvány, amely 1938-ban a *Színházi Életben* már hetven oldalon sorolja föl a lehető legkülönbözőbb külföldi és hazai nyaralási lehetőségeket az IBUSZ Rt. szervezésében. Itt szinte már minden megtalálható, ami számunkra is ismerős: társasutazások, balatoni kiadó szobák, repülőjáratok, vasúti kedvezmények és nyaralóhelyek A-tól Z-ig. A század közepére kialakult a szabadidő szervezett eltöltésének gazdasági intézményrendszere és társadalmi bázisa, amely a sport és a munkás *hasznos* és egészséges testének szükséglete által megteremtette a modern testkultusz kialakulásának társadalmi alapját.

A TEST FORRADALMA

A szabadidő új szokásai nemcsak feltételezték, de át is alakították a modern test mindennapi szokásait. A 19. század nagy részében – vallási vagy polgári erkölcsök és szabályok által – erőteljesen korlátozott, a nyilvánosság elől eltakart, elfedett test a századforduló után (főleg a városokban) valóságos kulturális újjászületés eszközévé és célpontjává vált. Az *intimitás transzformációja* (Giddens 1991) meglepő gyorsasággal formálta át azt a rendet, amely a viktoriánus modernitásban a tulajdon és a szexuális erkölcsök között fennállt. Az új (tömeg)társadalom új biológiai normákat teremtett. A tánc, a különféle sportok és a strand nemcsak addig elképzelhetetlen mértékben engedték látni és láttatni az emberi testet, hanem azok tömeges jelenlétét, sőt egymással való érintkezését („...dancing cheek to cheek”) is lehetővé tették. A „civilizáció folyamata” és a „protestáns etika” a háború utáni tömegtársadalomban visszajára fordultak mind az egyén, mind a közösség szintjén.

Nemcsak a városok, hanem maguk az emberek is szebbek és egészségesebbek voltak, hála a sportolásnak, a jobb táplálkozásnak, a rövidebb munkaidőnek és a természettel újra bensőségebbé tett kapcsolatuknak. [...] Vasárnaponként ezrek és tízezrek zúdultak le ríkító tarka kockás sportruhában a havas lejtőkön: sítalpon, szánkón; egyre másra épültek az uszodák, sportpaloták. S éppen az uszodákban lehetett lemérni a változást: fiatal korunkban egy-egy jó alakú férfi feltűnést keltett a sok tokás, pocakos, göthös alak között, ma azonban ruganyos, kisportolt, napsütötte testek versengenek egymással vidáman, akár valaha az ókori küzdőtereken... A nőkről lepatogtak a kebleket szorongató fűzők, lehulltak a napernyők és a fátylak, mert nem féltek többé a levegőtől, és rövidültek a szoknyák, hogy jobban menjen a tenisz, és nem szégyellték többé a szép idomok elővillanását. A divat egyre természetesebbé vált... Nemcsak szebb, szabadabb is lett a világ. (Zweig 1981: 181–182)

Test: diskurzus és gyakorlat

Valójában a modern testtel kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások központi kérdését érinti Stefan Zweig lelkes beszámolója. Mennyivel tette szabadabbá a világot a test forradalma? Foucault alapos archeológiája – bizonyos tekintetben Weber és Elias „történeteinek” folytatása – a test differenciálásának és fegyelmezésének kimerítő elemzését szolgáltatta. A modern test Foucault társadalomkritikájában a népesség és az egyén bürokratikus szabályozásának, a biopolitika nagy programjának egyik kiemelt felülete. Ez a társadalmi hatalom/tudás kitermelt bizonyos vágyakat, melyeken keresztül a mindennapok ellenőrizhetőbbé váltak – megjelentek a sportolás, a

napozás, a széppé válás, az egészséges élet új igényei. A higiénia diskurzusa fokozatosan a társadalom összes rétegét áthatotta. Az addig elsősorban a vallás által meghatározott testi létet egyre inkább a sport, a kozmetika és az orvostudomány diszkurzív mezői vonták ellenőrzésük alá.

Nehezen vitatható az az álláspont, mely szerint a test társadalmi konstrukciói különböző diskurzusok részét képezik. Ugyanakkor a szubjektivitás tagadása és a diskurzus determinizmusa lehetetlenné teszi a test fenomenológiai kritikáját és a modern testtel kapcsolatos új szokások társadalmi *gyakorlatainak* elemzését. Az embereket senki sem kényszerítette arra, hogy testükkel egymásba fonódva táncoljanak, a strandon kacér fürdőruhákba bújjanak vagy felemáskorlátokon fitogtassák testi erejüket. Pierre Bourdieu kutatásaiban a test hétköznapi gyakorlatai állnak az érdeklődés középpontjában. Bourdieu sem tagadja azt, hogy a modern testet a társadalom hatalmi viszonyai határozzák meg, de szerinte a test technikái más társadalmi gyakorlatoknál sokkal inkább a diskurzusok ellenőrzésén kívül helyezkednek el (Bourdieu 1978 és 1984). Sőt, éppen e gyakorlatok alakítják ki a társadalmi testet (Bourdieu 1992: 75).¹⁹ A modernitásban a testi funkciók pozitív életcéllá válása, a testi jólét hangsúlyozása és a szexualitás nyilvánosítása meg-sokszorozta ezeket a gyakorlatokat és ezáltal az identitás alakításának lehetőségeit is – úgy a politikai/társadalmi/gazdasági hatalom, mint az egyén részéről.

Ez a változás három területen érezte leginkább hatását. A *test és a természet kapcsolatának felszabadítása* tette lehetővé a különféle sportok soha nem látott népszerűségét és a testnevelés oktatási programmá fejlesztését – amint azt a két világháború közötti gyors intézményesülés folyamata jól jellemezte. Az *egészség stratégiai életcéllá* válása az orvostudományt az emberek mindennapi életének részévé tette. És végül, de nem utolsósorban, az *(esztétikai) szépség fokozatosan az önmegvalósítás* egyik lehetőségévé vált és ez kiszélesítette és elmélyítette a kozmetikai ipar és a divat társadalmi bázisát.

Testnevelés: sport

A századelő progresszív városvezetése nemcsak általában az oktatásnak és az iskolának szentelt megkülönböztetett figyelmet, de ebben a programban külön hangsúlyt kapott a testnevelés (Sipos 1996: 249), amely addig nem tartozott a kötelezően oktatott tárgyak közé. A test nevelése azonban főként a háború után került az érdeklődés fókuszába. Megszületett a törvényes keret,²⁰ amely megkülönböztette az iskolai és a társadalmi testnevelést. Ez utóbbi a levente-egyesületekben zajlott különféle sportrendezvények és nyári táborok keretében (Halász 1939) és előbb kissé burkoltan, majd 1938-tól, az új honvédelmi törvény életbelépésétől kezdve, nyíltan is a katonai előképzés szolgálatában állott, hiszen a hadseregnek erős és jó fizikumú katonákra volt szüksége.²¹ Ami a fővárost illeti, 1924-ben alakult meg a törvényhatósági testnevelési bizottság és létrehoztak egy testnevelési pénzalapot is ennek finanszírozására. Ku-

¹⁹ A (test) képei/sémái úgy mennek át egyik gyakorlatból a másikba, hogy eközben megkerülik a diskurzusokat.

²⁰ 1921: LIII.tc

²¹ Erről bővebben: Gergely 1972 és 1989

darcba fulladt ugyan a Nemzeti Stadion létesítésének terve (1929), de 1937-ben megnyithatta kapuit a Népliget Iskolai Sporttelepe, amely szintén a fiatalok sportolási igényeit volt hivatott szolgálni.

A testnevelés és a sport programjait korántsem sikerült kisajátítania a keresztény-nemzeti diskurzusnak. A női sportok fokozatos térhódítása például a háztartásból kiszabaduló, önálló, „modern amerikai nő” ideálját teremtette meg, aki testének szabad mozgása és aktív kifejezőereje által határozta meg helyét a férfiak világában.

A női sport igazi hazája Amerika és Anglia... Angliában és Amerikában a szombat délután már nem munkaidő s minden dolgozó nő, vagy szerényebb viszonyú nő a szombat délutánt és a vasárnapot levegőn, kirándulással, sporttal, játékkal, testedző szórakozással tölti. Ezen a másfél napon csak napsütés van, mozgás és egyszerű, természetes jókedv, levegő és öröm... Sportolnak, mert tisztában vannak azzal, hogy szépségüket, fiatalságukat, egészségüket, munkabírásukat s ezzel együtt állásukat és anyagi jólétüket, meg családi boldogságukat csak ezen az úton tarthatják meg. (Kiemelés az eredetiben)²²

Nem nehéz azonban elképzelni a meghökkent férfiakat – akik 1924-ben, a párizsi olimpián még megtiltották a nők részvételét –, a gerelyvető, távolugró, evező, síelő és úszó hölgyeket látván.

A polgári világ különféle sportklubokba tömörülve igyekezett megtartani társadalmi elszigeteltségét (Hadas – Karády 1995) és a tömegek propagandájánál kifinomultabbnak vélt testkultuszát. A Budapesti Sport Egyesületet (BSE) a fővárosi tisztviselőréteg tagjai alapították. A sport számukra a társadalmi élet része és a tisztviselők egységes életmódjának egyik színtere lett, a tömegtől testének nevelése által is elhatárolódó polgári morál kifejeződése.

Testápolás: egészség

Az egészséges és fiatal test ideáljának gyökerei szintén a századforduló koráig nyúlnak vissza, amikor a közegészség és a higiénia felülről szervezett programja és az egészséges életmód „alulról” induló mozgalmi (vegetarianizmus, nudizmus stb.) addig ismeretlen szokások kialakulásához vezettek a nagyvárosi emberek életében. A nap – víz – levegő hármasság jelszava és a test tisztaságának elengedhetetlen igénye szociológiailag a zsúfolt nagyvárosok létrejöttének következménye, másrészt viszont a *társadalmi higiénia* új és mindent elsöprő beszédmódjának az eredménye. A modern orvostudomány korában az emberi test immár nem „földi porhüvely”, hanem sejtekből és szervekből felépülő biológiai egység.

Az emberi testet a sejtek nagy tömege építi fel, melynek minden egysége egy-egy külön élő lény. Minden egyes sejt táplálkozik, égési termékeket fejleszt, szaporodik, növekszik és – végül, ha feladatát befejezte – elhal. A sejtek maguk is lehetnek egészségesek, normálisak, vagy csúnyák, deformáltak. Ezen sejtek növekedése és szaporodása, viselkedése tükröződik vissza az emberi testen is.²³

Mint látható, az egészségügy egyre nagyobb felelősséggel bírt annak meghatározásában, hogy mi számít jó életnek és mi nem. A testápolás modern gyakorlatainak töme-

²² A női sport... és hatása. *Tolnai Világlapja*, 1931. 33. (24.): 1–15.

²³ Szépségdiéta. *Színházi Élet*, 1938. 27. (35.): 108–113.

ges elterjedése alig több mint két évtized leforgása alatt ment végbe. Tanácsadó könyvek és tanulmányok²⁴ sora népszerűsítette a modern életmód új gyakorlatait és intézményeit. 1935-ben már hihetetlennek tűnt egyesek számára, hogy voltak korok, amikor az emberek nem mostak fogat és nem használtak szappant.²⁵

Az egészséges életmód sok tekintetben a német minta népszerűsítését jelentette Magyarországon. Rigler Gusztáv lelkesen számolt be az 1911-es drezdai higiéné-kiállításról, és a magyarok számára is követendő példaként állította a német testkultuszt, amely oly különös figyelmet fordít az emberi test tisztaságára a köz egészsége érdekében (Rigler 1911). Egy másik beszámoló a háború utáni Berlin testkultuszát méltatva, igyekszik ráébreszteni a magyar olvasókat a testápolás fontosságára. A cikk írója szerint a „német pontosság és rendszeret” is annak köszönhető, hogy a németek korán kelnek, testüket állandóan tisztán tartják és nem túltápláltak.

Berlinben, ebben a hatalmas városban minden ember foglalkozik testének képzésével. „Hármas istenségünk: a levegő, a nap és a víz.” Mi már túlhaladtunk azokon a szabályokon, hogy meztelen testtel gyakorolni szégyen. Első az egészség. Gyakorlatainkat meztelen felsőtesttel végezzük, mert a nap és a levegő hatása felbecsülhetetlen. Nagy súlyt helyezünk a fürdésre, uszásra, általában a fizikai terápiára.²⁶

A *Magyar Fürdőélet* hasábjain az 1930-as évek elején Dr. Mezei Károly „Testkultúra” című sorozata már az olvasók kérdéseire válaszolva fejthette ki tanácsait a ráncokról, a szeplőkről, a tyúkszemről a fogmosásról, a kopaszodásról, a korpásodásról vagy a szőrszálakról. Az olvasókat láthatóan érdekelték a témák és kérdéseik is azt a benyomást keltik, hogy a test nárcisztikus gondozása és minden részletre kiterjedő ápolása a hétköznapiak részévé vált. Megelőzhető-e a kopaszodás vagy nem? Az anyajegy eltávolítása krémekkel vagy elektromos beavatkozással hatásosabb-e? Ehhez hasonló kérdések foglalkoztatták a rovat olvasóit.

Az egészséges és jólápolt test ideálja az egyre szaporodó kozmetikai hirdetések és a reklám világában mutatkozott meg leginkább. Már a századforduló hirdeteiben is első helyen álltak a gyógyszerészek által forgalmazott orvosságok, gyógyszerek és illatszerek (Szabó 1997: 75). A testápolás differenciálódásával párhuzamosan e termékek és szolgáltatások reklámjai és hirdetési is megsokszorozódtak és szinte elárasztották a sajtót (F. Dózsa 1989: 176). A '30-as évek kozmetikum-reklámjai nemcsak azért figyelemreméltóak, mert helyenként feltűnnek köztük a ma is jól ismert márkanevek (Nivea, Caola, Oveal), hanem azért is, mert sokat elárulnak a kor emberének ideális-test imázsáról. „Egészségre, szépségre, karcsúságra, hajlékonyságra és rugalmasságra tehet szert, havi 12 pengőért Barna-Szőgyén Sára okleveles mozdulatművész tanárnőnél.” (kiemelés az eredetiben)²⁷ – fogalmazta meg rövid üzenetét a testkultusz modern ügynöke. A hirdetett termékek a mindennapi szokásokról is képet adnak: borotválko-

24 Az egyik legismertebb és az egész korszakot átívelő folyóirat *Egészség* címen jelent meg és sokat mondtak már a benne megjelenő tanulmányok címei is. „A tisztálkodásról, fürdésről, mosakodásról”, „Az orrbajról”, „Lábizzadás” stb.

25 *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1935. 07. 21.

26 *Pesti Napló*, 1922. 08. 06.

27 *Magyar Fürdőélet*, 1932. 2. (23–24.): hátsó-belső borító

zás, fogmosás, napozás és persze az örök fogyókúra – egyre inkább a hétköznapiok elengedhetetlen részeivé váltak.

Nem szabad persze arról sem megfeledkezni, hogy a hirdetés diskurzusa és a társadalmi gyakorlatok hétköznapisága között ellentmondásokkal teli és összetett a kapcsolat. A képhez az is hozzátartozik, hogy a fürdőszoba a harmincas években továbbra is a középosztály privilégiuma maradt és az albérleteknek csupán 14,1 százalékában volt megtalálható (Gyáni 1992), de a tiszta test igénye mindenesetre a társadalom sokkal nagyobb részét hatotta már át.

Testképek: divat

A modernitás szekularizált testének azonban nemcsak egészségesnek, de *láthatóan* szépnek kellett lennie. Az ezt megelőző korok verbalizált testjeinek helyébe vizualizált testek léptek (Featherstone 1997). A 19. század polgári erkölce igyekezett a lehető legjobban eltakarni a férfi, de főként a női test formáit: nemcsak ruhák, fűzők és feltűzött hajak révén, de a magánszférát jelentő otthon és hálószoba duplán kulcsra zárt ajtaja által is. A 20. század tünékeny divatjainak korában azonban egyre kevésbé a test eltakarasának ténye, sokkal inkább annak módja (vagyis az öltözködés divatjellege) vált a társadalmi határok jelölőjévé.²⁸ E változás főleg a kozmetika önálló iparágáá²⁹ válásával (változtathatóság) és az összehasonlítás megnövekedett lehetőségeivel – fénykép, film, táncterem, sportpálya, tornaterem – függ össze. A századelő színházi színészei, majd a mozisztárok, a húszas évek párizsi divatja (*garçonne*) és a harmincas évek hollywoodi nőideálja (amely az arc helyett az egész testet emelte ki) alapvetően meghatározta, hogyan kel föl, hogyan sétál, fordul, fürdik, csókolózik nő és férfi.

Mind a nőknek, mind a férfiaknak egyre nagyobb mennyiségben állt rendelkezésre az összehasonlítás lehetősége. Tévedés volna azt hinni, hogy a távoli minták a „magyar valóságban” kevésbé fejtették ki hatásukat. Egy meglehetősen empirikus példa érzékletesen vall ennek ellenkezőjéről. A G. úr kamerája által készített *Vagy-vagy* című filmben például tömegével láthatjuk viszont a „hollywoodi” módon (a kamerának!) csókolózó, puszkilodó és flörtölő szülőket, gyermekeket, szerelmeseket és házasokat.³⁰

A nyilvánosság szféráján kívül is nyakig fűzőbe zárt „erkölcsös nő” polgári eszménye a múlté. Ebben a társadalomban elfogadottá válhat az egyén az esztétikus testen keresztül. Jól kinézni azt jelenti, hogy szexuálisan attraktívak vagyunk és ez a nők esetében

28 „Ha a modern fogyasztás kulcsa a tünékenység felértékelése, akkor a test technikái különböznek a fényűzési jogra, illetve a divatra épülő társadalmi rendszerekben. A test a fényűzési előjog rezsimjében az a hely, ahol bevésődnek az azonosság és a különbözőség, valamint [...] az időtartam változatos jelei és értékei is. A divatra épülő fogyasztási rendszerekben pedig a fogyasztás általános vágya íródik be a testbe a tünékenységek esztétikájának kontextusában [...] (mely) magát a fogyasztó testét teszi tünékennyé és manipulálhatóvá; továbbá a divat testhez kapcsolódó gyakorlatainak rendszere, melyben a más nemek, osztályok, szerepek és foglalkozások *megszemélyesítése* és eljátszása, nem pedig jelölése az elkülönülés kulcsa.” (kiemelés az eredetiben) (Appadurai 1996: 95)

29 „A kozmetika mindennapi gyakorlatai annak az új személyiségnek (*presentational self*) a jelei, amely immár nem formális szerepek mögé bújva, hanem a nyilvánosság terében méretet meg.” (Turner 1996: 172)

30 Privát Magyarország: *Vagy-vagy*. G. úr filmje, 1989

egyre inkább azt jelentette, hogy karcsúnak kell lenni. A test megváltoztathatósága általánosan elfogadottá vált és ez biztosította a „modern nő” kulturális háttérét.

A régi nő fájdalommal viselte csunyaságát, a mai bátran szembeszáll vele és széppé varázsolgatja magát. Hiszen a kozmetikus úgy bánik már a testtel, mint szobrász az agyaggal! [...] Magára vessen az *a nő*, aki javára nem fordítja az orvosi tudomány és művészet haladását... Természetesen és magától értetődően a *legszelebb népréteg* is megértette, hogy a testét és különösen bőrét ápolnia önmaga és környezete iránti kötelesség. (kiemelés az eredetiben)³¹

A modern amerikai szépségideál a strandokon különösen dinamikusán hódított, elsősorban a divatos színésznők és a mozilátogató fiatalok körében. A viselet sportosabbá és könnyedebbé vált, a nők haja rövidebb lett, a férfiak szakálla eltűnt. „A női test szépségét hirdette a félvilági táncosnő, Mata Hari, és a különcnek, de nem erkölcsstelennek tartott Isidora Duncan. Az emberi test megmutatkozásának jogát a tökéletes alkatú Josephine Baker³² harcolta ki, akinek szintén elhitték, hogy a meztelen mell nem a romlottság biztos jele, sőt az ő gyönyörű barna teste csinált kedvet az eddigi fehér bőrükre kényes dámáknak a napozáshoz.” (F. Dózsa 1989: 48). Némely szélsőségesek még attól sem riadtak vissza, hogy a teljes meztelenség erkölcsének hirdetését tűzzék zászlajukra, bár a nudizmus mozgalma a tömegek ízlésvilágától továbbra is elszigetelődött. A nők emancipációját, a ruha hazug látszatának dekonstrukcióját és az egészséges test ideálját a szélsőségekig kielező nudista mozgalom (Klaniczay 1986) Magyarországon kevés hívőt tudott toborozni; megmaradt néhány egyéni kezdeményezés szintjén, főként a polgári értékrend ellen lázadó értelmiség és művész elit kísérletének.³³ Ettől függetlenül mégis megeshetett, hogy a dunaparti lépcsőkön néhány férfi „még fügefalevelet sem viselt”.³⁴

Nem volt ismeretlen a plasztikai sebészet sem, amely már ekkor képes volt kiegyenesíteni a görbe orrot, elsimítani a ráncokat és eltüntetni az anyajegyeket: vagyis megszüntetni a „szépséghibákat”, mert „minden pályán rendkívül fontos a tetszetős külső és a jókinézésű, normális külsejű ember könnyebben boldogul.”³⁵ E magabiztos és a legújabb amerikai, angol vagy német példákra hivatkozó diskurzus azonban minduntalan szemben találta magát az ellentétes ideálokkal.

A keresztény-nemzeti értékrend eszményi nőalakja nem a reprezentáció új nőideálja, hanem az anya: vagyis a reprodukció, nyilvánosságban kevésbé aktív női figurája

31 *Magyar Fürdőélet*, 1933. 2. (19–20.): 515.

32 Éppen az ő esete szolgáltatja a különböző vélemények ütközésének egyik látványos példáját, hiszen midőn 1928-ban első alkalommal vendégzerepelt Budapesten, Petrovácz Gyula nem kevésbé komoly helyen, mint a magyar Országgyűlésben terjesztett be interpellációt a belügyminiszterhez „egy meztelen táncosnő tervezett fellépítése tárgyában”. Ebben heves tiltakozását fejezte ki Josephine Baker magyarországi fellépésének engedélyezése miatt, hiszen „erkölcsstelen produkciója már a közerkölcsöket veszélyeztető mértékben elharapódzott”. A képviselő a „jó ízlésű közönség” érdekében kérte a belügyminisztert az államrendőrség bevetésére. Végül csupán arra került sor, hogy a közönség előtti fellépést megelőzően a művésznőnek elő kellett adnia a teljes produkcióját a főkapitány jelenlétében (Bajomi Lázár 1980: 472). Az eset mindazonáltal jól mutatja, hogy a lazább morál bármily népszerű is volt bizonyos társadalmi csoportokban, nem nyerhetett teret teljesen cenzúrázatlanul a budapesti közönség körében.

33 A mozgalom talán legismertebb magyar képviselője maga Kodály volt.

34 *Szózat*, 1925. 08. 02.

35 A szépségsebészete. *Tolnai Világlapja*, 1913. 33. (5.): 15–16.

volt. Érdekes azonban, hogy ez az ideál is, akárcsak az „amerikai modell” gyakran a magazinokból és hirdetésekben keresztül szólt a közönséghez. Az Ovomaltine nevű tápszer egyik reklámja³⁶ az anyák figyelmét kívánta felhívni a termék fontosságára, amikor egy kevésbé modern módon fejkendőt viselő nőalakot ábrázolt, amint gyermekét meglehetősen kitárulkozva szoptatja. A meztelen test tabuja ebben a kevésbé „amerikanizált” beszédmódban is mindinkább jelentőségét veszítette.

A társadalmilag rétegzett öltözködés természetesen nem egyik napról a másikra alakult át. Az esztétizálóbb és puritánabb polgári ízlés és a tömegek funkcionálisabb öltözködése továbbra is a szépségkultuszt meghatározó vízvázalasztó maradt. A polgári divat elsősorban a középosztály identitását szilárdította meg: teste esztétizálása révén fogalmazta újra önmagát a nagyváros terében. Ez a polgári divat minden olyan szépség-ideált elutasított, amely az *anya* vagy a *modern nő* révén a test természetességét és mindenki számára egyenlő adottságát hirdette. A divat polgári ízlésvilága továbbra is az egyedi ruhákat részesítette előnyben a konfekcióval szemben (Gyáni 1997a) és a testet nem önmaga természetességében, hanem esztétikusan megformált szépségében idealizálta.

A modern én tehát az egymással ellentétes diskurzusok kereszttüzében, egy szexuálisan szabályozott testi képen keresztül vált társadalmilag elfogadottá. Ebben a formálódó tömegtársadalomban a jó test-imázs a legjobb út egy jó én-kép felé. „És bizony a tükör ma, a rouge, poudér, krémek, álszempillák, hullámosított hajak varázs korában könnyen felelhet mindenkinek: »Ki volna szebb tenálad?»”³⁷

A TESTKULTUSZ TÁRSADALOMTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

A századfordulót követően világszerte – s így Magyarországon is – felgyorsult az a folyamat, melynek során az emberi testtel való folyamatos törődés és a higiéniai kultúra a mindennapok egyik legfontosabb tényezőjévé vált (Gyáni 1995: 62–64), ezért jogos a 20. század társadalmát *szomatikus társadalomnak* nevezni. A század első felében formálódó tömegtársadalomban a legfőbb politikai és személyes problémák a testen keresztül és a test által nyerhettek kifejezést. A modernitás gyorsan változó és sokszínű hektikus világában a test maradt szinte az egyetlen biztosnak mondható vonatkoztatási pont.

Mindez persze nagyon lassú és széleskörű folyamat eredménye, amely az általam tárgyalt korban inkább csak megkezdődött és valójában az elmúlt néhány évtizedben teljesedett ki. A századforduló idején kialakul és az első világháborút követő évtizedekben megerősödő tömegkultúra és ennek nyomán a budapesti tömegtársadalom intézményei fokozatosan szétfeszítették a polgári világ zártabb társadalmának kereteit. „Az áruház Budapesten oly módon lett a polgári fogyasztói kultúra intézményi letéteményese, hogy a kispolgári igények szintjén, a neki megfelelő anyagi fokon tette hozzáférhetővé tágabb körben a tömegtermelés áru kínálatát. [...] Az áruház azzal polgárosít, hogy a nem polgári rétegeket is fokanként bevonja a fogyasztói társadalom körébe” (Gyáni 1997a: 120–121).

³⁶ Tolnai Világlapja, 1931. 33. (21.): 23.

³⁷ Pesti Hírlap Vasárnapja, 1935. 11. 10.

A budapesti strandfürdőkön, sportpályákon, kórházakban és a divatlapok hasábjain egy ezzel sokban rokonítható folyamat zajlott le. A polgári testkultúra diffúziója egyre szélesebb rétegekre terjedt ki, s ezáltal alapjaiban változott meg az emberi test társadalmi jelentése és szerepe a modern nagyvárosi hétköznapi világában. A testápolás és testedzés elterjedése során megjelenő modernizációs javakat és értékeket kezdetben főként az elit és a középrétegek tagjai népszerűsítették, idővel azonban a társadalom legalsóbb rétegeihez is eljutott. A táncterem, a sportpálya vagy a strandfürdő azzal a lehetőséggel kecsegtetett egyesek számára, hogy egy modern életstílussal – melyben a testnek igencsak fontos szerep jutott – helyettesíthette a középosztályi lét polgári feltételeinek hiányát. Számukra az volt a legfontosabb, hogy megmutassák: az ő testük is *olyan*; mindenáron jobbnak szeretnének látszani, s a modern testkultusz ehhez kivételesen hatékony eszközöket kínált. A tömegtársadalom városlakói mindent elkövettek, hogy testük által váljanak egy elképzelt közösség tagjaivá, egy „statistikai” értelemben nem létező társadalmi réteg képviselőivé.

Megállás nélkül nézik, figyelik és tökéletesítik testüket, nagyon is tudatában vannak annak, hogy a többiek tekintete folyamatosan rájuk szegeződik. [...] Ezáltal a test jellé válik a többiek számára, a figyelem középpontjává, amelynek újra és újra egy társadalmilag felszabadult és dologtalan állapotot kell színlelnie. [...] A testi diszpozíciók ilyen eltökélt alkalmazása a fogyasztás kultúrájának [lényeges] alkotóelemévé válik. (Bourdieu 1984: 204)

E változások, bármennyire is forradalminak és lineárisnak tűnnek, valójában a különböző társadalmi erők ösztönös konfliktusainak és kompromisszumainak eredménye, melyek összetettségét nemcsak a különböző gyakorlatok egymást át-meg-átszövő jellege mutatja, hanem az ellentétes erők (a keresztény-nemzeti, a polgári és az amerikai modell) gyakran hasonló társadalmi gyakorlatokat eredményező ellentmondásos diskurzusai is. Az előbbire jó példa az, ahogyan a kortársak a sportot nem csupán önmagáért való jelentőségében tekintették fontosnak, de egyaránt alkalmasnak vélték a tiszta, egészséges és az esztétikusan szép test kialakítására. A női sportok sok vitát kiváltó térhódítása egyszerre szólt az egészséges életmód, a test nyilvános megmutatkozása és a nemi szerepek átalakulása által felvetett problémákról. Az pedig szintén nem igényel különösebb magyarázatot, hogy a testkultusz egyre tömegesebb szokásai minden diskurzusban más és más jelentést nyertek. Így vált az úszás nemzeti kötelességgé a látványos levelezésben, a társadalmi érzés különbségeinek testi manifestációjává a Hullám „úri” strandján, vagy a munkások önállóságának reprezentatív gyakorlatává a római-parti nyomdász weekend-telepen.

A testkultúra különféle intézményeinek empirikus vizsgálata azt mutatják, hogy a társadalomtörténet nagy modelljei alig nyújtanak magyarázatot a mindennapok tapasztalataira, mivel a konkrét terepen használhatatlannak bizonyulnak egyes – a teória szintjén – jól bevált fogalmak. A tömegtársadalom kialakulásának sajátosságait a hétköznapi gyakorlatok átalakulása szemlélteti: a városi parkok (Gyáni 1994b), az operett (Hanák 1997),³⁸ a nagyáruház (Gyáni 1997a), vagy a strandfürdők (Mohácsi 2002) példája.

38 Hanák szerint a polgári világ szigorúan gazdasági alapon szervezett rendje ugyanis az operettszínházban – ebben a sajátosan polgári intézményben – például éppen azáltal fordult visszajára, hogy kigúnyolta és kritizálta e társadalmi rendet. „Lehetett azzal beülni a színházba, hogy ott egy mágikus erő

Az nyolcvanas-kilencvenes évek antropológiailag érzékenyebb történései hívták fel a figyelmet arra, hogy a modernitás társadalmi változásai nem feltétlenül a szociológia nagy struktúrái mentén és a politika kitüntetett pillanatai során, hanem leginkább az „eseménytelen hétköznapiakban” mentek végbe. Az emberek identitásukat – legalábbis részben – a mindennapi élet jelentéktelennek tűnő gyakorlataiban teremtik meg. A modern társadalom és a nagyváros nagyfokú mobilitása pedig lehetővé tette az emberek számára, hogy egyre több és sokszínűbb szituációban éljék meg e hétköznapiakat (Frykman 1994: 65) és fokozottabban váljanak aktív részeseivé a társadalmi folyamatoknak. Kérdésem tehát elsősorban nem arra irányult, hogy *mi* a polgár vagy a városi tömeg, hanem, hogy ezek *miként* szubjektívalódnak a hétköznapiak gyakorlataiban (Niedermüller 1993: 113 és Benda 1991: 171). Milyen jelentéseket hordoznak, milyen értékeket jelenítenek meg és ezek hogyan befolyásolják e modern városlakók társadalmi helyzetét, szerepét. A testkultúra átalakulása vitathatatlanul a nagyvárosi hétköznapiak világában ment végbe. És a modernitás története – ebben az értelmezésben – nem más, mint e banális hétköznapi világok történeteinek összessége.

A 20. század magyar történetírásában kitüntetett figyelmet szenteltek a magyar középosztály társadalomtörténeti problémájának. Az egyik legfőbb megválaszolandó kérdés az, hogy a két háború közötti változások miként illeszkednek a magyar polgárosodás korszakokat átívelő folyamatába. Utasi Ágnes összefoglaló tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy semmilyen strukturális elemzés sem lehet képes megragadni a középosztály normatív kategóriáját, mert „a középosztályi pozíciók [...] nem alkotnak a konvencionális osztályteóriákat kielégítő egységbe fűző osztályt” (Utasi 1997: 8). Gyáni Gábor szintén azt hangsúlyozza, hogy a különféle életmódok társadalmi osztályokon átívelő keveredése és elterjedése nem teszi lehetővé a „társadalmi közép” osztályként való meghatározását.

A Horthy-kori középosztály definiálását éppen az nehezíti, hogy a századfordulón belülről még koherens középosztályi-polgári státus egyre inkább felbomlott. A bomlást két, egyidőben zajló, bár ellentétes folyamat siettette. Az egyik a valamikori, öröklötten középosztályi családok tömeges deklasszálódásának, elkispolgáriásodásának korszakunkban végig akut folyamata, melyet az érintettek mint a középosztály válságát éltek át. A másik közreható fejlemény a korábban sajátosan polgári életvezetési elvek és gyakorlatok diffúziójának folyamata. (Gyáni 1997b: 1267)

A testkultúra hétköznapi szokásai azt példázzák, hogy a különböző társadalmi rétegek sokkal jobban megérthetők az eltérő fogyasztási preferenciák, a különböző életstílusok, hétköznapi gyakorlatok mentén, mint normatív kategóriák alkalmazásával. A század első felében, s főleg az első világháború után Budapesten kialakuló testkultusz bemutatásával a tömegtársadalom csírájának egyik meghatározó elemét igyekeztem körüljárni.

felfüggeszti a társadalmi rend s a mindennapi élet törvényeit, de lehetett úgy is felfogni a színházat, hogy ott szabad mindaz, ami a mindennapi életben tilos vagy veszélyes: kritizálni, kigúnyolni a bürokráciát, a tábornokokat és a mágánusokat, az egész fennálló társadalmat.” (Hanák 1997: 30)

FORRÁSOK

BFL 1407.b: Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára

Egészség (1889–1945)

Fővárosi Közlöny (1890–1938)

Magyar Fürdőélet (1931–1939)

Színházi Élet (1920–1939)

Tolnai Világlapja (1925–1935)

Vasárnapi Újság (1879)

Forgács Péter *Privát Magyarország* című dokumentum sorozatából:

(1989): Vagy-vagy. G. úr filmje

(1989): N. úr naplója

HIVATKOZOTT IRODALOM

Appadurai, Arjun 1996: Fogyasztás, időtartam, történelem. *Replika* 21–22. 81–99.

Bajomi Lázár Endre 1980: Az én babám egy fekete nő. In: J. Baker – J. Bouillon, *Josephiné*. Budapest, 472–477.

Beck Béla (szerk.) 1987: *A fővárosi fürdők 75 éve*. Budapest

Benda Gyula 1991: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég (Polgárosodás Magyarországon)* 2–3. 169–177.

Bourdieu, Pierre 1978: Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest, 151–165.

Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press

Bourdieu, Pierre 1992: Belief and body. In: Uő: *The Logic of Practice*. Cambridge, 66–80.

Budapest Statisztikai Évkönyv 1894–1946.

Butler, Judith 1990: *Gender Trouble: Feminism and Subversion of Identity*. New York

Butler, Judith 1993: *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York

Dalmady Zoltán 1929: A tisztálkodásról, fürdésről, mosakodásról. *Egészség* 7. 197–205.

De Grazia, Victoria 1992: *How Fascism Ruled Women: Italy 1922–45*. Berkeley: University of California Press

De Grazia, Victoria 1996: Nationalizing Women. The Competition between Fascist and Commercial Cultural Models in Mussolini's Italy. In: Victoria de Garzia – Ellen Furlough (eds.) *The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 337–359.

Douglas, Mary 1988: *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London

Dózsa Katalin, F. 1989: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Budapest

Featherstone, Mike. 1997: A test a fogyasztói kultúrában. In: Mike Featherstone – Mike Hepworth – Bryan S. Turner (szerk.) *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. Budapest, 70–108.

Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest

Foucault, Michel 1996: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest

Foucault, Michel 1999: *A szexualitás története. A gyönyörök gyakorlása*. Budapest

Frykman, Jonas – Orvar, Löfgren (eds.) 1987: *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick & London

Frykman, Jonas 1994: On the Move: The Struggle for the Body in Sweden in the 1930s. In: Nadia Seremetakis (ed.) *The Senses Still: Perception and Memory as Material Culture in Modernity*. Boulder: Westview Press, 63–87.

Gergely Ferenc 1972: *A leventeintézmény története*. Budapest

Gergely Ferenc 1989: *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Budapest

Giddens, Anthony 1991: *The transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press

- Gyáni Gábor 1992: *Bérműszármű és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest
- Gyáni Gábor 1994a: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest
- Gyáni Gábor 1994b: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. *Századok* 2. 1057–1077.
- Gyáni Gábor 1995: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest
- Gyáni Gábor 1997a: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed* 5. (16–17.) 101–126.
- Gyáni Gábor 1997b: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok* 6. 1265–1305.
- Gyáni Gábor 1998: A regulázó gondoskodás. In: Léderer Pál, Tenczer Tamás és Ulicska László (szerk.) „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest, 11–29.
- Hadas Miklós – Karády Viktor 1995: Futball és társadalmi identitás. *Replika* 17–18. 89–121.
- Halász Árpád. 1939: *Budapest húsz éve 1920–39. Fejlődéstörténeti tanulmány*. Budapest
- Hanák Péter 1985: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban a 19. század második felében. *Századok* 5–6. 1079–1104.
- Hanák Péter 1997: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. *Budapesti Negyed* 5. (16–17.) 9–30.
- Haraway, Donna 1991: *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge
- Jarvie, Grant – Maguire, Joseph 1994: *Sport and Leisure in Social Thought*. London & New York: Routledge
- Kanyar József 1978: A dél-balatoni fürdőkéltúra kialakulásának történeti korszakai. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 142–179.
- Klanczay Gábor. 1986: A nudizmus. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest, 244–252.
- Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara saison I–II. *A Hét* 188.: 85–86, 192.: 150–152.
- Kósa László 1993: Fürdőkéltúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a XX. század elejéig. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.) *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest, 201–222.
- Laqueur, Thomas – Gallagher, Catherine (eds.) 1987: *The Making of the Modern Body*. Berkeley: University of California Press.
- Lindenbaum, Shirley – Margaret Lock (ed.) 1993: *Knowledge, Power and Practice. The Anthropology of Medicine and Everyday Life*. Berkeley
- Martin, Emily 1998. A test vége? *Replika* 28. 109–131.
- Mauss, Marcel 1975: Techniques of the Body. *Economy and Society* 21. 70–88.
- Mohácsi Gergely 2002: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története. *Századok* [megjelenés előtt]
- Nagy Zsuzsa, L. 1995: Életmód. In: Gyáni Gábor (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–44 szöveggyűjtemény*. Budapest, 361–373.
- Niedermüller Péter 1993: Körkérdés a polgárosodásról. *Replika* 11–12. 71–121.
- Rabinow, Paul 1999: *French DNA: Trouble in Purgatory*. Berkeley: University of Chicago Press
- Rigler Gusztáv 1911: A drezdai higiéné kiállítás. Különlenyomat az *Egészség* c. folyóirat 10. és 11. számából
- Sennett, Richard 1976: *The Fall of the Public Man*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sennett, Richard 1996: *Flesh and Stone. The Body and the City in Western Civilization*. London: Faber & Faber
- Sipos András 1996: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Vároštörténeti tanulmányok. Budapest
- Sipos András 1998: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: Gyáni Gábor (szerk.) *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, 111–139.
- Szabó Dániel 1997: Hirdetési kéltúra a századfordulón. *Budapesti Negyed* 5. (16–17.) 71–100.
- Thompson, Edward P. 1990: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: Gellériné Lázár Márta (vál.) *Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, 60–116.
- Turner, Bryan S. 1996: *The Body & Society. Explorations in Social Theory*. London & New Delhi
- Turner, Bryan S. 1997: Az étrendről folyó diskurzus. In: Mike Featherstone – Mike Hepworth – Bryan S. Turner (szerk.) *A test. Társadalmi fejlődés, kélturális teória*. Budapest, 52–70.
- Zweig, Stefan 1981: *A tegnap világa*. Budapest

Katona Csaba

Füred és vendégei

Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években

A FÜRDŐVENDÉGEK TÁRSADALMI MEGOSZLÁSA

Magyarországon az 1860-as évektől a reformkorra jellemző patriarchális fürdőéletet lassan felváltotta a polgári értelemben vett szabadidőhöz kötődő, tudatos nyaralási-szórakozási igény. „A fürdőéletet arisztokraták és uralkodók kezdeményezték, de a polgárság intézményesítette” – állapította meg Kósa László (1993: 203). A fürdőkön a nemesség létszáma visszaszorult és mind inkább a polgári középosztály képviselői kerültek túlsúlyba.

Fenti állításunk igazolására a korabeli Magyarország egyik legdivatosabb fürdőhelyét, Balatonfüredet vonjuk részletesebb vizsgálat alá. Mellékelem eddigi kutatásaim alapján az 1840-es, valamint az 1860-as évekre vonatkozóan a fürdővendégek társadalmi megoszlásáról készített táblázatokat, amelyeknek adatsorai alátámasztják, hogy a fürdővendégek korábban meglehetősen zárt rétegében a társadalom egészében tapasztalható mobilitás vette kezdetét. A statisztika egy-egy nyári idénnyről fennmaradt fürdőlisták alapján készült a név szerint bejelentkezett fürdővendégek adatai alapján.¹

1. táblázat

A fürdőlistákon név szerint szereplő vendégek társadalmi megoszlása évenként²

	1840	1841	1861	1862	1863	1868	1869
Arisztokrata	32	30	34	25	10	7	23
Földbirtokos	85	105	118	127	100	89	109
Kereskedő	143	143	252	199	210	281	256
Nagyiparos	5	3	9	6	8	10	9
Kisiparos	20	27	22	17	17	19	18
Jogi értelmiség	44	76	44	67	61	53	50
Egyházi	50	73	45	33	45	37	37
Tanár	8	19	13	19	23	28	28
Orvos	19	21	20	12	15	16	15
Egyéb értelmiség	23	24	29	30	27	30	38
Katona	29	28	5	7	7	17	11
Hivatalnok	129	149	59	47	48	83	80
Egyéb	33	35	26	12	4	13	32
Nő	180	199	280	243	269	372	396
Összesen	800	932	956	844	844	1055	1112

1 OSZK Fl., BfN 1861, BfN 1862, VHGY Bf. Fl. Molnár András, a Zala Megyei Levéltár (ZML) igazgatója révén a statisztika elkészülte után tudtam meg, hogy a ZML-ben is négy teljes évre vonatkozó fürdőlista található a reformkorból. Az 1842., 1844., 1845. és 1846. évi füredi fürdőlisták lelőhelye: ZML Ki. Fl.

2 A statisztika merevsége okán a táblázatban feltüntetett „társadalmi rétegek” (arisztokrata, földbirtokos stb.) fogalma értelmezésre szorult. A fürdőlistákon keveredik a rendi és a polgári állás, a földbirtokosok közül pl. a legtöbben megyei hivatalt is viseltek, de ez a fürdőlistáról nem derül ki. Az egyes kategóriák rövid értelmezését a táblázat elemzése során közlöm.

Az arisztokrácia a feudális, félf feudális maradványokkal terhelt társadalomban önön létszámához képest óriási súllyal képviseltette magát, s ez megmutatkozott a füredi fürdővendégek statisztikájában is. Az 1860-as évek elejéig domináns eleme a fürdőközönségnek a 25–30 arisztokrata származású személy. Fürdői jelenlétük jelentőségét kiválóan példázza, hogy az 1861 és 1863 között megjelenő *Balaton-Füredi Napló* hírrovatában kiemelt helye van viselt dolgaiknak, sőt Zichy Manó személyében a lap olyan embert állít olvasói elé, aki nélkül (legalábbis a *Balaton-Füredi Napló* szerint) semmi nem történik a fürdőn – ma talán sztárnak kiáltaná ki a sajtó. Ha a fürdőn időző valamelyik vendégről pozitív hangvételű írás jelent meg, szinte Cato-i következetességgel tették hozzá, hogy egyébként mindez elmondható Zichy Manóról is: „A nemzeti viseletről lévén szó, azon általános megemlítés mellett, miszerint a fürdői vendégeknek, mondhatni nagy része csak nemzeti öltönyben látható, lehetetlen különös elismeréssel nem emlékezni gr. Zichy Manó ő méltóságáról, ki különben is B-Fürednek számos évek óta valóságos szellemi fűszere, lelke, éltetője és hangadója lévén, a nemzeti öltözködésben is oly hatásdús és elragadó példával megy előbb.”³

A '60-as évektől figyelhető meg, hogy Füreden csökken az arisztokrata vendégek száma, ennek ellenére egy csoportjuk továbbra is fontos szerepet vitt a fürdő életében és ezek változatlanul külön kasztot alkottak a fürdő vendégseregén belül. Az 1867-ben megalapított Balaton-Füredi Yachtegylet létrejöttével gyakorlatilag szervezett kereteket is kapott az arisztokrácia különállása, aminek a szándékoltága is könnyen tetten érhető, tekintve az alapszabály azon pontját, mely szerint az egyletnek maximum 25 fős tagsága lehet és a belépés feltétele legalább egy, minimum 25 tonnás jacht birtoklása (Dezsényi – Hernády 1967: 145). Fürdőhelyi társasági szerepvállalásuk az ezt követő évtizedekben is aktív maradt: az 1882-ben létrejött Balaton Egylet elnöke gróf Esterházy László volt, alelnöke pedig gróf Nádasdy Tamás, a sportszakosztály elnöke gróf Esterházy Mihály.⁴

A földbirtokosok esetében jelentős vagyoni különbségekkel is számolni kell, mégis, konkrét adatok ismerete nélkül is elmondható, hogy az ide soroltak többsége az úgynevezett bene possessionatusok közé tartozott, azaz a megyei középirtokos nemességhez. A 19. század egésze folyamán mindvégig a fürdőközönség mintegy 10–15%-a kerül ki a birtokos rétegből. Ennek oka vélhetően az, hogy a füredi fürdőlátogató nemesség döntő többsége már a reformkor idején is a viszonylag jobb módúak közé tartozott. Összességében egyfajta kritikája a Monarchia társadalmának, hogy a birtokos nemesség még 1884-ben is nagyjából ugyanolyan arányban képviseltette magát Füreden, mint korábban. Említést érdemel azonban, hogy a hivatalnok kategória a két vizsgált reformkori évben leginkább a megyei tisztviselő nemességet takarta. Létszámuk visszaesése – ha túllépünk a statisztika merevségén – e helyt érhető tetten.

Az a réteg, amely valamennyi vizsgált évet figyelembe véve minden esetben a legtöbb vendéget adta mind az abszolút számok, mind pedig a százalékok esetében, a kereskedőréteg. Ám amíg a '40-es években a név szerint bejelentkezett fürdővendégek mintegy 15%-a tartozik a kereskedőréteghez, a '60-as években ez az arány már stabilan 25% körül van. Kissé talán meglepő, hogy már a reformkorban is a kereskedők alkot-

3 Hírharang 1861/3. 22.

4 Balaton Egylet 1882. 5.

ják a vendégek legnépesebb csoportját, hiszen az elbeszélő források többségének tudósításai alapján nem ez a kép alakult ki a füredi vendégek társadalmáról.

A nagyiparosok között a felemelkedő polgárság tagjait láthatjuk, többségük a gyártulajdonosok köréből kerül ki, létszámuk rendszerint a teljes létszám 1%-át sem nagyon érte el. Jelenlétük a fürdőn újfent rámutat a társadalom változásaira, de akárcsak az arisztokráciának, a nagyiparos rétegnek sem a létszáma, hanem a helyzetéből fakadó jelentősége adta meg a súlyát.

A kisiparosok között találhatóak a szolgáltató ágazatok képviselői: vendéglősök, fodrászok, borbélyok, stb. a pékek, molnárok, szabók mellett. A kiegyezés előtt stabilan mintegy a 2%-át tette ki a fürdővendégek összlétszámának az az évi 15–25 kisiparos, aki felkereste Füredet, de a '60-as évek végétől csökkenés figyelhető meg soraikban. A többség, ha még meg is tudott élni munkájából, luxuscikkekre, nyaralásra már nemigen költhetett – ez korábban sem volt jellemző.

Az értelmiségiek közül előszeretettel nyaraltak Füreden a jogi értelmiség, a tanárok, az orvosok és az egyháziak képviselői. A jogi értelmiségen belül különösen az ügyvédek létszáma magas. E réteg reformkori szerepe – elég, ha csak 1848. március 15-re gondolunk – külön elemzés nélkül is választ ad magas létszámukra. A polgárosulás időszakában, különösen a Monarchia idején az ügyvédek, bírák, egyáltalán a jogi vonal társadalomban elfoglalt kiemelkedő szerepe pedig tovább növekedett.

Mindhárom nagy történelmi egyház képviselői is meglehetősen nagy számban látogatták Füredet (legtöbben a katolikus klérus tagjai) és minden évben felbukkant a fürdőlistán néhány rabbi neve is. Ujfalvy Sándortól tudjuk, hogy 1831-ben a „dunántúli Kálvin kerület zsinatja” is Füreden gyűlt össze. Ujfalvy leírása meglehetősen szemléletes: „A zsinat személyzete leszállingózott délután a borvízhez, ahol furcsa ellentétet lehelete már most látni. A bíbor s bársony s aranygyűrűkkel díszlő római-hitű áldozárokat gazdagságuk s nagy tekintélyük elhittségében, másokat lenézve, gőgösen mozgoni a kút körül. Köztük s mellettük egy falka eretnek lelkészt elnyűtt, lyukatos kalappal, fésületlen bozontos hajjal, sáros lábbelikkel, színehagyott, avatég öltönyben, a mezei munka miatt napégetett arccal, karján vezetve hasonmását, beborult arcú hitvesét.”⁵

A vertikális tagoltság is szembeszökő. Törzsvendég Füreden az esztergomi hercegprímás is – Vaszary Kolos –, aki kispap korától állandó vendége Fürednek, mi több ott jelentette be Rimely Mihály akkori főapátnak, hogy rendtag szeretne lenni (Keményffy 1905: 22) – és néhány püspök, de a többség az alsópapság soraiból kerül ki. A protestáns egyházak képviselői között is értelemszerűen mindenkor a lelkészek vannak legtöbben, ám az egyik nyár Füreden találja Kis János evangélikus szuperintendenst is.

A tanárok külön kategóriaként való besorolását különösen a kiegyezés utáni években megfigyelhető létszámuk tette indokolttá. Mindez összefüggésben állhat az Eötvös József által útjára indított oktatási reformmal és az iskolarendszer kiépítésével. Ugyanakkor külön csoportot képviseltek az egyházi iskolák oktatói. Főleg a pápai Református Kollégium tanárai közül kerültek ki törzsvendégek, élükön a Jókai által is többször tollára vett Tarczay Lajossal. Érdekesnek hat az orvosok viszonylag magas száma. Ennek okai között kereshetjük Füred gyógyfürdő mivoltát is és nem kétséges, hogy az orvosok jelenlétében szerepet játszott 1855 után, hogy mentesültek a gyógydíj

⁵ Ujfalvy 1955: 216.

fizetése alól. Az egyéb értelmiség esetében szintén lényegében töretlen emelkedést láthatunk, ami a kiegyezés utáni évek során mindinkább fokozódik. Kik tartoztak ide? A réteget kétfelé kell osztanunk a humán és a műszaki értelmiségre: a kiegyezés utáni években különösen utóbbiak száma emelkedett meg. A humán értelmiséget főleg a színészek, zenészek, újságírók képviselték, míg a műszakiak között elsősorban a mérnökök és az építészek szerepe domináns.

A katonaság Füreden jelenlévő képviselői között akadt ugyan tábornok is, a többség azonban természetesen az alacsonyabb rangú tisztek közül kerül ki – ne feledkezzünk meg a gyógydíj alóli mentességről a századosnál alacsonyabb rangúak esetében 1855 után. A vizsgált korszak ideje alatt azonban a hadsereg sokat változott. Az 1840-es évek adatai után, amikor a katonaság mintegy 3–3,5 százalékát adta a fürdővendégeknek, elsőre talán meglepően hatnak az alacsony számok a '60-as évek végéig terjedő időszakban. Ezek az adatok a 1848–49 és a kiegyezés közötti időszakra esnek s ez lényegében magyarázatot is szolgáltat a csökkenésre. Füred látogatói döntően a magyar nemzetiségűek közül kerültek ki és ismert – tényekkel is bizonyítható –, hogy a forradalom és szabadságharc leverését követően egészen a kiegyezésig, de különösen az 1860-as évek elején érlelődő politikai változások kezdetéig a hadseregben csökkent a magyar tisztek száma (Hajdu 1997: 12). 1868 után újra emelkedést figyelhetünk meg a Füreden időző katonaság sorában, de ez már a Monarchia hadserege, egy másik sereg. Sajnos a kurlisták adatai alapján lehetetlen azt meghatározni, hogy az ekkor Füredre látogató katonák milyen arányban voltak tagjai a k. u. k. hadseregnek, illetve a honvédségnek.

Az a réteg, amelyik a vizsgált időszak során alighanem a legtöbb változáson ment keresztül, a hivatalnokok csoportja. Itt is erős a vertikális tagoltság: hétszemélynők, alispánok, az uralkodó személyes szolgálattevői is felkeresték Füredet. A többség viszont természetesen a középhivatalnokok közül került ki, akik anyagilag még állni tudták a füredi árakat. 1840-ben és 1841-ben meglehetősen magas a hivatalnokok aránya a fürdővendégek körében: 10–16%. Ezek döntő többsége a megyei hivatalokat betöltő nemesség, valamint a különféle uradalmi tisztségek képviselői – tisztartók, számvevők, kasznárok – közül került ki. A városi hivatalnokréteg még nem domináns elem. Az 1860-as években a Füredre látogató hivatalnokok száma erősen visszaesett. Vélhetően egyrészt a Deák Ferenc-i passzív ellenállás húzódik meg a csökkenés mögött, másrészt pedig a hagyományos megyerendszer szétverésével is számolnunk kell. Az ezekben az években Füreden felbukkanó hivatalnokok leginkább városi tisztségeket töltenek be, elsősorban tanácsosok, de jelen vannak a Bach-huszárok is: megyei főnökök stb. A kiegyezés után ellenben újfent emelkedőben van a hivatalnokok létszáma. Ez azonban már a Monarchia városi hivatalnokrétege. Jól jellemzi ezt, hogy a fürdőlistákon mind gyakoribb volt az olyan megnevezés, ami már nem is utal arra, hogy a fürdővendég milyen hivatalt tölt be, egyszerűen csak hivatalnok, vagy tisztviselő szerepel a megfelelő rovatkában.

Az egyéb réteg meglehetősen vegyes kategória, szerencsére azonban egyik évben sem túl magas a kényszerűségből ide sorolt személyek száma. Az esetenként előforduló magasabb arányszám különféle okokra vezethető vissza. Így például az első két vizsgált év – azaz az 1840-es évek – esetében az úr „character” adja az egyéb kategória többségét, 1868 után pedig a státust jelölő országgyűlési képviselő a jellemző (egy ízben még Jókai

is ezt írta fel a jelentkezési lapjára). A többi ide sorolt „character” között jobbára sajátos érdekességeket találhatunk: így például magaura, remete(!) stb.

Összefoglalásul azt állapíthatjuk meg, hogy a fürdőközönség társadalma bizonyos mértékig tükrölte a társadalom egészének és az abban bekövetkezett változásoknak. Igaz, ferde tükör, de alapjában véve különösebb kockázat nélkül elmondhatjuk, hogy Füred törzsközönsége a mindenkori középosztály soraiból került ki.

COTTÉRIÁK: A MEGOSZTOTT TÁRSADALOM RAJZA

A vendégereg tehát nem egységes. Általános jellemzője volt a füredi társaséletnek a társadalom osztályai és rétegei között egyébként is létező elkülönülés erőteljesen szembetűnő megnyilvánulása. Fürdön a társasági alkalmaknak adott helyszínei voltak (gyógyterem, sétány stb.), s a szűkre szabott keretek között elkerülhetetlen volt, hogy még inkább a felszínre kerüljenek a társadalom szabta merev korlátok.⁶ A források azt látszanak igazolni, hogy különösen igaz volt ez Füredre: „Általában kétkem, hogy legyen a látogatott fürdők között még egy, hol az élet annyira egy pontra legyen szorítva, mint itt. A két házior – a liget és a Balatontól szegélyezett – egynegyed úrbéri illetőséggel nagyságban alig mérközhető, árnyékban szegény sétatér és az egyetlen piac képezi világunkat.”⁷

A más-más társadalmi rétegekhez tartozók társaságát hozzájuk nem illőnek vélők merevségét csak fokozta, hogy fürdön a vendégek mindegyikét illet egyenlő elbánásban részesíteni (más kérdés, hogy a gyakorlat mennyiben felelt meg ennek) és ez a magukat különbnak érzőket még inkább különállásuk látványos, de legalábbis minden kívülálló számára közérthető demonstrálására ösztönözte. Idézzük Szabó Dávid bejegyzését a *Panaszok, javítások, szépítések, javaslatok jegyzőkönyve*⁸ lapjairól: „Drága a sétatéren [...] egy szócska, egy pillantás is, miszerint a sok nagyságos és tekintetes asszonyság és kisasszony és nagyságos és tekintetes uraság oly arisztokratái szigorúsággal tiltja az idegennek a legtiszteltebb közelítését is, szorosan zárkózáván jólismert körébe, melyben talán tiszte szerint nem jó érintkezésbe olyannal kinek csekélyisége az ősoktól szerzett fényre homályt lehelhetne, amitől az idegenhez közelítésnél fél.”⁹

A fürdön divatos öltözetével tündető „úri közönség” jelenlétét kevésbé cizellált stílusban örökölte meg Francsics Károly borbélymester 1858-ban. „Aminő jólesett füleimnek a pompás zene hangja, oly kellemetlen hatással bírt szemeimre a roppant nagy krinolinok látványa. [...] Már ennél undokabb divat nem jöhetett elő az én szemeimnek. Osztán még hozzá [...] ekkora népcsoport közt, mutass nekem, édes fele-

⁶ A társas élet helyszíneinek szűkre szabott volta, amely még inkább kiemeli az elkülönülést, a kortársak előtt sem volt titok, Huszár Imre teljes nyíltsággal mutatott rá erre: „A kasztszellemet, mely lehetetlenné teszi a magyarországi társaséletet általában, és fürdőkben különösen, hol a szűk társaskör nem engedi, hogy a kinövésnek elpalástoltassanak: csak annyira is, mint például a fővárosban.” (Huszár 1863: 66)

⁷ A *Győri Közlöny* 1861. évi tudósítását közli: Gerencsér 1997: 73–74.

⁸ Ez a ma is használatos panaszkönyveknek megfelelő füzet volt, ahova a vendégek panaszai mellett jobbító szándékú javaslataikat is bejegyezheték. A „panaszkönyv” az 1950-es évek során ismeretlen helyre került, tartalmának rekonstruálása a korábban írt tanulmányok révén lehetséges.

⁹ Idézi Daday 1941: 215.

ségem, csak egyetlen érdekes pofát vagy testállást, melynek azt mondhatnák, hogy na, mégiscsak tűrhető. De ez mind oly Nagy Ignác alakú, Torzképeiből kiszedett-vett figurák! férjfiái épp, mint női.”¹⁰ – fordult feleségéhez dohogva a derék iparos.

A *Somogy* című lap 1866-ban a következőket írta, amikor Füredet Siófokkal hasonlította össze: „Mert még csak egy előnye van Füred fölött, hogy nem kell annyit öltözni, nem kell akkora putcz.”¹¹ A *Balaton-Füredi* napló másképp láttatta a helyzetet: „A vendégek száma nagy s meglepő látvány az, midőn a rendes órák alatt a savanyú-víz körüli sétátéren [...] az oly sok, az annyira szép és fesztelen nagyjainkat s a többi osztálynak is nagyobbbrészt kitűnő egyéniségeit s másokat nyájas, vidám arczczal, barátságos kedély ömlengései között látja az ember majd egy kebelben olvadni össze egy cél, egy ok s egy ut vezérli őket s vont össze a különös találkozás társaságába, úgy érezzük magunkat ilyenkor, mintha egy roppant világvárosnak legnépesebb, legélénkebb részében volnánk.”¹² Végezetül még egy idézet a *Balaton-Füredi Napló* hasábjairól. A lap tudósítója az idényvégi, augusztusi napokat mutatja be, amikor a közönség száma bizony már jócskán megfogyatkozott: „kevés a vendég, – nem igen válogatnak egymás közt, élnek halnak egymásért minden rang különbség nélkül.”¹³ – olvashatjuk, ha pedig annak hírértéke van, hogy immár örömet vegyülnek össze a különféle rangú-rendű vendégek, az azt mutatja, hogy korábban ez nemigen volt így a szezonban.

Az 1870-es években kezdtek lassan-lassan mutatkozni az elkülönültség oldódásának jelei. A kasztszellem visszaszorulását Mangold Henrik, a fürdő nem hivatalos orvosa igyekezett is buzgón hangoztatni (ezzel viszont akaratlanul is mintegy elismerve annak korábbi létét) – a lelkiismeretes fürdőorvos szemével tekintve a jelenségre: „Füred társadalmi tekintetben a korszellemmel halad. Évek előtt itt ugyan némileg rideg feszültségben nyilvánuló osztályszellem (Kastengeist) uralkodott, mely a kedélyeket ingerelte és így közvetve a gyógysikert károsította: most azonban a vendégek, nem tekintve a vallás és rangkülönbséget, mindinkább közelebbi érintkezésbe jönnek egymással és főleg az idény kezdetén és végén ugyszólván egy családot alkotnak.”¹⁴

EGY MÁS ELKÜLÖNÜLTÉG: A ZSIDÓSÁG A FÜRDŐN

Idézzük Füredről Eötvös Károlyt, akit igazán méltánytalanság lenne zsidóellenességgel vádolni: „hol papi fürdő, hol zsidó fürdő.”¹⁵ Konkrét számokkal nehézkesen lenne igazolható, de tény, hogy a zsidóság nagy számban volt jelen a fürdőkön és ez nem csak Füred esetében volt így.

Ennek két oka lehetett. Az egyik a fürdők polgári jellege. Fürdön elvileg mindenki egyenlő elbánásban részesült a társaságban, mindenki ugyanazzal a céllal utazott oda. Jellegzetes intézmény volt, mintegy demonstrálva az egyenlőséget, de legalábbis annak látszatát, a table d'hot, a közös asztal, ahol együtt étkeztek a különböző társadal-

10 Francsics 1973: 393.

11 Idézi Lóczy 1978: 62.

12 Hírharang 1861/2. 15.

13 Hírharang 1861/17. 137.

14 Mangold 1876: 301.

15 Eötvös 1982: 363.

mi osztályhoz tartozó vendégek. A fürdőigazgatóság minden alkalmat megragadott, hogy ne éreztesse a különbségeket a vendégek között, sőt az ortodox zsidóságra – s nyilván a tőlük remélhető bevételre – is gondolva, Füreden külön izraelita vendéglő működött és tudjuk, hogy már az 1820-as években kóser bort készítettek a Savanyúvíz zsidó vendégei számára Csopakon (Lichtneckert 1990: 238). A zsidóságnak nem csak külön vendéglője, de külön fürdője is volt.¹⁶ Ugyanakkor az egyenlőség elve a valóságban számtalan esetben csorbát szenvedett.

A számos előítélettel és hátrányos megkülönböztetéssel sújtott zsidóságra mégis jelentősnek mondható vonzerőt gyakorolt a fürdőtulajdonosok „egyenlősítő” törekvése. Huszár Imre kesernyés gúnnyal idézte fel ezt a jelenséget 1863-ban: „a fürdői orvos [...] egyenlő buzgalommal csókol kezét madame Egerberger nagykereskedőnének és a hétágu koronás bárónének, ha a báróné ép oly jól fizet mint a nagykereskedőné”.¹⁷

Valószínű, hogy a fentiek mellett legalább ekkora súllyal esett latba, hogy a fürdővendégek tekintélyes hányada kereskedő volt. Elegendő csupán arra gondolni, hogy a zsidóság milyen arányban képviseltette magát országosan a kereskedőrétegben. Bizonyosnak mondható, hogy a fürdőlátogató zsidóság túlnyomó többsége a kereskedők közül került ki. Emellett pedig nem szabad megfeledkezni az értelmiség létszámát gyarapító képviselőik jelentős és egyre növekvő számáról sem.

A zsidósághoz való viszony kérdésében tisztában kell lennünk azzal, hogy más szemmel nézte őket a fürdő vezetése, Füred és Arács falvak lakossága, s végül a fürdőközönség nem zsidó része. Aligha meglepő: Füred légkörére nem egy esetben rányomta bélyegét a zsidóellenesség. Amíg a fürdőigazgatóság mindent elkövetett, hogy jelentős bevételt hozó zsidó vendégei maradéktalanul elégedettek legyenek, addig a fürdőközönség soraiban igen sokan voltak olyanok, akiknek többé-kevésbé kellemetlen volt a zsidóság képviselőinek nagy létszáma. A zsidósággal kapcsolatban fokozottan érvényesült az a jelenség, amit a cottériák létrejöttének kapcsán már említettünk: az, hogy a szűk mozgástér, ahol fürdön a társasági élet zajlott, fokozottan előhozta a sokak gondolkodásában megbúvó ellenérzéseket. Míg állandó lakhelyén ki-ki könnyedén kerülhette az érintkezést a zsidóság képviselőivel, addig a table d’hôte-nál ülve, a sétányon lépegetve vagy a fürdő használatakor ez nem volt lehetséges.

Kétségtelen, hogy a fürdőközönség egy része és a zsidóság között létezett egyfajta merev elkülönülés Füreden. Arról is tudunk, hogy 1826-ban, egy ízben tragédiához vezetett az zsidóellenesség fellángolása: „Különösen sok gyújtogatás történt Füreden és Savanyú Vízen (a későbbi balatonfüredi fürdőtelepen). A megrémült lakosság strázsákat állított a falvak bejárataihoz és szélére, s [...] a zsidókra fogták a gyújtogatókat. Ennek során a fürediek elfogtak egy Veszprémből Füred felé kocsizó vázsonyi zsidó embert, s éppen, hogy agyon nem verték! Bezárták a füredi faluház pincéjébe, ahol másnapra felakasztva találták” (Veress 1993: 146). Ám ez az eset Füred népi gyökerű zsidóellenességének volt tragikus következménye. A fürdővendégek egy részének fellépése soha nem volt ennyire brutalitásba hajló, ám már a reformkorból tudunk példát hozni az elkülönülés szándékának durvább megnyilvánulására: „Történtek itt már reformok nagyszerűek és heroikus modorban: így például a zsidók

¹⁶ Jalsovics 1878: 70.

¹⁷ Huszár 1863: 74.

alkalmatlanságát az itteni urak nem tűrhették, a' fürdő elébe egy hajdút állítottak, aki a' zsidókat megintse, hogy bemenni ne merjenek, minek következtében ezek az előbb úgynevezett kádfürdőbe kénytelenek jární, addig alkudozván azonban, míg ennek címe megváltoztatott s többé nem kádfürdőnek, hanem társasági (Gesellschafts) fürdőnek nevezetik.”¹⁸

Az ellenérvés ehhez hasonló megnyilvánulásainak bőséges tárházát kínálja az 1861 és 1863 között megjelent fürdői lap, a *Balaton-Füredi Napló*. A lap egyik kedvenc vesszőparipája a zsidóság hazafiatlansága, amit abban is igazolni látnak, hogy a zsidó vendégek nem látogatják a színházat: „Közönség szép, de vegyes volt, különösen egy olyan osztály egyáltalán nem volt képviselve s mily szép magyar ruhákat viselnek s mily jól állana abban a szép magyar ruhában, ha kedves hazánk édes zengzetű anyanyelvét a színházban naponkint halgatnánk, mulatva társalognánk s minél tökéletesebben megsajátítanánk.”¹⁹ Érte a zsidóságot ennél sokkal durvább támadás is a lap hasábjain. 1861 nyarán hegedűhangversenyt adott Füreden Auer Lipót, aki pár évvel később már a szentpétervári konzervatórium professzora volt, s negyvenkilenc évig tanított ott (Rakos 1980: 13). A zsidó származású művész – nem tudni, mi okból – nem teljesítette a közönségnek azt az óhaját, hogy játssza el a Rákóczi-indulót. A *Balaton-Füredi Napló* a következőképp kommentálta az esetet: „Figyelmeztetjük Auer urat, ha művészetével általános elismerést óhajt szerezni, ugy ne hitsorsosai közömbösségét, de a nemzeti érzelem fenségét keresse és nevezze meg, mert tudja azt jól, hogy önzetlen bizalmat oly nemzettől várhat, melynek *hazája* van, bárminő nyomorult állapot vagy politikai fondorlatok közepette is: ezen nem akarjuk hitsorsosait sértegetni, de a füredi fürdői életben lehete szerencsénk (!) tapasztalni a héberek viselkedését” (Kiemelés az eredetiben).²⁰

A *Balaton-Füredi Napló* még több helyütt előszeretettel köszörüli a nyelvét a zsidóságon, ugyanakkor nem lehet elhallgatni azt a tényt sem, hogy Auer művészetét közönséggel való konfliktusa ellenére őszintén magasztalja: „Játéka könnyű és varázshatalmú, változatos, de mindig élénk, sőt bámulatos. Reményitől illet még nem hallottunk, de senkitől sem.”²¹ Amikor pedig egy évvel később Auer ismét Füred vendége volt, a *Balaton-Füredi Napló* így írt róla: „majd nem legnagyobb részben az izraelita vendég koszoru volt képviselve — kár, hogy mások is nagyobb számmal nem jelentek meg [...], mert valóban ritka művészi tehetségnek lettek volna tanúi, olyannak, miről bizton elmondhatjuk, hogy honunknak diszére válik. [...] Auer Lipót többszörösen kitapsoltatott.”²² Említésre méltó még, hogy Degré Alajos szerint a zsidóság és a többi fürdővendég elkülönülése alkalomadtán mégsem volt teljesen merev: „Ezt a bált az izraeliták rendezték, annál gazdagabban volt kiállítva. El is ment az ifjabb rész s egy-két jóvérű a korosabbak közül.”²³

18 M. L. 1844: 120.

19 Hírharang 1861/2. 15.

20 Hírharang 1861/12. 92.

21 Hírharang 1861/12. 92.

22 Hírharang 1862. 87.

23 Degré 1983: 158.

AZ ÁRNYOLDAL: KRAKÉLEREK, KOLDUSOK, KÉJLEÁNYOK

A fürdőhelyi társadalomnak megvolt a maga árnyoldala. A reformkorban Csatóry Ottó, az *Életképek* tudósítója „kél és unalom vadászok” seregét említi, és olyan „hölgyek” jelenlétét, akiknek eladnivalójuk „épen nyájas magok, vagy édes báju csemetéjük”.²⁴ A szerencsevadász, krakéler elemek, a prostituáltak jelenléte letagadhatatlan volt: „Tény, hogy a hamiskártyázás mellett virágzott a titkos és kevésbé titkos prostitúció, amelynek folyamányaként a gyógyulást keresők nemegyszer betegebben távoztak, mint ahogy érkeztek” (Petneki 1991: 245). Fiáth Ferenc naplója segítségével a kétes egzisztenciák fürdői életvitelére konkrét példát is hozhatunk: „Fehérvártt az íróasztalom mellett ültem, midőn betoppant Oslányi. [...] Elbeszélte, [...] hogy [...] Bicskén [...] meghált, de [...] kénytelen volt egy más utassal egy szobában háltni, s hogy midőn felébredt, az utas már rég odább állott, de elvitte tárczáját is. Azért jött hát hozzám, hogy adjak neki 100 forintot kölcsön, hogy tovább utazhassék. [...] Pár nap múlva Füredre mentem, kit látok a macaó-asztalánál? – Oslányi urat. Nem szóltam hozzá: később megtudtam, hogy hetek óta itt van s játszik.”²⁵ Nem hallgatja el a szerencsevadászok jelenlétét Francsics Károly a veszprémi borbélymester sem:

Hányan jönnek úri emberek Füredre, több ezer forintokkal kitömött tárcáva, s csak olyan tökfilkók lévén, int arany paszomántos inasuk, alig vagynak itt pár napokig, körülfogják őt a Zuckerer zsebelők, és még ki sem mulatta s fürödtte magát, hazamehet üres erszénnyel. [...] Csak most nem rég voltam szemmel látott tanúja egy ilyen négylovas vonatnak, mely midőn a boltozott kapu alól kirobogott, azon pillanatban haladtam el a ház előtt, s egy velem szemközt jövő ösmerősömet megállítva kérdezém: – Hol az ördögbe jön ez az ember (nevét elhallgatom) négylovas hintóhoz és libériás kocsihoz? – Hm! – mond ama ismerősöm vállvonítva –, hát nem tudja barátom, hogy ezelőtt talán egy héttel Füreden egy fiatal uracsot kopasztott meg csúfosan a makkan által.²⁶

Ugyancsak „zavaró” lehetett a kéregetők jelenléte. Erről tanúskodik a Panaszok jegyzőkönyve egyik bejegyzése is: „a sétatérrel bármerre forduljon csak néhány lépésnyire a vendég, úton — és útfélen porba-sárba fetrengő és talán hogy könyörületességre még inkább indítsanak, a legundokabb alakban mutatkozó koldusok tűnnek szemében, vagy szerencsétlen tébolyodottakra bukkan, kik gyakran botránkoztatólag és sértve az illedelmi érzést, láttatják magukat.”²⁷

A nemkívánatos vendégek sorait gyarapították a prostituáltak is – legalábbis a fürdő vezetősége szemszögéből, a vendégek véleménye nyilvánvalóan megoszlott a kéjleányok persona non grata voltát illetően, különben azok aligha ütöttek volna tanyát nyaranta a fürdőn. A prostitúció mindenkinek feltűnt, így Bártfay Lászlónak is: „a postaház tele van kéjleányokkal: Pestről mindenféle színű, korú és szőrű egy sereg jöve oda”.²⁸

Szemléletes képet adott Oláh János a *Regélőben*, aki a prostituáltak fő vadászterületét is lokalizálta: „szép hely, de mivel jobbadán a Vénus madarai ebben tartózkodnak,

²⁴ Csatóry 1845: 244.

²⁵ Fiáth 1878: 195–196.

²⁶ Francsics 2001: 121–122.

²⁷ Idézi Daday 1941: 213.

²⁸ Idézi Vörös 1965: 115.

lesvén a prédára: a jobb ízlésűek és erköltsűek tsak a forrás mellett mulatnak”²⁹ – írja a kútháztól északra fekvő Kiserdőről. Francsics Károly sem kerülte el a prostituáltakal történő találkozást: „Mert amint balra az első szobába pillanték, abban nagyba szólt a muzsika, s Fürednek és Arácsnak minden kéjleányai benne lebegtek.”³⁰

A „hivatásosok” jelenléte mellett jellemző volt, hogy könnyűvérű hölgyek alkalmilag próbálták jövedelmüket gyarapítani, különösen jellemző volt ez a cselédlányok egy részére, ámbár Sörös Pongrác, a bencés rend történetét feldolgozó tudós szerzetes szerint: „Erősebb vád csak 1857-ben jutott a főapát fülébe, kit felsőbb helyről figyelmeztettek a „pénzvágó cselédekre”, hogy „jobb erkölcsűeket” megbotránoztatja a nőcselédség erkölcstelen magaviselete.”³¹

A fürdővendégekről alkotott kép összességében tehát sokrétű, összetett, akárcsak a vendégek származása, anyagi helyzete, célja. A fürdőközönség egésze – kellő forráskritika mellett – afféle „mintavételként” szolgálhat az adott időszak társadalmának megítéléséhez. A fürdőhely szűkre szabott keretei fókuszba vonták a társadalmat terhelő feudális–félf feudális eredetű töréspontokat és feltűnően élesen mutatkoztak meg a különféle osztályok és rétegek közötti különbségek, a társadalmi rendet belülről feszítő ellentmondások. Megítélésünk szerint a fürdőhelyek vendégeivel kapcsolatos adatoknak a közhelyektől mentes feltárása sokat segíthet abban, hogy a múlt század magyar társadalmát jobban – és a hagyományostól talán eltérő szemszögből nézve is – megismerhessük. Tanulmányunkban Füred fürdő látogatóinak részletesebb feltérképezésével erre tettünk kísérletet. Ugyanakkor a fürdővendégek társadalmi vizsgálata kapcsán más, a fürdő történetének egészéhez kötődő kérdések is felmerülnek.

A REFORMKORI FÜRED – VALÓBAN FÉNYKOR?

Vissza-visszaköszönnek azok a megállapítások is, miszerint a fürdőhely a reformkor szellemi műhelye, ezekben az években megfordult Füreden az ország politikai–szellemi vezető rétege. Ha e téren is megpróbálunk betekinteni a közhelyé merevült, visszatérően ismétlődő – a valóság elemeit ugyan nem nélkülöző – állítások mögé, jóval árnyaltabb kép tárul a szemünk elé.

Mindenekelőtt tisztázni kell: egy fürdőhely fejlődését nem lehet csak politikai szűron keresztül megítélni, márpedig a közvélemény s a hagyományok okán részben a szakmai orgánumok is ezt teszik. Tény, hogy a reformkor közéletének legjelesebb gondolkodói az 1830-as, 1840-es években rendszeresen megfordultak Füreden. Ezzel kapcsolatban azonban több tényt is figyelembe kell venni. Csány és Deák például mindketten zalaiak, mi sem természetesebb, minthogy szűkebb pátriájuk legjelesebb fürdőhelyére vonuljanak kikapcsolódni. Ezzel nem kívánjuk kétségbe vonni, hogy a vonzerőt a Pesttel való viszonylag jó összeköttetés is növelte, ergo Füred ideális találkozóhely volt, amint ezt Széchenyi István naplóbejegyzése („Wesselényi Füredre, hol Deák, Madarász és társai várják”³²), vagy akár egyik levele (néhány nap után Füredre

29 Oláh 1876: 91.

30 Francsics 2001: 123.

31 Sörös 1911: 490.

32 Széchenyi 1982: 841.

megyek ott az új Kisfaludit beszéltetni! [...] Mikor Füredre érekzek, tüstént fogom Önnel tudatni, hol leszek és akkor találkozhatunk”³³) is tanúsítja. Összességében a fürdőn időző politikusok többsége – másokhoz hasonlóan – a fürdő által nyújtott szolgáltatások miatt utazott Füredre. 1840 nyara egyaránt Füreden találta Deák Antal zalai alispánt és azt a Forintos Györgyöt, aki főszerepet vitt az 1843-as zalai liberális követutasítás megbuktatásában s így abban is, hogy Deák Ferenc nem vállalta a követtséget az 1843–44-es országgyűlésen (Molnár 1993: 43–56), de jól példázza ezt Csány László esete is: „Testi kínjainak enyhítésére gyakran kereste fel a kor ismert gyógyfürdőit. [...] A Balaton zalai partján fekvő Balatonfüred savanyúvizét évenként meglátogatta, itt ismerkedett össze az ellenzék legtöbb vezetőjével” (Molnár 1990: 8).

Röviden: a fürdőket – köztük Füredet is – épp az tette alkalmassá akár politikai tartalmú találkozásokra is, hogy a fürdőlátogatás divatja a 19. század derekán széles körben elterjedt. Ehhez jött még Füred kedvező földrajzi fekvése. Lássuk ezek után, hogy vajon a reformkorhoz kötődő egyedi sajátosság-e a politikai elit jelenléte Füreden? Nem az elit adott időszakbeli jelenlétét kívánjuk tehát vitatni, hanem a későbbi éveket is látóköriünk fókuszába vonva, a kizárólagosságot szeretnénk megkérdőjelezni.

1848–49 után nem látogathatta a fürdőt a mártírhalt szenvedett Csány, az emigrációba kényszerült Kossuth, a gyakorlatilag magatehetetlen Wesselényi és a Döblingben élő Széchenyi. Deák ellenben az 1850-es, 1860-as években is rendszeres vendége Fürednek, mi több, róla keresztelik el a későbbi Tagore-sétányt 1866-ban Deák Ferenc sétánynak.³⁴ Ha azt vonjuk vizsgálat alá, hogy jelen-e az akkori elit az 1860-as, 1870-es években Füreden, a válasz egyértelműen igen. Ennek az elitnek a tagja továbbra is Deák, de az a Jókai Mór is, aki csupán 1857-ben járt először a Balatonnál s ennek dacára a reformkori Füred nagyszerűségét gyakorta az ő soraival támasztják alá.

Az elit prominens tagja maga az uralkodó, Ferenc József is, aki 1848–49-et követően két ízben is ellátogatott Füredre. Korábban nem volt példa Füreden királyi látogatásra, s biztosak lehetünk abban, hogy Ferenc Józsefet nagyobb örömmel és hírveréssel fogadta a fürdő vezetősége, mint például a napjaink értékítélete szerint nagyobb megbecsülésnek örvendő Vajda János költőt. Nincs ebben semmi különleges, a király jelenléte jelentőséget kölcsönzött a fürdőhelynek, modern kifejezéssel élve: reklámereje volt. Az uralkodó 1852. évi látogatása napján összesen 117-en érkeztek a Savanyúvízhez, magát a császárt is beleszámítva, aki valamennyi címe és rangja felsorolásával egy egész lapot foglal el a kurlistán. Kísérétét összesen hatvanan alkották Bécsből és Budáról. A császár látogatásának napján Füredre érkező további 57 fő abszolút idénycsúcsnak számított.

Ha egy fürdőhely fénykorát próbáljuk időbeli keretek közé szorítva meghatározni és ennek egyik, de korántsem egyetlen ismérveként az adott időszakbeli elit jelenlétét is vizsgálat alá vesszük, akkor e tekintetben a döntő tényező nem az, hogy ez az elit visszamenőleg szemlélve – azaz abszolút értékek szerint mérve – előbbre való-e egy másik időszak (esetünkben az önkényuralom és a kiegyezés kora) elitjénél, hanem maga az a tény, hogy az elit jelen van. Meglehet, hogy a reformkori társadalmi-politikai-művelődési elit összességében magasabb értékek hordozója a társadalom és

³³ MOL Lunk.

³⁴ Tankréd 1865: 510.

a történetírás értékítélete szerint, ám nem képviseltette magát nagyobb számban és arányban Füreden a reformkor éveiben, mint 1848–49 után. Ez az állítás az utókor által kiemelt, azaz szűkebben vett elitre is igaz. Ennek igazolására néhány év füredi fürdőlistájából kigyűjtött neveket hoznék föl példának, amit Jókai Mór egy 1860-ból származó idézetével egészítenék ki: „Füreden nincs már az a szoba, fürdőkád, kémény, szelelőlyuk, úgy magas tetejű kalap s más efféle kiadható lokalitás, ami vendéggel tömve dugva ne volna: de semmi olyan nagy quantumban nem kapható itt, mint poéta. Itt vannak rajtam kívül [...] Dobsa, Jókai, Tóth Kálmán, Vajda János, Vas Gereben, mely utóbbi legközelebb vesszőt fog futni a füredi hölgyereg sorai között a miért azt írja, hogy Füreden már minden lány menyasszony.”³⁵

1863: Ballagi Mór, Jókai Mór, Vaszary Kolos, Vajda János, Bajza Jenő, Vas Gereben, Lonovics József.

1868: Klapka György, Jókai Mór, Andrássy Gyuláné, Kubinyi Ágoston, Szokoly Viktor, Vaszary Kolos.

1869: Jókai Mór, Vaszary Kolos, Rónay Jácint, Auer Lipót, Horváth Boldizsár

1872: Kerkápoly Károly, Jókai Mór, Csemegy Károly, Roboz István, Edvi Illés Gyula, Szigligeti Edéné, Vámbéry Ármin, Vaszary Kolos.

A témával kapcsolatban végső adalékul említeném, hogy a reformkori Füredet felkereső „nagyok”, akiknek jelenléte az utókor szemében az akkori állapotok nagyszerűségét volt hivatva igazolni, nem egy esetben kifejezetten lesújtó véleményt alkottak a fürdőhelyről. Nem volt jó véleménnyel Kossuth és nem volt jó véleménnyel Széchenyi sem. Kossuth – egyebek mellett – az alábbiakról számolt be 1842-ben a *Pesti Hírlap* olvasóinak:

Mondják: Füreden a társalgási hangulat feszes, gőgös, különböztető: és valóban az a csömörletig. Minden száz ember legalább csinál húsz cottériát, melynek határvonalait itt a születési, amott a pénz arisztokrácia színezi, s mindenikben aprócska alosztályok, mintha latra vetnék, hogy ennek 10 ft-tal s 45 kr-ral van kevesebbje, amannek pedig nincs kettős praedicatuma, s pergamentje nem olyan füstös, mintha még egyszer olyan füstös volna. [...] Socialis tekintetben a füredi saison fénypontjai lehetnének kétségtelen a táncterembe közös estelik, melyek rendszerint táncsal végződnek; de már erre nézve lehetetlen nyíltan undorítónak nem mondani egy-két „ton”-t adni akaró hetyke hetyke uraskának (a törleszkedők osztályából) bántalmas pöffeszkedését, kik polgári születésű vendégek irányában csömörletes gőgöt mutatnak. Magam is jelen valék néhány estelin, s elnéztem, nyújtják-e valaha táncra kezeiket oly hölgyeknek, ki – logikájuk szerint – nem ő hozzájuk valók és nem tevők: azt ellenben láttam, hogy egypár derék bécsi kereskedőt tánc közben a sorból kihagyogattak.³⁶

Egybecseng Kossuth meglátásaival Széchenyi István 1846-ban keltezett bírálata. „Hiszen csak Füreden, egy nyaratszaka is több pénz vettetik ki és pazaroltatik el ész-, idő-, egészség- és erény-ölő legnemtelenebb szerencsejátékra, mint a mennyi a kérdéses vállalat életbeléptetésére szükséges volna.”³⁷ – írta a legnagyobb magyar a balatoni gőzhajózás anyagi okok miatt veszteglő tervével kapcsolatosan, majd így folytatta: „Szinte sem-

³⁵ Jókai 1860: 375.

³⁶ Idézi Zákonyi 1988: 188–189.

³⁷ Széchenyi István 1846. 30–31.

miben sem létezik Füreden azon csín, azon falusi csend, azon kényelem, azon minden feszélnküliség és még is mindenek fölött illedelem, melly más, kivált külföldi fürdő- és borviz-helyeket olly magához vonzó bájerövel ruház fel, hogy mind a már sokat élvezett, mind a még sokat élvezni akaró egyiránt és nagy számban tódul beléjük.”³⁸

Széchenyi a továbbiakban a fürdő egészét illetve kemény kritikával: „ha van hely, hol mozgalom, kifejtett kellem és minden magasb érdek hija miatt tán a szivarokat, politikai pletykákat és a mindennapi közös vacsora utáni korcsma-lejtőket kivéve — felüté a nagyobb számra nézve minden kísérőivel együtt az unalom, az bizony a természetül vajmi gyönyörűen ellátott, de az emberektül korántsem eléggé ápolt, sőt sok tekintetben még jóformán el is roncsolt Füred! [...] Itt vajmi sokat tett ugyan a természet, de annál kevésbé vehető észre az ember ápoló keze, midőn elferditési és rontási iránya szinte minden lépten látható.”³⁹

A társadalom visszasságait tükröző fürdőélet nem csupán nagyjaink éles szemét bántotta: a fürdői prostitúciót, szerencsejátékokat, társadalmi visszasságokat pellengérre állító több korábban idézett forrásunk is a reformkor éveiről szól (Francsics, Bártfay, Oláh, Fiáth, Degré). Lássunk most egy valamivel későbbi idézetet is, amely épp az elkülönülés létét tagadja: „Az országosan elterjedt véleményt, mintha Balaton-Füreden osztálygóg s különözés uralkodnék s osztaná meg a közszellemet, — mi részünkről nem igazolhatjuk; csakhogy az ily fürdő vendégeinek nagy sokasága soha nem olvadhat egybe oly családlilag mint a kisebb fürdőhelyek közönsége. Itt bizony pénzéért mindeki egyenlően s fesztelen vidámsággal mulatozhat a maga ismerői körében.”⁴⁰

ÉRTÉKELÉS – MÁS SZEMPONTOK ALAPJÁN

Tágabban érintve a témát, már-már bántóan szembeszökő, milyen erőteljesen, szinte kizárólagosan határozzák meg Füred reformkori – és későbbi – megítélését is az előzőekben részletesebben tárgyalt szempontok s az e nézetek mentén felsorakoztatott politikai-társadalmi színezetű érvek. Jó példa erre annak megítélése, hogy 1848–49 során kik időztek a fürdőhelyen: az 1840-es években ugyanis e két évben voltak legtöbben a vendégek, sőt a 1850-es években is kevesebben voltak. Zákonyi Ferenc erről az alábbi értékelést adta:

Éppen 1849-ben, amikor nemzetünk élethalálcát vívta, emelkedett legmagasabbra a fürdővendégek létszáma. Akkor is voltak olyanok – mint minden nagy nemzeti megmozdulásunk idején –, akik az önző saját céljaikat fontosabbnak tartották a nemzeténél. Azoknak elődei, akik később, 1919-ben ugyancsak Füred kényelmes szállodáiban, penzióiban megbújva várták a Tanácsköztársaság végét [...] Tehát amikor a nemzet nagy része fájdalomában visszahúzódva siratta kivégzett vezéreit, rabságra, börtönre, akasztófára küldött fiait, voltak, akik jól érezték magukat a fürdőn. Sőt 1852-ben hálaadó lelkendezések között fogadták Füreden a szabadságharcot leverő I. Ferenc Józsefet. (Zákonyi 1988: 787)

³⁸ Széchenyi István 1846. 31.

³⁹ Széchenyi 1846: 31–32.

⁴⁰ V. I. írása a Pesti Napló 1854. aug. 1-i számában jelent meg. Idézi Tábori – Tóth – Zákonyi 1999: 27.

Nem vitatható, hogy van összefüggés a két rendkívüli év magas vendégszáma és a szabadságharc eseményei között (s ekként Zákonyi fenti állítása részgazságokat tartalmaz), ám ha megvizsgáljuk a legnagyobb füredi szálló, a Horváth-ház fennmaradt számadásait, s ezeken belül a házban megszállt vendégek névsorát az 1848–1851-es évekből,⁴¹ akkor kiderül, hogy nem fedezhető fel igazán komoly eltérés a megszállt vendégek társadalmi státusában, eltolódás a különféle rétegeket képviselők arányában, sőt törzsvendégek is előfordulnak (ami az 1840-es és 1860-as évek fürdőlistái esetében is igaz). A rendkívüli események sokkal inkább azon mérhetőek le, hogy az 1849. évi idénynek különösen az első felében feltűnően sok az 1–2 éjszakára érkező – nyilván átutazó – vendég. Füreden igazán komoly zűrzavart csak 1849 végén lehetett tapasztalni, amikor Noszlopy Gáspár és csapatai megérkeztek Somogyból. Az a megítélés, miszerint a reformkorban jobbra derék hazafiak, 1848–49-ben és azt követően az '50-es években a nemzet sorsa iránt érzéketlen lénűtők nyaraltak a Balatonnál, nyilvánvalóan hamis.

Hasonló eszmei háttérű érvek esnek latba döntő súllyal annak meghatározásában, hogy a fürdőhely mikor élte fénykorát. Holott, mint már hangsúlyoztuk, egy fürdőhely fejlettségének megítélésében nem lehet csak az elit jelenléte döntő. Ha Balatonfüredet, mint fürdőt minősíteni akarjuk, akkor sokkalta inkább az alábbi tényezőket kell figyelemmel kísérni és nem a létszámában szűk elit jelenlétét (s főleg nem az elit abszolút értékítélet szerinti megítélését):

1. Létesítmények, szolgáltatások színvonala, a polgári fürdőtelep kiépülése
2. Megközelíthetőség, közlekedés (a fürdővendégek földrajzi megoszlása)
3. A fürdővendégek társadalmi megoszlása

Utóbbi kategóriát részletesebben elemeztük e tanulmány első felében, de ha megvizsgáljuk a másik két tényezőt is, világossá válik, hogy a szakirodalom által kevésbé kutatott 1860-as években a fürdőhely fejlődésének minőségileg és tartalmilag is új szakasza vette kezdetét, amely az 1870-es évek végéig tartó fellendülést hozott. A kevés kivételtől idézném az alábbiakat: „Ekkor éli a reformkor utáni második reneszánszát Balatonfüred” (Lóczy 1978: 61), valamint „nagyobb építkezésekkel járó változásokra azonban csak 1864-től került sor, amikor mind a főapáti, mint a tihanyi apátsági székbe vállalkozó szellemű papok kerültek” (Kósa 1993: 217).

LÉTESÍTMÉNYEK, SZOLGÁLTATÁSOK SZÍNVONALA

A polgári fürdőzésnek az érett Monarchia idejére kialakuló szokásrendszerét jellemző több tényező megjelenése az 1860-as évekre tehető. Így 1861-től 1863-ig jelent meg Balatonfüred első újsága, a *Balaton-Füredi Napló*, 1861-től már kölcsönkönyvtár,⁴² 1863-tól lövölde is állt a vendégek rendelkezésére (Zákonyi 1988: 787). Ekkortól kezdve alakították tudatosan az Anna-bál szokásrendszerét (1862-től járt a bál szépeinek aranyalma,

41 VaML XIII. 18/25. SzHi. Ezúton is köszönöm Bajzik Zsolt kollégámnak, a Vas Megyei Levéltár munkatársának, hogy felhívta a figyelmemet a forrásokra.

42 Hírharang 1861/1. 8.

stb.), de ezek a tények csupán adalékul szolgálhatnak a fürdő tudatos fejlesztése által diktált nagyberuházások mellett. Míg a korábbi fejlesztések⁴³ jobbára a karbantartást szolgálták (így például a fürdőtelep 1834. évi leégését követő helyreállítási munkálatok), Simon Zsigmond tihanyi apátsága (1865–1891), valamint Kruesz Kriszosztom panonhalmi főapátsága (1865–1885) idején olyan fejlesztésekre került sor, amelyeket első sorban nem a szükség, hanem az előrelépés szándéka diktált (Katona 2000: 53–74).

A Füred arculatát máig meghatározó legjelentősebb építkezések ekkor már elkerülhetetlenek voltak ahhoz, hogy Füred megőrizhesse kivívott rangját a fürdők sorában. „Simon Zsigmond apát [...] nem kímél semmi áldozatot, hogy Füredet az első rendű európai fürdők színvonalára emelje. [...] Simon Zsigmond Balatonfüred újjáteremtőjének méltán nevezhető, mert ő kezdte meg azt a korszakot, ahol a modern európai fürdők sorában méltán foglalhat helyet.”⁴⁴ – dicsérte Simont a Füredről évtizedeken át tudósító kaposvári újságíró, Roboz István, joggal. 1865–66-ban hozták létre a mai Tagore sétány elődjét (Deák Ferenc sétány), új hidegfürdő épült, emellett 1866-tól 1877-ig a melegfürdőn belül külön kiépítették a márvány-, cin- és fakádas fürdőket, illetve a gőzfürdőt.⁴⁵

1865-ben Erzsébet királyné következő évben esedékes Füredre látogatása okán felújították az Új-fürdőházat. „Midőn mindezeket látja az ember, szinte felsóhajt: miért nem volt csak minden ötödik évben is egy-egy fejedelmi látogatás itt? Ez esetben már régen az európai hírneves fürdők sorában volna Balatonfüred, melynek a természet oly pazar kézzel osztá szépségeit.”⁴⁶ – jegyezte meg a *Somogy* című lap tudósítója 1866-ban. A látogatás elmaradt, ám a rendbehozatalt további építkezések követték 1869-től, amelynek során elkészült az Új-fürdőházhoz toldva a mai Állami Kórház déli része, az úgynevezett „díszlak”.

1866-hoz köthető a polgári fürdőtelep kiépülésének kezdete, ezt megelőzően ugyanis nyaralók, villák építésére – engedély híján – nem volt lehetőség. Olyan személyiségek ilyen irányú kérelmére érkezett nemleges válasz, mint a visszatérő vendégnek számító Vas Gereben író, vagy a fürdőigazgató Écsy László. Az uralkodó végül 1866-ban engedélyezte 11 holdnyi terület kihasítását házhely céljára (Szűcsné 1985: 296). Hogy ezt mennyire sürgette az idő, azt igazolja, hogy 1867-ben felépült özvegy Szűcs Lajosné nyaralója (amely később Blaha Lujza nyári pihenőhelye lett), 1868-ban Écsy Lászlóé,

43 Nem véletlen, hogy 1844-ben a füredi törzsvendégek egy része alapszabályt fogalmazott meg azzal a céllal, hogy emeljék a fürdő nyújtotta szolgáltatások színvonalát. A társulatát tömöríteni szándékozó vendégek javaslatot tettek Zala vármegyének zenedíj szedésére (ami aztán az '50-es években valósult meg), hogy így biztosítsák az állandó gyógytéri zenét, sőt el akarták érni, hogy a Kisfaludy gőzösön külön díjat szedjenek az utasoktól a hajó fenntartására. E szándék arról árulkodik, hogy a vendégek bőségesen találtak javítani valót a fürdőn, ami kiderül az alapszabályban megjelölt egyik célból is: „több hazánkfiak [...] kényelmek hiánya, de gyakran előítéleteknél fogva is szívesebben külföldi fürdőket látogatván hogy azok lehető kényelmek megszerzésével ide édesgessenek.” A színházról pl. az alábbiakat írták: „olgy nyomorult helyzetben van, hogy abba padok hiánya, már társulatunk által készített lámpák haszonvéhetetlensége, falak és padolatok csintalanlansága miatt visszatetszés nélkül meg sem lehet jelenni.” (A megye nem fogadta el, hogy a társasággá alakuló vendégek beleszóljanak a fürdő ügyeibe): ZML. Ki. Bf. 1844: 2931.

44 R. I. 1878: 205.

45 Jalsovics 1878: 30.

46 Idézi Lóczy 1978: 61.

1869-ben pedig gróf Esterházy Lászlóé és Döry Lajosé, 1870-ben pedig Jókai Móré (Szücsné 1985: 296–297). Egy ekkortájt Füredre érkező angol hölgy, Rachel Harriette Busk figyelmét is felkeltette a gyors ütemű fejlődés: „Az egyéni beruházások száma is kedvezően alakul, így mindenfelé villák épültek, hibátlan ízléssel díszítve”.⁴⁷ (Érdekes dokumentuma a polgári fürdőtelep létrejöttének az az elismervény, amelyben Fink Jusztinián perjel igazolja, hogy az író által a ma is álló villa telkéért fizetett összeget a rend bevételezte: „Hogy a Jókai Mór és neje által Balaton Füreden megvett 23 dik számú házhelynek ára ötszáznegyvennégy for[int] osztr[ák] értékben a Veszprémi Takarékpénztárba folyó év Júl 30án betéteztet és a takarékpénztári könyvecske könyvlap 352. folyó sz. 1845 az apátsági pénztárba betéteztet igazolom.”⁴⁸)

Tíz év múltán újabb területeket kellett e célra biztosítani, így jött létre több, a falut és a fürdőtelepet összekötő utca 1877-ben. Ezzel megváltozott a fürdőtelep vonzáskörzetébe tartozó területek tulajdonosi és funkcionális szerkezete, amely több változást is magával hozott: „Az 1866-os telekvásárlásokkal megindult [...] egy minőségi változás. A vendégek fogadására kulturált, a kor igényeinek megfelelő ellátás biztosítására törekedtek.” (Szücsné 1985: 299). Kialakult a polgári fürdőtelep, beépült a fürdőtelep és Füred falu közti – jobbára szőlős – terület, nagyobb méreteket öltött a saját nyaralóban eltöltött szabadidő elterjedése. Ez csökkentette a fürdőtelep tulajdonosának, a bencés rendnek a bevételeit, majd ez a bevétel idővel az által is mérséklődött, hogy mind népszerűbb lett a magánházaknál kivett szállás, vagyis az apátság számára komoly konkurencia alakult ki a villa- és nyaralótulajdonosok révén.

1878–79-ben orvosolták Füred legfájóbb hiányosságát, felépült a minden valamirevaló fürdőhelyen alapvető létesítménynek számító kurszalón. Vagyis szolgáltatásait és létesítményeit tekintve szűk tizenöt év alatt teljes egészében megújult a fürdőhely. Idézzük Roboz Istvánt: „Most 1879-ben készült el a pompás gyógyterem. Szóval Balatonfüred ma már mindennel el van látva, amire egy elsőrendű fürdőnek szüksége van.”⁴⁹

Az 1880-as, 1890-es évekre Füred elveszítette monopolhelyzetét a tóparti idegenforgalomban. A visszaesést néhány adattal is könnyen igazolhatjuk. 1893-ban Siófokon 1483 vendég fordult meg, szemben Füred 2052 vendégével, addig 1911-ben Siófok vendégeinek száma 12.116-ra emelkedett, míg Füredet csupán 3058 fő kereste fel (Kósa 1999: 48). A stagnálás különösen szembetűnő a siófoki fejlődés tükrében.

MEGKÖZELÍTHETŐSÉG, KÖZLEKEDÉS. A FÜRDŐVENDÉGEK LAKÓHELYÉNEK FÖLDRAJZI MEGOSZLÁSA

A fürdővendégek lakóhelyének megállapításához is elsődleges forrásaink a jól használható kvantitatív adatokat tartalmazó fürdőnévsorok (kurlisták). Tudomásom szerint a következő írások vonatkozó részei foglalkoztak a fürdőlisták adataival (egy részük csupán érintőlegesen): Petneki 1982, Antalffy 1984, Hudi 1988, Zákonyi 1988, Kósa 1997 és 1999, külföldi példa: Mikoletzky 1991.

⁴⁷ Busk 297.

⁴⁸ VeML El.

⁴⁹ R. I. 1878. 205.

A Füredre utazásban komoly előrelépést a vasút megjelenése eredményezett. 1863-ra elkészült az úgynevezett „déli vaspálya”, azaz a Pest—Nagykanizsa vasútvonal. Ez érintette az akkor még jelentéktelen Siófokot is, ahonnan a füredi fürdőre utazók az immár kompként működő Kisfaludy fedélzetén kelhettek át Füredre. Maga Siófok csak 1866-tól rendelkezett állomással: „Siófok részben útcsomópontként, részben Balatonfüred elérése érdekében és a kezdődő idegenforgalom funkciója miatt kapott állomást később, 1866-ban, Erzsébet királyné tervezett látogatása előtt” (Erdősi 1989: 352–353). Mi több, a Füredre való átkelés már a déli vasút teljes vonalának befejezése előtt lehetővé vált, bár ekkor még nem Siófokról, hanem Szántódról (Kanyar 1983: 23) vágott neki a Balatonnak a gőzös. Hogy ennek a ténynek mekkora jelentősége volt, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a vasúttársaság ezzel a hírrel igyekezett reklámozni az új vasútvonalat: „Folyó július 6-ától kezdve a nyári idő alatt minden szombaton fog egy személyvonat Fehérvárról Szántód-Füredre a Budáról jövő 7-ik számú vonattal kapcsolatban közlekedni. [...] mi által a tisztelt közönségnek alkalom nyújtatik Balaton-Füred fürdőhelyet kevés óra alatt meglátogathatni, minthogy Szántód-Füred közti közlekedés gőzhajó által eszközöltetik.”⁵⁰

A vasút jelentőségét a korabeli utazási viszonyok ismeretében nem lehet eléggé hangsúlyozni. „Pápáról igen szép útja van Balatonfürednek a Bakony hegységein keresztül: de bizony csaknem egész napi kocsiút az”⁵¹ – írta Váli Mari arra emlékezve, amikor Jókai Mórral látogattak el a fürdőre, pedig Pápa mai fogalmaink szerint nincs messze Füredtől. Az 1860-as évektől lassan mind jobban szétfeszítették a füredi vendégsereg addigi földrajzi kereteit, egyre növekedett azok száma, akik távolabbi vidékekről keresték fel Füredet.

Az összes kutatott évben a Füreddel a vizsgált korszak viszonyai között kedvező közlekedési összeköttetésben levő Pest-Buda lakói közül élvezték legtöbbször a Füred nyújtotta örömeket (1840: 367, 1841: 354, 1862: 294, 1862: 233, 1863: 302, 1868: 517, 1869: 303). Ez részben a szerencsés földrajzi adottságoknak köszönhető: „szeretett hazánknak csak nem közép pontján van több nevezetese városok szomszédságában sőt a hon szívének Budapest városának a közelében fekszik”.⁵² De oka ennek az ikervárosok fejlettsége, lakosainak száma és nem szabad elfeledkezni a mentális tényezőről sem. A fürdő mint polgári intézmény, a kiegyezés körüli években már elsősorban a polgárosuló, kapitalizálódó társadalom feltörekvő képviselőit, jogászokat, kereskedőket, ipari befektetőket, valamint a változó társadalmi rend által felduzzasztott városi hivatalnoki réteget vonzotta elsősorban: ezek tekintélyes része kötődött Budapesthez.

A 19. század egésze folyamán, különösen a derekán (s bizonyosan azt megelőzően is) Füred erősen regionális jellegű fürdő volt. Ez a lokális jelleg a kiegyezést követően már csökkenőben volt, de igazán majd csak a 20. század elején mutat majd erőtelje-

⁵⁰ VHGY. Bf. Év.

⁵¹ Váli 1955: 156.

⁵² ZML. Ki. Bf. 1844: 2931. Ezúton is köszönöm Molnár Andrásnak, a ZML igazgatójának, hogy felhívta figyelmemet a forrásra. Itt jegyezném meg, hogy az 1861. és 1862. év adatait nem a külön kinyomtatott fürdőlisták, hanem a *Balaton-Füredi Napló* aktuális évfolyamában megjelent névsorok alapján készítettem el. A lapban nem jelent meg az összes fizetővendég neve, így e két év alacsonyabb számainak oka ebben keresendő. A többi évvel való összevetésüket az indokolta, hogy ha az abszolút számokat tekintve nem is, de arányaiban összevethetőek adataik a többi év adataival.

sebb visszaesést. A vizsgált évek közül az itt most részletesebben nem tárgyalt 1916-os év kivételével valamennyi évben Veszprém neve olvasható a második helyen. Ha az adatokat a szerint szemléljük, hogy melyek azok a települések, ahonnan legalább harmincan érkeztek Füredre, akkor a következő eredményt kapjuk: 1840-ben hat, 1841-ben kilenc, 1857-ben hét, 1861-ben kettő, 1862-ben három, 1863-ban hat, 1868-ban hat, míg 1869-ben ugyancsak hat a számuk. Pest-Buda és Bécs, e két nagyváros kivételével valamennyi település dunántúli: Veszprém, Székesfehérvár, Pápa és Győr szinte minden évben több mint harminc vendéget bocsátott ki Füredre. A füredi vendégek lakóhelyeinek vizsgálata alapján tudjuk, hogy különösen a '40-es, de még az '50-es és '60-as évek elején, közepén is a legtöbb kisebb település is, ahonnan ketten-hárman felkeresik Füredet a Dunántúlról, még pontosabban annak néhány megyéjéből kerül ki: Zala, Veszprém, Vas, Fejér, Somogy és Tolna megyéből, illetve délebbre tekintve, Bácsból (mindezt érdemes összevetni azzal, hogy a Kisfaludy-féle színház létrejöttét, mint testület, Zala, Bács, Veszprém és Vas vármegyék támogatták anyagiilag,⁵³ és Tolnában is tekintélyes összeg gyűlt össze adakozások révén⁵⁴). A tíznél több, de harmincnál kevesebb vendéget adó települések között 1840-ben és 1841-ben csak elvétve található olyan, amely nem ezekben a megyékben, de legalábbis a Dunántúlon található: 1840-ben Szeged, Nagyvárad, Zombor és Rögatica, 1841-ben pedig Temesvár, Kalocsa, Szeged. A többség olyan dunántúli település, amelynek nincs ugyan olyan mértékű regionális jelentősége, mint Veszprémnek vagy Győrnek, de közel fekszik Füredhez. Ilyen például Kisfaludy Sándor lakóhelye, a csupán 1840-ben és 1841-ben az élbolyban található Sümeg, aztán Várpalota, Szilasbáthás, Keszthely, Körmend, stb. Ugyancsak jellemző az olyan dunántúli városok feltűnése, amelyek országos jelentőségüket tekintve felérnek az első néhány helyen található településsel, ám távolabb esnek Füredtől: Esztergom, Kaposvár, Sopron, Pécs sorolható ide.

A legtöbb vendéget adó néhány város esetében tehát döntő tényező a Füredhez való közelség. A közlekedési viszonyok javulásával ennek jelentősége csökkent. Jól jellemzi ezt a veszprémi vendégek száma (1840: 89, 1841: 121, 1861: 61, 1862: 44, 1863: 62, 1868: 70, 1869: 71). A kiegyezés után a néhány nagyobb dunántúli város jelentős fölénye apadóban van, a távolabbi településekről érkezett vendégek száma már nincs annyira leszakadva mögöttük. A kisebb dunántúli településeket fokozatosan felváltják más országrészek fejlődőben lévő, népesebb városai. A távolabbi országrészek települései közül elsősorban egy jól behatárolható, nagyjából a mai Magyarország keleti határa mentén fekvő, félhold alakú terület nagyobb városaiból keresték fel többen Füredet: Szabadka, Zombor, Eszék, Szeged, Temesvár, Arad, Debrecen, Nagyvárad sorolhatóak ide. Ezek pozíciója az évek előrehaladtával erősödik (kivéve a bácskai városokat: a '60-as évek után azok eltűnnek a listáról és helyettük felvidéki települések nevei bukkannak fel). A harmincnál kevesebb, de tíznél több fürdővendéget adó települések listáján már 1857-ben ott van Miskolc, Abony, Nagyvárad, Temesvár és Arad, 1861-ben Szabadka, Nagyvárad, Debrecen, Szeged, Temesvár, Belgrád (!), 1862-ben Nagyvárad, Arad, Debrecen, 1863-ban Nagyvárad, Arad, Eger, Nagykőrös, 1868-ban Arad, Szabadka, Kecskemét, Békéscsaba, Pancsova, 1869-ben pedig Arad, Szeged, Debrecen, Nagyvárad, Eger. A szá-

53 Kisfaludy 1931: 383.

54 Kisfaludy 1930: 392.

zadelő adatait vizsgálva már egyértelműen kitűnik, hogy Füred elsődlegesen regionális vonzáskörű fürdőből egyre inkább egy bizonyos társadalmi réteg fürdőjévé vált. Ezt az itt nem közölt 1908-as és az 1916-os adatok érzékeltetik. Előbbi évben Kassa az ötödik, Kolozsvár a hatodik, míg utóbbiban Kolozsvár a harmadik, Kassa pedig újfent az ötödik legtöbb füredi fürdővendéget kibocsátó település.

Valamennyi tárgyévben egy nem magyarországi város is ott van a legtöbb vendéget adók között: Bécs. Bár Füredet a világ minden tájáról felkeresték, nemzetközi forgalma mégsem mondható jelentősnek és ez nem változott az évtizedek során, sőt figyelembe véve a német anyanyelvű, főleg a bécsi fürdővendégek nagy többségét a külföldiek között, itt is egyfajta regionális jelleg érvényesült. Aligha vitázhatunk Petneki Áron állításával: „a múlt század közepén a legnagyobb magyarországi fürdőhelyek többé-kevésbé ugyanabba a kategóriába tartoztak, mint a cseh és osztrák középmezőny” (Petneki 1991: 241). Az elmaradással a hazai szakemberek is tisztában voltak. Nem véletlen, hogy Écsy László füredi fürdőigazgató 1854 őszén tanulmányútra indulva kereste fel Vöslau, Helenthal, Teplitz, Bilin, Karlsbad, Franzensbad és Marienbad fürdőit. Lelkiismeretességét jellemzi, hogy Prágában és Bécsben sorra felkereste az ott lakó füredi törzsvendégeket (Daday 1956: 107). Orzovenszky Károly fürdőorvos 1856. évi jelentésében is utalt a jobbító szándékra: „A fürdőigazgatóság távol van attól: hogy ez igéző s bizonyos tekintetben egyetlen gyógyhely mostani állapotát hiszékeny elfogultsággal túlbecsülje.”⁵⁵

Hogy a Petneki megállapításában tükröződő jelenség a későbbiekben sem változott, azt egy kiragadott példán keresztül a statisztika is alátámasztja. 1870-ben Karlsbad 13.549, Baden bei Wien 9017, Teplitz 6506, Franzensbad 6210, Marienbad 6148, Ischl 4471 vendéget fogadott, addig Füred vendégeinek száma csupán 2160 fő – amivel legalább az 1264 főt fogadó Gasteint megelőzte. A legnagyobb vendégforgalmat Magyarországon Herkulesfürdő bonyolította le a tárgyévben, 4252 látogatója révén.⁵⁶

A téma lezárásaként megemlíteném még, hogy a fürdővendégek lakóhely szerinti megoszlása az 1850-es évektől foglalkoztatta a fürdőigazgatóságot is, ezzel kapcsolatosan e helyt ismertetném a már többször idézett Orzovenszky Károly statisztikáját az 1856. évi idényre vonatkozóan. Szeretném felhívni a figyelmet, hogy Budapestet és Bécset a fürdőorvos is külön kategóriaként tüntette fel: „Magyarország 528, Budapest, 172, Szerbvajdaság 43, Bécs 22, Temesi Bánság 18, Szlavónia 11, Katonai végvidék, Morva, Gallicia, Szerbia, Ausztia, Tirol 2-2, Cseh, Szilesia, Moldova, Porosz, Hessen-Kassel, Afganistan 1–1.”⁵⁷

ÖSSZEFOGLALÁS

Füred regionális arculata fokozatosan halványodott, ám a fürdő egészében soha nem hagyta el azt. A századelőre a városlakó kereskedők, iparvállalkozók, értelmiségiek, hivatalnokok, röviden: a polgárság, a középrétegek fürdőjévé lett, míg a döntően környékbeli birtokosok mind kisebb létszámban képviseltetik magukat. Ennek az

⁵⁵ VHGY. Bf. Oj.

⁵⁶ Konek 1875: 50–51.

⁵⁷ VHGY. Bf. Oj.

erjedésnek a kezdete az 1860-as évek derekától tapintható ki. Ez több okra vezethető vissza. A füredi árakat csupán biztos anyagi háttérrel lehetett állni, a társadalom változásai, dacára a továbbra is nyűgként cipelt feudális eredetű kiváltságoknak, elsősorban a városlakók már említett, polgári rétegét emelték fel, kereslet és kínálat mindinkább e réteg esetében közelített egymáshoz. Újfent hangsúlyozni kell a mentális tényezőt is. A fürdő egyre inkább a polgárság igényeinek felelt meg. Nem kétséges, hogy ez tudatos törekvés eredménye is volt.⁵⁸

Külön hangsúlyt helyeznénk ismét a polgári értelemben vett szabadidő összefüggéseire a fürdőélettel. Petneký Áron fogalmazta meg ennek lényegét: „A fürdővendégek összetételének vizsgálata azt bizonyítja, hogy elsősorban azok tudtak nyáron üdülni, akik anyagilag többé-kevésbé függetlenek, illetve munkájuk nem köti őket bizonyos szezonhoz” (Petneki 1982: 150).

Reményeink szerint fenti példáinkkal sikerült igazolni, hogy a balatonfüredi fürdő történetének részletesebb, az eredendően nem propagandisztikus célt szolgáló forrásokból mélyebben merítő kutatása nem csak a helytörténetírásra ró további feladatokat. A reformkor éveiből fennmaradt hat teljes fürdőlista országosan is egyedülálló forrást nyújt a múlt század első fele fürdőközönségének vizsgálatához. Részben ezek (az 1840. és 1841. évi) adatainak feldolgozása és a későbbi időszak fürdőlistáival való összevetése révén jutottunk arra a megállapításra, hogy Füred 1860-as évekbeli fejlődése további, részletesebb kutatásokat igényel. A reformkor és a dualizmus időszakában Füred az ország egyik leglátogatottabb fürdője, a múlt század első felében jobbára a dunántúli középbirtokos nemesség, majd a megerősödő polgári középosztály fürdőjeként a magyar művelődés- és társadalomtörténet érdeklődésére joggal tarthat számot. Ez az érdeklődés folyamatosnak mondható ugyan, ám sajnos a pontos ismeretek hiánya és a felszínes kutatás könnyen eredményezheti módosításra szoruló vagy cáfolható megállapítások térnyerését. Írásunkkal ezen kívántunk változtatni, annak reményében, hogy sikerült felhívni a figyelmet a „magyar tenger” történetének részletesebb és hitelesebb eredményeket felmutató kutatásra váró fejezeteire.

FORRÁSOK

- MOL Lunk. = Magyar Országos Levéltár P 624 1. cs. 662. Széchenyi család levéltára. Lunkányi-hagyaték. 1265. Széchenyi István levele, Pest, 1846. okt. 5.
- VaML Szh. = Vas Megyei Levéltár XIII. 18/25. Szentgyörgyi Horváth család iratai. A Horváth-ház 1848., 1849., 1850. és 1851. évi számadásai
- ZML Ki. Fl. = Zala Megyei Levéltár. Közgyűlési iratok. 1842., 1843. 1845. és 1846. évi balatonfüredi fürdőlisták. 1845: 752, 4811, 4567.
- VeML El. = Veszprém Megyei Levéltár XII 4/h 1. d. Elismervények a Balatonfüreden eladott házhelyek tőkésítéséről. Jókai Mór számára kiállított elismervény.
- ZML Ki. Bf. = Zala Megyei Levéltár. Közgyűlési iratok. Balaton-Füredi vendégeket illető alapszabályok 1844dik évről. 1844: 2931.

⁵⁸ Orzovenszky Károly fürdőorvost idézve: „Hogy B.Füredet azon színvonalra emeljük, melyet az előhadlalt polgárosultság, finomult izlés, és életmód igényel, errenézve élénken meg vagyunk győződve: hogy a létező gyógyerőket fokozni, a kényelem és társalmi átalakulás kívánalmainak megfelelni legelső feladatunk.” (VHGy. Bf. Oj.)

VHGY Bf. Év. = Városi Helytörténeti Gyűjtemény (Balatonfüred) Élvezeti vonatok. A Cs. Kir. Szab. Déli Államvasúttársaság és a Lombardiai-Velencei és Központi Olasz Vasúttársaság röplapja. Bécs, 1861. júl. 2.
 VHGY Oj. = Orzovenszky Károly: Orvosi jelentés 1856-ki Balaton-Füredi fürdő-évszokról. Pest, 1857.
 VHGY Bf. Fl. = Városi Helytörténeti Gyűjtemény (Balatonfüred) 1841. évi balatonfüredi fürdőlista.
 OSZK Fl. = Országos Széchényi Könyvtár. P. 28.124/1840, 1852, 1857, 1863, 1868, 1869. évi balatonfüredi fürdőlisták.

Balaton Egylet 1882: A Balaton Egylet alakuló közgyűlése. *Pesti Hírlap* 1882. 08. 25.

BfN 1861 = *Balaton-Füredi Napló*, 1861, vendégnévsor.

BfN 1862 = *Balaton-Füredi Napló*, 1862, vendégnévsor.

Busk 2000: Katona Csaba (közvetítés és fordította): Rahcel Harriette Busk — Egy angol hölgy útleírása Magyarországról. *Fons* 2. 289–303.

Csatáry Ottó 1845: Balatonfüred és tájéka. *Életképek* 1845. 8. 244.

Daday András 1941: A régi Balatonfüredről. *Gyógyászat* 15. 205–220.

Degré Alajos 1983: *Visszaemlékezéseim*. Budapest

Eötvös Károly 1982: *A balatoni utazás* I. kötet. Budapest

Fiáth Ferenc 1878: *Életem és Élményeim*. Budapest

Francsics Károly visszaemlékezései 2001: Hudi József (szerk.). Pápa

Francsics Károly 1973: Vörös Károly (szerk.): *Kis kamarámban gyertyát gyújték*. Budapest.

Gerencsér Miklós 1997: *Újdonsági ódonóságok Veszprém Vármegyéről 1857–61-ből*. Pápa

H. Z. 1880: Keszthelyi fürdő-riadozás. *Vasárnapi Ujság*, 1880. 32. 532.

Hírharang 1861/12. *Balaton-Füredi Napló* 1861. 12. 92–94.

Hírharang 1861/2. *Balaton-Füredi Napló* 1861. 2. 15–17.

Hírharang 1861/3. *Balaton-Füredi Napló* 1861. 3. 22–24.

Hírharang 1861/17. *Balaton-Füredi Napló* 1861. 17. 133–135.

Hírharang 1862. *Balaton-Füredi Napló* 1862. 11. 87–88.

Huszár Imre 1863: Balatoni saisonok. In: Balázs Sándor, Huszár Imre, Rózsaági Antal (szerk.) *Nayad. Fürdői-album*. Pest, 64–78.

Jalsovics Aladár 1878: *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva*. Budapest

Jókai Mór 1860: Kakas Márton levele Balaton-Füredről. *Vasárnapi Ujság* 1860. 31. 375.

Kisfaludy Sándor 1931: Gálos Rezső (kiadta): *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*. Győr

Konek Sándor 1875: *Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára*. Budapest

M. L. 1844: Belföldi levelezések. Balaton-Füred, júl. 16-án. *Életképek* 1844. júl. 24. 120.

Mangold Henrik 1876: Balaton-Füred gyógyhatályainak és gyógyhelyi viszonyainak rövid rajza. In: Bátorfi Lajos (szerk.) *Adatok Zala megye történetéhez*. I. kötet. Nagykanizsa, 298–311.

Oláh János 1876: Balatonmelléki tudósítás barátságos levelekben. In: Bátorfi Lajos (szerk.) *Adatok Zala megye történetéhez* I. kötet. Nagykanizsa 86–102.

R. I. 1878: Balatonfüredről R. I. *Vasárnapi Ujság* 1878. 31. 205.

Sörös Pongrácz 1911: A tihanyi apátság története. II. kötet. *Tihany, mint fiókapátság. 1701-től napjainkig*. Budapest

Széchényi István 1846: *Balatoni gőzhajózás*. Pest

Széchényi István 1982: Oltványi Ambrus (szerk.): *Napló*. Budapest

Tábori Kornél – Tóth Lajos – Zákonyi Ferenc 1999: *A Balaton dicsérete*. Balatonfüred

Tanárky György 1847: Fürdői képek. Füredi Annabál 1847. *Életképek* 1847. 08. 22.

Tankréd 1865: Deák Ferenc Balaton-Füreden. *Hazánk s a Külföld* 1865. 32. 510.

Ujfalvy Sándor 1955: *Emlékiratok*. Budapest

Váli Mari 1955: *Emlékeim Jókai Mórról*. Budapest

Vörös Károly 1965: Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1965. 3. 113–123.

HIVATKOTOTT IRODALOM

- Antalfy Gyula 1984: *A reformkor Balatonja*. Budapest
- Daday András 1956: Az első magyar fürdőügyi tanulmányút. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. Budapest, 103–117.
- Dezsényi Miklós – Hernády Ferenc 1967: *A magyar hajózás története*. Budapest
- Erdősi Ferenc 1989: Siófok közlekedéstörténete. In: Kanyar József (szerk.) *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*. Siófok, 344–355.
- Hajdu Tibor 1997: A közös hadsereg magyarországi tisztjeinek nemzeti, vallási, szülőhely szerinti megoszlása a dualizmus korában. *Századok* 6. 1223–1264.
- Hudi József 1988: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. *Zalai Gyűjtemény* 28. Zalaegerszeg, 109–135.
- Kanyar József 1983: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulása. *História* 3. 23–25.
- Katona Csaba 2000: A bencés rend mint fürdőtulajdonos az 1860–70-es években. (Balatonfüred fejlesztésének fő kérdései). *Egyháztörténeti Szemle* 2. 53–74.
- Keményffy K. Dániel 1905: *Vaszary Kolos 1855–1905*. Esztergom
- Kósa László 1993: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.) *Európa híres kertje*. Budapest, 201–210.
- Kósa László 1997: A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In: Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám (szerk.) *A hétköznapiak historikuma*. Gyula, 76–108.
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest
- Lichtneckert András 1990: *A balatonfüredi-csopaki borvidék története*. Veszprém
- Lóczy István 1978: Kölcsönhatások a balatoni fürdőkultúra kialakulásában, különös tekintettel a déli partra. In: Kanyar József – Troszt Tibor (szerk.) *Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgálatában*. Kaposvár, 50–61.
- Mikolitzky, Juliane 1991: Zur Sozialgeschichte des österreichischen Kurorts im 19. Jahrhundert: Kurlisten und Kurtaxaordnungen als sozialhistorische Quelle. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* Bd. 99/3–4. 392–433.
- Molnár András 1990: Csány László a zalai reformellenzék élén. In: Molnár András (szerk.) *Kossuth kormánybiztosa Csány László*. [Zalai Gyűjtemény 30./Zalaegerszeg, 6–19.
- Molnár András 1993: „Deák Ferenc nekünk nem királyunk!” Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája. In: Gerő András (összeáll.) *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Budapest, 43–56.
- Petneki Áron 1982: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*. Budapest, 146–147.
- Petneki Áron 1991: Múzsák szabadságon. Az idő múlásának kultúrtörténete a magyarországi fürdőhelyeken (1815–1848) *Helikon* 1–2. 240–249.
- Rakos Miklós 1980: Emlékezés Auer Lipótra. *Horizont* 3. 13–14.
- Szücsné Mezei Mária 1985: Balatonfüred polgári építkezései. *Műemlékvédelem* 4. 292–298.
- Veress D. Csaba 1993: *Az évezredes Palotának*. Veszprém
- Zákonyi Ferenc 1988: *Balatonfüred*. Veszprém

Csoma Borbála

Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben

Egy csehországi fürdő mindennapjai magyar szemmel

A GRÄFENBERGI VÍZGYÓGYINTÉZET

Tanulmányomban a morva-sziléziai kis fürdővárosnak, Gräfenbergnek (ma Lázní Jeseník), a világ első, 1831-ben alapított hidegvízű gyógyintézetének magyar fürdővendégeit, ottani életüket kívánom bemutatni a 19. század közepén. A fürdő működésének ezt az első, 1831–1851-ig tartó időszakát Vinzenz Priessnitz, az alapító neve fémjelzi. A sziléziai vízorvos nevét ma már sokan csak a hideg vizes borogatások, a priznicelés kapcsán ismerik, azonban nem volt ez mindig így.

Korszakunkban a gräfenbergi fürdőt betegek ezrei látogatták.¹ A vendégek között elsősorban Európa nemességének, katonai és hivatalnokrétegének tehetősebb képviselőit találjuk. Az arisztokrácia, a grófok és bárók jelenléte olyannyira meghatározó volt a kezdeti időkben, hogy Gräfenberget sokszor csak „le monde des comtes”, vagyis „a grófok világa”-ként emlegették (Hofmeister 1958: 13). A betegség azonban alsóbb társadalmi rétegekből is Priessnitzhez kényszerített sokakat, és akadtak fürdővendégek a tengeren, sőt az óceánon túlról (Amerikából, Ausztráliából) is.

A gyógyfürdő rendkívül népszerű volt a magyar nemesség és polgárság körében. A magyar vendégek száma több százra rúg ezekben az években, ami, tekintettel a távolságra és a korabeli utazási körülményekre, igen tekintélyes szám. Adataikat az úgynevezett kurlistákból, vagyis vendéglistákból tudhatjuk meg, amelyeket a Monarchia minden fürdőjében kiadtak. Ezek a lajstromok a vendégek kötelező bejelentkezésénél kitöltött adataira támaszkodtak, és általában a vendég nevét, foglalkozását, a fürdőre érkezés időpontját foglalták magukba. Az igazgatóságnak illett a kurlistát minél sürűbben megjelentetnie, hiszen azok elsősorban a vendégek tájékoztatását szolgálták. Nagyobb fürdőkön idényben naponta, másutt gyakran több napot elemezve vagy hetente nyomtatták ki őket. A névsorokon, adatokon kívül sokszor hirdetések is találhatóak bennük, esetleg menetrendet, a fürdőházak nyitva tartását. A listákat a vendégek által gyakran látogatott helyeken, a nagyteremben, könyvtárteremben tették hozzáférhetővé.

¹ A vízkúra nem 19. századi találmány, gyökerei egészen az ókorig nyúlnak vissza. Priessnitz módszere mégis újdonságként hatott a kortársak körében és nagy tömegeket vonzott Gräfenbergbe. Gyógymódjának sikere többek között egyszerűségében rejlett: elképzelése szerint a betegséget a rossz nedvek okozák, amelyeket az egészséges szervezet könnyen ki tud lökni magából. A szervezet harmonikus állapotát volt hivatva visszaállítani az organizmust mint egészet igénybe vevő vízkúra. Ehhez Priessnitz a vizet mind külsőleg (zuhanyok, lemosások, ülőfürdők, priznic, izzasztás, stb.), mind belsőleg (ivókúra, beöntések) alkalmazta, az eredményesség fokozására aktív mozgást és diétát írt elő.

A Priessnitz vezette gyógyfürdőn a vendégek adatainak hivatalos összegyűjtésére 1838-tól nyílt lehetőség, amikor a Morva-sziléziai Gubernium rendeletére Freiwaldauban (Jeseník korabeli neve) is létrejött a vendégek ellenőrzésére felállított fürdőrendőrség. A kurlisták 1840-től nyomtatásban jelentek meg (Tinzová 1999: 95). A hetente kiadott listákon az említett adatok mellett feltüntették a vendég státuszát, hogy honnan érkezett, mettől meddig tartózkodott a fürdőn, hogy a gyógykezelése alatt a fürdő melyik épületében lakott, és azt is, hová távozott, így forrásértékük jóval meghaladja néhány korabeli fürdő vendéglistáját.

1. táblázat

Agräfenbergi vízgyógyintézet vendégei (1839–1853)²

Év	Vendégek összesen	Ebből magyar Összesen	Százalék
1839	1577	143	9,06
1840	1392	90	6,46
1841	1304	117	8,97
1842	1182	144	12,18
1843	1050	120	11,42
1844	1080	87	8,05
1845	1004	61	5,64
1846	1020	78	7,64
1847	1143	150	13,12
1848	857	75	8,57
1849	920	104	11,3
1850	1350	158	11,7
1851	1128	91	8,06
1853	509	60	11,78
<i>Összesen</i>	<i>15516</i>	<i>1478</i>	<i>9,52</i>

A vizsgált időszakban a Priessnitz gyógyintézetét látogató magyarok aránya megközelítette a teljes vendégszám tizedét. Ez az arány nagyjából megegyezik a nyugat-csehországi nagy fürdők (például Karlsbad) magyar látogatottságával (Kósa 1999: 88), ami Gräfenberg méreteit, kiépültségét, megközelíthetőségét tekintve igen jelentős arány. Az 1. táblázat segítségével figyelemmel kísérhetjük a vendégszám éves alakulását. Jól látható, hogy az 1839-es év valóban kiemelkedő betegszámmal zárt, ami annak is köszönhető, hogy ebben az évben a kurlisták még tartalmazták a családokkal érkező egyszerű cselédek adatait, ez a következő években már elmaradt. Míg a vendégszám csökkenése az összesített adatok szerint fokozatosan ment végbe, a magyar vendégszám nem

2 A kurlistákat a Jeseníki és Opavai Állami Levéltárak őrzik. (Státní okresní archiv Jeseník, Kurlisty 1839–1853., Státní archiv v Opavi, Fond Lázeňská Policejní Inspekce [LPI] Frývaldov, Inv. è. 1/a [Ohlašovací kniha lázeňských hostů]). A fürdő magyar látogatottságának megállapításához az 1839–1853-ig tartó időszak kurlistáit vettük alapul. A vízgyógyintézet történetét nem ismerők számára talán magyarázatra szorul e választás. 1839-ig a vendégkönyvek csak töredékes formában maradtak fenn, így statisztikai elemzésre alkalmatlanok. Az 1839-es év azonban kiemelkedően sikeres volt a fürdő történetében, sok neves magyar is ekkor érkezik Gräfenbergbe, így mindenképpen jelentős adatokkal szolgál számunkra. 1851 novemberében halt meg Vinzenz Priessnitz, halála zárja le a fürdő első nagy korszakát. Ehhez a „természetes” korszakhatárhoz vettük hozzá még az 1853-as évet, amely jól mutatja, mekkora visszaesést eredményezett a vendégszámban az alapító halála.

2. táblázat

A magyar fürdővendégek társadalmi rétegződése foglalkozásuk tükrében³

	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1853
Földbirtokos	9	12	14	17	16	9	5	13	17	17	20	33	16	12
Katona	12	11	20	26	16	8	10	15	18	11	18	24	12	8
Hivatalnok	17	16	22	23	19	8	9	3	13	8	20	16	9	4
Jogi értelmiség	22	16	15	11	14	4	4	3	18	10	2	6	8	-
Egyházi értelmiség	3	-	2	3	2	-	-	2	-	3	3	4	1	1
Tanár	2	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2	1	-	-
Orvos	4	3	4	4	1	1	-	1	1	-	-	2	1	1
Egyéb értelmiség	2	4	6	4	1	1	-	2	2	1	-	2	4	2
Kereskedő	2	2	2	8	1	3	1	1	3	3	10	5	2	2
Nő	30	20	16	27	30	28	19	17	41	15	17	35	22	11
Egyéb	36	5	12	15	20	25	12	21	24	6	12	25	15	15
Ismeretlen	4	1	4	6	-	-	-	-	13	-	-	5	1	4
Összesen	143	90	117	144	120	87	61	78	150	75	104	158	91	60

3 A táblázatot a kurlistáknak a vendégek által kitöltött, „charakter“-rubrikában található adatai alapján állítottuk össze. A földbirtokos kategóriába kerültek azok a nemesek, akik nem álltak állami szolgálatban, s így megélhetésüket elsősorban földbirtokuknak köszönhették. A katonai, hivatalnok és jogi kategóriákban is találkoztunk nemesekkel, de ők az önbesorolásnál állami foglalkozásukat tartották fontosabbnak, így mi is e szerint soroltuk be őket. Az egyházi értelmiség kategóriába az egyházi hierarchia különböző fokain álló papok és lelkészek kerültek, akik elláthattak ugyan tanítói feladatot is, de a tanár kategória világi oktatóitól, egyetemi professzoraitól és akadémikusaitól mégis megkülönböztettük őket.

követte ezt a fokozatosságot. Az 1848–49-es években a vendégszám jelentősen csökkent. A magyar vendégeket – amint az a kurlistákból kiderül – a márciusi forradalom híre szólította haza, ám később a szabadságharc, majd az azt követő megtorlások elől sokan a távoli, és így biztonságos vízgyógyintézetbe menekültek. Az otthon *persona non grata*-nak minősülő arisztokrata családok tagjai ekkor különösen nagy számban voltak jelen a gräfenbergi fürdőn. Priessnitz halála következtében viszont mintegy felére csökkent a vendégek száma, mely a következő években is viszonylag alacsony maradt.

A 2. táblázat adataiból jól látható, hogy a magyar vendégek nagy részét szintén az arisztokrácia, illetve földbirtokos réteg, a hivatali és katonai körök képviselői adták. Nem véletlenül, hiszen a hosszú út és az ott-tartózkodás költségeit csak a tehetősebbek tudták vállalni. Jelentős volt még a jogi értelmiség száma. Arányuk a vendégszám alakulásával többé-kevésbé arányosan változik. A magyar vendégek összesítve 238 helységet neveznek meg származási helyül, ebből mintegy húsz nem a történelmi Magyarország területén fekszik, ezekben az esetekben azt a várost jelölték meg, ahonnan éppen érkeztek (a kutatómunkáját betegsége miatt félbeszakító Reguly Antal például Szentpétervárat). A helységnevek között sűrűbben ismétlődnek egyes nagyvárosok nevei. Pest-Budát 252 vendég jelöli meg származási helyül, Pozsonyból 99 beteg érkezett. Ha nem is ennyien, de sokan érkeztek Sopronból és Győrből, Temesvárról, Nagyváradról és Nagyszebenből. Ennek feltehetően az is oka volt, hogy innen indultak a szervezett csoportok postakocsikkal a sziléziai fürdőre, illetve az orvosoktól, napilapokból itt, a nagyobb városokban értesülhetett leggyorsabban a gyógyulni vágyó Priessnitz híréről. Az arisztokrata családok leggyakrabban (80 esetben) Bécsset jelölik meg lakhelyüknek.

E rövid elemzés után vegyük alaposan szemügyre honfitársaink gräfenbergi életét. Nemcsak azért, mert olyan nevekkal találkozunk a Priessnitznél időző magyarok nevei között, mint Wesselényi Miklós, Reguly Antal, Tompa Mihály, Barabás Miklós, Vahot Imre és Mocsáry Lajos, hogy ne is említsük a Zichy, az Andrássy és a Széchenyi családok tagjait, hanem azért is, mert a magyarok ottlétéről rendkívül sok emlék árulkodik. Priessnitz három lánya magyar főurakhoz ment feleségül, a magyar vendégek hálából és nagyrabecsülésük jeleként emlékműveket állíttattak a nagy gyógyítónak, ezek közül az oroszlanos emlékmű ma a jeseníki gyógyfürdő szimbóluma. Hogy ottlétüket még kényelmesebbé tegyék, szállodát alapítottak, kutakat, sétányokat építettek a város számára, Casinót, vívótermet, közkertet létesítettek a társadalmi élet felvirágoztatására.

MINDENNAPI ÉLET GRÄFENBERGBEN

A sziléziai vízgyógyintézetet, mivel a település csak 1888-ban kapcsolódott be az európai vasúthálózatba, elsősorban postakocsin lehetett megközelíteni. A postakocsi megadott útvonalon és időben közlekedtek.⁴ A Hohenstadt – Schönberg vonal lehetett e rendszeres járatokat igénybe vevő magyarok által a legfrekvenciáltabb, mert ez a postakocsi gyűjtötte össze a Bécs, Brünn és Olmütz felől érkezőket. Korszakunk

⁴ Egy 1871-es gräfenbergi fürdőkalauz például napi négy rendszeres postakocsi járatot említ (Kapper 1871: 98).

elején ezek a menetrendszerű járatok valószínűleg még nem működtek, szervezett utatról azonban mindenképpen beszélhetünk.

Wesselényi Miklóst rendőri őrizet alatt, titokban szállították Gräfenbergbe, de a naplójában feljegyzett útvonal nagyjából megegyezett a Magyarország felől érkező többi fürdővendég útjával. E szerint a postakocsi Bécsen keresztül, Nikolsburg érintésével ért Brünnebe, ahonnan Olmützön, Migliczen, Krumischon és Hansdorfon keresztül érkeztek Freiwaldauba. Az út Bécsből – bár a biztonsági előírások miatt éjjel-nappal haladniuk kellett – öt napig tartott. A Gräfenbergbe jutás egy kevésbé előkelő módjáról számol be Hegedüs György parasztember haza írott levele 1838-ból. „A bétsig való gyüvetel postakocsi áto zük helen szenvedilles vót, onnajt a Gyuri sógor kizsért áto az landstrázsa uutra, hunnajt 3 ügen szip zekeren mentünk summasan huzan fehirnipek emberek egyaránti. Iccakának üdejin kocsmákbo terétek, ügen szip idő vót nem ezsett ecer se... Zsok városson áto hun cseh nipek valának hatodnapra meggyüttünk Kravenbergabo.” – írta családjának (Bencze 1959: 35). Tíz évvel később, 1848-ban Tompa Mihály gőzhajón „hánykolódott” Pozsonyig, majd Bécsből, feltehetően az 1839–41 között kiépült „ausztriai vonalon”, vasúton jutott el Olmützön keresztül Hohenstadtig, ahonnan már a helyi postakocsi járatok valamelyikét vette igénybe.⁵ A hosszú, nehézkes és fárasztó utazás ellenére sokan kerekedtek fel hazánk-ból is a Priessnitznél való gyógyulás reményében.

A többnapos zötykölődést vállalók, ellentétben a Monarchia többi fürdőjével, még abban sem lehettek biztosak, hogy Gräfenbergbe érkezve megfelelő szállást találnak. A házirendben ugyan benne volt, hogy „a megérkezőnek előre megrendelt szállása töstént kimutattatik” (Munde 1838: 47), a gyakorlatban ez azonban másképp működött. Karl Munde szerint (és ebből nyilvánvaló hogy sokan próbáltak élni a lehetőséggel), nem érdemes előleget, foglalót küldve szobafoglalással próbálkozni, hiszen maga Priessnitz sem tudhatja előre, mikor és hány szoba üresedik meg. Hangsúlyozza, hogy a fürdőre igyekvők, jól teszik, ha a lehető legkorábban, még jóval a szezon beköszöntése előtt érkeznek meg, hogy szálláshoz jussanak (Munde 1838: 22). A kezdeti helyhiánnyal küszködő Gräfenbergben a szobafoglalás egy tipikusnak mondható módjáról olvashatunk Barabás Miklós visszaemlékezésében. Barabás 1839 májusában érkezik meg a fürdőbe, ahol egy aprócska padlásszobát kap, amelynek „három oldala az ajtóval együtt deszka volt, a negyedik oldala pedig zsindefödél. Világítása nagyon szerény volt, éppen nem műteremnek való, mert más ablaka nem volt, mint egy kiütött zsindef helyébe beillesztett üveglap. Arra, hogy az ember izzadjon és aludjék elég volt, de sem írni, sem olvasni nem lehetett benne” (Barabás 1944: 163). A jobb körülményekhez szokott festő pár nappal megérkezése után, egy magyar fürdővendég, Friedrich May udvari titkár segítségével azonban gyorsan segítette a helyzetet. Előbb önhatalmúlag elfoglalták egy elutazó ismerős szobáját, majd elmentek bejelenteni Priessnitznek a változást, aki, miután Barabás kimentette egy kellemetlen helyzetből, szemet hunyt a szobaügy felett.

A fürdő befogadóképessége az évek során fokozatosan bővült. 1838-ban, fent Gräfenbergben még csak körülbelül száz vendégnek tudtak helyet biztosítani, a többieknek a városban kellett szállást keresniük. A fenti lehetőségek közül Priessnitzék

⁵ Tompa 1848: 1. levél

emeletes lakóháza volt a legkedveltebb, amelyben 20 beteg számára biztosítottak helyet. Ez a 175-ös számú kőház szerepel leggyakrabban a kurlistákon a vendégek szállásaként. Aki nem fértek el a kőházban, kénytelenek voltak a szomszédoknál meghívni magukat. 1839-re azonban felépült az új épület, a Hrad („vár”), amelyben a későbbi bővítés után akár ezer embert is el tudtak szállásolni. Sokan, elsősorban a – Tompa elnevezésével – kevésbé „dühödt Priessnitzisták” inkább a városban kerestek szállást, távol a tüztől, egy kicsit szabadabb életet biztosítva maguknak. Munde szerint a freiwaldaui háztulajdonosok felkészültek a gyógyvendégek fogadására, minden háznál berendeztek ugyanis egy-két szobát az idegenek számára (e férőhelyek száma 1838-ban körülbelül 150 volt). A szállás, az utazáshoz hasonlóan, a vendég anyagi helyzetétől függött. Hegedüs György például hatodmagával, magyarok társaságában lakott, míg Wesselényi Miklós a főtéri Korona Szállóban két szobáért 10 forintot fizetett hetente. Barabás a betegkönyv bejegyzései szerint az aprócska padlásszobáért heti 1 forint 30 krajcárt, a később elfoglalt szobáért heti 2 forint 30 krajcárt fizetett.

A harmincas évek derekára a vendégek számának növekedésével a városi magisztrátus, amelynek a fürdőre érkező idegenek ügyeivel is foglalkoznia kellett, már nem tudta megfelelően ellátni feladatát. Hosszas szervezés után, 1838-ban jött létre a Gräfenbergi Fürdőrendőrség, amely már egyedüli felelőse volt az idegenrendészeti ügyeknek. Működése azonban ennek is csak a fürdővendégek által sűrűn látogatott nyári hónapokban volt biztosítva, télen újra a városi magisztrátus vette át az ügyek intézését. A fürdőrendőrség elsősorban hivatali feladatkörrel bírt, így kevésbé meglepő az a tény, hogy mindössze egy fogalmazóból és néhány csendőrből állt. A hivatal létrejöttével lépett életbe a Monarchia többi fürdőjén is bevezetett módszer, miszerint feladatkörük a vendégek – elsősorban az idegenek – megfigyeléséből állt, valamint abból, hogy felügyelik a bejelentkezési lapok pontos kitöltését. Minderről írásos beszámolókat kellett küldeniük az Opavai Járási Hivatalnak és a Morva-sziléziai Guberniumnak is.

Minden háztulajdonosnak, aki idegenek részére szállást adott, büntetés terhe mellett, három órával a vendég megérkezése után a kitöltött bejelentőlappal jelentkeznie kellett a fürdőrendőrségnél. Az újonnan érkező vendégeknek útlevelelükkel, vagy valamely hivatalos írással kellett magukat igazolniuk, megnevezve jövetelük célját is. Adatokat, amelyekre a helyi fürdőrendőrség is igényt tartott, továbbítva azokat Opavába, illetve a Guberniumnak, a fürdőkben meghonosított kurlistákon láthatjuk viszont. A freiwaldaui városi magisztrátus által hetente kiadott, 1840-től nyomtatott vendéglistákat a fürdő közönsége is láthatta. Egy-egy példányát a vendégek által sűrűn látogatott helyeken, a kaszinóban, a gyógyépület nagytermében, esetleg a cukrászdában tettek hozzáférhetővé.

A gyógyvendég első napja a fürdőn a vízzel kezdődött. Priessnitz igyekezett a beteg szervezetet hétköznapi állapotában vizsgálni, így a betegnek első éjszakáját az otthon megszokott körülmények között kellett eltöltenie, reggel úgy kelnie és reggeliznie, mint általában szokott. Ezek után kerülhetett sor a bőr hidegvízre való reakciójának vizsgálatára és a kúra elrendelésére. A Priessnitzcel való első, komolyabb találkozás mindenkiben maradandó élményt hagyott, érdekes megfigyelni, ki hogyan reagált a szükséges vízorvos viselkedésére. Bezerédi Gergely, amint egy levelében beszám-

mol az esetről, megérkezése után egyszerűen az utcán szólította meg Priessnitzet és előadta neki panaszait (Bencze 1959: 32). Priessnitz másnap reggel a szállásán kereste fel a költőt. „A kádban, melyben egy arasznyi langyosvíz vala, megdörzsölt kezeivel, s e kísérlet után rendeléseket tön” – írja családjának Bezerédi (Bencze 1959: 32). Hegedüs György levele részletesebben számol be a vizit-élményről. „Füzettem előlegbe harminc váltóforéntot másnap begyött a Prigzics, nix dájcs asszontam, nevetett. E fenye nagy kádba ütöt az szógávó póregatyábo, kezét a hátomra tete meg lábominát fogta. Inakásámat tapogatta bévül má pözsgött a vir azondom má javulog is.” – hangzik a beszámoló (Bencze 1959: 35). Tompa Mihály már kevésbé volt elégedett, csalódottságát egy Litkei Tót Péterhez írott levelében így foglalmazza meg:

Míg jöttem ide, úgy gondolkoztam Priessnitz felől, mint aki Isten tudja, hogy összevissza nem tapogat, s mint elcsodálkoztam, midőn az első kezelésnél (dörzsölés, Abreibung) alig vetett rám egy futó pillanatot, bőrön nem nézte, nem tapogatta — mit nem tudom, hol olvastam róla, — megmondta a fürdőszolgának, mit tegyen velem, s azzal elment. Innen barátom, kételyben vagyok: vajon lángész-e Priessnitz, ki csak ránéz az emberre s tudja, hányat tüttött az óra, vagy a legeggyűgyűbb molnárként ráereszti a vizet organismusunkra, úgy szólván élünk kerekereire: s a jó vagy rossz következmény magától fejlődik ki?⁶

Érdekes megfigyelnünk, hogy Tompa 1848-ban már a terápiára gondosan előre felkészülve érkezik, a kúra menetéről viszonylag pontos információi és elképzelései vannak, köszönhetően a sziléziai fürdőről megjelent irodalomnak. A Hegedüs és Tompa által is említett fürdőszolgát Priessnitz rendelte a beteg mellé. Az ő dolga volt a gyógyvendégnek a hajnaltól körülbelül délig, egyes esetekben egész nap tartó fürdőkúrában segítségére lenni, a vizet előkészíteni, borogatásokat cserélni, a dörzsölést végezni, stb. Nem tudni pontosan, hány környékbeli fürdőszlegény állt a betegek szolgálatára, de valószínűnek tartható, hogy több munkájuk akadt, mint amennyivel egyszerre meg tudtak birkózni. Munde figyelmezteti a Gräfenbergbe látogatót, hogy nem árt, ha cselédet hoz magával, mert a „gräfenbergi legények nem igen vetélkednek a kész szolgálattételben” (Munde 1838: 48). A gyógyvendégek legszorosabb, legbarátabb kapcsolata mégiscsak velük alakult ki, hiszen a nap nagy részét együtt töltötték. Tompa és Wesselényi is jó barátságba keveredett a rendelkezésükre bocsátott fürdőszlegényekkel. A melankolikus, bezárkózásra hajlamos költő elutazásakor egyedül fürdőszolgáját, „Félix polgártársát és barátját” siratja meg.⁷

A vendégek napirendje, bár nagy vonalakban ugyanaz lehetett, meglehetősen egyénien alakult a Priessnitz által kirótt gyógykúra miatt. A házirend is figyelmeztetett arra, hogy az étkezések időpontja, elsősorban a reggeli és a vacsoraé, a kúra elsődlegessége miatt változhat. A már ismerős magyar vendégeink beszámolóiból képet alkothatunk a fürdővendégek mindennapos programjáról, a gräfenbergi terápia menetéről. Bezerédi, akit köszvényéből próbáltak kigyógyítani, például hajnali 5 órakor kezdte a napot izzadással (Bencze 1959: 32). Az inas hideg vízbe áztatott és kifacsart lepedőbe tekerte, majd alaposan betakarta pokrócokkal és egyéb ruhaneművel. Húsz percet tölt így, majd újabb vizes lepedőzés következett egy órán keresztül, hogy a teste kellőképpen felmelegedjen. Ezután a hideg vizes kádfürdő következett, majd viszonylag lengén öltözve, 7 óra körül

⁶ Bisztray 1962: 81.

⁷ Tompa 1848: 12. levél

egy közepes hosszúságú séta. Ekkor kellett mozgás közben elfogyasztani az előírt, Bezerédi esetében nyolc pohár vizet, amit a főforrásból vettek. A sétából való visszatérés után, körülbelül 9 óra tájban következhetett végre a reggeli, mely tejből, vajból és a speciális, sovány, gräfenbergi kenyérből állt, amelynek ízét Tompa Mihály igencsak sérelmezte, megjegyezvén, hogy néhány miskolci kenyérsütő könnyűszerrel meghódítaná a sziléziai fürdőt és környékét.⁸ A reggeli pihenő után folytatódott a séta és a vízivás, majd ennek újabb, 20 perces megszakítása hideg vizes kádfürdő formájában, hogy ezt ismét séta és ivókúra kövesse. Ebéd után 3 óra tájban újból Bezerédinél termett az inas, hogy a hajnali lepedőzést folytassa. A fürdés után „hegyen-völgyön lőt-fut” este 6-ig, vacsorázni nem vacsorázhat, helyette hidegvizes lábfürdőt vesz, és újra sétálni indul. A tortúra másnap hajnalban újra kezdődött, s ezen eredményes előkúra után pár nap múlva már a zuhany alá is állhatott az ember.

Wesselényi, aki mindent megtett szembaja gyógyításának érdekében, hajnali 4-kor kezdte a napi kúrát, 5–6 órát is eltöltve priznicbe bugyolálva (Trócsányi 1965: 449). A hatalmas testi és lelki erővel bíró férfi az előírt 2–3 perc helyett 10–12 percet is eltöltött a hidegvízben, majd hosszú, több órás sétákra indult, naponta kétszer zuhanyozott és a legszigorúbb diétával sanyargatta magát. Húst csak vendégségben evett, egyébként tejtermékeken élt. Naplójában egy helyütt megjegyzi, hogy a diéta már elérte hatását: „fent a gräfenbergi ebédnek nézője valék, az étkek és evés látványa már nem ingerel” (Wesselényi naplója: 1839. július 9). Wesselényi tűrőképessége messze felülmúlta a többi vendégét. Bezerédi például beszámol egy szintén Priessnitznél gyógyuló rokonáról, aki a vizes lepedőkbe, priznicbe csavarást „nem tűrheti, nyomban rosszul lesz, és szorongatásban van, s kiáltoz a pokróc és ágyi ruha asztag alól, hogy eresszék ki, ő fogat és megy haza.” (Bencze 1959: 34).

Amit nem a kúra menete határozott meg a gräfenbergi vendégek életében, azt szabályozta a házirend. Ez aprólékosan kiterjedt a fürdőbe érkezők hivatalos bejelentkezési kötelezettségére, a hozott cselédek tartására, a szobákban található bútortat számbavételére, a fürdő kádjainak és fürdőlehetőségeinek felsorolására, és ezek szakszerű használatára, a fürdőszolgák kötelességeire, és a nekik szánt borraivaló átadásának módjára, az ebédnél való pontos megjelenésre, a fürdői társas élet normáira, a tiltott hazardjátékokra, az esti kötelező takarodóra, stb. (Hofmeister 1958: 16). Egy szóval igyekezett mindent aprólékosan szabályozni, a vízgyógyintézet hatékony működése érdekében. Priessnitz ezzel a közszemlére tett házirenddel akart megszabadulni az intézet vezetésével járó szervezési problémáktól, hogy idejét és erejét a gyógyításnak szentelhesse.

Megérkezése után a vendég szobájában vagy kamrájában az alábbiakat találta: szalmagy, asztal, szék, tülkör, gyertyatartó, vizespalack, pohár, éjjeli edény, a borogatások nedvesítésére is szolgáló mosdótál, csizmatakarító. Munde megjegyzi, hogy a szobák szegényes, puritán berendezése sokszor váltja ki a megérkező vendégek nemtetszését, egyesek még az újságok hasábjain is hangot adtak elégedetlenségüknek (Munde 1838: 23). A fürdő feltétlen híve azonban rámutat arra, hogy a kúra egyrészt alig fél órás szobában tartózkodást enged a betegnek, így aztán még ezt a kevés bútort sem igen tudja az ember kihasználni, másrészt a szobákban való fürdés, izzasztás, és a kúra

⁸ Tompa 1848: 7. levél

további, szobához kötött elemei csak kárt tennének a szebb, elegánsabb bútorzatban, amelyeknek egyébként sincs semmi befolyásuk a gyógyulásra, és csak feleslegesen drágítanak meg a gräfenbergi életet. (Munde 1838: 23). A felsorolásból kiderült, hogy az ágybetét nem tartozott szorosan a szoba felszereléséhez. Ágyneműt, dunyhát, párnát, törölközőt pénzért kölcsönözhetett a rászoruló, ám áruk elég borsos volt, ráadásul senki sem garantálta tisztaságukat. (Munde 1838: 42). Ezért nem volt ritka, hogy a Gräfenbergbe érkezők ezekkel az alkalmatosságokkal a hátukon toppantak be a fürdőbe, az útikönyvek, illetve ismerőseik tanácsát megfogadva. Így tett Hegedüs György is, levelében megjegyezve, hogy „Dunyha, pakaróc ügen komotos hogyhát hoztam” (Bencze 1959: 35). A Gräfenbergben hosszabb időre berendezkedő, tehetősebb Wesselényi helyben csináltatott magának ágytakatót. Tompa Mihály is felhívja erre a figyelmet egyik fürdőlevelében: „Gräfenbergbe, kivált a férfi ne hozzon sok ruhát, de annál több fehérneműt és ágybelit. Ne ijedjen meg a duzzadt párnázattól, ha kétszáz mér-földnyiről jön is, gőzösön és vaspályán csekélységet fizet érte, s ösment tiszta ágya lesz, ellenben ha nem hoz, Isten tudja hány beteg által használt ágya lesz.”⁹

Ami a gräfenbergi életet valóban megrágította, az a kiegészítő szolgáltatások ára volt. Freiwaldau városa (textilgyára mellett) a Gräfenbergbe érkező betegekből élt. Tompa Szemere Miklósnak írt levelében elkeseredetten panaszkodik a minden képzeletet felülmúló drágaságról, amely így lehetetlenné teszi, hogy hosszabb időt maradjon Priessnitznél (Bisztray 1962: 80). Fürdőlevelében már kissé higgadtabban vázolja az ottani viszonyokat: „Kivévéen néhány tehetős embert, el lehet mondani azt, hogy az itt lakók Priessnitz után élnek. A mesteremberek, kereskedők, gazdasszonyok, fuvarosok, tej és vajáruló gazdáknak a gyógyvendégek tartják a lelket... Minden csekélységnek három ára van itt, a mesteremberek készítményei felette rosszak és méregdrágák. A bőrt nyúznák le a gyógyvendégekről, ha lehetne. Így aztán nem csoda, 40–50 pengő forintból alig jön ki az ember havonként.”¹⁰

A fürdők, zuhanyozások, izzadások, séták verkljét az étkezések szakították meg. A reggeliről és a vacsoráról már röviden szó esett, ezek időpontját a kúra szabta meg. A menü általában tej, vaj, kenyér, esetleg túró volt, kevésbé változatos, ám a gyomrot kímélő ételekből állt. A hajnal óta talpon lévő betegek számára a déli ebéd egyáltalán nem lehetett korai, ekkorra kellett összegyűlniük a vendégeknek a Hrad étkezőtermében, amelyben bőven volt hely több száz ember számára is. A termet a kezdeti időkből nem lehetett fűteni, ezért télen egy kisebb, fűthető helyiségben zsúfolódott össze az ebédelni vágyó tömeg, amit a szabad levegőhöz, tágas terekhez szokott gräfenbergi gyógyvendégek meglehetősen nehezen viseltek (Munde 1838: 27).

Mind Munde, mind Tompa kiemeli, hogy a gräfenbergiek étvágya feneketlen. Munde a heti 4 forintot az élelemre egyáltalán nem drágállja, sőt: „Gräfenbergben mód felett eszik az ember, s rendszerint mindenki többet, mint amennyivel éhségét lecsillapíthatja. Az élelem amellet jó és nagy mennyiségű, az étvágy pedig mindig rendkívüli, minek oka a sok mozgás, gyakori friss vízivás, ferdés, s leginkább az erős izzadás...” (Munde 1838: 43). Tompa is hasonló tapasztalatokról számol be fürdőlevelében: „Priessnitz nagyterme, barátom! az étvágyak országa. Soha nem láttál életedben olyan

⁹ Tompa 1848: 5. levél

¹⁰ Tompa 1848: 12. levél

evést, minőt a víz által kiéhezett, folytonos mozgás által meghajtott nép teszen!”¹¹ Munde feljegyzése szerint délben általában húsleves galuskával, sóbafőtt tormával vagy valamiféle mártással, sült, pecsenye szilvával, krumplival, becsínált, különféle tésztaeműk, sütemények, (rétes, fánk, lepény), rizskása, olaszkáposzta, zöldségek és „közkenyér” (barna kenyér) kerülhetett az asztalra. Tompánál húsról, főzelékről és süteményfélékről olvashatunk, megjegyzi, hogy levest sosem kaptak. Az ételt, a priessnitzi elveknek megfelelően, langyosan vagy épp hidegen találják, a meleg folyadék, és egyáltalán a meleg ugyanis csak gyengítette a szervezet ellenálló képességét. Priessnitz, aki maga is együtt ebédelt betegeivel, nagyon szigorúan vette az ebédnél való megjelenést. A házirend előírta, hogy csak azok a betegek vitethetik szobájukba az ételt, akik betegségüknél fogva mozgásképtelenek, vagy testi hibáik miatt nem tudnak az asztalnál, a társasággal együtt étkezni. Számukra a fürdőszolgák vitték ki az ebédet, a többieknek, még ha saját cselédekkel szolgáltatták volna is ki magukat, meg volt tiltva a különcködés. Priessnitz előírta, hogy a szobájukban étkezők gondoskodjanak saját edényekről, mert azt nem tud nekik biztosítani, valamint személyesen vele egyezkedjenek az ételákról, „mert az étkek ilyes elosztogatásában kára van” (Munde 1838: 49).

Az egyszerű kosztot ki-ki a maga módján igyekezett kiegészíteni. A tehetősebbje, ha a szigorú kúra engedte, fényűző vacsorákat rendezett, ahol – mint az Wesselényi feljegyzéseiből kiderül – gyakran és nagy előszeretettel fogyasztottak például pisztrángot. Leginkább az édesség és a gyümölcs hiányzott a betegeknek, elsősorban a hölgyeknek. Freiwaldauban, a főtéren működő cukrászda nagy népszerűségnek örvendett a kocsmtól, alkoholtól eltiltott vendégek körében. Kekszei, süteményei nemcsak a gyengébbik nem körében arattak sikert, Wesselényi is be-betért néhányszor, hogy a cukrászdában hozzáférhető újságokat olvasgatva 1–3 forintért édességet vásároljon. Mivel e finomságok, elsősorban a gyümölcs, szintén sokba kerültek, nagy értéke volt az otthonról küldött csomagoknak. A fiatal Benke Rozália, Laborfalvi Róza törvénytelen lánya, aki feltehetőleg tüdőbaját gyógyíttatta Gräfenbergben, haza írott levelében első helyen emlékezik meg az édesanyja által küldött befőttől, ami a távoli, zord időjárású, téli magányba zárt fürdőhelyen az egyedüli vigaszt nyújtotta a kis Rózának: „Kedves Édes jó Mama, a befőttöt megkaptam, oly jól esett, hogy én nem tudom leírni, hogy a mama gondolt rám... A befőttel úgy gazdálkodom, hogy csak három szemet eszem napjában.”¹² Sokakat azonban eltiltott Priessnitz az efféle nassolástól, egyeseket még a főétkezésektől is. A szigorú diétára fogott betegek egy idő után megszokták az éhezést, ők az étkezések idejét hosszú sétákkal, vagy különféle fürdőkkel igyekeztek kitölteni, éhségüket tejjel, túróval csillapították. Tompa megemlékezik a diétás kosztról is.

Van itt egy drágalátos sütemény, Priessnitz kenyérnek hívják. Alighanem soványabb annál, mint néhány udvarban az agarak, sőt annál is, mit a cselédek sütnék. Ha valakinek a gyomra igen el van gyengülve, fáj, rángása van, nagy étvágya nincs, Priessnitz kenyeret kell ennie savanyú tejjel, és okvetlen helyre jön. Nem zsömlye vagy köménymagos leveske jár itt a betegnek, hanem masszív gombócok! Hadd birkózzék a gyomra, úgy erősödik. Olyan betegek jönnek ide gyakran, hogy a legkönnyebb eledelt sem képes többé megbírni a gyomruk, s néhány hét múlva esznek, mint a farkas, éspedig húst.¹³

11 Tompa 1848: 4. levél

12 Oltványi 1975: 447.

13 Tompa 1848: 4. levél

A gräfenbergi gyógyvendég minimális szabadidejében többféle szórakozási lehetőségnek hódolhatott. A sziléziai fürdőn sem hiányozhattak a Monarchia-szerte kedvelt színházi produkciók, bálók, a fürdőzenekar játéka, illetve a könyvtár és olvasóterem, amelyek szintén hozzájárultak ahhoz, hogy Gräfenberg szép lassan gyógyintézetből fürdővé válhatott. A társasági élet központjául a Hrad nagyterme szolgált. Tompa ott-tartózkodása alatt a terem egyik szögletében már zongora állt, amelyen nyugodtan játszhatott bárki. A hírekre éhes vendégek szintén ebben a teremben töltekezhetnek fel az olvasósarokban elhelyezett újságokból. Gräfenbergbe több nemzet hírlapjai jártak, több nyelven, persze a metternichi szigor elvei szerint gondosan megválogatva. Tompa, aki szívesen töltötte olvasgatással szabadidejét, epésen jegyzi meg, hogy „az újságok közül eddig csak a Jelenkor jár ide, mert a mély bölcsességű politika nem engedett a Pesti Hírlapra előfizetni”.¹⁴

A fürdőkönyvtár, bár a határon tilos volt könyveket átvinni – „a gyanútalan irományokat azonban általbocsátják a határszélen” – tudjuk meg (Munde 1838: 45), mégiscsak a vendégek adományaiból gyarapodott. Az 1840-es évek végén már körülbelül kétezer könyvet számlált a gyűjtemény, melyben Tompa, legnagyobb meglepetésére, egyetlen magyar nyelvű könyvet sem talált. Német fordításban volt meg Eötvös *Carthausi*-ja, illetve Széchenyi egy – meg nem nevezett – munkája. Az első magyar nyelvű művet, Arany János *Toldiját*, Tompa Mihály ajándékozta a könyvtárnak 1848-ban. A fürdőkönyvtár az utóbbi, több mint százötven évben a történelem változásaival többször élt át szanalást, a könyvek nagy részét széthordták.

A Monarchia nagyobb fürdőin elengedhetetlen, a promenádok menti pavilonokban, esti multságokon játszó zenekart Gräfenbergben is megtaláljuk. Ha szakképzett zenész és színész nem akadt a közelben, a gyógyvendégekől verbuváltak előadóművészeket. A biedermeier kor házi zenélésben és irodalomban jártas előkelő ifjú hölgyei és fiatalurai szívesen adtak ízelítőt tudásukból ilyen alkalmakkor. 1843. október 10-én például Bellini, Rossini, Donizetti, Mozart és Schubert művek szerepeltek műsoron.¹⁵ A programot, tekintettel a soknyelvű vendégseregre, angolul, németül és franciául olvashatta a közönség. A házi hangversenyek bevételét általában jótékony célokra ajánlották fel. Az előadások színvonala olykor kívánnivalót hagyott maga után, de, mint azt Tompa maga is megjegyzi, „ilyen helyen nem annyira a művészetet, mint a főczélt kell tekinteni”.¹⁶

A kurlisták névsorának „foglalkozás” rubrikájában többször találkozunk a Schauspieler, vagyis színész bejegyzéssel. A néhány fős, legtöbbször házaspárok alkotta vándortársulatok szolgáltatták Gräfenbergben a színelőadásokat. A társulatok általában Pestről, legalábbis Pest felől érkeztek, csak pár hétig maradtak, majd Prága illetve Bécs felé folytatták útjukat, hogy ott is szerencsét próbáljanak. Wesselényi naplójából kiderül, hogy körülbelül kéthetente, de havi egyszeri alkalommal mindenképpen volt színházi előadás a fürdőn. Hetente egyszer, vasárnap esténként, a házirend szabályozta takarodó 10 óra helyett sokszor hajnalig elhúzódott. Ezeken az estéken a freiwaldai fürdőzene-

14 Tompa 1848: 7. levél. A *Jelenkor*, amely gróf Széchenyi István közbenjárására jelenhetett meg a radikális hangú *Pesti Hírlappal* szemben a mérsékeltabb politizálás híve volt.

15 Státní archiv v Opavi (SAO), Fond Lázeòská Policejní Inspekce (LPI) Frývaldov, Inventarní èislo 32. Èislo krabice. 3., No. 66.

16 Tompa 1848. 4. levél

kar mulattatta a táncolni vágyó közönséget. A bálokat a „lövőteremben”, a Hrad új termében, és nagytermében rendezték. A hagyományos vasárnapi összejöveteleket a különleges alkalmak apropójából rendezett bálók tették színesebbé, ilyenek voltak például a Priessnitz névnapja alkalmából rendezett mulatság, a farsangi bálók, vagy a „Császár születése” bál, amikor az est fényét emelendő tűzijátékkal is szórakoztatták a közönséget. A bálokon a belépődíj mellett gyakran tettek felajánlásokat is „nemes célokra”. Egy átlagos báli este Wesselényi naplója szerint 1–5 forinttal vékonyította az ember pénztárcáját, ehhez képest rendkívül drága mulatság volt a Vince-napi bál, amelyre 44 forintot adott ki Wesselényi, míg az V. Ferdinánd császár születésnapja alkalmából rendezettre „csak” 20-at (Wesselényi kiadási könyve: 1842. március 27.).

Gräfenberg klímája ritkán kényezteti el a turistát. A hideg időjárás egyedül a praktikus összeállított ruhatár és a rengeteg mozgás ellensúlyozhatta. A szilésiai fürdőre igyekvőket ruházkodási tanácsokkal is ellátta Munde:

Említenem kell, hogy a Gräfenbergbe szándékozó ne terhelje pakkját sok szép öltözettel, inkább csak kényelmességre nézzen, mivel ott a külső cziczomára senki sem ügyel, nincs is reá idő. Inkább tanácsolom, hogy a helyett hozzon magával vagy 6 lepedőt, néhány asztalkendőt, több használt golycsdarabokat borítéknak (borogatásnak), egy csomó kendőt, két pár pánoflit, egy pár erős vízbe való csizmát, egy meleg jáponikát (Schlafrock), mely kivált a zuhanyferdés után jó szolgálatot teszen egy köpönyeget.” (Munde 1838: 45).

Tompa is megemlíti egyik fürdőlevelében, hogy a gräfenbergi vendégsereg öltözködésére mindkét nemnél az egyszerűség jellemző. Kissé meglepődve a látványtól feljegyzi, hogy a betegek, fittyet hányva a jó ízlésnek, sokszor ingujjra vetkőzve, mitőbb, kalap nélkül száguldoznak futóbolondok módjára az erdei ösvényeken. Benke Róza édesanyjának írt leveleiből azért kiderül, hogy a hölgyek nagy része a rideg körülmények ellenére igyekezett megőrizni nőiességét ruhatárában, öltözködésében is. A biedermeier illetet azonban esetünkben praktikus szempontok is befolyásolták. A csinos báli ruhák, és divatos télikabátka helyett kénytelenek voltak a gräfenbergi télre berendezkedve a legszükségesebbekkel beérni.

WESSELÉNYI GRÄFENBERGBEN

A gräfenbergi vízgyógyintézet a kezdeti időkben sokban eltért a Habsburg Birodalom többi fürdőjétől. A különbségek elsősorban jellegéből adódtak, nem a nyári szabadság kellemes eltöltését, a polgári, városi életmódtól való elszakadást, esetleg eladósorban lévő kisasszonyok és partiképes fiatalemberek találkozási lehetőségét ígérte vendégeinek, hanem sok esetben az utolsó szalmaszálát egészségük helyreállítására. Az, hogy a szigorú vízgyógyintézet az 1840-es évek végére világhírű és színvonalas fürdővé válhatott, amely becsülettel megállta helyét a Monarchia többi nagy fürdőhelye mellett, azoknak a városszépítő, városfejlesztő változásoknak köszönhető, melyeknek úttörő szorgalmazója báró zsigóói Wesselényi Miklós volt.

Hogyan került Gräfenbergbe Wesselényi? Az ellene felhozott hűtlenségi perben 1839. február 8-án a királyi tábla háromévi fogházbüntetésre ítélte, melynek letöltését

súlyosbodó egészségi állapota ellenére a budai várban kezdte meg. Lenhossék Mihály Ignác országos főorvos hiába bizonyította már 1838. augusztus 30-án, hogy az államférfi balszeme farkashályog miatt megvakult és a hályog a jobb szemén is kialakulóban van, Wesselényi maga sem volt hajlandó kegyelmi kérvény benyújtására. Helyette barátai jártak közben a hatóságoknál. Deák Ferenc, aki saját egészségi állapotával is rendkívül sokat és gondosan foglalkozott, még V. Ferdinánd elé is járult kérésével, hogy Wesselényi gyógykezelésének idejére függesszék fel a büntetést. Március 21-én érkezett meg a büntetés hat havi megszakításának engedélyezése, miszerint Wesselényi megkezdheti szembajának gyógykezelését Gräfenbergben és Freiwaldauban, Priessnitz irányítása mellett (Miskolczy 1976: 52). A szigorú biztonsági rendszabályok kidolgozása és a gräfenbergi vendégsereg ellenőrzése után, április 11-én indulhatott útjára a Wesselényit váltott lovakon, titkosrendőrök társaságában szállító postakocsi a sziléziai fürdőhelyre. Wesselényi 1839. április 17-én érkezett Freiwaldauba, ahol kisebb megszakításokkal négy évig, 1843-ig marad. A kitartó kúra hatására látása, egészségi állapota átmenetileg javult. Végül, hosszú idő elteltével kegyelmet kapott és hazamehetett. Amikor 1844 nyarán teljesen megvakult, Zsibón marad, és csak 1848. október 8-án tért vissza Gräfenbergbe, ekkor már feleségével, Lux Annával és két kisfiukkal. A fürdőn 1850 április elejéig maradtak, majd Bécsből hajóval indultak haza. Útközben, április 19-én magas láz tör ki rajta, és április 21-én meghalt.

Wesselényi mintegy hat évet töltött Gräfenbergben, az első négy évben rendkívüli aktivitással vetette bele magát a fürdő és a város életébe. A „szenvedélyes gazda, kertész, lovas, vadász, lövő és vívó” – ahogy egy helyütt magát jellemzi (Ferenczi 1904: 294), nem ültetett ölbe tett kézzel a priznicek, hidegzuhanyok és fürösztések között. Sokoldalú műveltsége, érdeklődése és tenni akarása megérkezése után nem sokkal a gräfenbergi társas élet egyik központi alakjává avatta, s ha már nem politizálhatott, a fürdő környékének építésén, szépítésén, a társasági élet felvirágoztatásán fáradozott. Kaszinót szervezett, vívótermet alakított ki lakásán, angolkertet létesített a városközpont közelében, vízvezetékét és közutakat harcolt ki a város számára, sétautat létesített a fürdő és a város között, részvényes alapon uszodát építtetett, valamint emlékművet állíttatott a magyarok nevében Priessnitz és a vízkúra előtt tisztelegve.

Naplójának feljegyzései szerint az energiával teli báró fáradhatatlanul haladt előre a szervezés, építtetés terén. A sort a Casino megszervezésével kell kezdenünk. A báró naplójegyzetei általában egyszavas, vagy csonka mondatok, ebben az esetben például: „Casinora ülés”. A bejegyzés 1839. május 5-én, tehát megérkezése után pár héttel szerepel először a naplóban. Hogy kik gyűltek össze ekkor, és a fürdőnek pontosan melyik épületét, termét választhatták üléseik színhelyévé, egyelőre nem tudjuk. Az alakuló gyűlés Wesselényi szállásán, Freiwaldauban, a főtéren álló Korona Szállóban volt. Rögtön az ezt követő két napon, május 6-án és 7-én is összeültek, itt szavazhatták meg a tagsági díjat, amely a napló szerint ekkor 8 forint volt. Ez a kezdő összeg, amely természetesen egyfajta cenzusként is szolgált csak a „Casinoverein”, vagyis a Casino Egyesület megalakulási díja volt. 1839. július 1-től az összeg már havi 3 forintra rúgott, a tagdíjat a hónap első napjaiban kellett befizetni (Krause 1999: 71). A viszonylag magasan megszabott összeg csak a legtehetősebbeknek engedte meg, hogy az egyesület tagjai lehessenek. Mocsáry Lajos Regulához írott egyik leveléből kiderül,

hogy 1847 novemberében a taglétszám elérte az ötvenet.¹⁷ Júliusban itt terjeszti elő Wesselényi a kutak és az emlékmű felállítását irányzó ötleteit, és itt szavazhatták meg a befizetendő összegeket is. A Casino tehát nem csak az újságolvasás, szivarozgatás, elegáns kártyapartik helyét és az előkelő társaság különvonalását jelentette.

A Casino megszervezése után kerülhetett sor Wesselényi többi tervének megvalósítására. 1839 júliusában javaslatot tesz az újonnan alakult társaság előtt, hogy a Gräfenbergben tartózkodó magyarok állítsanak emlékművet Priessnitznek (Trócsányi 1965. 450). Ötlete támogatásra talált, így azon melegében „Emlékműállító Egyletet” hoznak létre, a választmánynak Wesselényi lesz az egyik legfontosabb tagja. A báró fejében ekkor már kész tervek lehetnek az emlékszoborról, hiszen sétéi során az emlékmű pontos helyét is kiválasztotta. „Többen azon szikla nézésére mentünk, hová azon emlék tételét javalltam, melyet a most itt lévő magyarok akarnak felállítani” – olvashatjuk naplójában 1839. július 15-i keltezéssel. Az ércoroszlán – mivel ezt az alakot kapta a Priessnitznek tisztelgő emlékmű –, a gyógyépület közeléből induló, mintegy másfél kilométer hosszú, ellipszis alakú promenád túlsó oldalára került, éppen egy kényelmes sétányira a fürdőépületektől, ráadásul gyönyörű kilátással a völgyben fekvő városra.¹⁸

A domb tetején kiépült fürdőt és a várost összekötő sétány közelében volt a Wesselényi alapította közkert. A kert alapját képező telket 1839-ben vásárolta meg a várostól.¹⁹ A telek a Staäe folyócska mentén, a Wasser Gasse-n (ma Vodní ulice, illetve ulice Otakara Bæziny) volt. A naplóba bejegyzett költségek között 1839 októberében szerepel egy kertésznek kifizetett, 2 forintnyi összeg, ami arról tanúskodik, hogy a kertrendezési munkálatok már ez év késő nyarán, kora őszén elkezdődhettek. A kertről, pontos méretéről, kinézetéről sajnos igen csekély információk állnak rendelkezésünkre. A Wesselényi-kert a fürdőkön e korban elmaradhatatlan angolkertek mintájára épült ki. A báró a kert folyóparti, kopárabb részen facsemetéket ültetett 1840 elején. A napló kertre vonatkozó egyszavas bejegyzései néha nehezen értelmezhetőek. 1840 után általában csak annyi szerepel, hogy „Kert”, néha kiderül, hogy az egész délutánját itt töltötte, levelet írt, olvasgatott, vagy botanikai érdeklődésének hódolt. Tompánál is olvashatunk néhány szót a parkról: „A vasoroszlán irányában van a Wesselényi kert az aljban, emlékezetes hely minden becsületes magyarnak, hol a nagy hazafi gyakran üldögélt a fák hűs árnya alatt. Itt is oroszlán szájából ömlik a víz”.²⁰ A parkot végül az 1903-as árvíz semmisítette meg (Mazura – Latner 1999: 40).

Wesselényi helyi létesítményei közül a város szempontjából legfontosabb a freiwaldaui vízvezeték kiépítése lett, amelyben a báró kezdeményező készségének, ötleteinek és tetterejének szintén kiemelkedő szerepe volt. A báró pár nappal megérkezése után szembesült már a problémával, hogy a Priessnitz gyógymódjának alapját képező ivókúrához elengedhetetlen forrásvíz csak a fenti fürdő területén csörgedezik,

17 Mocsáry Lajos levele Reguly Antalhoz Freiwaldauból, 1847. november 5-én. Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Kézirattár. MS 5983/132.

18 A szobor, mely Ludwig Schwanthaler (1802–1848), neves bajor szobrász alkotása, 1840-re készült el.

19 Egy 1900-as, német nyelvű, Wesselényi gräfenbergi éveiről szóló újságcikk említ részleteket a Wesselényi kertről. Adolf Kettner: Die freiwaldaue Weberstochter und Ungarns Regulus. Schlesischen Zeitung, 1900. július 17. 143–144. (SOKA), Osobní fond Priessnitz – Ripper. Karton 33. [Nikolaus Wesselényi – patient Priessnitz v letech 1839–1850.]

20 Tompa 1848: 2. levél

a városban szállást találóknak így naponta többször kellett megmászniuk a meredek hegyoldalt, ha a terápiát komolyan be akarták tartani. A város eddig megelégedett a Stai és a Bi la folyókból, illetve a kutakból nyert vízzel, saját erőből amúgy sem bírták volna a rendkívüli összeget kívánó vízvezetékrendszert kiépíteni. Erre csak akkor került sor, amikor Wesselényi, a Casino Egyesület előtt javaslatot téve, támogatókra talált, majd a szervezőbizottság élére állt.

A fürdőrendőrségi dokumentumok között található egy jegyzőkönyv, amely az 1840. február 8-i, a freiwaldaui városházán lezajlott ülésről tájékoztat.²¹ Wesselényi Miklós ezen a napon kihallgatáson jelent meg Adolf Raymann polgármester, és a városi tanács előtt, és tolmácsolta nekik a tehetősebb gyógyvendégek döntését a vízvezeték kiépítésének ügyében. A feljegyzés szerint „a Gräfenbergben és Freywaldauban kúráló hölgyek és urak egyetértének abban, hogy saját költséjükre két ivókutat és egy víztározót (díszkutat) ajándékozzanak a város lakóinak. Wesselényi Miklós báró úr felajánlkozott továbbá, hogy nemcsak a vízvezeték kiépítéséhez szükséges pénzt fogja gyűjtéssel előteremteni, hanem a munkálatok irányítását is átveszi.”²² A polgármester természetesen örömmel kapott az alkalmon, belátva, hogy „egy ilyen vízvezeték Freiwaldau város minden lakója számára nagy jótéteményt jelent, a város pedig jelentéktelen bevételei miatt nem lenne képes saját erőből ennek kiépítésére.”²³ Az ajánlat elfogadása után kezdődhetek meg a munkálatok. Wesselényi terve az volt, hogy Gräfenbergből facsöveken vezessék le a forrásvizet, megoldva a tisztavíz problémáját, és a kutak működésének technikai részét is. A magasról érkező vizet ugyanis külön nyomásszabályozó szerkezetek nélkül könnyedén vezethették a város különböző pontjain felállított kutakba. Az így kiépített rendszer ötven évig szolgálta a város lakóit, a később kialakított modern vízvezetékrendszer is erre épült (Krause 1999: 68).

Egy 1840. március 22-én kelt beszámolóból és a csatolt akvarell mellékletből kiderül, hogy három kút felállítását tervezték. A város főterének egyik oldalán egy „kő bazént”, a tér másik oldalán, a polgármester lakása és a tanácsház között egy ivókutat, és Nassau hercegének lakása előtt egy másik ivókutat, mindhármat setzdorferi márványból. A nagyszabású tervek megvalósításához a dokumentum szerint 1984 forint 28 krajcár kellett volna. Ezt a hatalmas összeget a város nem volt képes előteremteni, így azt adományozásokból, felajánlásokból kellett összegyűjteni. Wesselényi élen járt az adakozásban, sokszor még hitelezett is a vízvezeték ötletét pártoló, ámde pénz szűkében lévő, vagy esetleg jelen nem lévő ismerősei számára. 1840. augusztus 15-én 100 forintot ajánl fel a „víz vonalra”, Kollonich nevében 150 forintot, Bánffy Albert helyett 50 forintot. „Báró Wesselényi különös fáradozásai révén adományokból már több mint 1500 forint összegyűlt. Az itteni polgárok körében is volt állítólag gyűjtés, önkéntes adományok is akadtak e cél megvalósítása érdekében.” – tájékoztatja a guberniumot a fürdőrendőrség.²⁴

A főtéri kutakat érintő nagyszabású építkezések 1840 szeptemberére befejeződtek. A járási hivatal számára tájékoztatás készült az ünnepségről és a további teendőkről:

21 SAO, Fond LPI., inv. è. 77. (Jednání o zavedení vodovodu ve Frývaldove 1840.), è.k. 8., No. 207.

22 Uo. SAO, Fond LPI., inv. è. 77. (Jednání o zavedení vodovodu ve Frývaldove 1840.), è.k. 8., No. 207.

23 Uo. SAO, Fond LPI., inv. è. 77. (Jednání o zavedení vodovodu ve Frývaldove 1840.), è.k. 8., No. 207.

24 SAO, Fond LPI., inv. è. 77., k. 8., No. 185.

Folyó év szeptember hónapban báró Wesselényi Miklós az elkészült szökőkutakba és vízvezetékbe első ízben eresztett vizet, erre az eseményre sok gyógyvendéggel együtt megjelent ő is, hozzájuk csatlakozott az alázatosan aláírott jogi képviselő és több tanácsstag, valamint tekintélyes polgárok közöttük Adolf Raymann textilgyáros fekete öltönyben. Freiwaldaun város gyógyvendégei nevében különösen Wesselényi Miklósnak nyilvánítottak ki magas elismerést és hálát, akinek a vízvezetékét köszönhetette a város. Ami pedig a nevezett vízvezeték fenntartását illeti, Wesselényi Miklós szóban és részben írásban is ígéretet tett, hogy a fürdővendégek ennek fenntartására a szükséges adományokat meg fogják adni – ami eddig még nem történt meg – de a vízvezetékszekrényeket megóvándó egy kis házikóval kívánják körülvenni, úgyhogy az alulírott magisztrátus szükségesnek látta, hogy saját, vagyis a város erejéből készíttesse el a vízvezetékszekrények beborítását, és teljes mértékben gondoskodjon a berendezés fenntartásáról.²⁵

A közkert, a vízvezeték, az emlékműállítás mellett 1839 júliusában Wesselényi uszodaépítésbe fogott, az erre alkalmas területet a Freiwaldaun szomszédságában fekvő Böhmischdorfban találta meg. A Freiwaldaun keresztül folyó Staße és Bi la a város határában találkozik össze, és a víz mint Bi la folyó folytatja útját a kiszélesedő mederben Böhmischdorf felé. A folyócska vízbőségét a gyakori esők biztosítják, valószínűleg ezt a lehetőséget kívánta kihasználni Wesselényi, amikor az „úszótó” ötlete megszületett a fejében. Ez év július 16-án boldogan jegyzi fel naplójában, hogy az úszóhely készítésére sikerült részvényeseket szereznie. 19-én pedig már az „úszó helyen dolgozókkal”, a „tó ásóval”, 20-án pedig egy ácsmesterrel tárgyal. Az uszodára szintén jócskán kellett áldoznia jövedelméből.

Freiwaldaun városa rengeteget köszönhetett Wesselényi Miklósnak. A báró ötleteivel, energikus fellépésével, szervezőtehetségével, és nem utolsósorban anyagi segítségével annyi új létesítményt adott a városnak pár év alatt, amennyit az önerőből, talán, ha néhány évtized alatt tudott volna létrehozni. A szórakozás új lehetőségei, a higiénés viszonyok javulása, a társadalmi élet felpettedése jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Priessnitz vízgyógyintézete elegáns, világhírű fürdővé válhatott. Talán Wesselényinek, a város jótevőjének tisztelegve keresztelték a város főterén álló vendéglőt Gasthaus zu Ungar, vagyis a „Vendéglő a Magyarhoz” névre ezzel is gyarapítva a sziléziai fürdő magyar vonatkozású emlékeinek a számát.

Gräfenberg híre alapítójának halála idején tetőzött (1851). A század második felében Vinzenz Priessnitz személyes vonzereje hiányzott, másrészt kiderült, hogy a hidegvízgyógymódok nem kötődnek sem forrásvízhez, sem az éghajlathoz, tehát kellő fölszereltség esetén mindenütt alkalmazhatók. Hidegvizes gyógyintézetet minden minősített monarchia-beli fürdőhelyen létesítettek, és sorra jelentek meg s vízgyógyászzal foglalkozó könyvek. Gräfenberg így fokozatosan veszített jelentőségéből, hírneve elhalványult a nyugat-csehországi fürdőké mögött.

FORRÁSOK

Bisztray Gyula 1962: *Tompa levelezése* I. Budapest

Oltványi Ambrus (szerk.) 1975: *Jókai levelezése 1860–1875*. Budapest

Tompa Mihály 1848: *Gräfenbergi levelek*. Kézirat. (Státní okresní archiv Jeseník [SOKA]). Osobní fond Priessnitz-Ripper)

Státní archiv v Opavi, Fond Lázeňská Policejní Inspekce (LPI) Frývaldov.

Státní okresní archiv Jeseník, Kurlisty 1839–1853.

Báró Wesselényi Miklós naplója 1814–1843-ból. (MOL, Mikrofilmtár)

Báró Wesselényi Miklós kiadási könyve az 1839–1843-as évekre (Wesselényi Miklós iratai és levelei különböző családi levéltárakban 1823–1850., MOL, Mikrofilmtár)

Magyar Tudományos Akadémia, Mocsáry Lajos levelei.

Magyar Tudományos Akadémia, Reguly Antal levelei.

Kettner, Adolf: Die freiwaldauer Weberstochter und Ungarns Regulus. *Schlesischen Zeitung*, 1900. 07. 17. 143–144. (SOKA), Osobní fond Priessnitz – Ripper. Karton è. 33. (Nikolaus Wesselényi – pacient Priessnitze v letech 1839–1850.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bencze József 1959: A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről, gőzölésről. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 12. 5–46.

Ferenczi Zoltán 1904: Báró Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenchez. *Történelmi Tár*

Hofmeister, Miroslav MUDr. 1958: *Vinzenz Priessnitz vodní doktor na Graefenbergu*. Olomouc

Kapper, Emmanuel 1871: *První vodoléčivý ústav Gräfenberku a jeho okolí lázeňským hostům a turistům*. Praha

Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest

Krause, Gustav 1999: Vinzenz Priessnitz a hospodářský rozvoj Frývaldova a Gräfenberku v letech 1848–1938. *Vinzenz Priessnitz (1799–1851) almanach k 200. výročí narození*. Jeseník

Márkosfalvi Barabás Miklós önéletrajza 1944: Kolozsvár

Mazura, Vít zslav – Latner, Jaromir 1999: *Průvodce po ěechách, Moravi a Slezsku. Lázní Jeseník. Prameny a pomníky*. Praha

Munde, Karl 1838: *A Graefenbergi vizgyógyintézet és Priesznitz gyógy mód körülményes leírása mind azon betegek számára, kik Graefenbergre menni, a vagy a gyógyítást otthon végbe vinni szándékoznak*. Kolozsvár

Tinzová, Bohumila 1999: Archivní materiály k osobí Vincenze Priessnitze a k vývoji lázní Gräfenberku ve Státním okresním archívu Jeseník. *Vinzenz Priessnitz (1799–1851) almanach k 200. výročí narození*. Jeseník

Trócsányi Zsolt 1965: *Wesselényi Miklós*. Budapest

František Kolář

A Slavia és a Sparta „kibékíthetetlen” rivalizálása*

Fejezet a cseh labdarúgás történetéből

„A Sparta és a Slavia közötti versengés annyira egyértelműnek tűnt már a csapatok létrejötte előtt, mint az, hogy a földgömb is két részből áll: szárazföldből és vízből. Szinte úgy tűnik, hogy kezdetben létezett a versengés, s csak később alakult meg hozzá a két klub, ugyanis senki sem tudja, hogy mikortól váltak a cseh sportolók a Sparta illetve a Slavia sportolóivá.”¹

MI A FUTBALL?

„Igen, az a zöld pázsit az... Tizenegy harcos áll szemben tizenegy daliával. Egyik hullám a másikat éri. Először ezek vezetnek, utána amazok nyernek... Ó, te zöld pázsit! Ilyennek láttalak álmaimban!” – kiáltotta óvatlanul Sádlo úr, a Sparta rajongója, amikor életében először látott futballt. Karel Poláček az ő közvetítésével juttatta kifejezésre a „Mu•i v offsidu” című írásában mindazt a mámort, örömet és szépséget, amelyet ez a játék nyújt több millió embernek szerte a világon.²

A labdarúgás első szabályai Csehországban 1890-ben jelentek meg a *Sokol* folyóirat hasábjain, amely azzal ajánlotta a szokol egyesületek figyelmébe a labdarúgást, hogy „ez az angol eredetű játék sok-sok olyan mozgáselemet tartalmaz, amely gyakorlóinak gyorsaságát és kitartását fejleszti, s ha nyári sportok közé fölvennénk, valószínűleg mindenhol jó fogadtatásra lelne, mivel a leghatásosabb izomerősítő sportok közé tartozik”.³ 1892 áprilisában Oskar La•novský a *Cyklista* című folyóiratban megjelent cikkében úgy jellemezte a futballt, mint amely fejleszti a test fürgeségét és rugalmasságát.⁴

* František Kolář „Nesmiatelná” rivalita Slavie a Sparty (Kapitola z počátků českého fotbalu). In: Jindřich Dejmeš – Josef Hanzal (uspořádal) *České země a Československo v Evropě XIX. A XX. století. Sborník prací k 65. narozeninám prof. dr. Roberta Kvačky*. Praha, 1997. 165–190.

1 Scheinost 1940: 30. E tanulmány azt a célt tűzte ki magának, hogy választ adjon az alábbi kérdésekre: „hogyan és mikor történt” – honnan eredt és milyen formában jelent meg a rivalizálás a cseh labdarúgás történetének két legnagyobb és leghíresebb klubja, az „örök” [vi ená] Slavia és a „vas” [•elezná] Sparta között. A tanulmány a labdarúgás csehországi megjelenésétől a két klub kialakulásáig, vagyis a 19. század 90-es éveitől az első világháborúig tartó időszakot öleli föl.

2 Poláček 1996: 246. Az 1930-as év folyamán Poláček a szöveg nagy részét publikálta a *Dobry Den* és a *České Slovo* vicclapokban; 1931 januárjában František Borový könyvkiadó az alábbi megjegyzéssel adta ki prózáját: „sportszerű, öntudatos közönségnek, amely azért siet ki a zöld pázsitra, hogy részt vehessen a Letná-i (prágai városrész – a Ford.) mérkőzéseken, láthassa a helyi riválisok izgalmas csatáját; a fegyelmetett nézőközönségnek, amely – szem előtt tartva saját jó hírnevét – nem uszítja fanatikus módon a csapatot, s nem kiabál be a játékosoknak”.

3 *Sokol*, 1890: 120–121. Az új sport cseh elnevezését B. P. szerző az utókorra bízta.

4 „A korábban bemutatott gyakorlatokhoz tartozik a labdajátékok elrendezése is, amelyek mozgásba hozzák a testet, s érdekes módon a lelket is tevékenységre serkentik. Végül nálunk, Ausztriában is

Az 1895-ös kiadású, nagy jelentőségű cseh enciklopédia, az *Ottův slovník naučný* (1895) F és G kezdőbetűs címszavakat felőlelő kötete a cseh „fotbal” szót még egyáltalán nem jelölte. A futball csak hat évvel később, 1901-ben jelent meg a labda [míe] címszónál: „nálunk a legújabb korban nagy népszerűsége tette szert a labdarúgás (football) nevű játék, melynek neve onnan származik, hogy játék közben a nagyméretű, felfújott, bőrből készült labdát lábbal rúgják” (*Ottův slovník naučný* 1895: 252). A tömör meghatározást a játék részletes leírása követte, amiből az olvasó pontos képet kap a labdarúgásról.⁵ A legújabb cseh enciklopédia, a *Malá československá* tömören csupán annyit állapít meg, hogy a futball „olyan kollektív sport, labdajáték, amelyben a labdát rúgással kell az ellenfél kapujába juttatni” (1985: 483).

A labdarúgás gyökereit a régmúltban, az antikvitásban és a középkorban keresték és keresik ma is.⁶ Mégis úgy gondolom, Karel Petrúnak volt igaza, amikor a mai napig alapmunkának számító *Di jiny československé kopané*, 1946-os kiadású könyvében azt állította, hogy a mai labdarúgás a 19. század találmánya (Petrů 1946: 29).

A modern futball bölcsője a 19. század 30-as és 40-es éveiben az angol Rugby, valamint Eton középiskola volt. Innen terjedt el a kettős fogalom: rugby és soccer, attól függően, hogy a játékban szabad-e kézzel érinteni a labdát vagy sem. A 19. század közepétől az *etoni soccer* tömegesen terjedt a brit ipari munkásság körében, s a krikett mintájára professzionális futball klubok jöttek létre. Hamarosan felmerült annak a szükségessége, hogy szabályozzák az új sportágat, mindenekelőtt összegezni kellett a játékszabályokat. Így 1863. október 26-án Londonban megalakult a Football Association, amely azonnal jóváhagyta és érvényesnek nyilvánította a Cambridge-i egyetemen kidolgozott játékszabályokat. Ezek a szabályok 1882-től az International Board felügyelete alatt fejlődtek tovább, attól függően, ahogyan azt a játék változásai megkívánták. Ez a szervezet Anglia, Skócia, Wales és Írország szövetségeinek képviselőiből állt (a 20. században

elismerte az oktatásiügyi miniszter, hogy államunkban csökken a tehetség, a fiatalok testi fürgesége és rugalmassága, s elrendelte, hogy minél nagyobb gondot fordítsanak a mozgásra, természetjárásra, s a labdajátékokra, mint pl. a tenisz, futball, tollaslabda, stb.” (*Cyklista*, 1892. 04. 15.)

5 „Ebben a játékban az egymással mérkőző két csapat az alábbi módon helyezkedik el: mindkét csapat tizenegy játékosból áll, közülük az első öt a csatár (forwards), e játékosok feladata kirúgáskor megszerezni a labdát és támadást vezetve azt az ellenfél kapujába juttatni (goal). A másik fél csatárainak ugyanaz a célja a túloldalon található kapu irányába; igyekeznek visszaverni a csatárok támadását, feladatuk, hogy megszerezzék a labdát, s az ellenfél térfelére juttassák. A csatárok mögött található három játékos a fedezetsor (halfbacks), akik a csatárok támadását segítik elő, s amikor az ellenfél csatárai az első sort áttörik, megerősítik saját soraikat, s ha nem bírják tartani, akkor kialakítják a saját kapujuk első védősorát. Távolságban áll a két hátvéd (backs). Ők a kaput védik, feladatuk, hogy megakadályozzák a kapu közvetlen támadását, s hogy fedezzék a kapust (goalkeeper, goalman), akinek főleg a kapuban vagy annak közvetlen közelében kell készenlétben tartózkodnia, hogy elhárítsa a kapura lőtt labdát. Amikor a játék elkezdődik, a labdát a pálya közepéről elrúgják, a csatárok megszerzik a labdát, s amennyire lehetséges, az ellenfelet kikerülve a pályán átlósan ide-oda mozogva, majd hosszában előre haladnak vele, mint a széllel szemben úszó csónak. Ez a fajta haladás, s az alacsonyban történő, szükség-től függően rövidebb vagy hosszabb labdaadogatás a kombinálás, s ha ezt jól begyakorolják és végrehajtják, akkor játékok eredményes lesz. Minden játékosnak folyamatosan figyelnie kell arra, hogy hol van a játékostársa, s a labdát nemcsak a kapu felé kell rúgni, hanem passzolni kell annak a játékostársnak, aki előnyösebb helyzetben van, hogy az a labdát egy még előbb elhelyezkedő játékosnak át tudja adni, s amikor a legnagyobb az esélye annak, hogy a labda a hálóba jut, csak akkor rúgják a labdát közvetlenül a kapuba.” (*Ottův slovník naučný* 1901: 252)

6 Pl. Olivová 1989: 197–206.

csatlakozott a szervezethez négy FIFA [Fédération Internationale de Football Association] tag is). 1880-tól a futballmérkőzéseket pártatlan bírók vezették, 1887-től már sípot használtak, 1890-ben a kapukat hálóval látták el, s egy évvel később bevezették a büntetőrúgást. A Football Association hamar megkezdte a labdarúgó bajnokságok szervezését, 1871-től kezdték játszani az Angol Kupa selejtező mérkőzéseket, s 1889-ben Angliában először játszottak bajnoki pontokért. Angol és brit mintára terjedt el a labdarúgás az európai kontinensen, s innen tovább, szerte a világban.

A LABDARÚGÁS CSEHORSZÁGBAN

A labdarúgás 1885 környékén jutott el Csehországba. Persze, az már soha nem fog kiderülni, hogy ki, hol és mikor futballozott először, annak ellenére, hogy erről már a 20. század eleje óta vitatkoznak. A sajtó és az évkönyvek rövid hírei tanúskodnak arról, hogy a labdarúgást ismerték cseh körökben. Például 1885-ben a *Cyklista* arról tudósít, hogy „a Praha Kerékpáros Klub visszaköltözött a Buquoi vár kertjébe, ahol – akárcsak a téli helyiségekben – a kerékpározáson kívül futballal is foglalkoznak”.⁷ 1886 után pedig Roudnice nad Labem gimnáziumában Jan Sommer professzor oltotta be diákjaiba az új játék iránti szeretetet. Több fiatal nemes is kezdett érdeklődni a játék után, mint például a louèeni Erich Thurn-Taxis vagy a pardubicei Artur Klaus. Csehországban először – és jól – a prágai Eis und Ruder Club Regatta játszott futballt. A prágai németeken kívül csehek és angolok is tagjai voltak. Az Etonban tanuló Ludwig Stiasny és Harry Wichelhausen hozták el a klubba a futballt. 1885-ben a klubból kizártak huszonnyolc cseh sportolót, akik létrehozták az International Rowing Club-ot, amely szintén bizonyíthatóan játszott futballt.⁸

Az 1890-es évek elején a futball rajongóinak köre kiszélesedett. Többségük középisiklás volt, főleg a prágai Akademické, Malostranské gimnázium, valamint a Kæmen-cova utcai gimnázium diákjai. Közülük kerültek ki az első híres játékosok, s a cseh labdarúgás több tisztségviselője, mint Karel Hammer és Karel Freja.

A csehországi futball kezdetének hangulatát, a kor jellegét érzékletesen írta le visszaemlékezéseiben a cseh sport úttörője, Josef Rössler-Ořovský:

A fiúk nagy része „feketén” játszott és mivel a tiltott gyümölcs a legédesebb, tódult hozzánk a nép. Minden krajcárt megspóroltak, hogy jusson labdára, cipőre, mezre. Megható volt, ahogy a fiúk a szülőktől kapott egy-két arany »zsebpénzt« a futballra tették félre. Nővérek és önfeláldozó anyák varrták a mezt, a húsz fiúból álló sportkörnek tizenegy pár futballcipője volt, a tartalékosok egyszerű húzós vagy fűzős cipőben játszottak. Minden körnek volt egy vagy több mecénása, akik a legnagyobb szükség esetén segítettek. Az elsősöknek és a másodikosoknak kabát, télikabát vagy téglá volt a kapuja. Később szereztek kis oszlopokból készült, »igazi« kaput, amit közvetlenül a meccs előtt állítottak föl. Amikor pedig a negyedik és nyolcadik oszlopnak körülkerítették a pályát, s voltak karók, zászlók és fehér felfestések, az már maga volt a teljes komfort. Aztán minden csapathoz tartozott egy lelkes férfi, aki hozta a kapukat, felállította, körülcövekelte a pályát, segédkezett, s havonta tizenkét aranyért a klub inasaként tevékenykedett. Munkája sokszor rendfenntartói ügyekre korlátozódott, mivel el kellett távolítani a játékot megzavaró utcakölyköket, stb. (Rössler-Ořovský 1931: 9)

⁷ *Cyklista*, 1885. 05. 15.: 107–109.

⁸ Vö. Svi t devadesáti minut 1976: 18–21, amely nagyrészt Petrù 1931: 43–46-ból merített.

A futball ekkoriban még mindig csak „szórakozásnak” számított a kerékpáros és evezős klubokban, s tevékenységüket csupán kiegészítette. E klubokhoz hasonlóan – még ha csak szórványosan is – a Cseh Szokol Egyesület [Èeská Obec Sokolská] aktivistái körében is támogatásra talált a labdarúgás. Egyikőjük volt Josef Klenka, a Malostranské Gimnázium testnevelő tanára, aki 1892-ben publikálta a labdarúgás játékszabályait a *Kopaná jednoduchá* című művében (Klenka 1892: 84–87). „Hiába üldözték a futballt kakastollas csendőrök, csőszök, veszekedős házfelügyelők, akik összefogtak, hogy kiirtsák ezt a nemes sportot” (Poláček 1996: 117), a labdarúgás terjedt a fiatalok között, s akárcsak Angliában, Csehországban is korán megalakultak a futballra specializálódott klubok. Kezdetben kiváltságos helyet foglalt el közöttük a Slavia, tíz évvel később pedig a Sparta.

A SLAVIA MEGALAKULÁSA

1889 augusztusában hivatalosan feloszlatták a 19. század második felének legjelentősebb és legtekintélyesebb cseh egyetemi szervezetét, az Akadémiai Olvasó Szövetséget [Akademický Ètenáský Spolek]. A hallgatók azonban nem estek kétségbe, hanem elhatározták, hogy szövetkezésük megmentéséhez felhasználnak „más működő szövetséget, amely jellegében megegyezik a miénkkel”. A választás a Slavia Irodalmi és Retorikai Szövetségre esett [Literární a Øeènický Spolek], amely 1869 óta arra törekedett, hogy a cseh egyetemisták körében fejlessze a szláv öntudatot, terjessze a szláv nyelvek és kultúra ismeretét. A szövetség nem tudta maradéktalanul megvalósítani céljait, s szélesebb ismertségre csak akkor tett szert a cseh társadalomban, amikor új, dinamikus egyetemi vezetők álltak az élére. Természetesen nemcsak egyetemisták érdeklődtek a Szövetség iránt, hanem a legfelső cseh, sőt bécsi politikai körök is. Főleg ez utóbbiaknak nem tetszett a Slavia tevékenysége, s 1894 októberében az Omladina mozgalom pere után hivatalosan feloszlatták (Pernes 1988).

A Slavia politikai és oktatói tevékenysége mellett a sportban, főleg a labdarúgásban betöltött szerepével vált a cseh történelem részévé. A szövetség 1892 őszétől kezdett el foglalkozni sporttal, egyetemisták, főleg orvostanhallgatók hatására, akik megszerették az akkor divatos kerékpározást, s elhatározták, hogy saját sportklubot fognak alakítani. A klub „lelke”, Jaroslav Hausmann konzultált a terveket illetően az egyetemi mozgalom vezető tisztségviselőjével, Antonín Cí•ekkel. Ő pedig a Slavia Irodalmi és Retorikai Szövetség nagygyűlésén 1892. november 2-án ajánlatot tett egy kerékpáros szakosztály megszervezésére, amely összetartaná a sportoló cseh egyetemistákat. Többen tiltakoztak a szakosztály megszervezése ellen, mivel nem láttak összefüggést a szövetség sporttevékenysége és irodalmi tevékenysége között, Cí•ek a szakosztály megalakulását ennek ellenére érvényesnek tekintette. Ezen a napon létrejött a Slavia Akadémiai Kerékpáros Szakosztály [Akademický Cyklistický Odbor Slavia], amit vagy ACOS-ként rövidítettek vagy „Kis Slavia” [Malá Slavia] néven emlegettek. A szakosztály vezetésére Václav Kubr orvost kérték fel, titkára Jaroslav Hausmann lett.

A Slavia Szövetség 1894. október 14-i hivatalos feloszlatása után formálisan megszűnt az ACOS is.⁹ Hausmann – aki már 1894 tavasza óta önállósítani akarta a kerékpáros szakosztályt – ezután kezébe vette az ügyet. 1895 tavaszán a hatóságoktól megszerezte az alapszabályok harmadik verzióját, és 1895. május 31-én megalapította a Slavia Sport Klubot [Sportovní Klub Slavia], „a sportoló cseh diákság központját, s az éppen engedélyezett alapszabályok alapján az SKS nemcsak kerékpározással foglalkozhat, hanem korcsolyázással, síeléssel, evezéssel, futballal, tenisszel, krikettel, vívással, ökölvívással, s minden sportággal”.¹⁰ A Slavia élére Karel Ankr és Jaroslav Hausmann álltak. A klub fő irányvonala továbbra is a kerékpározás maradt, az iránta való érdeklődés egyáltalán nem csökkent. Hausmann (1902: 231–236) így emlékezik: „Az új sportok egyre nagyobb tért hódítottak maguknak. A Stiasny által a Regattában elindított labdarúgás főleg a középiskolás diákok körében volt népszerű. A Královská Louka hemzsegett a különböző gimnáziumok csapatától. A Slavia is elkezdett foglalkozni a labdarúgással, de meglehetősen laikus módon.” Ez 1895 őszén történt. Hamarosan sikerült az Akademické Gimnáziumból a Slavia soraiba áthozni Karel Hammert, a Malostránské Gimnáziumból Karel Freja-t, a Kaemencova utcai gimnáziumból pedig Miroslav Horáčeket és Antonín Presslert.¹¹ Az 1896. január 21-i nagygyűlésen a futball a klub sporttevékenységének szakterületévé vált (Petrù 1946: 80).

A SPARTA LÉTREJÖTTE

A 19. század hatvanas éveinek végétől Csehországban az evezés jelentette a sportot, a hetvenes évek elején csatlakozott hozzá a kerékpározás is. 1888 májusában a Praha Kerékpáros Klub [Klub Velocipedistů Praha] szervezte az első könnyűatlétikai versenyt Csehországban. A harmadik verseny 1890 augusztusában zajlott, s hamarosan – augusztus 31-én – atléták és az atlétikát támogató személyek kis csoportja elhatározta, hogy alapít egy olyan klubot, amelynek fő tevékenysége nem a kerékpározás és az evezés lesz, hanem az atlétika, s olyan új sportágak, mint a korcsolyázás és az úszás. Az új egyesület az 1891. június 25-i nagygyűlésen alakult meg Athletic Club Praha néven. Habár vezetője Albert Hoyer evezős lett, a klub profilját főleg Otakar Krajčák, Oskar La•novský, a Josef és Karel Maleček testvérpár, František Malý, Bohumil és Jaroslav Potůček testvérpár személyisége határozta meg (Pospíchal 1989: 3–38).

Rövidesen nézeteltérés támadt köztük, aminek következtében 1893. november 16-án a tagok egy része kivált,¹² és létrehozott egy új klubot Athletic Club Královské Vinohrady néven. 1894 márciusában csatlakoztak a klubhoz a Rudl testvérek, több barátjukkal, például a Peták testvérpárral együtt. Rögtön a feje tetejére állították a klub működését, s az atlétika mellett a labdarúgás került meghatározó pozícióba. Max Švagrovský a

⁹ *Sportovní Obzor*, 1894. 11. 15.

¹⁰ *Sportovní Obzor*, 1895. 06. 01.

¹¹ Karel Freja vezetésével 1895. november 24-én zajlott a Slavia első futballedzése a Královská Louka-n (Poločas 1976).

¹² Például La•novský, a Maleček testvérpár, Malý, Potůček, s csatlakoztak hozzájuk a Körber testvérek, valamint az első cseh sportújságíró és sportszerkereskedő, Max Švagrovský. Róla bővebben: Pacina 1986: 164–189.

Sportovní Obzor folyóiratban már májusban arról számolhatott be, hogy „a Král. Vinohrady-i ěeský Athletic Clubban idén megkezdtek a rendszeres futballgyakorlatokat, s remélem, hogy mérvadónak tekinthetjük a megújult klub eddigi eredményeit, és a cseh közönségnek valamelyik versenyen hamarosan alkalma nyílik megismerni ezeket a sikeres focistákat, akik a cseh sport jó hírnevét bizonyára megőrzik”.¹³ A híres prágai klub kialakulásának utolsó mozzanata az 1894. augusztus 9-i rendkívüli nagygyűlés volt, amelyen – egyszerű névváltoztatással – létrejött az Athletic Club Sparta. Elnöke Max Švagrovský lett, a futballcsapat edzőjének és egyben csapatkapitányának Václav Rudl-t választották. A Sparta elnöke nem értett egyet azzal, hogy a klub kizárólag labdarúgással foglalkozzon, s a kor szokásainak megfelelően általános sportklubot akart létrehozni. Ezért 1895 tavaszán a *Sportovní Obzor* hasábjain az alábbi felhívást tette közzé: „Az Athletic Club K. V. (Sparta) az alábbi rendezvényeket szervezi a gyakorlótéren: minden fajta angol labdajáték, pl. tenisz, krikett, tollaslabda, hoki, futball, stb., kerékpározás, s mindenfajta atlétikai torna, futás, gyaloglás, súlyemelés, súlylökés, stb. A tornát a nagy tapasztalattal rendelkező tagtárs, az angol sportember és versenyző, S. C. Buckley vezeti. Minden fajta tornának saját köre lesz a klubban, amelybe – az Athletic Club K. V. Sparta alapszabályaiban foglaltaknak megfelelően – minden úr és hölgy díjmentesen beléphet”.¹⁴ Kezdeményezése mégis süket fülekre talált, a sportolás iránti érdeklődés – a futballtól eltekintve – elenyésző volt. Ezért 1895 júniusában Švagrovský lemondott posztjáról. A Sparta új elnökének František Sallert választották meg, a bizottságba pedig beválasztották az egyre nagyobb befolyással rendelkező tisztviselőt, Václav Rudl barátját, Jiří Guth-ot.¹⁵ A Sparta fő profiljává a labdarúgás vált, így a kezdeti nehézségek után ebben a sportágban érhetett el a klub legnagyobb sikereit.

ELŐSZÖR MEGY PONTRA A JÁTÉK

Mivel egyre több futballcsapat jött létre, az egyes mérkőzéseken aratott győzelem már nem adott megnyugtató választ a sport alapkérdésére: ki a legjobb? Az első, aki meg akarta válaszolni ezt a kérdést, s 1894–1895 fordulóján az első cseh futballtalálkozót meg akarta rendezni, Max Švagrovský, a Sparta elnöke volt. A *Sportovní Obzor* hasábjain közzétett egy felhívást, amely akaratlanul is elárulta roudnicei származását:

Javaslom, hogy azok a cseh labdarúgók, akik Prágában eddig külön játszottak vagy nyilvános mérkőzésen még nem vettek részt, beszéljenek meg, szervezzenek meg egy ilyen mérkőzést. A Královská Louka ennek a célnak tökéletesen megfelel. Talán a Český Athletic Club Roudnický ösztönözni tudná a prágai labdarúgókat, hogy vegyenek részt a meccsen, hiszen csak ilyen módon lehet népszerűsíteni ezt az egészséges sportot cseh körökben. A nevezéseket kérjük a szerkesztőségnek leadni, amely szívesen közbenjár ez ügyben. Remélem, hogy a tél folyamán fel tud készülni az Athl. Klub Vinohradský, a Český Athl. Klub Roudnický, a prágai és a roudnicei Szokol Tornaegylet és a louèeni Sport Egyesület és a többiek.¹⁶

¹³ *Sportovní Obzor*, 1894. 05. 15.

¹⁴ *Sportovní Obzor*, 1895. 04. 20.

¹⁵ *Sportovní Obzor*, 1895. 07. 12. 1894 júniusában Guth és Rudl barátságának köszönhetően támogathatta a Sparta (az akkor még AC Královské Vinohrady), a Cseh Szokol Egyesülettel közösen – legalább jelképesen – az újkori olimpiai mozgalom létrejöttét. (*Sokol*, 1894: 266)

¹⁶ *Sportovní Obzor*, 1895. 01. 04.

A felhívásra azonban senki sem reagált, a *Sportovní Obzor* szerkesztősége egy jelentkezést sem kapott. A „versenyt” csak Josef Rössler-Ořovskýnak sikerült megszerveznie, aki „külföldi bolyongásból” 1895 őszén tért vissza Prágába.

Josef Rössler (1869–1933), a Jindřášká utcai drogéria tulajdonosának fia, akit a sportvilágban Josef Ořovský néven ismertek, már gimnazista korában testileg és lelkiileg egyaránt a sport hatása alá került. Úszott, korcsolyázott, evezett, vonzották az ismeretlen sportok, amelyekkel honfitársait is megismertette. Ő tette népszerűvé a jachtozást, a teniszt, a sélést,¹⁷ ő hozott először kenut Csehországba. Apja nem nézte jó szemmel fia kedvteléseit, ezért érettségi után Párizsba és Londonba küldte, hogy gyógyszerészeti és orvosi szakterületen képezze magát. A fia egy újabb sportág, a futball szeretetével tért haza. A Brit-szigetetről nemcsak a már kész játékszabályokat hozta el Csehországba,¹⁸ hanem futballmérkőzéseken szerzett tapasztalatait is. Így nagymértékben hozzájárult a cseh labdarúgás fejlődéséhez.¹⁹

A Ěeský Sculling Cercle élén²⁰ 1896 januárjában Josef Rössler meghirdette a „labdarúgó csapatok nemzetközi viadalát”.²¹ A meghívott csapatok többsége viszont elutasította, hogy selejtezőt játsszon, s így a jelentkezések lezárásának napján, március 15-én, Rössler asztalán mindössze négy név szerepelt: AC Praha, SK Slavia, AC Sparta és a Ěeský Footballistický Krou•ek Kickers, amely az Akademické Gimnáziumot takarta. A kevés jelentkezőre való tekintettel Rössler megváltoztatta a játék feltételeit: nem kupamérkőzéseket fognak játszani, hanem mindenki játszani fog mindenkivel, s az a csapat nyer, amelyik a legtöbb pontot gyűjti össze. Ez volt az első kezdeményezés a cseh labdarúgó liga megszervezésére.

A cseh sporttörténet első, pontokért játszott mérkőzését már a következő vasárnap, 1896. március 22-én lejátszották. A smíchovi Královská Louka-n a ĚFK Kickers ellenfele az AC Praha volt. A korabeli sajtó tömören ugyan beszámolt a mérkőzésről:

17 1887. január 5-én Prágában a rendkívül nagy havat kihasználva Josef Rössler, testvérével együtt lesiklott a Vencel téren. Ez volt az első hivatalosan feljegyzett sélés Csehországban.

18 1897-ben Frejával, Hammerrel, Hingsttel, Rudllal közösen kiadta az Angol Labdarúgó Szövetség játékszabályainak első engedélyezett fordítását (Pravidla hry kopaný míč, foot-ball. Praha, 1897.)

19 Josef Rössler tevékenysége a 19. század végi cseh sportban jelentős és sokrétű volt (Ěeský Ski-Klub, Ěeský Yacht-Klub, Ěeská Atletická Amatérská Unie), tevékenykedett a cseh olimpiai mozgalom szervezésében (1899–1900-ban alapító tagja volt a Cseh Olimpiai Bizottságnak [Ěeský Olympijský Výbor], 1908-tól 1929-ig a ĚOV [később ĚSOV] főtitkára volt)

20 Josef és Karel Rössler a cseh nemesség és a prágai burzsoázia sport iránt érdeklődő tagjait a Ěeský Sculling Cercle-ben tömörítette szövetségbe. Kedvtelésből eveztek, de inkább a „cseh sportot önkéntesen támogató magáncsoport”-ként léptek fel. Az 1896. februári és márciusi röpcédulák alapján a Ěeský Sculling Cercle az 1895-ös év folyamán megrendezte a szkiff-versenyzők tavaszi nagydíját, finanszírozta az evezős Gustav Langhans utazását az ostendei Európa Bajnokságra, a Sparta atlétikai versenyére díjat adományozott, támogatta a Ěeský Ski-Klub síversenyeit és az egyetemi labdarúgást (Roessler-Ořovský 1931: 20).

21 A kiadott indítvány második paragrafusa tartalmazta a létező cseh futballcsapatok listáját is: „A második nemzeti viadal minden cseh amatőr csapat (legyen az klub, kör, egyetemi csapat) előtt nyitva áll. A kiket ismerünk: A.C. Praha, A.C. Sparta, A.C. Plzeň, A.C. Karlín, E.A.C. Roudnice, A.C. Slavia, Krou•ek Kámenecský, Krou•ek Akad. gymnasia, Krou•ek Malostranský. Az általunk eddig ismeretlen körök vagy egyesületek is versenyezhetnek.” (Roessler-Ořovský 1931: 16)

„Gyönyörű idő, elkeseredett harc. Kevés összjáték, labda a Praha-nál. Sok a néző.”²² – de az azt meg sem említette, hogy a mérkőzést nem játszották végig.²³

A botrányok végigkísérték az első cseh labdarúgó bajnokságot. A legjelentősebb és leghíresebb botrány egy héttel később, a Slavia és a Sparta játékosainak első találkozásán történt, s mintegy végzetesen meghatározta a két csapat jövőbeni „kibékíthetetlen” rivalizálását. A botrány okozója ráadásul a testileg-lelkileg igazi sportember, a fair play híve, a valódi úriember, a mérkőzés vezetője, Josef Rössler volt. A találkozó után ugyanis ismeretlen okból utólag nem ismerte el a Sparta győztes gólját, amely erre válaszul kilépett a bajnokságból. A Sparta-t hamarosan követte az AC Praha is, így az első csehországi bajnokságot csak két klub játszotta végig – a győztes végül a szerény képességű ěFK Kickers lett.

A *Cyklista* folyóirat szerkesztője ugyanakkor elégedett volt a bajnoksággal. Így értékelte az egyes klubok szereplését: „Ami a játék keltette benyomást illeti, a Sparta játszott a legkitartóbban és legmakacsabban, talán túl makacsul... Az A.C. Praha is leginkább erővel játszott. Szép kombinációs játékot és elegáns lövéseket a Slaviától és a Kickerstől láthattunk.” A vitákért és a le nem játszott mérkőzésekért mindenkit egyaránt hibáztatott – a futballcsapatokat, a szervezőket, s a közönséget is, „amely egy pillanat alatt a pályára tódult, sőt a mérkőzést is félbeszakította, s így a játékosokat nem csak az idegesítő meccs háborította föl, hanem a közönség bekiabálásai is.”²⁴

PARÁZSLÓ VITA

Az első Slavia–Sparta derbin el nem ismert gól elégedetlenséget, kölcsönös szemrehányást, sőt, idegenkedést váltott ki a két csapatból, de azt nem tudta megakadályozni, hogy a cseh labdarúgás fejlődéséhez mindketten hozzájáruljanak.

Már 1896. április 11-én találkoztak a Slavia, a Sparta, az AC Praha és a ěFK Kickers képviselői, s nemcsak azért, hogy kihirdessék az első labdarúgó verseny győztesét, hanem azért is, hogy közösen megbeszéljék, hogy milyen módon szervezzék meg a cseh labdarúgást. A kezdeményezés ismét a ěeský Sculling Cercle-től és Josef Rösslertől származott, melynek eredményeképpen az alábbi határozatok születtek: 1. A labdarúgás a készülő Cseh Atlétikai Amatőr Szövetségnek [ěeská Atletická Amatérská Unie – ěAAU] lesz alárendelve. 2. A sajtóban kiadják az Angol Labdarúgó Szövetség játékszabályainak kötelező fordítását.²⁵ 3. A ěAAU mellett független társaságként fog megalakulni a labdarúgó bírók testülete. 4. Kidolgoznak egy kérvényt a bécsi kormányhoz, hogy a középiskolákban „ne akadályozzák a labdarúgást, hanem engedélyezzék a játékot” (Rössler-Ořvský 1931: 11).

22 A hírt az angol Nevill Bloch által Berlinben kiadott *Spiel und Sport* közölte. Az idézet forrása: Petř 1946: 88.

23 A fennmaradt információk szerint a mérkőzésen a védelem dominált, egy idő után a ěFK Kickers egyetemista csapata került fölénybe. Miután gólt is lőttek – 1:0 – az AC Praha tiltakozott, s amikor Protivenský bíró a tiltakozásnak nem adott helyt, az AC Praha elhagyta a pályát.

24 *Cyklista*, 1896. 04. 15.

25 *Pravidla hry kopaný mě, foot-ball. Praha, 1897.*

A márciusi bajnokság sikerén felbuzdulva a Ěeský Sculling Cercle már májusban kihirdette, hogy megrendezi a „Cseh Labdarúgó Bajnokságot”. A meghívott csapatok közül csak az AC Praha, a Slavia, a Sparta és a Deutscher Fussballclub Praha [DFC] jelentkeztek. Az utóbbi csapat 1896. május végén jött létre, amikor a labdarúgók nagy része – Stiašnyval és Wichelhausennel az élen – távozott a Regatta-ból.²⁶ A német–cseh Regatta és a DFC közötti viták, valamint a Slavia-t ért vád – hogy megszegi a játék amatőr voltát – arra kényszerítették a szervezőket, hogy a bajnoki versenyt áttegyék 1896 novemberére.

A bajnokságot november 15-én kezdték, a Sparta magabiztosan győzte le az AC Praha-t, a Slavia méltó ellenfele volt a híres DFC-nek, s csak 1:2-re kapott ki. Egy héttel később a Slavia és a Sparta második mérkőzése volt hivatott eltörölni a rossz tavaszi emlékeket. „Az a meccs, amely az összes közül a legérdekesebbnek ígérkezett, elmaradt” – sajnálkozott a *Cyklista* –, „nem akarunk jóslásba bocsátkozni, de az biztos, hogy a Sparta és a Slavia között nagyon kemény és szívós harcra lehetett volna számítani és nehéz megmondani, hogy a küzdelemből ki került volna ki győztesen.”²⁷

A mérkőzésre azért nem került sor, mert a Slavia kilépett cseh bajnokságból, a *Sportovní Obzor* tudósítása a miéért is fényt derített: „Az ok ismert. A Slavia több kiváló játékosát a gimnázium igazgatóságánál feljelentették, hogy nyilvános mérkőzésen vesznek részt. Erre a feljelentésre a professzor urak megjelentek a pályán és megtiltották diákjaiknak, hogy részt vegyenek a mérkőzésen. Meglehetősen szomorú jelenség, ilyen is csak nálunk fordulhat elő”. A két klub közötti feszültség akarva-akaratlanul is gyanúsítgatásokra adott okot, ezért a *Sportovní Obzor* azonnal felszólított: „Meg kell találni és pellengérre kell állítani azt az aljas embert, aki kedvét leli a besúgásban, s így teljesen tönkreteszi a sportversenyeket. Reméljük, hogy a Slavia nem fog megijedni az útjába gördített akadálytól és továbbra is szorgalmasan fog gyakorolni.”²⁸ Habár nem lehetett bebizonyítani a Sparta részvételét a névtelen besúgásban, az eset csak elmélyítette a két klub közötti bizalmatlanságot és a növekvő ellenségeskedést.²⁹

A következő időszakot a két ellenfél nagyon eltérően ábrázolta. A Slavia-párti Jaroslav Hausmann megjegyezte: „A mezőny legjobbjaként távozott a Slavia 1897 őszén. A mezőny legjobbjaként kezdett 1898 tavaszán. De nem volt ellenfele. A Sparta kikerülte a mérkőzést, a Sculling C. a feloszlataánál tartott, a Praha gyenge volt, a németek pedig bojkottálni kezdték a klubot” (Hausmann 1902: 235).

Ezzel szemben a Sparta-párti Rudolf Richter az 1897-es szezont a Sparta játékosok egyik legsikeresebb időszakának nevezte, amelyre viszont rossz hatással volt a klubok közötti túlzott féltékenykedés. A legnagyobb „igazságtalanság” – szerinte – a Cseh Királyság novemberi bajnoksága volt. A Slavia és a Sparta csapata először legyőzte két ellenfelét, de anélkül, hogy egymással megmérkőztek volna, a Slavia-t hirdették ki bajnoknak. Ezért a Sparta panaszt tett a nemrég alapított cseh sportközpontnál, a

²⁶ *Sportovní Obzor*, 1896. 07. 01.

²⁷ *Cyklista*, 1896. 12. 11

²⁸ *Sportovní Obzor*, 1896. 12. 01.

²⁹ Jaroslav Hausmann későbbi állítása szerint hamarosan leleplezték azt, aki ezt a becstelen cselekedetet elkövette és a névtelen levelet az iskolának megírta. A neve természetesen az akkori vezető tisztviselők és sportolók titka maradt (Hausmann 1902: 235).

Cseh Atlétikai Amatőr Szövetségnél.³⁰ Amikor óvását elutasították, a Sparta megszakított mindenféle kapcsolatot a Slavia-val.³¹ Sokkal objektívebbnek és pártatlanabbnak hatott a *Cyklista* értékelése:

Ha most egy rövid összefoglalóban kell összegezni az általános eredményt, s megmondani, hogy melyik csapat a legjobb, bizony zavarban vagyunk. A V.R.C. u. F.C. Regatta, a D. Fussball-C., az S.K. Slavia és az A.C. Sparta kétség kívül felhívta magára a figyelmet. De eme csapatok tevékenységének bírálatakor, sajnos nem tudunk mihez viszonyítani, ugyanis ezek a klubok nem mérköztek meg egymással! Így nekünk csak a papírforma mércéje marad... Viszont ezek a találgatások és mérlegelések csak papíron festenek jól, a valóságban pedig jobbára értelmüket veszítik. Persze biztos, hogy a Regatta–D. Fussball-C. mérkőzés, melyen az előbbi csapat a játékosok erejével, az utóbbi pedig az összjátékkal tűnik ki, valamint a Sparta–Slavia mérkőzés, ahol az erőviszonyok hasonlóak, az egyik legjelentősebb sporteseménynek számítanak, nemcsak Prágában, hanem Ausztriában is. Bizony, azt szeretnénk, hogy ezek a csapatok mérközzenek meg egymással, s fő vágyunk, hogy egyszer láthassuk a Slavia-t a Sparta-val harcolni, ahol mindkét fél akadály nélkül és becsületes módon ki tudja bontakoztatni minden erejét és használni tudja minden tehetségét, de a jelenleg fennálló viszonyokat ismerve kételkedünk abban, hogy ilyen mérkőzésekre belátható időn belül sor kerül.³²

A szerző kételyei beigazolódtak, arra, „hogy a Slavia-t a Sparta-val küzdeni lássák” még tíz hosszú évet kellett várni. A Sparta-ban a Rudl testvérek ugyanis már a következő évben felhagytak a futballal, s az atlétikának és a cseh olimpiai mozgalom megszervezésének szentelték tevékenységüket.³³ Központi szerepüket senki sem tudta átvenni,³⁴ így a labdarúgás a Sparta-ban 1904-ig alig létezett.

A Slavia-ban viszont dinamikusan fejlődött a futball, a klub sorra halmozta a sikereket. A Slavia a cseh labdarúgásban kiváltságos helyet szerzett magának. Rövidesen nem akadt méltó ellenfele Csehszországban, így figyelmét Európára, sőt, a labdarúgás bölcsőjére, a brit szigetekre irányította.³⁵ Kiváló teljesítményével sikerült megtörnie azt a bojkottot is, amelyet a DFC Praha kezdeményezésére hirdettek a cseh futball ellen a német labdarúgó klubok és a német labdarúgó szövetség (Kaufmann 1910). A Slavia és a Sparta közötti újabb kölcsönös kapcsolatfelvételre csak 1904 nyarán került sor.

30 A Èeská Athletická Amateurská Unie (ÈAAU) 1897. május 8-án jött létre.

31 Richter 1918: 4. A *Cyklista* azonban így értelmezte ezt az eseményt: „Az Athletic Club Sparta óvást nyújtott be a Èeská Athletická Amateurská Unie-hez az ügyben, hogy a múlt év végén, a Cseh Királyság bajnokságán az A.C. Sparta és az S.K. Slavia közötti mérkőzést a Sparta távolmaradása miatt nem játszották le, így az S.K. Slavia-t hirdették ki a Cseh Királyság bajnoksapatának. A È.A.A. Unie válaszmánya az óvást elutasította, amivel a Slavia-t végérvényesen győztesnek ismerték el.”

32 *Cyklista*, 1898. 03. 11.

33 1899 májusában, majd 1900 januárjában ismét megválasztották a Sparta tiszteletbeli tagját, Jiří Guth-ot a Cseh Olimpiai Bizottság vezető elnökének, Václav Rudl lett a főtítkár, 1900 júliusában a Sparta négy atlétája képviselte a cseheket a második, párizsi olimpiai játékokon, ahol František Janda-Suk második helyen végzett diszkoszvetésben.

34 Próbálkoztak ezzel a Karel és Otakar Maleček testvérek, de amikor nem sikerült, pártfogóik egy részével 1899 őszén egy új klubot hoztak létre AFK Karlín néven (Petrù 1946: 138).

35 1899 január 8-án játszott le a Slavia Prágában az első nemzetközi mérkőzést a berlini klubok válogottjával, március elején Bécsbe utazott, s 1899. március 28-án Prágában az oxfordi egyetemről fogadott vendégeket (a mérkőzésen részt vett František Schönborn érsek, Jan Podlipný, Prága polgármestere, valamint a prágai közélet vezető személyiségei) (Rössler-Olovský 1931: 18–24).

FELELŐSÖDIK A VITA

A labdarúgás újjáélesztését 1904 tavaszán a Sparta új elnöke, Otakar Peták kezdeményezte, aki tíz évvel korábban társaival együtt elindította ezt az új sportágat a klubban. 1902 szeptemberétől Hrdličkával közösen a ĚAFC Vinohrady Klub révén akart javítani a cseh labdarúgás helyzetén. A *Sportovní Svět* első számaiban – amelyet 1904 áprilisában kezdett kiadni, hogy ellensúlyozza a Slavia *Sport a Hry* című lapját – Peták a cseh labdarúgás kritikus állapotának okait kereste, s kettőt nevezett meg: 1. „A mai cseh labdarúgás viszonyai rendezetlenek. S míg más sportágak saját egyesületeket hoznak létre, amelyek vigyáznak a rendre, addig a futballklubok között nincs valódi egyetértés egyetlen szervezetet illetően sem, s így ennek a nemes sportnak bármilyen fejlődése eleve pusztulásra ítéltetett.”³⁶ 2. „A cseh labdarúgás mai állapotának jellegzetes vonása, hogy míg egy klub átlagon felül jól teljesít, addig a többi klub csupán tengődik.”³⁷

A Slavia kiváltságos helyzetét a cseh sportban, s főleg a labdarúgásban – amellyel egyébként a játékosok visszaéltek és lenézték a többi játékost – Peták eleinte oly módon próbálta megszüntetni, hogy a klubot beléptette a labdarúgó szövetségbe. 1903 márciusában pedig elérte, hogy a Slavia-t visszavegyék a ĚSF-be és funkcionáriusa, Vilém Heinz vegye át a klub vezetését.³⁸ A Slavia elfoglalása viszont csak nyárig tartott.

Peták most másik utat választott, s a Sparta-ból egy olyan csapatot kezdett építeni, amely bátran versenghetett a Slavia-val. A csapat alapját a feloszlásban lévő AFK Karlín és az Union • i•kov játékosai képezték. 1904 tavaszán a megújult Sparta sikereket ért el a prágai csapatok elleni meccseken és az első külföldi mérkőzésen, Budapesten is. Így nem csoda, hogy 1904 augusztusában „nyilvános mérkőzésre hívta ki az S.K. Slavia A-team-jét”. A felhívás záró mondataival mintha darázsfészekbe nyúltak volna és magukra vonták az újságírók haragját: „Két kihívásunkra egyáltalán nem kaptunk választ, tehát reméljük, hogy ezúttal sikerrel járunk, ellenkező esetben azt kell feltételeznünk, hogy a Slavia A-team-je, amely az utolsó mérkőzésen éveken ez előtt vereséget szenvedett a Sparta-tól, ki akar térni a találkozó elől.”³⁹

A Slavia választát Miloslav Horáček és Vilém Heinz írták alá: „Nem tehetünk mást, minthogy hálás köszönettel visszautasítjuk az Önök gondoskodó érdeklődését mérkőzéseink iránt.” A választ a csapat előre elkészített, programokkal teli naptárával indokolták. Természetesen nem tudták megállni, hogy ne tegyenek megjegyzést az ellenfélre:

Az, hogy mit fognak Önök rólunk gondolni (elnézést az őszinteségért), de nekünk teljesen közömbös, ahogy azok az indokok is, amelyekkel Önök a mi félelmünket akarják bebizonyítani. I-es számú csapatunk valóban vereséget szenvedett annak idején az Önök tisztelt klubjának I-es számú csapatától, engedjék meg, hogy az Önök jelenlegi klubjának új, és mindeddig nem teljes ismeretét egy

36 *Sportovní Svět*, 1904. 04. 05. Noha 1901. október 1-én létrejött a Cseh Labdarúgó Szövetség [Ěeský Svaz Fotbalový – ĚSF] Karel Freja-val az élen, már a következő év elején konfliktus alakult ki a szövetség és a legjelentősebb cseh klub, a Slavia között, amely ki is lépett a ĚSF-ből. Hamarosan más klubok is követtek, így a ĚSF egy ideig szüneteltette tevékenységét.

37 *Sportovní Svět*, 1904. 04. 12.

38 *Sport a Hry*, 1903. 03. 18.

39 *Sportovní Svět*, 1904. 08. 09.

ténnyel bővítsük, mégpedig azzal, hogy az Önök klubjának I-es számú csapatát az S.K.S. második csapata is legyőzte.⁴⁰

A szórszálhasogató vitába beavatkozott a Sparta elnöke, Peták is, és élesen támadta a Slavia-t, hogy „lenézi az új konkurenst”, s „csak az anyagi siker érdekli és az olcsó dicsőség”. Szavai csak növelték az ellenségeskedést:

Kijelentésével a Slavia kihívott maga ellen mindenkit, aki szívén viseli a cseh sport szabad és független fejlődését, mindenkit, aki jól érzi, hogy milyen csapást mérne a cseh sportra, ha megengednék, hogy annak a néhány elviselhetetlen embernek a monopóliumává váljon, akik csak a saját, manapság már nevetséges kultuszukat tartják szem előtt, s nem látják a sport valódi értékeit. Harcra készen állunk mindazok nevében, akik a Slavia mai örült és fanatikus túlbecsülésében és kényeztetésében megőrizték józan és független véleményüket. Még hiszünk annyira a sportolók józan megítélésében, hogy a cseh sportnak ebben a szabadságért és függetlenségért vívott harcában, a klikk terrorja ellen folytatott harcban és a sportéletünk erkölcsi szintjének növeléséért vívott harcban nem maradunk egyedül.⁴¹

Ugyanebben a számban a Sparta titkára, Otakar Maleček is tollat ragadt a Slavia ellen.⁴²

A Slavia válaszát ismét Horáček és Heinz fogalmazta. Az ellenségeskedő hangnem helyett inkább a klub pozitívumait hangsúlyozták: „A Slavia többéves kitartó munkája szilárdította meg a hazai labdarúgást, s ő volt az, aki megtörte a bojkottot, amely megfojtotta volna a cseh futballt.” Talán felismerték, hogy hiábavaló és méltatlan hozzájuk az újság hasábjain való csatározás, egyezséget ajánlottak a Sparta-nak:

A Tisztelt A.C. Sparta bizonyos lehet afelől, hogy klubunk nem fog neki ártani és semmi olyat nem tesz, ami a nagyreményű (s ezt most őszintén, ironia nélkül mondjuk) A.C. Sparta csapatát veszélyeztetné, s épp ellenkezőleg, mindig (mint eddig is) örülni fogunk az A.C. Sparta sikerének... Ha ezt a fajta gondolkodást az A.C. Sparta tagsága is tartósan elfogadja, akkor örülhetünk annak, hogy útjaink, amelyek ma »csak különbözőzők lehetnek«, egyszer azonossá válnak.⁴³

A Sparta hívei továbbra is szítták a vitát,⁴⁴ de a Slavia már nem reagált ezekre a támadásokra. Úgy tűnt, hogy a közelgő őszi folyamán a nyári „papírháború” lecsendesedik. 1904 októberében viszont Otakar Peták egy új meglepetést készített a Slavia tisztségviselőinek és rajongóinak. Ezzel túllépte a határt, így a Slavia és a Sparta közötti békülés és békés együttélés még sokáig váratott magára.

40 *Sport a Hry*, 1904. 08. 24. A Slavia és a Sparta 1896 márciusi mérkőzésétől az 1904 nyarán zajló vitáig tartó időszakban csak egy labdarúgómérkőzést jegyeztek fel, 1901. november 1-én. A Slavia, amely akkor 6:1-re nyert, a Sparta ellen csak a III-as számú csapatát állította ki (Petrů 1946: 192).

41 *Sportovní Svit*, 1904. 08. 30.

42 Amikor a Slavia válaszmánya úgy döntött, hogy elutasítja a Sparta kihívását, valószínűleg hasonló elgondolás szerint cselekedett, mint az a tisztességes férfi, akit egyszer valamilyen becsületbeli ügy miatt párbajra hívtak ki, s erre így válaszolt: „A kihívást nem fogadom el, mert az Ön ellen folytatott párbajban nagyon sokat veszíthetek, s csak nagyon keveset nyerhetek.” A Slavia sokat panaszkodott annak idején, hogy – mivel nincs otthon ellenfele – drága pénzért kell külföldi csapatokat hívnia, „s most, amikor hazai csapat hívja meccsre, kitér előle.” (*Sportovní Svit*, 1904. 08. 30.)

43 *Sport a Hry*, 1904. 09. 07.

44 A Slavia-t például azzal ócsárolták, hogy „az elhervadt szépség sopánkodó szavaival ecseteli a cseh labdarúgásban elért érdemeit”, a klub válaszát pedig ezekkel a szavakkal illeték: „felesleges, szószátyár fecsegés, amellyel a Slavia önmagát dicsőíti”, stb. (*Sportovní Svit*, 1904. 09. 13., 1904. 09. 06.)

AZ ÁTIGAZOLÁSOK ÜGYE

Az ügy előzménye a Slavia–First Vienna FC találkozó volt, amelyre 1904. október 16-án került sor Bécsben. A Slavia ellenfelét nyáron már 11:0-ra legyőzte, s az utóbbi öt évben a közép-európai labdarúgó mezőnyben folyamatosan előkelő helyen állt, így a klub meg volt győződve arról, hogy ez a mérkőzés a csapat egyik újabb nemzetközi sikere lesz. A Slavia a mérkőzést félvállról vette, aminek az eredménye a 3:5-ös vereség lett. A vezetőséget megrázta a vereség és a játékosokat hibáztatták „komolytalan életmódjuk” miatt, és „mert hölgyekkel kocsikáztak, közvetlenül a mérkőzés előtt”, stb. Ők a bírálatra úgy reagáltak, hogy „a következő mérkőzésen a nézők kevésbé fáradtságos szerepét választották” (Petrù 1946: 255–257). Így a Slavia válaszmánya a következő nemzetközi találkozó előtt a második csapathoz fordult, nála keresett „igazi erkölcsöt, megrendíthetetlen lelki egyensúlyt, szilárd önbizalmat”.⁴⁵

A Slavia belső vitái felerősödtek, eljött a Sparta ideje. A Sparta harcias elnöke, Peták, először a *Sportovní Svít* hasábjain ismét élesen támadta a Slavia tisztviselőit:

A Slavia-n belüli események még mindig a sportnyilvánosság témáját képezik. Túl váratlanul jöttek, s ezért meglepőek voltak. Meglepo volt az is, ahogy az egész ügy zajlott. Durva hangnem, goromba viselkedés. A jelentéktelen bécsi vereségből a Slavia válaszmánya ügyet csinált, s olyan megalázó döntésre használt, aminek szakadáshoz kellett vezetnie. Kegyetlenül és szívtelenül elűzték azokat a játékosokat, akik éveken át a cseh labdarúgásnak áldozták fiatalágukat, egészségüket, lelkesedésüket és akarataikat.⁴⁶

Peták elszánt és mohó lett, kihasználta a szervezési zűrzavarokat, főleg azt, hogy „akkor nem használtak sem kilépő lapokat, sem a játékra feljogosító engedélyt” (Scheinost 1940: 23), s az „elűzötteknek” szerződést ajánlott fel a Sparta-ban. Már november elején piros-fehér csíkos Sparta mezben jelent meg Jindřich Baumruk csatár, és a védő Kummer, s hamarosan követte őket a Slavia és a cseh футбол legnagyobb csillaga – Jan Košek (1884–1927).

Tízéves karrierje alatt, 1903-tól 1912-ig ez a kivételes labdarúgó rajongók ezreinek csodálatát vívta ki magának, nemcsak itthon, hanem egész Európában. Hogy ki is volt Jan Košek, azt lenyűgözően mutatta be Ferdinand Scheinost újságíró, aki éveken át volt a Sparta tisztségviselője:

Elég volt a pályára lépnie, már magára vonta a figyelmet. Csupa izom, csupa erő. Szőke fiú, tökéletes hajvasztékkal. Nem Adonisz, hanem gyorslábú, harcias Achilles. Nekifutamodik itt, majd ott, s könnyedén be is küldte a labdát a kapuba, s Önök már meg is ismerték a mestert... Ami Caruso volt, mint tenor, Košek az volt, mint lövő. Ha a bal lábára érkezett a labda, s ha senki sem volt az útban, az feltartóztathatatlan lövés volt, akár húsz méterről is. Később a jobb lábát is megedzette. Előkészület nélkül lőtt, a labdát már a levegőben levette, ugró és lapos halfvoley-val. (Scheinost 1940: 12–13)

A három Slavia játékos megszerzésével a Slavia és a Sparta helyzete a cseh labdarúgásban azonnal megváltozott. Ahogy Karel Petrù írta: „Habár a Sparta vezetőségének módszere a Slavia játékosok 1904-es elcsábításával nem igen kapott dicséretet, azt azért el kell ismerni, hogy tisztán technikai szempontból nézve a Sparta vezetése 1904 végére célját teljes mértékben elérte, sokkal jobb lett a csapat, s akkor aligha vitatták

⁴⁵ *Sport a Hry*, 1904. 10. 26.

⁴⁶ *Sportovní Svít*, 1904. 11. 08.

azt, hogy egy Slavia–Sparta mérkőzésen a Sparta kerülne ki győztesen” (Petrù 1946: 259). A változás a nemzetközi kapcsolatokat is érintette, s végre a Sparta is elérte azt, hogy a Cseh Királyság határain kívül is elismerést szerzett magának.⁴⁷

A Slavia nagyon rosszul viselte „csillagjainak” távozását. Éves közgyűlésükön, 1905. január 14-én az elnök, Stanislav Prachenský így beszélt erről:

Szükség volt egy nehéz és fájdalmas műtetre, aminek alávetettük magunkat, s ha meg akartuk menteni a beteg életét, meg kellett műtenünk. Nehéz volt és mérhetetlenül fájdalmas, annál fájdalmasabb, minél mélyebbre hatolt a kés, s azért volt nehéz, mert a testünk egy darabját, egy darab húst a saját húsunkból amputálnunk kellett, s közben a mi vérünk folyt. A műtét – a borúlátók ellenkező véleménye ellenére – sikerült, a beteg túlélte az operációt, minden várakozást felülmúlva, úgyszólván óráról órára épült fel, s javult az állapota barátai nagy örömeire, s ellenségei nagy csodálkozására és irigységére. Most még nem olyan erős, mint korábban volt, de figyelembe kell venni, hogy még csak lábadozik.⁴⁸

Az őszi problémák megtisztították a Slavia belső viszonyait, nőtt a vezetőség és a játékosok közötti kölcsönös tisztelet és bizalom. 1905 február elején a Slavia-nak sikerült szerződtenni a skót John Madden edzőt,⁴⁹ és kemény munkájának köszönhetően a klub hamarosan újból a cseh labdarúgás élvonalába került. Ráadásul nem telt el egy év, és a Slavia ismét soraiban tudhatta mindegyik elveszett fiát.⁵⁰

1905 sokáig a Sparta sikereinek jegyében telt el. Januárban meghirdették az új Jótékonyági Kupát (Charity Cup), amely az első általánosan elismert bajnokság volt a cseh futballban. A Slavia vezetősége az első évben még megtagadta a részvételt, de a tavasz már a nevezések jegyében telt el. Baumruk, a Sparta nemzetközi titkára – aki nemrég még a Slavia tagja volt –, a klub januári közgyűlésén bejelentette, hogy „a

47 Hogy mit jelentett a Sparta-nak a három új játékos, s hogy milyen meglepően megváltozott a klub teljesítménye, találón jellemzi a híres Pekarna kapus visszaemlékezése, amikor csapata, a First Vienna találkozott a prágai klubbal 1904 karácsonyán: „Biztos voltam benne, hogy nekünk ez könnyű eset lesz. Kirúgáskor még nem is igazán figyeltem a játékot. Néhány másodperccel később pedig már hallom az egyik játéktársunktól, ahogy kiáltja: »Pass auf! Er schiesst!« [Figyelj! Kapura megy!] De már késő volt. A labda a hálóban volt. Egyszerűen nem tudtam felfogni. Hiszen az a játékos néhány másodperc alatt még nem lehetett ilyen közel a kapuhoz. De gondolkodásra nem volt idő. A balösszekötő a kirúgásból azonnal megszerezte a labdát, s majdnem a zászlóig szaladt vele. Innen általában középre szokták beadni a labdát, ezért még nem összpontosítottam teljesen, amikor a játéktársaim kétségbeesett kiáltásával egyidőben a labda már másodszor vergődött a kapu hálójában. Na, ez már egy kicsit nekem is sok volt. A hófúvástól nem láttam jól, s így kiáltottam: »Ilyet csak egy játékos tud a világon. Košek, ő pedig a Slavia-ban játszik!« Csak akkor értettem meg mi történt, amikor a csapattársaim elmagyarázták, hogy az a rettenetes lövő valóban Janda Košek, s hogy ő és a félelmetes jobbszélső, Baumruk pont a mai mérkőzésen a Sparta színeiben játszottak. A végeredmény 7:2 lett a Sparta javára, s amennyire emlékszem, az összes, vagy majdnem az összes gólt Košek rúgta.” (Scheinost 1940: 12)

48 *Sport a Hry*, 1905. 01. 18.

49 John Madden (1865–1948) beírta nevét a cseh labdarúgás történetébe. Prágában nemcsak mint kiváló edző vált híressé, hanem különleges gyógyítóként is: „Edzői képességein kívül Madden védenecinek »orvosa« is lett, sajátos, ám nagyon hatásos módon gyógyított mindenfajta sérülést, amely a labdarúgással együtt járt akkor és napjainkban is. Szakmai ismereteit szívesen megosztotta a konkurens prágai klubok futballistáival, radikálisan gyógyított, gyakran csak hideg zuhanyt alkalmazott a sérült helyeken, máskor sajátos masszázssal, úgynevezett „bedörzsöléssel” [embrokace] kezelte a sérülteket, ami az ő találmánya volt. Hosszú éveken keresztül hú maradt a Slavia-hoz. Nem hagyta el Prágát a két világháború alatt sem.” (Laufer 1968: 11)

50 1905 augusztusában a Slavia-nak sikerült visszaszerezni Baumrukot és Kummert, novemberben pedig Jan Košek is visszatért a klubba.

Sparta futballcsapata most olyan programokban és kiváló képességű ellenfelekben gazdag szezon előtt áll, amilyenben még prágai futballcsapatnak nem volt része”.⁵¹ A letná-i új pályán a Sparta nemcsak közép-európai csapatokat látott vendégül, hanem a híres angol Evertont és Tottenham Hotspurt is, s meghívást kaptak Bécsbe és Budapestre is. Mialatt a csapat játéka fejlődött, a költséges nemzetközi mérkőzések anyagiilag kimerítették a klubot. 1905 szeptemberétől a Sparta megállíthatatlanul zuhant az anyagi csőd felé. Scheinost így jellemezte a klub hanyatlását:

A Sparta csapata nem létezett, a választmány szétszéledt, s a klub ellen csődeljárást indítottak. Tisztn emlékszem arra a téli délelőtre, mintha ma történt volna, amikor elválaszthatatlan barátommal, Podpi raval elutaztunk Letnára, hogy a Sparta pályán végignézzük, amint az árverési hiénák a kabinokból kiszedik a futballcipőket, a mezeket és a többi kelléket. A kapukat már elvitték, a palánkot és a korlátot pedig az árverésen adták el. (Scheinost 1940: 25)

A SPARTA ÚJJÁSZÜLETÉSE

1906. január 6-án a Sparta nagygyűlést tartott. Míg az egy évvel korábbi ülés az „ígéretes holnap” örömteli perspektívájának jegyében telt, addig a mostani hangulat feszült volt, sőt pesszimista és fagyos. „A klub kiadásai nem voltak összhangban bevételeivel, néhány választmányi tag kockáztatott, míg végül bekövetkezett az, aminek be kellett következnie. A játékosok otthagyták a klubot, egy részük visszatért a Slavia-hoz, mások pedig végleg felhagytak a sporttal, s ahogy a közmondás szerint, az egerek hagyják el először a süllyedő hajót, szétszéledtek a választmányi tagok is, hogy tetteikért ne kelljen felelősséget vállalni.” – jellemezte a Sparta akkori krízisét • ofka, aki hosszú éveken át volt a klub titkára (• ofka 1923, Petrù 1946: 294 alapján). A Sparta tartozása állítólag elérte a 25 ezer koronát (Scheinost 1940: 25), így nem volt csoda, hogy senki sem akart közbenjárni a klub jövője érdekében. De amikor elhangzott a javaslat, hogy a klubot feloszlassák, megmutatkoztak az „igazi Sparta-szívek”. A legnemesebb tett Rudolf Schindler nevéhez fűződik, aki átvette a klub elnöki szerepét, s a tartozásokért a teljes vagyonával vállalt kezességet.

Egy hónappal később, 1906. február 9-én a Sparta új választmánya felszólította a „Sparta minden tisztelt pártfogóját, valamint a széles közönséget, hogy az irántunk érzett szimpátiát őrizze meg”, és „minden volt Sparta-tagot, akinek szívügye a klub fennmaradása, hogy újból lépjenek be körünkbe és nyújtsanak segítő kezét”. A mély krízis okairól a cseh labdarúgásban szinte soha nem látott nyíltsággal beszéltek felhívásukban: „A siker érdekében tett törekvések során a klub nagyon merész sportrendezvények szervezésére szánta el magát, miközben különféle balsikerek – mint a belső viszonyok megbomlása, a szükséges létfeltételek majdnem teljes hiánya – a klub nagyon nehéz helyzetbe került, anyagi egyensúlyát nem tudta fenntartani.”⁵²

⁵¹ *Sportovní Svět*, 1905. 01. 10.

⁵² *Sportovní Svět*, 1906. 02. 13., *Sport a Hry*, 1906. 02. 14. A klub mindennapi anyagi gondjairól Scheinost így írta le: „Ahhoz, hogy mégis lehessen focizni a klubban, mindenki áldozatkészségére szükség volt. Csak igazi amatőrök játszhattak, a tisztségviselők és a tagok pedig a Rybní utcai »U kamenné panny« fogadóban tartott gyűléseken fejenként egy-egy hatost dobta a kalapba, hogy vasárnapra tudjanak venni labdát vagy futballcipőt. A mérkőzésekből származó kis bevételt rögtön visszaadták a hitelezőknek. Még ez sem volt nekik elég, s így szinte minden mérkőzés után a végrehajtó vitte el a bevételt.” (Scheinost 1940: 25)

A Slavia a nagy rivális meggyengülését arra használta fel, hogy kiváltságos helyzet biztosítson magának a cseh futballban, és nemcsak a sportéletben, de a futballdiplomácia terén is. 1905 nyarán Petáknak és Hrdličeknek néhány éves próbálkozás után sikerült életre keltetni a Cseh Labdarúgó Szövetséget [ĚSF]. 1905 novemberében viszont a Szövetség a Slavia befolyása alá került, új elnöke Miloslav Horáček lett, aki agilitásának és széleskörű kapcsolatainak köszönhetően kezdettől fogva sikert sikerre halmozott, s a Slavia-t is megszerettette a nyilvánossággal.

A legnagyobb sikerek közé tartozott, hogy a cseh labdarúgás kivívta önállóságát a Nemzetközi Labdarúgó Szövetségben [FIFA]. A FIFA 1904. május 21-én jött létre Párizsban a holland Hirschmann és a francia Guerin kezdeményezésére, azzal a céllal, hogy a labdarúgás legfelsőbb nemzetközi szerve legyen. A ĚSF már 1905 decemberében beadta jelentkezést a FIFA-hoz. A berni kongresszuson 1906 júniusában Anglia a szervezet tagjává vált, s segítségével Horáčeknek sikerült meggyőzni a FIFA vezetőségét, hogy a ĚSF-et egy évig tekintse ideiglenesen önálló tagnak, s majd a következő kongresszus hozzon végleges döntést.⁵³ 1907 májusában a FIFA amszterdami kongresszusa végérvényesen felvette a ĚSF-et a szövetség tagjai közé, a bécsi küldött, Hugo Meisl tiltakozása ellenére. A következő kongresszust viszont Bécsben tartották, 1908 júniusában, s itt viszont „végérvényesen” kizárták Csehországot a FIFA soraiból.⁵⁴ A cseh labdarúgásnak a FIFA-ban betöltött önálló pozíciója az Österreichischer Fussballverband határozott ellenállását váltotta ki, amely 1906 ősztől bojkottálta a cseh labdarúgást. A bojkotthoz 1907 májusában csatlakozott a Deutscher Fussball Bund is.⁵⁵

Mivel 1907 és 1908 folyamán a nemzetközi mérkőzések megrendezéséhez szükséges feltételek jelentősen megnehezültek, a cseh futballklubok ismét kénytelenek voltak nagyobb figyelmet szentelni a hazai versenyeknek.⁵⁶ A csapatok 1906 óta játszottak már a Jótékonyági Kupáért [Pohár Dobročinnosti], de a legnagyobb szenzációt kétségtelenül

53 Footballový almanach 1905–1906: 69–74. A kommentár közelebbről bemutatja, hogy miért támogatták az angolok a ĚSF-et a FIFA-ban: „Nekünk, cseheknek kiemelkedő pillanat, hogy a nemzetközi versengésben, mégha ideiglenesen is, de részt vehetünk. Anglia gondosan ügyel arra, hogy elválassza a politikát a sporttól, s tiszteli a nemzeti individualitást. Ezt az álláspontot képviselték Anglia küldöttei a cseh kérdést illetően is, amely némileg hasonlít az angliai szövetségek helyzetéhez. Ahogy Wales, Írország és Skócia is önállóan fog szerepelni Anglia mellett a FIFA-ban, úgy lehet majd képviselni Ausztriát is, a politikai helyzettől függetlenül.” (Footballový almanach 1905–1906: 74., *Sport a Hry*, 1906. 06. 06.)

54 Miközben a sport jelentős társadalmi tényezővé vált, s megbecsült helyet vívott ki magának, a kormányok és a politikai körök is elkezdtek érdeklődni iránta. Így volt ez az Osztrák-Magyar Monarchia esetében is. A „sportolócskákat és labdakergetőket” már nem nézték le, mint egykor, s a Monarchia népeinek a nemzetközi sportmozgalomban betöltött önálló szerepe „szálka volt a hatalom szemében”. Azt vizsgálták, hogy milyen módon lehetne ezt az önállóságot korlátozni, vagy egyenesen megszüntetni. A Monarchia labdarúgó köreiben uralkodóvá vált az a nézet, hogy a szövetségi államot nemzetközi viszonylatban az Österreichischer Fussballverband képviselje, amely szárnyai alá vonná az összes többi szövetséget, beleértve a cseh és a magyar szövetséget is, amelyek kizárólag tartományi szövetségeként működnének, nemzeti önállóság nélkül.

55 Petrù 1946: 302, 312. A kiéleződött helyzetnek bűnrészes volt a Cseh Labdarúgó Szövetség is, mert a DFC Praha és a Sparta közötti be nem fejezett mérkőzés után ő kezdeményezte a DFC Praha megгон-dolatlan cserépszavazását, s elindította a kölcsönös bojkottok lavináját.

56 Negyedszázaddal később Petrù már a későbbi fejlemények ismeretében értékelte a cseh labdarúgás akkori nemzetközi bukását: „Habár Bécsnek a Cseh Labdarúgó Szövetség ellen indított hadjárata az egyes kluboknak nehézséget okozott a mérkőzések időpontjainak kijelölésében, a cseh labdarúgás egészére inkább

az 1907. október 13-án megrendezett Slavia–Sparta mérkőzés váltotta ki, amelyre tizenegy hosszú év után került sor, s meglepő módon 2:2-es döntetlennel ért véget. Csak az ezt követő visszavágón tudott győzelmet aratni a Slavia a Sparta fölött, azóta felül nem múlt, 9:1-es eredménnyel (Laufer – Maixner 1935: 34, Svì t devadesáti minut 1976: 89).

A Sparta és a Slavia találkozóját a két klub belső fejlődése is elősegítette. Az újjászülött Sparta az idézett 1906. februári nyilatkozatában csatlakozott az „egészséges sportolás abszolút pártatlanság alapján” alapelvhez,⁵⁷ s így a klub választmányából egy időre eltávolították a szélsősegesen Slavia-ellenes tagokat, elsősorban Otakar Petáket. A Slavia-ban 1907 elején az eddigi konfrontációs politikával szemben megerősödtek a szélesebb együttműködést sürgető törekvések. Ezt az irányzatot képviselte a volt elnök, Hausmann. Az 1907. január 20-i nagygyűlésen bírálta az eddigi gyakorlatot, amely szerint „nem ápolták a hazai klubokkal való kapcsolatot, s a Slavia-nak ma a cseh klubok körében kevés barátja van.”⁵⁸ A drámai választásokat azonban nem ő, s nem is Prachenský nyerte meg. A Slavia új elnöke a Hausmann embereként számon tartott Zdenìk Krulíš lett.

A Slavia és a Sparta közötti nem baráti, de legalább nem is ellenséges viszony csak rövid ideig tartott. A ÈSF rendkívüli közgyűlésén 1908. augusztus 29-én a FIFA bécsi kongresszusi döntéseinek a cseh labdarúgásra vonatkozó következményeivel foglalkoztak. Otakar Peták, aki nem sokkal korábban tért vissza a cseh labdarúgóéletbe, itt élesztette fel újból a két klub közötti vitát. Azzal vádolta Miloslav Horáèeket, a ÈSF elnökét, hogy a hiányos felkészülés, az öntelt, lenéző modor és a gyöngye aktivitás miatt közvetlenül felelős a bécsi „cseh vereségért”.⁵⁹ A feszültség novemberben érte el tetőpontját, amikor a Sparta visszautasította, hogy a Slavia ellen játsszon a Jótékony-sági Kupában. Nagyon nehéz válaszolni arra, vajon az elutasítás oka valóban az a hivatalos álláspont volt, miszerint a Sparta-nak valóban jogában állt revizorokkal ellenőriztetni a belépőjegyeket és a mérkőzés bevételét, – ezt az egyébként igazságos követelményt a szövetség Slavia-s többsége és Horáèek elnök visszautasította (• ofka 1923, Petrù 1946: 329 alapján) –, vagy inkább a Sparta játékosainak és tisztségviselőinek sértett hiúságáról volt szó.

A SPARTA „NEMZETI ÁRULÁSA”

A Slavia és a Sparta közötti növekvő ellentét visszatükröződött a ÈSF 1909. január 16-i közgyűlésén is, ahol a szövetség elnöki posztjáért a két kibékíthetetlen ellenfél, Horáèek és Peták harcoltak. Ez alkalommal még Horáèek került ki győztesen,⁶⁰ de pozíciója gyorsan meggyengült. Hamarosan elveszítette saját klubja, a Slavia támoga-

kedvező hatással volt. A Slavia kiváltságos helyzetét aláasta a többi klub felzárkózása, s Bécs nyomásának hatására a labdarúgás még szélesebb társadalmi rétegek kincsévé vált, mint eddig. Az utánpótlást egyre nagyobb játékosereg biztosította, s ez már az az utánpótlás volt, amely a háború után az AC Sparta mezében az egész világ futballközönségének csodálatát vívta ki.” (Petrù 1931: 93–94)

57 *Sportovní Svìt*, 1906. 02. 13., *Sport a Hry*, 1906. 02. 14.

58 *Sport a Hry*, 1907. 01. 23.

59 *Sport a Hry*, 1908. 09. 04., vö. Kaufmann 1910: 34. Rudolf Richter viszont Horáèeket vádolta meg azzal, hogy felélesztette a vitákat a Slavia és a Sparta között: „A È.S.F. akkori elnökének vétke az a testvérgyilkos harc, amely a régi viszályokat növelte” (Richter 1918: 12).

60 *Sport a Hry*, 1909. 01. 22.

tását. A Slavia választmánya 1909. január 28-án – Kruliš elnök kivételével – teljesen átalakult, s a legtöbb bírálatot a nemzetközi titkár, Horáček kapta. Hónapról hónapra nőtt a viszály, de nemcsak Horáček és a Slavia, hanem Horáček és a többi cseh futballklub között is, míg végül 1909 nyarán Horáček lemondott elnöki posztjáról.⁶¹ Az október 25-i rendkívüli nagygyűlésen a Sparta elnöke, Josef Šikl helyettesítette a ÈSF élén, akinek sikerült megszerezni a Slavia támogatását, rövid időn belül stabilizálta a szövetség anyagi helyzetét, visszaszerezte jó hírnevét.

A ÈSF 1910. január 22-i rendes közgyűlésén Otakar Petáček újfent pályázott a szövetség elnöki posztjára, s így egy csapásra véget ért a nemrég megkezdett együttműködés. Bár megválasztották, ő sem tudott három hónapnál tovább maradni a szövetség élén. 1910 márciusában egy felesleges konfliktus miatt – a Slavia és az SK Smíchov között – le kellett mondania. Májusban már a Smíchov küldötte, Josef Fíkl helyettesítette Petáčeket, akit „filoszlavistaként” tartottak számon.⁶²

1908 végén Jaroslav Kalva szerkesztő úgy jellemezte a Cseh Labdarúgó Szövetséget, hogy „teljes anarchia uralkodik benne, egyes klubok között nagyon ellenséges a viszony, a vezetőség nagy része csak a saját érdekét nézi, figyelmen kívül hagyva a többi klubot, a ÈSF több küldöttét felmentik tisztsége alól, nem ismerik el a választmány irányítási jogát, teljes az elégedetlenség, jellemzőek a kulisszák mögötti harcok, bizalmatlanság uralkodik, stb”.⁶³ 1910 első felében a helyzet még ennél is sokkal rosszabb volt. Először Petáček nem ismerte el Šiklt, utána a Slavia Petáčeket, végül a Sparta nem ismerte el Fíkl-t.

Petáček és a Sparta elégedetlensége odáig fajult, hogy 1910. június 6-án a Sparta, a Èchie Malá Strana, az Union Plzeň, végül a Viktoria • i • kov bejelentették, hogy kilépnek a ÈSF-ből és létrehozzák a Cseh Futball Uniót [Èeská Fotbalová Unie]. Az új szövetség első lépésként megállapodást kötött az Österreichischer Fussballverbanddal [ÖFV], melynek értelmében az ÖFV a cseh labdarúgás ausztriai képviselőjének ismeri el a Cseh Futball Uniót, amely hazai ügyekben teljesen független és önálló, viszont kötelezi magát, hogy minden olyan ügyben, amely az ausztriai futball általános érdekeit érinti – különös tekintettel a nemzetközi képviselet, valamint a szövetségek közötti kapcsolatok ügyére –, az ÖFV-vel közösen fog fellépni.⁶⁴ A Sparta kezdeményezte lépés nemcsak labdarúgó körökben, hanem az egész cseh sportvilágban nagy vihart kavart. Az eseményt követő nyáron a cseh lapok amúgy már egészen összezsugorodott sporthírei ismét hosszúra nőttek, egyik cikk a másikat követte, egyik szenzációsabb volt, mint a másik, az egyik cím túltett a másikon. Volt itt „árulás”, „erkölcstelen cselekedet”, „nemzeti árulás”, „Bécs rabigája és járma”, stb., nagyon pontosan dokumentálta az akkori sajtókampányt az a röpirat, amit a Sparta választmánya adott ki 1910 júniusában az egész ügyhöz való hozzáállását tisztázandó.⁶⁵

61 Miloslav Horáček hamarosan a Slavia-ból is távozott, s Ludvík Dykkel együtt belépett a ÈAFC Vinohrady Klubba (Petrů 1946: 344).

62 *Sport a Hry*, 1905. 05. 17.

63 *Sport a Hry*, 1908. 12. 04.

64 *Sport a Hry*, 1910. 06. 14.

65 ATMTVS Praha, fond Kopaná, K-11. A *Sport a Hry* például az eseményt több mint két hónapon át figyelemmel kísérte a „Fegyelemsértés a sport és a nemzet ellen” című sorozatban (*Sport a Hry*, 1910. 06. 07. – 1910. 08. 09.); a témával nemcsak a szaksajtó, hanem napilapok (pl. *Národní Listy*, *Národní Politika*, *Právo Lidu*, stb.) is foglalkoztak.

A Cseh Futball Uniónak, s elsősorban a Sparta-nak azt hányták a szemére, hogy „felbomlasztja a cseh labdarúgás egységét, a cseh szövetség ellen az osztrákkal társul, amelyről többször is egyértelműen bebizonyosodott, hogy ellensége a cseh önállósági törekvéseknek.”⁶⁶ Hiába válaszolt Peták a támadásokra: „Politikai ügyekben lehet Bécsbe menni, sportügyekben szintén.”⁶⁷ Hiába védekezett a Sparta, hogy „a cseh sportnak többet használ az, ha képviselői más nemzetek tagjaival szabad versenyeken vehetnek részt, mint a sovinszta elátkozás és az elkülönülés.”⁶⁸ A Sparta-t könyörtelenül elítélték. A Slavia elnöke, Kruliš kijelentette: „egy tisztességes klub nem léphet be oda, ahol a Sparta ül”, a Slavia egyik tisztségviselője így utasította vissza a Sparta minden védekezését: „Bármit is ért el dr. Peták és a Sparta, ez erkölcstelen dolog.”⁶⁹

A Sparta „nemzeti árulásának” lényegét a *Sport a Hry* című folyóirat kommentárja foglalta össze: „Kilépni a szövetségből és létrehozni egy ellenszövetséget, ez a sport ellen irányuló fegyelemsértés. Szövetkezni az osztrák szövetséggel, amely Csehországot a nemzetközi szövetségből kutasította, ez a nemzet ellen irányuló fegyelemsértés.”⁷⁰ Mivel „a sportban a munka nemcsak pusztá egyesületesdi, hanem aprólékos nemzeti munkát kell jelentenie”, s „a kis nép minden tagjának úgy kell dolgoznia, hogy tevékenységének valamely része a nemzet haladását jelentse”,⁷¹ így a Sparta-t és a vele szövetséges klubokat még 1910 júniusában kizárták a cseh sportolók köréből.⁷²

„Az egész őszi szezonon át tartott a Sparta ellenállása” – emlékezett vissza Rudolf Richter, a Sparta tagja –, „ez csak azért történhetett, mert mérkőzéseit és rendezvényeit az újságírók bojkottja miatt nagy számú közönség látogatta. A közönség ösztönösen megértette, hogy a Sparta-t bántalmazták, s hogy ezt az általános renddel szembeni ellenállást a kartellbe tömörült klubok ellen irányuló önfenntartási ösztön váltotta ki” (Richter 1918: 14). Azonban a Sparta konoksága ellenére egyre jobban bebizonyosodott, hogy az „ellenszövetség”, a Cseh Futball Unió létrehozása zsákutca volt. Kiutat kerestek, s azt, hogy mily módon lehetne megújítani a cseh labdarúgó körökkel kétoldalúan megszakított kapcsolatot. A „kibékíthetetlenek” kiengesztelésére a legalkalmasabb személynek a Cseh Olimpiai Bizottság elnöke, Jiří Guth tűnt, aki – ahogy önmagát jellemezte – habár a Sparta tiszteletbeli csapatkapitánya, de a „Sparta Slavia elleni vitájához soha nem volt semmi köze, csupán annyi, hogy a vita megszüntetése érdekében tevékenykedett” (Guth-Jarkovský 1929: 99–100). Az 1910 novemberben és decemberében történekről, ismét Rudolf Richter számolt be:

Néhány idős, pártatlan sportolónak, főleg dr. Jiří Guth, a Sparta tiszteletbeli tagjának és a Cseh Olimpiai Bizottság (ĚOV) elnökének köszönhetően a Slavia és a Sparta képviselői részvételével szervezett magánestéken sikerült a dolgokat úgy elrendezni, hogy a Sparta újból visszatért a ĚSF-hez, s a Futball Uniót feloszlatták. Az év végére már olyannyira rendeződtek a kapcsolatok, hogy nagy reményeket lehetett fűzni a következő évhez, annál inkább, mivel a klub sportteljesítménye a bojkott miatt egyáltalán nem szenvedett kárt. (Richter 1918: 14)

66 *Sport a Hry*, 1910. 06. 14.

67 *Sport a Hry*, 1910. 06. 07.

68 *Sport a Hry*, 1910. 06. 21.

69 *Sport a Hry*, 1910. 06. 14.

70 *Sport a Hry*, 1910. 07. 19.

71 *Sport a Hry*, 1910. 06. 14.

72 *Sport a Hry*, 1910. 08. 02.

1911. január elsején az Union Plzeň ismét jelentkezett a ËSF-hez, mondván, „ez nemzeti kötelesség”, csatlakozott hozzá a Viktorie • i • kov is, amely töredelmesen bevallotta, hogy hagyta magát elcsábítani az ÖFV által ígért kiváltságokkal. A ËSF 1911. január 11-i közgyűlésén felvették a hiányzó Sparta-t és a Ëchie Malá Strana-t is. A rend vita nélkül helyreállt, mintha a ËSF újonnan megválasztott választmánya – amelyben Prachenský elnök mellett helyet kapott Kaufmann és Freja is – el akarták volna kerülni a további súrlódásokat, teret biztosítva a nyugodt együttélésnek.

A SPARTA ÚTJA A CSEH LABDARÚGÁS ÉLÉRE

1911 első hónapjai meghozták a cseh labdarúgás első sikereit. Májusban az Union Internationale Amateur der Football Association (UIAFA) – amelyet 1908 végén a cseh, francia és angol amatőr szövetségek alapítottak a FIFA⁷³ ellensúlyozásaként – a francia Roubaix-ban rendezte meg az amatőr Európa Bajnokságot. A Slavia és a Sparta játékosaiából összeállított cseh csapat megnyerte a tornát. Abban az időben, amikor korlátozták a nemzetközi kapcsolatokat, egy ilyen sikernek óriási visszhangja volt a cseh nyilvánosságban. A futballisták diadalmasan tértek haza Prágába:

A győztes cseh csapat köszöntésére tegnap több ezres tömeg gyűlt össze a Ferenc József pályaudvaron és az épület előtt. A peronon a csapatot a Cseh Labdarúgó Szövetség választmánya, dr. Stan. Prachenský elnökkel az élén, az SK Slavia elnöke, a császári tanácsos Kruliš mérnök, valamint a válogatott nagybecsű közönség várta, akik között sok hölgy is volt. [...] Köszönetet mondtak a csapatnak a külföldön elért nagyszerű eredményért, hogy becsületesen megvédték a cseh sport jó hírnevét, s kifejezték kívánságukat, hogy ezek a kiváló sikerek elősegítsék a cseh sportnak a nemzeti önállóságért és egyenrangúságért folytatott harcát. A beszédek után a peronon feldördült a köszöntés: Üdvözlünk! [...] A csapat tagjai tömött sorfalak mentén, a hölgyek virágjaival ünnepezve hagyták el a pályaudvart, s kint várta őket az a sokaság, amely nem jutott be a pályaudvarra. A közönség itt is ovációval fogadta a cseh labdarúgókat.⁷⁴

Ez a lelkesedés is azt bizonyítja, hogy húsz év alatt a labdarúgás stabil helyet vívott ki magának a cseh társadalomban, s hogy a futball iránt érdeklődő kis csoport hobbi-ja a mindennapi társadalmi élet elismert formájává vált, olyan eszközzé, amellyel már politikai állásfoglalást is ki lehetett fejezni.

A Slavia és a Sparta viszonya, amely az előző évben annyira feszült volt, most sem volt idillinek nevezhető, de legalább nem volt „kibékíthetetlen”. Már nem a civakodás, hanem az egészséges, férfias vetélkedés volt rá jellemző (Houška 1966: 23), még ha apróbb viszályokban vagy élesebb vitákban nem is volt hiány.

73 1908 júniusában a FIFA bécsi kongresszusán az „egy állam – egy szövetség” elv alapján a cseh labdarúgást és az angol amatőröket kizárták a szövetség tagságából. Erre válaszképpen jött létre az UIAFA, amelyhez 1908 őszén csatlakoztak a francia focisták is, akik önszántukból léptek ki a FIFA-ból. Két év „vegetálás” és szerény tevékenység után 1911 elején elkezdtek érdeklődni az új nemzetközi futbalszervezet iránt a belgák, a spanyolok, a svájciak, majd hamarosan a lengyelek is. Az 1911 májusában megszerzett Európa Bajnokságnak az volt a célja, hogy más labdarúgó szövetségeket is megnyerjen az UIAFA-nak. Miután Franciaországot 1912 márciusában visszavették a FIFA-ba, az UIAFA feloszlott.

74 *Národní Politika*, 1911. 06. 09.

A Slavia már idestova tizenöt éve korlátlanul uralta a cseh labdarúgást, s ezen mit sem változtatott az 1909. március 21-én az SK Smíchovval játszott mérkőzésen elszenvedett vereség; a cseh csapatok között a Slavia volt az első az 1897. március 25-i Slavia–DFC Praha mérkőzés óta. „Érthető, hogy a Slavia rajongói eleinte emelt fővel jártak, hiszen, kérem, azokban az években a cseh labdarúgó királyság trónja a Slavia-é volt, míg a Sparta meglehetősen átlagos szerepet játszott a többi klub között.” – foglalta össze röviden az akkori helyzetet Scheinost. „De mindig is arra vágyott, hogy egyszer arra a trónra kerüljön. Ezt a vágyat titokban tartotta, s a gondos választmányi tagok és a leghűbb rajongók csak vörös szívük [utalás a Sparta színére – a Ford.] legmélyén mertek álmokat szőni a Sparta győzelméről. S az életben már milyen sok nagy álom vált valóra! Így nem csoda, ha végül a Sparta-é is teljesült” (Scheinost 1940: 30–31).

A cseh labdarúgás élén állni egyet jelentett a Slavia fölötti győzelemmel. Az 1896-os és 1907-es mérkőzés után a két ellenfél 1910 májusában találkozott újra a Jótékony-sági Kupa középdöntőjén – ismét a Slavia nyert 5:1-re. A következő találkozó a két klub 1911 eleji kibékülésének eredményeképpen jött létre: márciusban ismét a Slavia győzött 9:2-re, de jött az ősz, s fordult a kocka.

A Sparta 1909 óta új csapatot épített. Jindřich Rezek szerint fiatal, reményteljes játékosok jelentek meg, például Antonín Fivébr, Václav Pilát, Jan Vaník, Jaroslav Mysík, vagy a Slavia és a Sparta között mindig ingázó Josef Bi lka. A csapat teljesítménye 1910-ben sem gyengült, amikor a bojkott miatt csak nehézkesen találtak maguknak ellenfelet. Végül eljött 1911. október elseje, „a visszavágás nagy napja, amikor a Sparta fiataljai győzedelmeskedtek a Slavia csapata felett, ahol a híres csillagokat ki kezdte az idő vasfoga” (Scheinost 1940: 32). A Sparta 3:1-re legyőzte a Slavia-t.

Azon az októberi napon a két klub szerepe felcserélődött. A következő tíz évben (a változatosság kedvéért) a Sparta uralta korlátlanul a cseh labdarúgást és eredménytelen maradt a Slavia minden erőfeszítése, hogy a Sparta-t e pozíciójából elmozdítsa. A két klub kielezett kapcsolata miatt azonban továbbra is minden közös találkozó „eseménynek” számított a cseh labdarúgás életében. A hangulatot így jellemezte Karel Poláček:

A nemzet két pártra oszlott, s amint a bíró sípja jelt ad a harcra, megjelenik az a szakadék, amely a nemzetet két kibékíthetetlen táborra osztja, s testvérgyilkos harc és az örök szláv viszály tanúivá válunk. Prága minden részéről sietnek a harcosok, akik hisznek a Sparta vörös mezében, hogy megláthassák a Slavia porba taposott vörös csillagát. S azok, akik pajzsukon az ötágú csillagot viselik, hitük győzelmében és a Sparta hitetlen csapatának megalázásában bíznak. (Poláček 1996: 53)

Jóllehet a Slavia és a Sparta viszonyát később is a rivalizálás jellemezte, ez már soha sem járt olyan pusztító és romboló következményekkel, mint a huszadik század elején.

FORRÁSOK

Archív Tyršova muzea ti lesné výchovy a sportu (ATMTVS), Praha, fond Kopaná, K-11.

Cyklista (1892–1898)

Národní Politika (1911)

Sokol (1890–1894)

Sport a Hry (1902–1910)

Sportovní Obzor (1894–1896)

Sportovní Svět (1904–1906)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Footballový almanach 1905–1906. I. ročník. Praha

Guth-Jarkovský, Jiří St. 1929: *Paměti*. Praha

Hausmann, Jaroslav 1902: Desetileté jubileum SK Slavia. List z historie. *Sport a Hry* 1902. 09. 03.

Houška, Vít zslav 1966: *•elezná Sparta*. Praha

Kaufmann, J. V. 1910: *Třináct let bojů proti Vídni o uznání české samostatnosti ve sportu footballovém*. Praha

Klenka, Josef 1892: „Kopaná” jednoduchá (Anglicky „Football”). In: Vaníček, Karel (uspořádal) *Sborník sokolské •upy Podbílohorské*. Praha, 84–87.

Laufer, Josef – Maixner, František 1935: *Abeceda footballu*. Praha

Laufer, Josef 1968: *50 let v našem sportu*. Praha, 1968

Malá československá encyklopedie 1985: II. svazek. Praha

Olivová, Věra 1989: *Odvěké kouzlo sportu*. Praha

Ottův slovník naučný 1895: IX. díl. Praha

Ottův slovník naučný 1901: XVII. díl. Praha

Pacina, Václav 1986: *Sport v Království českém*. Praha

Pernes, Jiří 1988: *Spiklenci proti Jeho Veličenstvu. Historie tzv. spiknutí Omladiny v Ěchách*. Praha

Petrů, Karel (uspořádal) 1931: *Třicet let Českého Svazu Footballového 1901–1931 a trochu historie kopané v zemích československých*. Praha

Petrů, Karel 1946: *Dějiny československé kopané*. Praha

Polaček, Karel 1996: *Muži v ofsidu. Ze života klubových právníků*. Praha

Poloha 1976: 80 let kopané Slavia Praha IPS. Vydáno k slavnostní členské schůzi oddílu kopané TJ SK Slavia Praha 30. září.

Pospíchal, Jan 1989: Začátky AC Prahy 1890. In: *100 let AC Praha 1890*. Praha

Richter, Rudolf 1918: *Vzpomínky na 25 let AC Sparta v Praze*. Rukopis. (Archív Tyršova muzea ti lesné výchovy a sportu [ATMTVS], Praha, fond Richter, 7g4)

Roessler-Ořovský, Josef 1931: První počátky. In: Petrů, Karel (uspořádal) *Třicet let Českého Svazu Footballového 1901–1931 a trochu historie kopané v zemích československých*. Praha

Scheinost, Ferdinand 1940: *Slavné postavy naší kopané*. Praha

Svět devadesáti minut. Z dějin československé kopané 1976. Praha

• ofka, J. 1923: *Třicet let A.C. Sparta*

Zeidler Miklós

Egy régi pálya a polgári korban – a Millenáris Sporttelep*

VERSENPÁLYA A CSÖMÖRI ÚTON

A millenniumi előkészületek közben merült fel a gondolat, hogy az ünnepségsorozat programjába különböző testgyakorlati versenyeket és bemutatókat is fölvegyenek. 1895 decemberében megalakult a Millenáris Versenyeket Rendező Atlétikai Egyesületek Szövetsége, amely némi átszervezés után Országos Torna- és Sport Bizottság néven rövidesen meg is kezdte értekezleteit. Hamar döntés született arról, hogy az atlétikában, kerékpározásban, korcsolyázásban, sakkbán és vívásban tartandó versenyekre a legjobb nemzetközi erőket hívják meg.

A teremsportokra a kiállítási ünnepségek csarnokát és a Vigadót szemelték ki, s az 1896. január 3-i ülésén elfogadták a szabadtéri versenyek menetrendjét is: a programban egyhetes tornaszövetségi verseny, kétnapos ifjúsági tornabemutató, nyolc torna- és atlétikai versenynap, valamint tizenöt velocipédverseny szerepelt, a középkori lovagtorna ügyében azonban nem sikerült dűlőre jutni. Abban mindenesetre megegyeztek a résztvevők, hogy – noha a millenniumi törvény nem rendelkezett erről – mielőbb fel kell építeni egy, az események megrendezésére alkalmas versenypályát. Az építési megbízást a legelőnyösebb ajánlatot benyújtó Neuschlosz cég kapta, amely a pálya és az emelvény megépítéséért 30 ezer forintot és a bevétel harmadát kérte.

A *Herkules* sportlap rövidesen több tudósítást is közölt a Városliget közelében épülő új versenytérrel, amely „olyan lesz, a minő Magyarországon még nem volt soha, s a mely méltó tere lesz a sok száz nemzetközi és nemzeti mérkőzésnek, tornának, sport-ünnepségnek. A versenytér [...] óriási amphiteatrumszerű épület lesz, körül nyolcz hatalmas tribünnel”. Az „ $\frac{1}{4}$ angol mértföld” hosszú futópálya és az 500 méteres kerékpárpálya körüli lelátókon összesen tízezer néző fér el, a főépületben minden versenyzőnek külön öltöző kabinja lesz, s nem hiányoznak majd a „társalgó-szobák, heverők, dörzsölő-szobák, fürdők” sem.¹

A főváros közgyűlése időközben nagyvonalú gesztussal átadta az ezredéves országos kiállítás igazgatósága részére a Stefánia-út és a Lóversenytér között fekvő területet „az ezredéves országos kiállítás tartama alatt rendezendő különféle sportversenyek céljaira” – a földesúri jog elismerése gyanánt lerovandó „egy darab ezüst forint” kifizetése fejében. A határozat azt is kimondta, hogy az ezredévi ünnepélyek befejez-

* Ezúton köszönöm meg Indali Györgynek és Sándor Tibornak, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye vezetőinek, és a nemrégiben elhunyt ifj. Pataki József örökös kerékpárbaajnoknak szíves segítségüket.

¹ *Herkules*, 1896. 02. 15. Neuschlosz Ödön és Marcel volt egyébként az Ezredévi Kiállítás építkezéseinek első számú kivitelezője.

tével a területet haladéktalanul vissza kell adni a fővárosnak.² A hatóságok hamarosan megadták a területátadási és az építési engedélyt, a főváros pedig vállalta, hogy május 1-től hat hónapon keresztül ingyen ad vizet a sporttelep számára.

Május elején már lázasan folyt az építkezés Bláthy Ottó Titusz villamosmérnök tervei szerint. A Csömöri úti bejárat oldalán közepén pompás teraszos királyi pavilon emelkedett és további öt tribün 36 páhollyal 3100 ülő- és 1500 állóhellyel. A szemközti, Stefánia úti bejáratnál három tribün készült 2080 ülő- és 1500 állóhellyel, „a jury csinos emelvénye” pedig benn állt a pályán, a célvonal mellett. A tribünök alatt elhelyezendő öltözők, irodák és fürdők szintén jó tempóban épültek, az ingyencsek pedig örömmel nyugtázhatták, hogy a versenyek idején a büfét a mágnásnegyed jónevű vendéglőse, Egerváry adja.³

Az Országos Sport Bizottság csömöri úti versenypályáját (ez volt a telep hivatalos neve) többszöri halasztás után 1896. május 14-én csütörtökön az Óbudai Torna Egylet (ÓTE) versenyével nyitották meg. A sajtó szívesen ajánlotta a közönség jóindulatába „a mai igényeknek teljesen megfelelő, kényelemmel berendezett versenypályát”. A publikum itt találkozhatott először az olimpikonokkal, ezért a belépti díjak igen borsosak voltak: állójegyért 30 krajcárt, a jobb helyekért másfél forintot kellett fizetni. Talán ez, talán a zord idő tette – a Millenáris avatásán nagyon kevesen voltak jelen. Amint a tudósító megjegyezte, a „derék athléták különösen a hölgyek teljes hiányát érezték sajnosan.” A jelenlévők viszont népes és színvonalas versenyt láthattak, melyen az ÓTE mellett a Magyar Athletikai Club (MAC), a Magyar Testgyakorlók Köre (MTK), a Budapesti Torna Club (BTC), és az óbudai III. kerületi Torna és Vívó Egylet (TVE) atlétái vettek részt.

A program az atlétikai ötös versennyel kezdődött. A versenyzők távolugrásban, súlydobásban, egykörös futásban és gerelydobásban mérkőztek, majd a két legjobb között birokverseny döntött. A pentatlon aranyérmét végül dr. Porteleky László (MAC), a századvég egyik ismert *all round sportsman*-je nyerte, Gillemot Ferencnek (BTC) a nagy ezüstérem jutott. A három szerre kiírt összetett tornaversenyt az olimpiás Kakas Gyula nyerte az MTK-ból. A napot az atlétikai egyes versenyek zárták. Ezek sorában a legizgalmasabb a súlyemelők viadala volt; a győztes erőművész, az MTK-s Horváth ötvenegyszer emelte magasba a 33 kg-os súlyt. Az atlétikai versenytér jól vizsgázott, a kerékpáros pálya viszont annál rosszabbul: a május 17-re hirdetett nagy kerékpárversenyt a pálya alkalmatlansága miatt két héttel el kellett halasztani.⁴

Május 24-én, Pünkösd vasárnapján még mindig „deprimálóan” gyér érdeklődés mellett zajlott a MAC millenáris handicapje.⁵ A futó-, ugró- és dobószámokon kívül ezúttal kétezer méteres bicikliversenyt is rendeztek. Másnap a BTC rendezett versenyeket, s noha a nézőszám továbbra is alacsony maradt, az „igen érdekes és izgató versenyek”, valamint a kerékpárfutamok elnyerték a közönség tetszését. A hármezer

² Közgyűlés 1896: 295. sz.

³ *Sport-Világ*, 1896. 05. 10.

⁴ *Pesti Hírlap*, 1896. 05. 14., 05. 15. A bajt az okozta, hogy az esős időjárás miatt késve terített kátrányréteg igen lassan keményedett.

⁵ Előnyverseny. Az angol *hand in cap* kifejezés eredetileg arra utalt, hogy a résztvevőknek zálogot kellett egy kalapba dobniuk, s ennek mértéke szerinti hátránnyal indultak a versenyben.

méteres versenyben Wiegand Rezső, a Hunnia Magyar Bicycle Club kerekese győzött, a tízezer méteres főversenyt pedig Rottenbiller János (MTK) nyerte. Őt az első pillanatban kedvencévé fogadta a közönség, de hogy is ne nyerte volna meg a szíveket egy „olyan cingár legényke, kinek lábszárai alig vastagabbak, mint egy szöcskéé, de olyan ruganyosak is!”⁶

Színes drapériák és tarka toaettek adták a kulisszáit a május 31-i első millenáris kerékpárversenynek, melynek nyertese három igazi híresség: a belga Émile Huet és Raymond Dépage, valamint a francia Fournier volt. Az idegenek eleinte egymás között osztoztak a győzelmeken, a 25 kilométeres versenyben azután – a közönség gaudiumára – Rottenbiller „Gigi” is feliratkozott a nyertesek közé.⁷

A millenniumi tornaesemények kétségkívül leglátványosabbika a június 2–3-án megrendezett ezredéves ifjúsági tornaverseny volt. „A millenniumi versenypálya hatalmas tribünjei [...] egészen megteltek díszes, előkelő közönséggel. Magas árbocokon lobogtak a zászlók s ragyogó napsugár aranyozta be az impozáns, színgazdag képet” – emlékezett a *Pesti Hírlap*, de lelkesedésben a többi lap sem maradt el mögötte. A közel ötezer diák részvételével megtartott bemutató három órákor színpompás felvonulással kezdődött, majd szabadgyakorlatokkal, tömegversenyekkel, futó-, ugró- és dobóversenyekkel folytatódott, s utoljára a kötélzások maradtak: a függeszkedés és a népes csapatok kötélhúzó-versenye. Fél négykor a király is elhelyezkedett a bordó bársonnyal és délszaki növényekkel díszített királyi pavilonban, a bemutató közben és után pedig megelégedése jeléül rögtönzött *cercle*-t tartott a versenytéren. A jelen lévő generálisok ugyancsak örömmel nyilatkoztak a máris kitűnően fegyelmezett „pompás matéria” láttán.⁸ Ettől kezdve minden hétvégére jutott sportesemény, olykor több is. Június 7-én rendezték az első millenáris nemzetközi atlétikai viadalt, majd június 21-én az MTK versenyét kerékpár, torna, síkfutás, súlyemelés és csapattorna számokban. Július 26-án már a hatodik millenáris kerékpárverseny zajlott, melyen az immár hagyományossá vált Rottenbiller–Wiegand párharcot az osztrák Maxim Lurion, Paul Reuther és Willie Friedrich szereplése színesítette. Lurion különösen elégedett lehetett produkciójával, mert nem csupán a megnyitó futamot és a főversenyt nyerte meg, hanem a Barrison leányok, a társaság öt híres szökeségének lelkes ovációját is kivívta. Kedves újdonság volt a „hölgys verseny”, amelyet a három sportlady, Bernát Olga és Nina, valamint Schenker Teréz nem csupán pompás iramával, hanem remek toalettjükkel is emlékeztetett. „Világos selyem derék, sötét bő térdnadrág volt a bátor úttörők dresse és bátran mondhatni, hogy nem rosszul festettek” – írta az elragadtatott tudósító. A három leány egyébként egy-egy férfikísérővel hajtotta tandemjét kétezzer méteren át, s a gavallér zsűri végül holtversenyt hirdetett.⁹

Év végére már a pályacsúcsokat is csokorba szedték, s ez egyben a valaha élt legnagyobb magyar profi kerékpáros, Gerger Ferenc dicsőséglistája is volt: 500 m-től 100 km-ig szinte az összes csúcs mellett a későbbi Európa-bajnok neve büszkélkedett (Siklóssy 1929: 604).

⁶ *Pesti Hírlap*, 1896. 06. 01.

⁷ *Sport-Világ*, 1896. 06. 07.

⁸ *Pesti Hírlap*, 1896. 06. 03., *Herkules*, 1896. 06. 15.

⁹ *Herkules*, 1896. 08. 01., *Sport-Világ*, 1896. 08. 02.

Az őszi tartó versenysorozat – bár a vártnál kisebb látogatottság miatt anyagilag nemigen váltotta be a hozzá fűzött reményeket – jelentős mértékben fellendítette a fővárosi sportéletet. Több tízezer néző ismerkedett a testedzés különböző formáival, maguk a sportolók pedig végre korszerű pályán, addig nem tapasztalt érdeklődés mellett gyakorolhatták magukat. Egyre nőtt azoknak a tábora, akik úgy gondolták, hogy az új versenyteret életben kellene tartani.

A Magyar Kerékpáros Szövetség (MKSZ) szeptember elején levélben tudakozódott a főváros tanácsánál, hogy vajon az eredetileg október 31. után lebontásra ítélt építmények a helyükön maradhatnak-e. Mivel a terület beépítése egyelőre nem volt tervbe véve, más megfelelő sportterület pedig nem akadt Budapesten (az 1896. márciusi olimpiai válogatók például a ludovikások kezdetleges Orczy-kertbeli pályáján zajlottak), mutatkozott némi esély arra, hogy a tanács engedélyezi a pálya fennmaradását, annál is inkább, mivel több vidéki város már rendelkezett velodrommal. Az MKSZ kérte a terület átengedését, felajánlva egyben, hogy azt a főváros természetesen továbbra is igénybe veheti sportcélokra. A tanács azonban nemigen rokonszenvezett az ötlettel, ezért több kerékpáros egyesület, valamint a MAC, az MTK és a Magyar Úszó Egyesület (MÚE) néhány hét múlva kérvényezte, hogy a pálya bontásának elrendelését a tanács egy hónapig hagyja függőben.¹⁰ Ugyanekkor Berzeviczy Albert, az Országos Testnevelési és Sport Bizottság elnöke október 12-re az összes fővárosi sportegyesületet értekezletre hívta, „mely értekezlet célja a versenytér fentartása érdekében megteendő lépések illetve intézkedések megvitatása lesz.”¹¹ E tanácskozásokon a sportvezérek egységesen álltak ki a pálya megőrzése mellett, s megállapították, hogy a telep nem csupán versenyek és edzések, hanem ünnepélyek helyszíne is lehet, sőt pl. jégpálya építésével tovább bővíthető. Az értekezletek nem voltak mentesek némi belső presztízsharcotól, a sportférfiak azonban gyorsan felismerték érdekeik azonosságát és – immár az 1897 elején megalakult Budapesti Torna- és Sport-Egyletek Versenypálya Szövetsége égisze alatt – fenntartották igényüket a Millenáris versenypályára.

E terveknek azonban ellenzéke is támadt. A versenypálya szomszédságában lakók, tudomást szerezvén a sportegyesületek kampányáról, novembertől egyre erőteljesebben sürgették a pálya lebontását a fővárosi hatóságoknál. Hivatkoztak a versenyek iránti csekély érdeklődésre, a terület üdülőövezetté alakítását érintő elképzelésekre, és valóságos ostromot intéztek a szerintük a hitvány küllemű és tűzveszéllyel fenyegető tribünök ellen. Az ostromba fatákolmányok elcsúfítják a környéket – írták – és „kivált téli időben bizonyára attól kell tartani, hogy csavargók laktanyájává lesznek”. A főváros tanácsának műszaki osztálya szintén a bontást sürgette, a közgyűlés azonban először egyhavi haladékot adott, majd többhónapos aktatologatás után három évre (1897. július 1-től 1900. június végéig) átadta a telepet a versenypálya-szövetségnek. A határozatban kikötötték, hogy a pályát szükség esetén feltétel nélkül át kell engedni a fővárosi rendezvények céljára, s a közgyűlés fenntartotta magának az indoklás nélküli felmondás jogát is.¹²

10 A Magyar Kerékpáros Szövetség levele a főváros tanácsához. 1896. szeptember 7. Budapest Főváros Levéltára (=BFL), Tanácsi Ügyosztályok központi irattára (=1407 b), 37.195/1896. sz. Sportegyesületek beadványa a főváros tanácsához. 1896. október 10. BFL 1407 b, 43.625/1896. sz.

11 *Sport-Világ*, 1896. 10. 11., 10. 18., 10. 25.

12 Tábornszky Ottó és érdektársai levele a Tanácshoz. 1896. december 15. BFL 1407 b, 515.251/1896. sz. Közgyűlés 1897: 273. és 994. sz.

A Millenáris ezzel elkerülte a felszámolást, lelátóit azonban időközben elhordták, s az üresen tátongó pálya meglehetősen vigasztalan képet nyújtott. A sportolók csak 1897 elején kezdtek visszaszállingózni – először az atléták, valamint az új hóbort: a labdarúgás képviselői. Ekkor már a fiatalok fővárosszerte kergették a labdát, s híre ment, hogy a MAC, a Ludovika Akadémia, a MÚE és a BTC is igazi futballcsapat alakítását tervezi. A BTC már ki is tűzte első szabadtéri edzését 1897. január 31-én délutánra – a Csömöri úti pályára. A február 8-i edzésen Iszer Károly tréner két teljes szereléssel lepte meg a játékosokat, május 9-én pedig már mintegy száz néző volt tanúja a klub piros-fehér és kék-fehér csapata közötti mérkőzésnek. Ahogy múltak a hónapok, sportvezetők, nézők és sportolók – a BTC-n kívül itt edzettek az MTK, a MÚE és a Műegyetemi Football Csapat (MFC) labdarúgói is – egyre türelmetlenebbül várták a telep újjáépítését.

AZ ÚJJÁPÍTETT PÁLYA

Csakhogy a felújításhoz szükséges pénz sehogyan sem akart összegyűlni. A sportegyletek által följánlott összeg fájdalmasan kevés volt, az építkezés ügye már-már veszni látszott. Iszer, a BTC „Tatája” ekkor nagyvonalú, és nem kis kockázattal járó gesztussal bankkölcsönt vett fel a versenypálya szövetség részére – fedezetül teljes személyes vagyonát kötötte le –, s 1897. szeptember 6-án értesítette a főváros tanácsát, hogy a pályán „Czipauer János fővárosi ácsmesterrel egy nézőtribünt óhajtunk építtetni”. A mellékelt terveket a tanács rokonszenvvel fogadta, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa sem emelt kifogást, így az engedély hamarosan megérkezett.¹³

Szeptember közepén már ismét nagyüzem volt a Millenárison. A küzdőtér ugyan még nem volt teljesen kijavítva, de a sportolók így is jobban kedvelték a Tattersall¹⁴ homoktengerénél. A pálya fűvét és salakját javító, lelátókat ácsoló munkásokat nem zavarták sem a vidáman kapura lödöző focisták, sem az esti órákban megélénkülő atlétikai élet. Szeptember 13-án aztán végre megtartották az első biciklis tréningnapot is. 19-én telt ház – 1400 néző – szurkolta végig a Budapesti Kerékpár (Bicycle) Egyesület (BKE) jubileumi pályaversenyét, a kiválasztottak pedig később a közeli Arany Sasban rendezett díszvacsorára is követték az ünneplőket.¹⁵

A megújult atlétikai pálya és a rekordidő alatt felépült tribün nagyszerű látványt nyújtott, az érdeklődés középpontjában azonban természetesen a helyreállított 500 méteres, aszfalt futófelületű kerékpárpálya állt, 7 méteres átlagos szélességével – ez a 124 méter hosszú, teljesen sík egyenesekben 8 méteresre nőtt –, 2,1 méterre emelt 34 méter sugarú fordulójával. A világszínvonalú pályára szívesen jöttek el a századforduló kiemelkedő kerekesei – a már említett Huet, Dépage, Fournier és Lurion, valamint a francia Max, az osztrák Heller és Reisinger állandó vendégek voltak –, akiknek

¹³ Iszer Károly levele a Tanácshoz. BFL 1407 b, 40.245/1897. sz. A terveket nem ismerjük.

¹⁴ A nagy lóvásárok e közkeletű elnevezése a 18. században élt angol kereskedő nevéből ered. A budapesti üggetőpálya a Kerepesi úti lóvásártér telkének egy részén épült föl, s mintegy tovább örökölte a Tattersall nevet.

¹⁵ *Sport-Világ*, 1897. 09. 19., 09. 26.

csatáit a fedett tribünről és a szemközti földlelátóról összesen mintegy háromezer néző figyelhette (Borbély 1984: 39).

A kerékpárosok betonteknője az utolsó pillanatban készült el, az őszi hidegek beálltával rohamosan közeledett az évad vége. A sportkedvelők ezután futballmeccsekkel vigasztalhatták magukat: így azok a „szakférfiak, hölgyek, sporttársak és laikusok” is, akik lefizették az 50 krajcáros tribünjegyet vagy a 20 krajcáros állójegyet, hogy megnézzék, mint csap össze 1897. október 31-én a Millenáris „homokos lágy gypén” a nagyhírű Vienna Cricket and Football Club és a BTC. A sportközvélemény nagy várakozással nézett az első hivatalos klubközi mérkőzés elé. A *Sport-Világ* beharangozó cikkében általában dicsérte a magyar játékosokat – a minden poszton otthonos angol Arthur Yolland mellett Ray Ferenc „fürgé és találékony”, Hajós Alfréd „nagyon hasznavehető középcsatár”, Lindner Ernőt „elszántság, fáradhatatlanság és jó szemérték jellemzi”, míg Thomas Ashton „jó rúgásaival, Ramaszéder [István] kitűnő futásával egészíti az első sor játékát” –, de a józanabbak azért a Cricketterek győzelmét jósolták.¹⁶

Az első nyilvános magyarországi futballmeccs minden tekintetben megfelelt a várakozásoknak. A több mint kétezer néző, kiknek zöme cilinderrel a fején, látcsóval a kézben érkezett, tapssal fogadta a Vienna kék-feketébe és a BTC kék-fehérbe öltözött játékosait (Hajós 1956: 91–92). Senkit sem zavart, hogy a kapukon nem volt háló, sem az, hogy a távolugró-gödör homokja a pályán belülre került. S amikor délután 3 órakor „Guttman Alfréd [...] Ray kapitányhoz hajtotta a labdát”, a hazai labdarúgó-sport is elindult útjára. A mérkőzés kimenetele nem volt kétséges – a Viennában nyolc angol játszott, a BTC-ben csak kettő, a többiek nem sokat értettek a játékhoz –, a 2:0-ás vereség azonban egyáltalán nem volt megalázó. A közönség pedig igazán remekül szórakozott: igaz, nem lévén szakértő, a félidőnként esett egy-egy gólon kívül egyelőre leginkább a robosztus magyar védők ötletes birkózófogásait élvezte.¹⁷

1898. január 1-én a BTC, a MUE és az MFC házi mérkőzéssel köszöntötte az újévet, majd február elején megtartották az első hazai klubközi mérkőzéseket: az önhitt BTC először csak második számú csapatát küldte harcba a műegyetemiék ellen, s 5:0-ra ki is kapott, amit az első csapat hamarosan megtorolt, 3:0 arányban legyőzve a „technikusokat”. Ekkorra már több fővárosi együttes is működött: az említetteken kívül a MAC, a Budai Football Csapat és a Budapesti (Budai) Torna Egylet is tartott fenn futballcsapatot.

Magyar futballistáknak ez idő tájt nemigen termelt babér a külföldi – általában osztrák – csapatok ellen. Amikor azonban 1899 februárjában az MFC a Millenáris háromezer nézője előtt végre 3:0-ra legyőzte a bécsi Victoriát, s ezzel kivívta a magyar labdarúgó-sport első nemzetközi győzelmét, a többiek becsvágya is megnőtt. 1900. április 16-án, Húsvét hétfőjén, a BTC a félelmetes hírű prágai Slaviát látta vendégül a Millenárison hétezer néző előtt, s 3:1-es vereségével éppenséggel nem vallott szégyent. Külö-

¹⁶ *Sport-Világ*, 1897. 10. 31. Yolland nemrégiben érkezett Budapestre, ahol nyelvtanárként, majd egyetemi oktatóként működött. Ashton szintén Budapesten élő brit állampolgár volt, Guttman Alfréd, az athéni olimpia kétszeres úszóbajnoka pedig ekkoriban már egyre gyakrabban szerepelt választott néven: Hajósként.

¹⁷ *Sport-Világ*, 1897. 11. 07.

nösen ha számításba vesszük, hogy a BTC gimnazista kapusa, Ponory, az iskolásokat a versenysporttól eltoltó szabályokat kikerülendő, amellet, hogy álnéven játszott, a kapuvédéshez kevésbé alkalmas álszakállt és műbajuszt volt kénytelen ragasztani.¹⁸

S hogy e bohém ifjak a legkülönb kunsztokra is képesek voltak a sport kedvéért, bizonyítja az az eset, amikor az új évszázad köszöntésére 1900 „Sylvester éjjelén jókedvűen kimentek a millenniumi pályára és éjfél előtt néhány percczel játékhoz fogtak és játszottak addig, míg tartott az éjféλι harangszó”. A havas talaj, a sűrű hóesés, „a víg hangulat és a homály” a csatárok kezére játszott: noha a mérkőzés csak néhány percig tartott, az eredmény 3:3 lett. A 20. század első gólját pedig alkalmasint magyar futbalista: Faubel Gusztáv lőtte.¹⁹

Időközben az immár rövidebb néven szereplő Budapesti Versenypálya Szövetség újabb hat esztendőre (1906. június végéig) megszerezte a pálya ingyen bérletét, és továbbra is csak a földesúri jog elismeréseként kellett évente egy darab 20 koronás aranyat lefizetnie. Időközben a Millenáris több új épülettel is gazdagodott. Az első, utóbb „B” tribűnnek nevezett lelátó mellé 1901 késő tavaszán felépült az „A” tribűn is. Mindkét 40x12 méteres, téglalapfalú, favázás szerkezetű lelátót fenyőfa oszlopokon nyugvó kátránypapír fedél borította, az alsó szinten pedig öltöző, iroda és illemhelyek álltak. Ugyanekkor készült el a telepet körülvevő deszkakerítés is. 1902 őszén felépült a vendéglő, majd a rákövetkező tavaszon a hamarosan nagy forgalmat lebonyolító tekepálya. A főtribűnnel átellenes oldal állóhelyét 1904 nyarán felújították, az 55x7 méteres, immár szintén fedett nézőtér deszkafalat és hagyományos fenyőoszlopos-kátránypapíros tetőzetet kapott. (Mindezek a létesítmények a pályabérlő szövetségnek mintegy harmincötezer koronájába kerültek.) Az új szerződés előírta a futballpálya gyepesítését, továbbá azt is kimondta, hogy a tribűnök olcsóbb és drágább helyei elkülönítendőek, s „a páholyok és egyéb drágább helyek a belépődíjakkal arányban álló kényelemmel és csinnal ruházandók fel”.²⁰

Pálya, csapatok, népszerűség és elszántság – minden együtt volt tehát ahhoz, hogy a labdarúgók versengése végre hivatalos keretet kapjon. És 1901. január 19-én tizenhárom klub valóban meg is alakította a Magyar Labdarúgók Szövetségét, amely azonnal kiírta a nemzeti bajnokságot. Az egyesületeket két osztályba sorolták, az elsőbe a BTC, a Budapesti Sport Club (BSC), az MFC, a MÚE, és egy új egyesület, a Ferencvárosi Torna Club (FTC) került.

A bajnokság nyitómérkőzését a BTC és a BSC játszotta február 10-én. A nagy hideg miatt csak az olcsó helyek teltek meg, de itt legalább egymást is melegítette a közönség. Délután háromkor a BSC végezhetett el a kezdőrúgást, ám az első bajnoki gólt a BTC-s Ray Ferenc lőtte. Rayék végig fölényben játszottak, végül 4:0-ra nyertek, és bár az ellenfél olykor ügyesen szőtte támadásait, a sportriporter kritikusan állapította meg, hogy a BSC játékosai „a kapu közelében [...] fejüket veszítik és a legszebb alkalmakat elszalasztják.”²¹ A BTC a bajnokságot pontvesztés nélkül nyerte, a futball

18 *Esti Budapest*, 1954. 04. 15.

19 *Sport-Világ*, 1901. 01. 05.

20 Közgyűlés 1901: 451. sz. A Millenáris sporttelepen lévő felépítmények és egyéb tárgyak értékelvétele. 1914. március. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz sz. n.

21 *Sport-Világ*, 1901. 02. 15.

pedig – jóllehet már ebben az időben is napirenden voltak a hangulatot keserítő torzsalkodások és óvások – végérvényesen a legnépszerűbb sportággá vált.

Mindenki tisztában volt persze azzal, hogy akad még tanulnivaló bőségesen, ezért is hívták meg a húsvéti ünnepek idejére az angol liga két jó nevű csapatát: a Richmond Athletic and Football Clubot és a Surrey Wandererst. A magyar játékosok elszántan készültek az angolok vendégjátékára – a válogató bizottság még előzetes felmérő meccset is tartott –, majd 1901. április 11–13. között három mérkőzésen tisztelettudóan leckét vettek a futball feltalálójától. A BTC, az MFC és a MÜE válogatottjai először a Richmond, majd kétszer a Surrey csapatától kaptak ki a „magyar footballsport nagyhetében”. Jóllehet a válogatott nem keltett csalódást, a könyörtelen szakíró azért feljegyezte, hogy a csatárok a kapu előtt „teljesen rendszertelenül és fejvesztetten játszanak”.²²

EGY DICSSŐSÉGES ÉVTIZED

Nem sokat kellett várni az országok közötti mérkőzésekre sem. Néhány városok közötti „rambler” (utazó, kiránduló) találkozó és a Bécsben lejátszott és 5:0-as vereséggel végződött első hivatalos nemzetközi válogatott meccs után a magyar közönség a nagy győzelem reményében várta Csehország csapatát 1903. április 5-re a Csömöri útra. És valóban: mindössze néhány percet kellett várni, hogy megszülessen a magyar foci történetének első válogatott gólja: ezt Sipos kapus lőtte – egyelőre még a saját hálójába. Aztán a ferencvárosi balszélső, Borbás Gáspár belőtte az első „igazit” is, majd a második félidőben a BTC-s Minder megszerezte a győztes gólt.

De nem csupán futballisták csalogatták a közönséget a Millenárisra. Voltak itt atlétikai versenyek szép számmal – itt rendezték például 1897-ben az első országos bajnokságot –, és továbbra is rendszeresen megtartották a hagyományos pünkösdi iskolai tornaünnepélyeket. Az 1899. júniusi játékokon ezerháromszáz diák vett részt, a műsorban szertorna, majd különféle versenyek és bemutatók szerepeltek, végül pedig labdajátékok: pl. „a budai körméta, nagyméta, sintérméta, lapdahajszó, lapdakergető, a határrugó, valamint rugdaló és füleslapda játéka. [...] Egyébb játékok közül különösen mulatságosak voltak a kötekedő és tolvajüző névre hallgató futójátékok.”²³

Az 1901. május 24–25-i tornaversenyre már csak „hatványozott protekcióval” lehetett helyet kapni. A négyezer tornász hatalmas közönség előtt bemutatott szabadgyakorlatának oly nagy sikere volt, s „a közönség annyira el volt ragadtatva, hogy megismétlésüket kívánta és József kir. herczeg óhajtására a tornászsereg a legtökéletesebb pontossággal bemutatta a szebb összetételeket”. Játékv versenyek következtek ezután, melyben a hetven intézet diákjai nagy tetszés mellett mérték össze tudásukat. Ugyancsak az országos tornaverseny adta 1903. május 31-én a Magyarországi Torna Egyletek Szövetsége zászlószentelő ünnepségének kulisszáit, ahol a zászlóanya tisztét Augusztó főhercegnő vállalta. Az 1905. május végi bemutatóra ismét több mint négyezer diák sereglett össze a Millenárisra, s a tornaverseny a következő években is mindig nagy eseménynek számított.²⁴

²² *Sport-Világ*, 1901. 04. 14.

²³ *Herkules*, 1899. 07. 15.

²⁴ *Vasárnapi Újság*, 1899. 07. 02., 1903. 06. 07., *Athenaeum*, 1901: 90–91.

A kerékpárversenyek a századvégen már igen tekintélyes számú érdeklődőt vonzottak. Az egy- és többüléses gépek vezetékes-, térelőny- és sprintversenyein kívül olykor kerékpárpóló-mecceket is rendeztek a Millenárison. Az első számú kedvenc továbbra is a verhetetlen Gerger volt, akit már megjelenésekor nagy tapsal köszöntött a közönség. Gerger rendre igazolta is klasszisát, s az akkoriban divatos „embervezetéses” – többnyire kvadruptek (négyüléses kerékpárok) szélárnyékában futott – versenyeket éveken át főként nyerte. Mellette Rottenbiller, Wiegand, valamint Papp Ferenc és Kessler Albert képviselte a legmagasabb szinten a hazai pályasportot. A lapok tudósításáiban állandóan ott szerepeltek a versenyeredmények, a képes magazinok pedig szívesen közöltek képeket a futamokról.

Mégis, az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő kerékpárosság 1899-ben csaknem halálos dőfést kapott. Egy fővárosi rendelet évi ötforintos adót vetett ki minden bicikli után, ami számottevő bevételt nem hozott ugyan a kincstárnak, a biciklizést azonban alaposan visszavetette: a MAC és a BTC szakosztálya időlegesen megszűnt, a pályasport haldoklott, a szövetség passzivitásba vonult, s az egyesületeknek maguknak kellett versenyeket megrendezniük. (1903-ban például az Aquila, a BTC, a Condor, a Csillag, az Edison, a Hunnia, a Jóbarát, az MTK, a Nemzeti, a Vándorkedv és más egyesületek rendeztek versenyt a pályán.) Ráadásul éppen ekkoriban volt felfutóban a futball, ami sok nézőt – és persze bevételt – vont el a kerékpárversenyektől. A századelő pangásának országszerte számos pálya esett áldozatul: a valaha közel két tucatnyi velodrom közül 1905 végére már csak a Millenáris volt üzemképes (Szittyá 1942: 106).

A hatóságok lassan felismerték a helyzet tarthatatlanságát, s a fővárosi közgyűlés 1911 elején eltörölte a kerékpáradót. Ekkora már egyébként is kezdett magához térni a kerékpársport. A körülbelül 1905-ig tartó hanyatlást több szerencsés egyéni kezdeményezés állította meg. Először Wiegand rendezett fogadásos versenyeket a Millenárison – ez már önmagában is nagyban fokozta az érdeklődést –, majd hamarosan új spektakulum segített visszahódítani a hűtlen közönséget. A motorvezetéses versenyeket Posszert János hozta be Magyarországra 1902-ben, s pár év múlva a Millenárisra is bedübörögtek a lángcsóvákat lövellő, behemót „steherek”. Az új versenyág eleinte csak konkurált a repülőversenyekkel, majd jócskán háttérbe is szorította a „flyereket” (Borbély 1984: 42, Szittyá 1942: 106).

Az 1906. évi kerékpáros versenyszezon valódi szenzációval kezdődött: június 17-én a fekete bőrű „villámmember”, Woody Headspeth is rajthoz állt, és két számában kényelmesen leiskolázta a mezőnyt. Ugyanekkor mélyütés érte a Millenárisra csak nemrégiben beköszönt motorvezetéses szakágat, mivel az 1912. december 31-ig szóló újabb bérleti szerződés feltételül a főváros közgyűlése a motoros edzések és versenyek haldéktalan beszüntetését szabta. A tiltás ellenére megtartott motoros tréningek ellen 1907. nyár elején több lakossági panasz is érkezett, s mivel a vádat a helyszíni szemle igazolta, a stehereknek a szerződés felbontásának terhe mellett távoznuk kellett a pályáról. A motorosok kiebrudalása sokat ártott a biciklisport népszerűségének, Posszert és csapata azonban a Monarchia más tartományaiban – ahol a fogadási üzletágban több pénz forgott, s úgy látszik a környéken lakókat is kevésbé zavarta a zaj – kiválóan megtalálta a számítását.²⁵

25 Közgyűlés 1906: 1148. sz. Székesfővárosi tanácsi határozat kiadása. 1907. július 1. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 149.870/1907–VI. sz.

1907. október 27-én tizedik születésnapját ülte a magyar futball, de az ünnepség nem sikerült valami fényesen. Minden azzal kezdődött, hogy a Cricketterek az MLSZ büntetőbojkottja miatt nem jöhettek Magyarországra, így a tíz év előtti meccset nem lehetett megismételni; helyett a BTC a Vienna FC-t fogadta. A nyirkos idő miatt ráadásul csak ötezer néző gyűlt össze, s miután Kárpáthy Béla a szövetség elnöke elvégezte a kezdőrúgást, régen látott gyöngye játék fejlődött ki a két csapat között. A második félidő tetszetősebb futballt hozott ugyan, de nem elég, hogy a gólhelyzeteit sorra elpuskázó BTC éppen csak kiharcolta a döntetlent, a késői kezdés miatt a meccs majdnem sötétben fejeződött be.

Az ügyetlenül végződött születésnap azért nem szegte kedvét a rajongóknak, és november 3-án ismét jókora közönség – s első ízben filmkamera – jelent meg a magyar-osztrákon. Az MLSZ a látványosság kedvéért még egy csapat postagalambot is hozatott, hogy azok az eredmény hírért alkalmas időben megvigyék több európai fővárosba. A hatezer néző nagy meglepedésére a mérkőzés végén felbocsátott hírnökök a magyar csapat 4:1-es diadaláról szóló jelentéssel keltek útra.²⁶ 1908. április 5-én újabb szép győzelem született a Millenárison. Az először telt ház – mintegy nyolcezer néző – előtt játszó válogatott Csehországot győzte le 5:2-re. A nézőszám később tovább nőtt: 1909 Pünkösdjén három nap alatt három meccset játszott a magyar együttes – összesen már több mint 30 ezer néző előtt.

A labdarúgók tehát egyre több nézőt vittek a Millenárisra, s ez nézeteltéréseket váltott ki a Budapesti Versenypálya Szövetség (BVSZ) berkein belül. Mivel minden tagegyesület a még mindig legnagyobb befogadóképességű, s így a legnagyobb bevételt ígérő Millenáris versenypályát akarta megszerezni rendezvényei számára, a versenynaptár elkészítésekor nemegyszer éles vita kerekedett. A futballmeccsek már a század első éveiben komoly jövedelmet hoztak, olyannyira, hogy például a BTC az 1903-as bajnokságban nem is akart elindulni, mert az akadályozta nagy bevétellel kecsegtető külföldi mérkőzéseinek lejátszásában. (1905-ben azután, részben a többi egyesület ellenséges magatartása miatt, valóban távolmaradt a küzdelmektől.) Eleinte nem voltak túl nagyok az ellentétek, mert az amúgy is halódó biciklisport magától visszavonult, néhány év múlva azonban nagy versenyfutás kezdődött az újra erőre kapó kerékpáros egyesületek és a vezető futballklubok között. Csakhogy a szövetségen belül a szavazatok túlnyomó többségével továbbra is a BTC, az MTK és a patinás kerékpáros klubok rendelkeztek, amit különösen az új sikercsapat, az FTC sérelmezett. A klub egyenlő szavazati jogot követelt a BVSZ minden tagja számára, s ehhez 1906 tavaszán a főváros tanácsának közbenjárását kérte. Iszerék viszont azt nehezményezték, hogy a csak 1901-ben csatlakozott, így a kezdeti kockázatból részt nem vállaló új tagok át akarják venni a hatalmat. A szövetség alapszabálya nem változott, a törésvonalak azonban egyre inkább láthatóvá váltak.²⁷

Nem voltak elégedettek a kerékpárklubok sem. Fodor Ferenc, a Vándorkedv KE elnöke azon kesergett, hogy júniusban még szinte lehetetlen a focistáktól kikönyörögni a pályát, július–augusztusban viszont a közönség már nyaral. A kevés betévedő

²⁶ *Pesti Napló*, 1907. 10. 29., *Sport-Világ*, 1907. 11. 03.

²⁷ Az FTC levele a főváros tanácsához. 1906. április 7. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 91.966/1906–IV. sz. A BVSZ levele a főváros tanácsához. 1906. június 5. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz sz. n.

néző csak „az ürességtől tátongó pályát, a rendezők megnyúlt arcát” látja, mert a rendezés 4–600 koronás költségeinek csupán a fele jön vissza a bevételből.²⁸ Néhány, az MKSZ-t tehetetlenséggel vádoló versenyző még ellenszövetséget is alapított és, a Millenárist elhagyva, a mai Móricz Zsigmond körtér területén fapályát építtetett, amit azonban 1912-es feloszlásuk után lebontottak (Borbély 1984: 43).

A pályabérlők gondoljai szerencsére nem zavarták meg a válogatott labdarúgók hazai sikersorozatát. A nemzeti tizenegy 1909. november 7-én ismét Ausztriát fogadta. A magyar csapat játékaival rászolgált a győzelemre, az osztrákokkal szimpatizáló német játéktechnika azonban döntetlenre mentette a mérkőzést. A lapok még napok múltán is fortyogtak a dühtől, és mindennek elmondták a bírót: e „kómikus alak a nagy potrohával, az X sugár által megihletett lábaival [...] tudása miatt bátran odahaza maradhatott volna”, ráadásul „eltagadhatatlanul pártos volt” – gorombáskodott a *Nemzeti Sport*. A tudósító ugyanakkor éppen csak atyailag korholta a „kissé éretlen” nézősereget, fölidézvén a pillanatot, mikor „a jó ázsiai publikum” felháborodásában megrohanta és alaposan elpüfölte a bírót. Az egészben csak azt tartotta aggályosnak, hogy „a szerencsétlen sörös hordó dagadt képpel haza rohan és tolvajt kiált” – és rossz hírünket költi.²⁹

A „Mili”, ahogy ekkoriban már kedvesen nevezték, ezt követően nem sokáig adott otthont a válogatott mérkőzéseinek. A BVSZ belviszályainak logikus következményeként lassan felépültek a nagyobb nézőterű klubpályák – az FTC, az Újpesti Torna Egyesület (UTE), az MTK, a Postás és az óbudaiai stadionja, aztán sorban a többi –, és a Thököly úti³⁰ sporttelep kezdett veszíteni jelentőségéből. Az 1911-ben némelyek által már csak „agg Millenárisként” emlegetett pálya azonban még egyszer parádés délutánnal kápráztatta el a nézősereget. 1911. október 29-én vasárnap utolsó mérkőzését játszotta itt a válogatott, s mintha csak megérezte volna, hogy már sosem tér vissza ide, pazar teljesítménnyel búcsúzott. Az ellenfél az a svájci tizenegy volt, amely az év elején gyengébb összeállításban Zürichben 2:0-ra legyőzte a magyarokat. A találkozóra addig soha nem látott tömeg, tizenötezer néző ment el. „Túlzsúfolt tribünök, emberfalanx a korzón, hatalmas embergyűrű a pálya körül, végig ahová nézünk ember-ember hátán” – emlékezett a tudósító. A meccs csak három órákor kezdődött, de a bejáratnál már délben hatalmas áradat tolongott. A mérkőzés kezdete előtt azonban „felbomlott minden rend. A pálya nagy kapuját betörte a tömeg, elsöpörte a jegyszédőket, rendezőket és vad rohamban zúdult a fenntartott hely közönségének nyakába.” A vörös bársony plüssel keretezett páholyok urai hasztalan tiltakoztak, tűrniük kellett a méltatlanságot. A játék azután mindenért kárpótlást nyújtott, a 9:0-as végeredmény a válogatott addigi legnagyobb arányú győzelmét jelezte. A tömeg gyönyörűségében a hatgólos Schlosser Imrét és Bíró Gyulát, a mezőny legjobbját, vállon vitte az öltözőbe.³¹

És talán éppen a nagy siker és az ünneplő tömeg vitte el a Millenárisról a válogatott meccseket. A futball egyszerűen kinőtte a pályát, amit az is bizonyított, hogy egy

²⁸ *Sport-Világ*, 1909. 01. 23.

²⁹ *Nemzeti Sport*, 1909. 11. 13.

³⁰ A Csömöri út e szakasza 1906-tól Thököly Imre nevét viselte, amikor az egykori erdélyi fejedelem hamvait Budapesten át Kassára szállították.

³¹ *Sport hírlap*, 1911. 10. 30.

héttel később az Ausztria elleni mérkőzésre már huszonegyezer néző ment ki – az FTC ez évben kibővített Üllői úti pályájára. Ezután itt és az MTK Hungária úti pályáján játszották a hazai válogatott meccseket egészen a második világháború végéig.

A Millenáris az addig lejátszott – és utólag hivatalosnak elismert – tizenkilenc hazai válogatott meccsből tizennyolcnak volt a házigazdája. (Egyszer a MAC margitszigeti pályája volt a helyszín.) Eleinte néhány száz fős, később nemegyszer tízezer körüli nézősereg gyűlt össze egy-egy játéknapon, s a pálya igazi otthona lett a válogatottnak. E mérkőzéseken Magyarország csapata tízszer győzött, ötször döntetlenül játszott, és csak az akkor toronymagasan világelső angoloktól szenvedett – háromszor is – vereséget.

A MILLENÁRIS A FŐVÁROS KEZELÉSÉBEN

A nagy idők tovatűnni látszottak. Újból és újból feléledt a hír, hogy a szomszédos galopp-pálya elköltöztetésével a Millenárist is felszámolják. 1912 őszén a BVSZ nevében Iszer Károly levélben tiltakozott a főváros tanácsánál a terv ellen. Iszer rövid áttekintést adott a pálya történetéről s a hazai sport felvirágoztatásában betöltött szerepéről: a Millenáris – írta – „Sokmindennek kútforrása lőn. Felébresztette az ifjúságban a szabadtéri játékok iránti kedvet, a nagyközönségben pedig azt a soha nem remélt érdeklődést, mellyel ma az egészséges embersport iránt viselkedik.” A telepet ráadásul folyamatosan korszerűsítették: 1909-ben újabb, 40x10 méteres fedetlen emelvény épült, valamint egy 168 m² alapterületű szétszedhető tribün a kerékpáros pálya fordulójában, elkészült a nézőteret a betontechnőtől elválasztó léckerítés és a 33x11,8 méteres beton úszómedence a Földtani Intézet felőli oldalon, összesen mintegy tizenötezer koronás költséggel. A 95–180 cm mélységű, vezetékes vízzel töltött uszodában a világháború előtt versenyeket is tartottak.³²

Budapest törvényhatósága méltányolta ezeket az érdemeket, s 1915 végéig meghosszabbította a bérleti szerződést, de új feltételként szabta, hogy a fővárosi községi iskolák hétköznapi délután a pályát ingyen használhassák s versenyeket is rendezhessenek rajta. A közgyűlési határozat azt is leszögezte, hogy a terminus lejártával a Millenárist sportcélokra nem adják bérbe.³³ Pedig a pályán éppen ekkor a Gerger óta a legmagasabb színvonalat képviselő kerekések hajtottak. Bihary József, majd Vass Antal pályakerékpáros a nemzetközi mezőnyben is megállta a helyét, Vass pedig Havasi Sándorral a magyar kerékpársport egyik legnagyobb sikerét mutatta föl az 1913-as berlini világbajnokság tandemszámában elért harmadik helyezéssel. A Millenárisról persze a kemény versenyek idején sem hiányozhattak a szórakoztató produkciók: a Fővárosi Kerékpár Egylet 1913. júniusi meetingjén például az MTK-s Kuczián Ist-

32 A BVSZ levele a Tanácshoz. 1912. november 28. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 149.794/1912. sz. A Millenáris sporttelepen lévő felépítmények és egyéb tárgyak értékelvétele. 1914. március. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz sz. n.

33 *Sporthírlap*, 1913. 05. 12. Közgyűlés 1913: 394. sz. Ilosvay Gusztáv kultuszállamtitkár 1914 nyarán felkérte a fővárost, hogy a Nemzeti Stadion felépüléséig tartsa fenn a pályabérleti szerződést, mert Budapesten nincs más megfelelő versenypálya. Lásd Ilosvay Gusztáv államtitkár leirata a fővárosi közönségéhez. 1914. június 30. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 88.811/1896. sz.

ván műkerékpáros tartott előadást, s a „jól sikerült mutatványok nagy tetszést arattak.”³⁴

1913 októberében megalakult a „Budapest” Sportegyesület (BSE), a főváros közigazgatási, közoktatási és üzemi alkalmazottainak egylete, melynek első szakosztályai a labdarúgás, a torna, a tenisz és az atlétika előmozdítását szolgálták. 1914 tavaszán a BSE heti két edzésnapot kapott futballistái és az atlétái részére a Millenárison, s alkalmanként az uszodát is használhatta. Egy ilyen júniusi délutánon csapott össze a Milin a fővárosi törvényhatóság kebeléből verbuvált Kövérek és a Soványak gárdája. A komótosan gurigázó Kövéreknél olyan potentátok léptek pályára, mint Malaky Mihály és Szendy Károly tanácsnok, a későbbi polgármester. A Soványak futósabb stílusa ezúttal nem érvényesült, általános föltűnést keltett viszont a csapat néhány tagjának – a játékban egyébként inkább zavaró – különleges arcszörzete: pl. az aszkétaforma Hessky Ferenc pompázatos szakálla és Uhmán István vasvilla bajusza. A díjul felajánlott hordó sört a 2:1 arányban győztes Kövérek elosztogatták a jelenlévők között. A játékvezető nevét sajnos nem jegyezte fel a krónika, jöllehet az összes pályára lépő közül ő viselte a legnagyobb pocakot (Máriásy 1941: 82–83).

A háború előtt még egyszer fellendült a kerékpársport. Vasárnaponként felváltva rendeztek országúti és pályaversenyeket, így a legjobbak mindkét kategóriában rajt-hoz álltak, s a népes mezőnyök ismét szépszámu közönséget vonzottak a Millenárisra. A budapesti városházán azonban nem szándékozták meghosszabbítani a bérletet, a BVSZ pedig, mely az utóbbi években csak veszteséget termelt, a csődöt elkerülendő, örömeit lemondott bérleti jogáról. A főváros 1915 áprilisában 16 500 koronáért váltotta vissza a pályát, és ezzel a „Székesfővárosi Millenáris Sporttelep” rövidesen a BSE, valamint a budapesti közép- és polgári iskolák hivatalos sport- és játszótere lett. (Rajtuk kívül itt edzett még a BTC és, egy régebbi bérlet jogán, a Munkás Testedző Egyesület is. E kényszerű társbérlet olykor feszültséget teremtett: a BTC focistái egy alkalommal például egyszerűen lezavarták a pályáról a főreálosok bajnoki csapatait.)³⁵

Az új gazda azonnal felmérte a telep állapotát, s elrendelte az iskolások és egyéb fürdőzők előtt mielőbb megnyitandó medence felújítását, vizének hetente kétszeri cserélését. Ugyancsak sürgető volt a két főtribün alapjainak és tetőzetének kijavítása, valamint a tekepálya és a két tenispálya helyreállítása. A munkálatok késedelem nélkül meg is indultak s az uszodához már a nyár folyamán félszáz új fürdőkabin épült. 1916 őszén lebontották az egyik kistribünt, s időszerű lett a roskatag „A” és „B” lelátó helyreállítása is. Közbeszólt azonban a háború, s az építkezések egy időre lekerültek a napirendről.³⁶

A pálya ekkoriban még éppen csak belépett a felnőttkorba, de már ekkor a legnagyobb hagyományokkal rendelkező budapesti versenytér volt. Játsoztak itt a legnevesebb brit profi csapatok: a Southampton, a Tottenham, a Woolwich és a Celtic, az amatőrök sorából pedig a Richmond, a Civil Service, az Oxford és a Cambridge. A

³⁴ *Sporthírlap*, 1913. 06. 23.

³⁵ Cserjési Károly testnevelő levele a fővárosi tanácsi VII. ügyosztályához. 1916. augusztus 10. BFL 1407 b, 76.395/1916. sz.

³⁶ A Millenáris Sporttelep Intéző Bizottságának határozatai. 1915. május 1. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz sz. n.

Millenáris szinte a közönség „zarándokló helyévé” vált, egészen addig, amíg a felépült új egyesületi pályák a szurkolók jó részét el nem vitték. A háború első éveiben már-már a lebontás réme fenyegette – az ide szánt villanegyed részére papíron már fel is parcellázták –, a beállt pályaépítési bessz azonban megmentette a Milit.

Huszonöt éves fennállását végre megújult külsővel ünnepelhette a Millenáris. Az 1921. február 6-i BTC–BSE házi rangadón a labdarúgó- és az atlétikai pálya egyaránt „kitűnő kondícióban” volt, a remek új gyeppel pedig fedettette a pálya „tradicionális porfelhőit”. A sporttelep körül új betonkerítés húzódott, s ismét büszkén feszítettek a „teljesen jó állapotba hozott tribünök”. A korszerűsítésből hátravolt még a kerékpáros pálya, az öltözők és az uszoda átépítése, de a rossz gazdasági viszonyok és az elszabaduló infláció miatt ez egyre később.³⁷

Pedig jó szándékban igazán nem volt hiány. Amikor a Magyar Kerékpáros Szövetség szeptemberben a tanácsnál felpanaszolta, hogy a fordulók immár veszélyesen alacsonyok, és a pályatest „borítása rengeteg módon rontja (sportnyelven »eszi«) a kerékpárgummikat”, a főváros két szakemberét németországi tanulmányútra küldte, a modern kerékpárpályák megvizsgálására. A szakértők komoly nehézségek árán – az egyik berlini pályán mérés közben például karamboloztak egy tréningező kerekessel – nyolc pályát vizsgáltak meg. A legjobbnak és egyben követendő példának a drezdai velodromot találták. A néhány „abnormális” mutatóval rendelkező Millenáris átépítéséhez az ideális mintát a két szakember beszámolója szerint egy 400 (esetleg 500) méteres, betonépítésű, a fordulókban vasbeton szerkezetű, 82 km-es motorsebességre méretezett fordulókkal épített, egyenesek nélküli ovális pálya adta volna.³⁸ Több terv is készült, majd 1922 tavaszán a közgyűlés úgy döntött, hogy a „Millenáris Sporttelep és Iskolai Játsszótér” kerékpárpályáját vasbeton szerkezettel újjáépítik. Először 1,6 millió koronát, majd újabb 2,8 milliót, 1922 őszén további 18 millió koronát szavaztak meg a korszerűsítésre, de a fokozódó infláció miatt ebből még a következő évben is csak a kisebb javításokra futotta.³⁹

Nagy kár volt ezért a huzavonáért, mert noha a háború tragikusan megritkította a kerékpárosok sorait – a „nézősportok” közül csak a futball tartotta magát úgy-ahogy –, versenyeket alig-alig rendeztek és a sportág évekig csak vegetált, a húszas évek legelején a biciklizés ismét lábra kapott. 1921 augusztusában a hagyományos pompával rendezték meg a kerékpáros virágkorzót, melyről Budapest legöregebb kerekese, a hetvenöt éves Mandl Menyhért sem hiányzott. A bicikli-szépségverseny első díját Julinác Sebő lugaszerűen feldíszített gépe nyerte el, melynek feliratából – „Él magyar, áll Buda még” – talán nem csak az irredenta dac, hanem az újjászülető kerékpársport bizakodása is sugárzott. Legalábbis erre vallott, hogy csakhamar Posszert is visszatért az „elaggott Millenárisra”, és motorvezetéssel versenyekkel rövidesen stabil ötezres nézőszámot produkált. A tapasztalt pályabérlő annyira felbuzdult sikerén, hogy nem sokkal később már nyitott és fedett pályának keresett helyet Budapesten.

³⁷ *Sporthírlap*, 1921. 02. 03., 02. 14.

³⁸ Az MKSZ levele a Tanácshoz. 1921. szeptember 22. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz sz. n. Bencze István és Király Kálmán jelentése tanulmányútjukról. 1921. október 31. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 130.771/1921–VII. sz.

³⁹ Közgyűlés 1922: 712. sz., 1923: 162., 1334. és 1492. sz. Székesfővárosi tanácsi határozat kiadása. 1922. október 14. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 134.162/1922–VII. sz.

Ekkoriban röppent föl a hír, hogy Budapest tíz-tizenöt évre bérbe adná a pályát a korszerűsítést és világszínvonalú velodrom felépítését ígérő, tőkeerős befektetőknek, végül azonban a főváros maga vállalta a munkát, s lassan tovább foltozgatta az inkább generális átalakítást igénylő kerékpáros pályát.

A MILLENÁRIS NAGY FELÚJÍTÁSA

Kirchknopf Ferenc, az MKSZ energikus új elnöke, ekkortájt kezdett tapogatózni a nemzetközi szövetségnél egy budapesti világbajnokság rendezése felől. A visszajelzések biztatóak voltak, s az ÚTE vezetőségében, Posszert hathatós közreműködésével, hamarosan részvénytársaság alakult egy korszerű pálya megépítésére és üzemeltetésére. A munkálatok 1924 végén megindultak, s mire a derék fővárosi tanácsnokok észbe kaptak, már állt is a közel kétmilliárd korona költséggel készült új velodrom.

A megnyitást eredetileg április végére tervezték, majd ez május 10-re módosult, de a hideg idő és a szurokpreparátum lassú szikkadása egyre csak tolt a határidőt. Június 20-ra végre az impregnált hosszanti fapallózat is elkészült, s a 450 méteres, 12–42°-os dőlésű, 100 km/óra fölötti sebességre tervezett fordulókkal épített pályát 25-én bemutathatták a közönségnek. A gyorsabb újpesti pálya hamar átcsábította a legnagyobbakat: az október végéig tartó első idényben húsz versenyt rendeztek itt, míg a Millenárison csak négyet (Borbély 1984: 48, Kirchknopf 1925: 205–210). Mindez nem jelentett egyértelmű fejlődést a magyar pályasport számára, mivel a pályatulajdonos főleg a közkedvelt rövidtávú motorvezetési futamokat favorizálta, a többi számot meglehetősen mostohán kezelte. A flyerek és az időfutam-versenyzők eredményei nem is igen javultak (Szittyá 1942: 109).

A világbajnokság ügye eközben fordulatosan alakult. Budapest eredetileg az 1927-es versenyekre pályázott, de annak rendezését Németország kapta. A következő évre Hollandiát jelölték ki, Magyarországnak így az 1929-es világbajnokság jutott. Csakhogy a hollandok, akik 1928-ban olimpiát is rendeztek, nem akartak saját maguknak konkurenciát teremteni és lemondtak a kerékpárversenyről, amit viszont a magyarok örömmel átvettek. Vagyis csak átvettek volna, mivel a történetben újabb csavar következett. A hollandok ugyanis utólag mégis visszakérték a rendezés jogát, amibe Magyarország bele is egyezett – az egyéves haladék jól jött volna –, de cserébe az 1929-es versenyeket kérte. Ám Los Angeles már megkapta ennek a jogát, a további halasztást pedig a magyarok már nem fogadták el. A holland–magyar disputa végére az Union Cycliste Internationale (UCI) 1928. február 3-i döntése tett pontot, amely végleg Budapestnek ítélte az 1928-as kerékpáros világbajnokságot. Most már csupán az volt a kérdés, hogy a rivális velodromok közül melyik rendezze a pályaversenyeket. Az MKSZ közbenjárására ugyanis az UCI visszavonta az újpestieknek tett korábbi ígéretét. Ez természetesen nagymértékben megnövelte a Millenáris esélyeit, ahol ezekben az években egyébként is komoly változások zajlottak.

A BSE elnöki posztját 1921 végén Purebl Győző fővárosi tanácsnok foglalta el, s ezzel új korszak kezdődött az egyesület és a pálya történetében. Néhány esztendőn belül nyolc új szakosztály alakult, köztük a kerékpárosoké, a motorosoké és az ökölvívóké, akik lassan mind beköltöztek a Millenárisra. Az egyesület taglétszáma óriásira

duzzadt, lassan elérte a hétezeret, és a javuló gazdasági helyzetben a fővárosi források is bővebben csordogáltak. 1926-ban felépült a BSE hármashatár-hegyi turistaháza, amelyhez 1928-tól már betonút vezetett. Nem volt meglepő, hogy az egyesület saját sporttelepet kívánt, s 1925. október 27-én a főváros tanácsánál be is jelentette igényét a Millenáris átvételére (Leitgib 1931: 340, Máriásy 1941: 76).⁴⁰

Purebl hatékony közbenjárásának köszönhetően a fővárosi közgyűlés 1926. február 3-i határozatával a versenypályát tízéves ingyenes bérletbe át is adta a „BSE-nek – ezt a következő év végén 1941-ig meghosszabbította – s csak az úrijog szokásos elismerésére kötötte ki az évi tíz aranypengőös jelképes összeg kifizetését. A budapesti iskolásoknak délelőtt továbbra is rendelkezésére állt a telep, sőt néhány iskola a délutáni órákban is tarthatott itt foglalkozásokat.⁴¹ Az új bérlő májusban helyszíni szemlét tartott, s megállapította, hogy „a 30 éves hatalmas fatákolmány alapja korhadt s összeroskadással fenyeget”. Júliusban a fővárosi közgyűlés 1,2 milliárd koronás, később újabb félmilliárd koronás kölcsönt szavazott meg a tribünök újjáépítésére (Leitgib 1931: 342).⁴²

A Millenáris telep átépítésével a kor két neves sportépítészét, Hajós Alfrédot és Mattyók Aladárt bízták meg, akik előzőleg már többször is dolgoztak együtt. A kivitelezést az Országos Építési Rt. vállalta – ennek igazgatója az a Lauber Dezső volt, aki 1898-ban az első kerékpáros országos bajnokságon megnyerte a 10 km-es pályaversenyt.⁴³ Az építkezés 1927 októberében indult meg, a földmunkákkal 1928 márciusára el is készültek, s ekkor hozzáfogtak a betonpálya és a betontribün építéséhez. A főváros folyamatosan újabb pénzforrásokhoz segítette a BSE vezetőségét: 1928-ban három ízben, összesen 631 ezer pengőre vállalt szavatosságot az egyesület által több pénzintézetnél felveendő kölcsönökre.⁴⁴

A jótékony hatású tőkeinjekcióknak köszönhetően a betonteknő május végére elkészült, az ünnepélyes avatás napját pedig július 8-ra tűzték ki. A lapok jó előre közölték, hogy vasárnap délután „a rendőrszenekar muzsikája, az Elektromos dalárda éneke és ünnepélyes szónoklatok után átadják a pályát a hivatásának”. A megnyitó idejére a pályára várták a Budapest csillagtúra beérkező résztvevőit is. A fellobogózott Millenárist köszöntő „nívós és finom ünnepélyre teljes számmal vonult fel a BSE tiszti kara”

40 Felkay Ferenc tanácsnok feljegyzése. 1936. február 3. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 86.912/1936–VII. sz. 3–19. lap.

41 Közgyűlés 1926: 54. sz., 1927: 1578. sz. Csak tíz év múlva derült ki, hogy a bérleti szerződést nem írták alá, ám mindkét fél tartotta magát a megállapodáshoz.

42 Közgyűlés 1926: 834. sz.

43 Hajós Alfréd (1878–1955) építész. Legismertebb sportépületei a Megyeri úti stadion (1922), a Nemzeti Sportuszoda (1930) és a Püskösdfürdői strand (1935), de számos vidéki sporttelepet is tervezett (Balasgyarmat, Kaposvár, Miskolc, Pápa, Szeged). *Ideális stadion* című 2. díjas pályázatával megnyerte az 1924-es párizsi olimpia szellemi versenyét. Mattyók Aladár (1879–1960) mérnök. Legismertebb sportépítészeti munkái az Üllői úti FTC-pálya (1910–1911, újjáépítve: 1920–1921), a Testnevelési Egyetem néhány épülete (1925) és a Beszkárt (ma BKV Előre)-pálya (1929), valamint strandfürdők és sporttelepek országsszerte. Lauber Dezső (1879–1966) építész. 1906–1915-ig a Magyar Olimpiai Bizottság titkára, 1913-tól fővárosi mérnök. Ő építette a tátralomnici bobpályát (1909) és a budapesti golfpályát (1910). Fiatal éveikben mindhárman jeles sportemberek, később sportvezetők voltak. Lauber magyar bajnokságokat, Hajós világversenyekeket is nyert.

44 Közgyűlés 1928: 123. és 774. sz., 1929: 37. sz., BSE 1928: 16., Jelentés 1939: 27.

és közel négyezer néző. Az ünnepség a Himnusszal kezdődött, majd Purebl és Muzsa Gyula, a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke mondott beszédet. Ezután a Magyar Hírszekegy következett, végül a régi idők bajnokai – Bäumlér Ede, Greiner, Frisch Márton, Kellner Gyula, Kirchknopf, Lauber, Posszert, Püspöky Sándor és Vass – vonultak fel kerékpáron egykori győzelmeik színhelyén. Aki pedig éhét vagy szomját óhajtotta csillapítani, azt György Viktor, a pálya ifjú vendéglősenek büféje várta. A rendezvény savát-borsát természetesen a versenyek adták. Sikert aratott a kezdők kétezer méteres versenye és az ökölvívó olimpiai válogató is, de a leglátványosabbak megint a motorvezetési futamok voltak.

Maga a pálya jelentősen megváltozott. Szintjét 1,7 m-rel lejjebb vitték, s a kiemelt 24 ezer m³ földet a körtöltésbe, valamint a jócskán megemelt fordulók alapjába építették. A 415 méterre rövidült pálya kitűnő minőségű betonborítást kapott, 100–110 km-es sebességre tervezett szögállása az egyenesekben 12°, a fordulókban 38,9° volt. A célegyenesben megépült a ma is álló háromezres tribün, a körlépcsőn, és a fordulókban megemelt lelátókkal immár teljesen körbeérő töltés betonlépcsőin pedig további tizenegyezer néző talált helyet. (Hivatalosan tehát 14 ezer, némi kényelmetlenség árán azonban akár 18–20 ezer ember is elfért itt.) Az esti versenyek világításáról nagy fényerejű lámpák gondoskodtak. A sporttelepen továbbra is lehetett atlétikai versenyeket rendezni, a 100 méteres sprintegyenessel immár nem rendelkező futókör hossza azonban 367 méterre csökkent és a futballpálya is valamelyest kisebb lett (110x64 méter).

A velodrom megrövidülése miatt a betonteknőn kívülre szorult az új kabinokkal, szekrényekkel, közös öltözővel bővített, immár inkább strandfürdőként szolgáló medence és a gyermekek részére készült új lubickoló. A nagytribün alatt kapott helyet a BSE impozáns méretű társalgója – itt később táncanfolyamot, bálokat szilveszteri tombolát és egyéb összejöveteleket rendeztek –, továbbá az egyesületi és szövetségi helyiségek, a modern öltözők és zuhanyozók. Télen a sporttelep természetes jégpályája is a tagok és a nagyközönség rendelkezésére állt (Borbély 1984: 50, 110, Leitgib 1931: 345, Szittyá 1942: 109).⁴⁵ Ezzel felépült „Európa egyik legjobb fekvésű és legmodernebb versenypályája”, s a finanszírozásban nagy segítséget nyújtó fővárosi közgyűlés is elégedetten állapíthatta meg, hogy a pálya „teljesen megfelelő [...] az elszámlálás teljesen szabályszerű”.⁴⁶ Mindez megadta a kegyelemdöfés az úpesteri pályának. A világbajnokság rendezéséről lemaradt, periférikus fekvésű pályáját hamarosan lebontották.

A pályások alig kezdtek szorosabb barátságba lépni az új vonalvezetésű Millenáris-sal, máris nyakukon volt a XXXI. kerékpáros világbajnokság. A versenyeket augusztus 15–20. között rendezték szép számú közönség előtt a Mili betonteknőjén. A gyakorló időszak meglehetősen rövidre sikeredett, és ez meg is bosszulta magát, hiszen éppen a hasonló színvonalú pályákhoz szokott külföldiek kerültek előnybe a házigazdákkal szemben. Ez azután az eredményeken is meglátszott: a magyarok mindössze az országúti versenyben csíptek el jobb helyezéseket. A világbajnokság ráadásul – addig

45 *Sporthírlap*, 1928. 07. 07., 07. 09., *Új Budapest*, 1928. 07. 07., 07. 14., BSE 1928: 35. A BSE tájékoztatója a főváros tanácsának a Millenáris sporttelepről. 1936. február 20. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz sz. n.

46 Közgyűlés 1929: 37. sz.

példátlan módon – anyagi veszteséggel zárt, igaz, a világszövetség szakértői részéről nagy elismerést kapott az „óramű pontosságú lebonyolítás”, ami Szittya Rezső főrendező munkáját dicsérte (Szittya 1942: 109).

A MILLENÁRIS HÉTKÖZNAPJAI

A világ legjobb kerekeseinek látogatása újból föllendítette a kerékpársport iránti érdeklődést. A Millenáris Európa egyik leggyorsabb pályája volt, mind a motorvezetés, mind a sprint- és időfutam-számokban számos csúcs született itt. Új tehetségek tűntek fel – például Szekeres Béla, Istenes János, Györffy Imre, később pedig Orczán László –, a legnagyobb fejlődést mégis a BSE fiatal kerékpáros szakosztálya könyvelhette el: tagjai tíz év alatt harminc magyar bajnoki címet szereztek (Máriásy 1941: 94).

Hamarosan labdarúgó mérkőzést is láthatott a Millenáris közönsége. 1928. szeptember 8-án az itt készülő Nemzeti Sport Klub fogadta az ÚTE gárdáját, s meglepetésre 2:1-re győzött is. A kiváló meccs hangulatát tovább fokozta, hogy a hajrában egy újpesti játékos kiállítottak, amiért a kőkemény Fogl-fivérek haladéktalanul revánsot vettek egy jó kis verekedés formájában.

De nem csak a futball és a biciklisport tért vissza a Millenárisra. Már 1928-ban egymást érték a felújított medencében tartott úszótanfolyamok, s az uszoda az első évben ezeken kívül is közel húszezer vendéget fogadott. (A medencét esténként, és néha nyáron is, a BSE 1929 szeptemberében alakult úszószakosztálya használta.) Rendszeres edzéseket és versenyeket rendeztek a Millenárison a motorosok, az atléták, a teniszezők, az ökölvívók, a tornászok és a birkózók is. Hétféteken és ünnepnapokon évi átlagban százhusz meccs és verseny zajlott le az újjávarázsolt sporttelepen.⁴⁷ Minden rendben volt tehát – de csak látszólag. A fölvelt kölcsön kamatterhei ugyanis olyan magasak voltak (évi kb. hetvenezer pengő), hogy a Millenáris deficitje a pályabevételek és a főváros bőkezű támogatása ellenére is évi tízezrekre ment. További gondot okozott a mellékes bérleti bevételek kiesése: a vendéglős csődbe ment, üzletét elárverezték, a telepen kitett hirdetések bérlője pedig egyszerűen nem volt hajlandó fizetni.⁴⁸

Az anyagi bizonytalanság azonban nem rontotta az eredményeket. A BSE labdarúgói több ízben megnyerték az amatőr bajnokságot, és a vízilabdázók is rendszeren az élcsoporthoz tartoztak, egyszer még a bajnoki címet is elnyerték. A kerékpárversenyek is visszanyerterék népszerűségüket, s bár 1930-tól ismét kissé egyhangúvá vált a program – az új versenyrendezők az újpesti recept szerint a látványos motorvezetéses futamoknak adták a főszerepet –, Szekeres Béla személyében olyan kivételes képességű sportember tűnt fel, akinek a kedvéért közel két évtizeden át sok ezren zárandokoltak el a Millenárisra (Borbély 1984: 52).⁴⁹

A harmincas években a lassan hagyományossá váló – 1928 óta megrendezett – munkás-sportünnepélyek számára szintén a Millenárist bérelték ki. Az általában két-

⁴⁷ Jelentés 1939: 29.

⁴⁸ BSE 1929: 24.

⁴⁹ Jelentés 1939: 54.

napos ünnepségeken sportversenyeket és tornabemutatókat tartottak, felléptek tánc-csoportok és kórusok, s zárásként afféle szimbolikus életképeket mutattak be a proletariátus szenvedéseiről. A megfigyelésre kiküldött rendőrök jelentést tettek „a kapitalizmus kocsiába fogott munkásság, a mulatozók csoportja, a börtönök lakói” című életképekről, és gyanakodva méregették a robotos hétköznapiaknak és a szocializmus győzedelmes szellemének allegorikus csoportjait, ennél súlyosabb incidens azonban nem történt.

A gazdasági válság nem kedvezett a sporteseményeknek – és különösen nem a Millenárisnak. 1931-ben még tizennyolc nemzetközi pályaversenyt rendeztek itt, ez a szám azonban évekig folyamatosan apadt, és hasonlóképpen csökkent az igazolt versenyzők száma is. 1934 júniusában tornász-világ bajnokság zajlott Budapesten, a versenyeket azonban a Beszkárt pályáján rendezték. Ősszel a Nemzeti profi futballistái kiestek az első osztályból, és a bérletet felmondták, ráadásul a rossz nyár miatt csekély volt a strandbevétel, s a velodrom versenynaptára is eléggé foghíjas volt.

A kerékpárversenyek nézettsége a válság múltával hamarosan megnőtt, a második világháború végéig nemritkán tízezer néző is szorongott a lelátókon (Kő 1980: 49). Ez azonban elsősorban a pályabérlet zsebét dagasztotta, a BSE nem sokáig tudta viselni a felvett kölcsön és a kamatok, valamint a pálya fenntartásának terheit. Egymás után oszlottak fel szakosztályai, utolsóként a labdarúgók és a kerékpárosok hagyták el az egyesületet. 1936 elején a BSE fennmaradt tizenkét szakosztálya közül már egy sem tartott edzéseket a Millenárison.

Lamotte Károly elnök és Leitgib János főtitkár január 22-én levélben kérte a főváros tanácsát, hogy a sporttelepet vonja vissza saját kezelésébe.⁵⁰ A budapesti közgyűlés hajlott is erre, s május közepén csakugyan visszavette a pályát. Először azonban az egyesület és a sporttelep ügyeiről kívánt tájékozódni. Egy hónappal később leltárt vettek fel a sporttelephez tartozó minden ingó és ingatlan jószágról. A lelátók, a szabadtéri pályák és az uszoda, valamint tartozékaik mellett lajstromba került a garázs, a motorvezetők boxai, a tekepálya, a főépületen belül húsztöltő, tíz szoba, három illemhely, öt lakás, három padlástéri és hét egyéb helyiség, az igazgatói iroda és lakás, a mosókonyha, a díszterem, a vendéglő, a szertár és a fürdők. A pályákkal és a lelátókkal nem volt komolyabb probléma, a felmérés azonban kiemelte, hogy a romos kuglizót és az ugyancsak használhatatlan tenispályát fel kell újítani. Az uszoda is sok fejfájást okozott. A tisztiorvosi vélemény szerint a Millenáris környékén lakók „testi tisztasága sajnálatos módon igen alacsony színvonalon van”, ezért nem elegendő, ha a kvázi közfürdőként üzemelő Millenáris uszodájának vizét csak hetente egy-két alkalommal cserélik. A verdikt szigorú volt: a „poshadt szennyves mivoltánál fogva pocsolyának” minősülő víz „közegészségellenes”.⁵¹

Az iratokból az is kiderült, hogy a BSE 1926 és 1928 között 96 ezer pengő értékű kölcsönt vett fel a fővárostól, s mivel abból egy fillért sem fizetett vissza, tartozása az

50 A BSE levele a főváros tanácsához. 1936. január 22. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 86.912/1936–VII. sz. A BSE még ebben az évben 1936-ban lemondott turistaházról és az egyik városligeti kiállítási csarnokból átalakított fedett tenispályájáról is.

51 Csordás Elemér tisztíró főorvos jelentése a tanácshoz. 1935. december 3. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 262.619/1935–XIV. sz.

évek során a kamatokkal együtt 164 ezer pengőre szaporodott. A BSE ezenkívül a főváros által vállalt szavatosság mellett közel 680 ezer pengő bankkölcsönt vett fel. Az egyesület folyamatosan törlesztette e tételeket, ám 1935 végén még több mint 400 ezer pengővel tartozott a hitelező takarékpénztárnak. Mivel a főváros nem remélhette, hogy a BSE a Millenárisnak, vagyis egyetlen komoly bevételi forrásának az elvesztése után képes lesz a további fizetésre, le kellett írnia, illetve át kell vállalnia e tartozásokat. A mérleg pozitív oldalán ugyanakkor ott állt az a mintegy 736 ezer pengő értékű beruházás, amit a BSE bérletének tíz éve alatt a Millenárison megvalósított.⁵²

A főváros tanácsának határozata értelmében a visszavett versenypályát elsősorban a tanuló ifjúság testnevelési és sportcéljaira kellett felhasználni, de azért a versenysportot sem ebrudalták ki.⁵³ Kár is lett volna számúzni a versenyzőket, mert itt készült a berlini olimpiára Orczán László, a harmincas évek legsikeresebb sprint- és időfutamversenyzője. Orczán már 1933-ban a nemzetközi szinten is figyelemreméltó 41 km fölé vitte az egyórás pályarekordot, az olimpián pedig az 1000 méteres állórajtos verseny előfutámában világcscúcsot javított, majd a döntőben elrontott rajtja ellenére kitűnő hajtással végül ötödik lett (Borbély 1984: 53, Szittyá 1942: 111).⁵⁴

A harmincas évek utolsó harmadában a hazai pályasport átmenetileg kissé visszaesett, az MKSZ jóformán csak a bajnokságok megrendezését vállalta. A háború éveiben azonban ismét sok új tehetség jelentkezett, és a Millenárison is egyre több versenyt rendeztek. Jóllehet 1939-ben a versenyek több mint egyharmada elmaradt a rossz idő miatt, mégis éppen ekkor kapott új impulzust a pályasport. Ebben az évben megállapodás született az illetékes nemzeti szövetségek között, hogy évente kétszer magyar–olasz–német–bolgár viadalt tartanak, egyszer itthon, egyszer idegenben. (A fellendülést némileg ellentmondásossá tette, hogy azt a sportkapcsolatoknak a tengelyhatalmakhoz fűződő politikai barátságon alapuló javulása hozta magával.) 1939-ben öt válogatott verseny volt Budapesten – olasz, német, lengyel, bolgár és „ostmarki” ellenfelekkel szemben –, ezen kívül Bécsben két, Krakkóban, Milánóban, Szófiában és Berlinben egy-egy alkalommal vendégeskedtek a magyar kerekeseek. A rákövetkező évben hat viadalon vettek részt a magyar válogatottak.

1941-ben aztán a biciklisport is megérezte a háborút. A Millenárison egy darabig még telt ház előtt zajlottak a versenyek, az egyre nyomasztóbb gumihány, majd a sorozatos behívások azonban lassan teljesen visszavetették a sportágat. Pedig a kerékpározás barátai nagy reményekkel néztek a jövőbe. Bízta abban, hogy hamarosan egy sor korszerű beton- és fapálya és szerényebb kivitelű emelt fordulós salakpálya épül, s felmerült az is, hogy a tervezett nagy fedett sportsarnokban állandó kerékpá-

52 Felkay Ferenc tanácsnok feljegyzése. 1936. február 3. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 86.912/1936–VII. sz. 3–19. lap. Fővárosi tanácsi belső feljegyzés d. n. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 86.912/1936–VII. sz.

53 Még távlati tervekben is számoltak a Millenáris-sal. Hajós Alfréd ekkoriban mutatta be legújabb stadióntervét, amiről Szendy polgármester pártolóláig nyilatkozott a sajtónak. Hajós a megalkotandó Nemzeti Stadiont és a sportsarnokot a régi Lóversenytér szomszédságában építette volna fel, s az így kialakuló sportkomplexum északi részén a 15–20 ezresre bővítendő Millenáris Sporttelepnek is szerepet szánt.

54 *Magyarország*, 1936. 03. 04. Székesfővárosi tanácsi határozat kiadása. 1936. május 14. BFL 1407 b, 234/1896–VI. doboz 86.912/1936–VII. sz.

ros pálya létesül. Amikor pedig 1942-ben ismét szóba került a Nemzeti Stadion felépítése, kerékpáros berkekben arról tanakodtak, hogy egyenesen a csúcspdöntésekre specializálódott milánói Vigorelli mintájára kellene a budapesti velodromot felépíteni, gyors, fedett fapályával és nézőtérrel (Szittyá 1942: 112–116).

Az álmok gyorsan elenyésztek. A versenyek el-elmaradoztak a Millenárisról, a háború végén ellátó alakulat rendezkedett be itt, az öltözőkben pedig több szőkevény kerékpáros is bujkált. Amikor az ostromlott város lakói 1945 februárjában előmerészkedtek a pincékből és szeretteik, lakásuk, ingóságai keresésére indultak, sokan a Milit is felkeresték. Az ostrom alatt a betonteknőt több száz kisebb-nagyobb belövés érte, a fedett tribünt három nagyobb bombatalálat rogyantotta meg, a futókört és az atlétikapályát mély gödrök csúfították. A bombatölcsérek látványa elszomorító volt, de szerencsére nem hatott bénítólag. A romos Millenárist harmincezer pengős költséggel lényegében maguk a versenyzők építették újjá, majd 1945. május 1-én megrendezték az első pálya-versenyt (Borbély 1984: 55, Képesy 1946: 301–302). Versenyzők és rajongók összetartozásának, a háború utáni ínségben felébredő optimista szolidaritásnak igaz példája volt, amikor egy 1945. júliusi versenynapon a hangosbeszélő közölte, hogy egy Garai téri hentesmester öt kiló kolbászt ajánlott fel az indítandó 40 km-es motorvezetési főverseny nyertesének. A futamgyőztes Pataki József a különdíjat, mint valami győzelmi koszorút, elegánsan a nyaka köré tekerve lépett fel a dobogóra. Utóbb aztán, ahogy az dukál, gratulálók, ismerősök és versenyzőtársak egyaránt lecsippentettek a „trófeából”.⁵⁵

EPILOGUS

A felszabadult Millenáris továbbra is a legkülönbözőbb rendezvényeknek adott otthont. A remek pályaversenyeken és egyéb viadalokon kívül rendeztek itt munkás-gyűléseket – például mindjárt 1945. május 1-én, majd 1946 júliusában, amikor a munkáspártok közös demonstrációján Rajk László, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád mondott beszédet –, de nem hiányoztak a látványosságok sem: 1958. november végén a későbbi sokszoros bajnok Marika Kilius–Hans Bäumlér jégtáncoktató tartott bemutatót a Millenáris korszerű fedett jégpályáján, 1959. szeptember végén pedig a Berva motorkerékpár-cég fesztiválja várta az érdeklődőket. A kissé reklámízű rendezvény első napján, 26-án, a biciklizés történetét fölidéző „jelmezes kerékpáros revü” szereplői vonultak fel a „csontrázótól a modern Berváig”, másnap este pedig – noha a délutáni versenyeket az eső elmosta – útnak indult a huszonnégy órás állóképességi verseny mezőnye is.⁵⁶

A sportesemények közül kiemelkedett az 1949-es és 1954 budapesti főiskolai világbajnokság, melynek kerékpáros pályaversenyeit a Millenárison rendezték. A versenyt részleges pályarekonstrukció előzte meg, hiszen az északnyugati forduló már oly mértékben megsüllyedt, hogy az alsó szélén futó versenyző a szó szoros értelmében eltűnt a föld alatt. 1954 tavaszán teljesen feltörték a pálya betonját, a roskadt forduló-

⁵⁵ A háborús Millenárisra vonatkozó adatok ifj. Pataki József szíves közlései.

⁵⁶ *Népsport*, 1945. 05. 02., *Szabad Nép*, 1946. 07. 27., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Plakáttár, 40.873. sz. és 44.136. sz.

kat feltöltötték, az egyenesek dőlésszögét kiigazították. A pálya hossza 412 méterre csökkent, a fordulók dőlése $36,6^\circ$, az egyeneseké $11,6^\circ$ lett. A Millenáris új világítást is kapott, immár huszonhat oszlopról ikerlámpák világítottak az éjszakai futamokon (Borbély 1984: 110–111).⁵⁷

A szabványhoz nem igazodó pályahossz miatt azonban a világversenyek lassan elmaradtak a Millenárisról. A hetvenes évek elejétől kezdődően színvonalas küzdelmeket és eleinte szép nézőszámot hoztak az Arany Mokka versenyek, melyeken a világ élvonalába tartozó kerékpárosok is rajthoz álltak, s a kedvükért a pálya 1974-ben új cementburkolatot kapott. Ám hamarosan a pályaversenyeket is utolérte az atlétika és a labdajátékok sorsa. A televízió és a tömegszórakozás más formáinak terjedésével a Millenáris is elveszítette nézőit – és versenyzőit; a számos sportág közül csak a pályakerékpár maradt meg a stadionban. A pályaversenyeken, amelyeket valaha tízezres közönség látogatott, s ahol híres közéleti személyiségek – köztük például Jávor Pál is – komoly tétekben fogadtak a versenyzőkre, ma jószerével kevesebb a néző, mint az induló.

FORRÁSOK

- Budapest Főváros Levéltára, Tanácsai Ügyosztályok központi irattára, 1896–1936
 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Plakáttár
 Közgyűlés 1896–1929: *Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága által az 1896–1929. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyvei*. Budapest
Esti Budapest (1954)
Herkules (1885–1896)
Magyarország (1936)
Nemzeti Sport (1909)
Népsport (1945)
Pesti Hírlap (1896)
Pesti Napló (1907)
Sporthírlap (1911–1928)
Sport-Világ (1896–1909)
Szabad Nép (1946)
Új Budapest (1928)
Vasárnapi Újság (1880–1899)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Athenaeum 1901: *Athenaeum Nagy Képes Naptára* 1902. Budapest
 Borbély Tibor 1984: *Kerékpározás*. Budapest
 BSE 1928–1942: „*Budapest*” *Sport Egyesület. Évi jelentés* 1928–1942. Budapest
 Hajós Alfréd 1956: *Így lettem olimpiai bajnok*. Budapest
 Jelentés 1939: *Jubileumi jelentés, 1913–1938*. (A „*Budapest*” *Sport Egyesület* működéséről.) Budapest
 Képesy József 1946: A sport építőmunkája. *Budapest* 1946, 8. 301–302.
 Kirchknopf Ferenc 1926: Kerékpársportunk 1925-ben. In: *Magyar sportalbum 1925*. Budapest, 203–216.
 Kó András 1980: *Drótszámár. Póráz nélkül – a kerékpárról*. Budapest

⁵⁷ A Népstadion felépítése után, az ötvenes évek közepén nagyarányú területrendezési munkák kezdődtek, ekkor számolták fel a strandfürdő maradványait is. Helyére évekkel később tenispálya került.

- Leitgib János 1931: A „Budapest” Sport Egyesület története és fejlődése. In: Hodászy Miklós (szerk.) *Budapest Székesfőváros iskolai és iskolán kívüli testnevelésének történeti fejlődése 1890–1930*. Budapest, 339–345.
- Máriásy Lajos (szerk.) 1941: *A vállalati sport 40 éves története. Állami-, városi-, magánüzemek és vállalatok sportja*. [Budapest]
- Siklóssy László 1929: *A modern sport előkészítése. (A magyar sport ezer éve III.)* Budapest
- Szittyá Rezső 1942: A magyar kerékpáros-sport története. In: Pluhár István (szerk.) *Az Országos Sportközpont keretében működő magyarországi sportegyesületek története*. Budapest, 105–118.

Eric Dunning

A sport mint férfiaknak fenntartott terület: megjegyzések a férfi identitás társadalmi gyökereiről és változásairól

I. BEVEZETÉS

Kevés szociológus vonná kétségbe, hogy a nemek közti változó viszonyrendszer napjaink egyik legfontosabb társadalmi kérdése, bár a többség kevésbé fontosnak tartaná, mint például a szegénység, az éhezés, a munkanélküliség és a faji konfliktusok kérdését.¹ Ennek ellenére, egy, az egész emberiségre kiterjedő hatású nukleáris háború fenyegetését kivéve, ami ha megtörténne, egyetemes következményekkel járna, létezik olyan vélemény, mely szerint a nemek közti kapcsolatok sokkal lényegesebbek, mint az összes többi. Ennek az az oka, – annak ellenére, hogy főleg a középosztálybeli nők voltak az iparilag fejlett országokban azok, akik tudatára ébredtek a férfiak uralmának vagy a patriarchális viszonyoknak mint társadalmilag fontos problémáknak, és harcoltak ezek ellen, – minden más alapvető társadalmi kérdésnek, mint például az osztályok és fajok, van egy nemi/gender dimenziója is. Mindazonáltal, annak ellenére, hogy a nemi megkülönböztetésnek egyetemes és társadalmi jelentősége van, és egyre problematikusabbak a nemek közötti kapcsolatok – a fejlett ipari országokban jelenleg ez tapasztalható, és jól megfigyelhető a házasság és a család hagyományos formáinak megszűnésében és/vagy átalakulásában. Nem mondható el, hogy eddig ezeket a problémákat a szociológia elméleti síkon megmagyarázta volna.² Vagy, ami ebben az összefüggésben az egészről fontos számunkra: kevés figyelem esett a sportra, ami hagyományosan egyike a férfiaknak fenntartott területeknek, és ennél fogva alapvető fontosságú része a patriarchális rendszereknek. A szociológiai gondolkodás eme kettős eredménytelenségének okait nem nehéz megtalálni.

Az elmúlt években, jórészt a feminista kihívás eredményeként, egyre inkább világos lett, hogy a szociológia is, mint tudomány, patriarchális feltevéseken alapul. Comte például a nőket intellektuálisan alsóbbrendűnek tekintette a férfiakhoz képest, és abban

1 E tanulmány korábban előadás formájában elhangzott az Észak-Amerikai Sportszociológiai Társaság Negyedik Éves Konferenciáján, St. Louisban (Missouri), 1983 októberében. Köszönetet mondok az alábbi kollégáimnak, akik kritikai megjegyzéseiből sokat merítettem: Clive Ashworth, Pat Murphy, Tim Newburn, Ivan Waddington és John Williams. – A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Sport as a Male Preserve: Notes on the Social Sources of Masculine Identity and its Transformations. In: Elias, Norbert – Dunning, Eric: *Quest for excitement. Sport and leisure in the civilising process*. Blackwell. Oxford – Cambridge, 1986. 267–284.

2 A feminista szerzők természetesen több fontos eredményt értek el a kérdésben, de ideológiai elkötelezettségüknél fogva, műveikből legalábbis úgy tűnik, hiányzik a tárgyyszerűség, bármennyire sokan szimpatizálnak is velük.

hitt, hogy a család a férfi uralmán alapul.³ Hasonlókat találhatunk Durkheim művében is (1952: 384–386), és ezek a modern szerzők e tárgyban írt munkáit is befolyásolták. A sportszociológia a szociológia legkevésbé fejlett területei közé tartozik (Dunning 1983: 135–142), de mivel a patriarchalizmus magának e szakterületnek jellemzője, nem meglepő, hogy a megkérdőjelezhetetlen férfi dominanciára utaló feltételezések teljesen áthattották az eddig született műveket. Ennek egyik következménye az volt, hogy a modern sport patriarchális jellegét és ennek szerepét a férfiak hegemoniájának fenntartásában eddig csak néhány feminista szerző kérdőjelezte meg. Annak ellenére, hogy őket leginkább csak olyan témák érdekelték, mint a női diszkrimináció a sport területén,⁴ bár munkáik a problémákat felvetették, egyikőjük sem próbálta meg elméletileg tisztázni a sportban illetve a sporton keresztül érvényesülő férfiuralom formáit, vagy annak változásait. Jelen tanulmányban én ezen az úton indulnék el, pontosabban az angol adatokat felhasználva, úgy elemzem a sportot és azt a szerepet, amit más forrásokkal összevetve a férfi identitás létrejöttében és fenntartásában játszik, mint egy férfiaknak fenntartott területet. Mielőtt a konkrétumokra rátérnénk, előbb néhány alapvető szociológiai alapfeltevést tárgyalok, amelyeken a legfontosabb érveim alapulnak.

II. A NEMEK KÖZTI HATALMI EGYENSÚLY: NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI ALAPFELTEVÉS

Az első kérdéskör, amit kifejtenék, az, hogy hasonlóan más társadalmi összefüggéshez, a férfi és nő kapcsolata is legjobban a köztük levő hatalmi egyensúllyal vagy a kettő közötti hatalmi arány figyelembevételével fogalmazható meg. Ez egy mélystruktúrát alkot, amelyben azon ideológiák és értékek jönnek létre és rögzülnek, amelyek a nemek közötti kapcsolatokat irányítják. Jóllehet ezek az ideológiák és értékek aktív alkotóelemei a nemek közötti kapcsolatoknak, – abban az értelemben például, hogy arra ösztökélik a férfiakat és nőket, hogy érdekeikért harcoljanak, – valójában a nemek közötti kapcsolatok átalakulásai, és az ezeket gyakran irányító ideológiák, a hatalmi egyensúly alapelveinek azon változásaitól függenek, amelyeket nem szándékosan idéznek elő, és nincsenek egy artikulált ideológiai és értékrendszerbe beágyazva. Másodszor, amennyiben a nemek közötti hatalmi egyensúly a férfiak javára tolódik el, az erőszak és a harc a társadalomhoz szorosan kötődik. Ez természetesen elsősorban a katonai jellegű társadalmakra jellemző, de bizonyos mértékben az ipari társadalmakra is igaz, ahol nagy a hadsereg hatalma a civil elit fölött, továbbá a társadalmi struktúrák azon területeire is igaz, melyekben a társadalmi viszonyok egymással harcoló csoportok kialakulásához és reprodukciójához vezetnek. A nemek közötti hatalmi egyensúly a férfiak javára tolódik el annyiban, hogy lehetőségük a közös fellépésre nagyobb, mint a nőké, és a férfiak monopolizálták a hozzáférést és az ellenőrzést az élet alapvető lehetőségeinek intézményes meghatározóihoz, különösen a gazdaság és az állam területén. Továbbá, minél szélsősé-

3 Lásd Comte 1853: 134. Az igazság az, hogy jóllehet Comte úgy nyilatkozik a nőkről, hogy „természetik-nél fogva életfogytig gyermekek maradnak” és „képtelenek [...] a feltétlenül szükséges kitartó és intenzív szellemi munkára, vagy értelmük belső fogyatékossága, vagy élénk morális és fizikai érzékenységük miatt” „lelkileg” azonban a férfiaknál magasabb rendűnek tartotta őket és így társadalmilag fontosabbnak.

4 A kivételekről számol be: Boutier – San Giovanni 1983, és Hargreaves 1984.

gesebb a férfiuralom egy társadalomban, annál nagyobb lesz a hajlam a nemek közötti szigorú elnyomó jellegű elkülönülésre. Ezen feltevések következménye, hogy a férfiak hatalomhoz való hozzáféréseinek esélyei kisebbek, ha a társadalom, vagy annak egy része békésebbé válik, amikor a nők esélyei a közös fellépésre a férfiakkal egyenlők vagy nagyobbak lesznek, és a nemek közti szegregáció csökken. További következmény, hogy a *macho* értékek fontosabb szerepet játszanak a férfiidentitásban olyan társadalmi körülmények között, ahol a harc gyakoribb, és a hatalmi egyensúly jobban eltolódott a férfiak javára. Hasonlóképpen, a férfiak *macho* hajlamai civilizáltabb formákká alakulnak át, amennyiben a társadalmi viszonyok békésebbé válnak, a nők hatalomhoz jutásának esélyei jobbak, és csökken a nemi megkülönböztetés.

Feltevéseink mögött két látszólagos tény húzódik meg: egyrészt az, hogy habár a nemek között van átfedés, a férfiak általában nagyobbak és erősebbek, mint a nők, és ezért jobb harcosok, másrészt a terhesség és a gyermeknevelés többek közt azt is lehetővé teszi a nők számára, hogy harcoljanak. Természetesen a modern haditechnika lehetővé teszi, hogy a férfiak alapvető harci előnyeit kompenzálja vagy teljesen el is tüntesse. Ehhez hasonlóan a modern születésszabályozási technikák lerövidítik azt az időt, melyet a nők a terhességgel és a gyermekek nevelésével töltenek. Másképpen kifejezve, a hatalomhoz jutás esélyei, amelyek a férfiak erejéből és harcképességéből fakadtak, a technikai fejlettséggel ellentétesen változtak, tehát nagyobbak amikor ez gyenge, és vice versa. Mégis, ésszerű feltételezni, hogy az államalkotás szintje a legjelentősebb hatás, különösen az, hogy az állam mennyire képes a fizikai erőszakra vonatkozó monopóliumát eredményesen fenntartani.

A férfi hatalmának és identitásának effajta megközelítése Norbert Elias munkásságára vezethető vissza (Elias 1978a, 1978b, 1982, 1983), mely lényegesen eltér azoktól a marxistákétól, akik a *macho* képzetkört többnyire a kérkezi munkavégzés által támasztott igények és kényszerek hatásának tulajdonították (Willis 1977). Amíg ezek a kényszerítő erők szerepet játszanak a *macho* identitás extrémebb formáinak életben tartásában, például a fizikai erő elsődlegességének hangsúlyozásában, nehéz kimutatni, hogy *önmagukban* miként hozhattak létre egy olyan ethoszt, amelyben a keménység és a harcra való rátermettség központi kérdések, és amely a harcot mint az élet értelmét és örömet ünnepli. Valójában az is kérdéses, hogy egy ilyen megközelítés példaként szolgálhat-e olyanfajta patriarchális feltevésekhez, melyek eddig a szociológiai elméletalkotás részét képezték. Ez a helyzet akkor, amikor az anyagi világ létrejöttéről és reprodukciójáról úgy gondolják, hogy ezek elsődlegesen a gazdaságból erednek, és a család és a nemek közti kapcsolat jelentőségét – legalábbis hallgatólagosan – egy alsóbbrendű szintre igyekeznek csökkenteni.

Mindezek után megpróbálkozhatunk a sport és a patriarchális rendszer közti kapcsolat elemzésével. Hogy ezt szemléltessük, három esettanulmányt fogunk rendkívül röviden tárgyalni. Ezek a következők: a modern „támadó játékok” kifejlődése; a *macho* szubkultúra felemelkedése majd hanyatlása, amit a Rugby Union futball jelképez; és végül a futball-huliganizmus kérdése a mai Angliában.

III. A MODERN HARC JÁTÉKOK KIALAKULÁSÁNAK TÉNYEZŐI

A sport elválaszthatatlan a versengéstől és ennél fogva nyitott az agressziókeltésre. Egyes esetekben az ilyen agresszió nyílt erőszakba torkollhat, amit a szabályok tiltanak. Ennek ellenére néhány sport esetében (például rugby, futball, jégkorong, ökölvívás) az erőszak két személy vagy csapat között, játékos harc vagy mű-csata formájában, központi és szabályszerű elem. A mai társadalomban az efféle sportok a társadalomilag elfogadottak közé tartoznak, a testi erőszak elfogadott és többé-kevésbé ellenőrzött formái. E tanulmányban egyedül ezekkel a „támadó játékokkal” foglalkozunk, különösen azokkal, amelyekben két csapat egyfajta játékos harcot valósít meg.

A modern támadó jellegű sportok, mint a futball, rugby vagy jégkorong, többféle helyi változatú középkori és korai népi játékokra vezethetők vissza, melyeknek különböző elnevezései (futball, hurling [ír hoki], knappen [kb. ütlegelés], camp ball [kb. labdázás]) ismertek.⁵ Szabályaikat szóban rögzítették és a városok utcáin és vidéken játszották őket. Nem volt semmiféle „külső” ellenőrzés bíró vagy partjelző személyében, és néha akár ezer ember is résztvevője volt az egyik vagy másik oldalon. A különbségek ellenére, a modern játékokkal összevetve egy fontos vonásuk volt: a nyílt erőszak nagysága. A játékosok szabadon kifejezték indulataikat és csak a viszonylag gyenge önkontrollra hagytakoztak. Ezek a játékok valójában egyfajta rituális harcok voltak, amelyekben a csapatok kiereszthették indulataikat a helyi riválisaikkal szemben, miközben élvezhetőbb formában olyan izgalmat okoztak, mint amit a harcban résztvevők éltek át. Az efféle játékok egy olyan társadalomszerkezethez rendelhetők, ahol az államalkotás és a társadalmi fejlődés általában alacsony fokon állt, ahol az erőszak gyakoribb, és a mainál a mindennapi élet elfogadottabb eleme volt, és ahol a nemek közötti hatalmi egyensúly a férfiak javára tolódott el. Összefoglalva: ezek a népi játékok kifejezetten a patriarchalizmus extrém formáinak tekinthetők, és mint olyanok a *macho* értékek viszonylag zabolátlan formában testet öltött megnyilvánulásai.

A játékok „modernizációja” felé mutató jelentős fejlemények a 19. századi állami iskolákhoz kapcsolódnak (Dunning – Sheard 1979). Ebben a közegben a játékosoknak már írott szabályokhoz kellett alkalmazkodniuk, melyek közül több nyíltan az erőszak durvább formáinak kiiktatására vagy csökkentésére irányult. Más szavakkal a futball és az ehhez hasonló játékok kezdeti modernizációja olyan összetett változást idézett elő, amely civilizáltabbá tette a játékokat elődeiknél. Az összehasonlítás fontos: nem váltak abszolút értelemben civilizáltakká, sőt. Továbbra is a társadalom patriarchális alapértékeit hordozták, melyek jellemzőek a városi-ipari nemzetállam felemelkedő, kezdeti szakaszára. Ez onnan is tudható, hogy a játékokat mint a harcra való felkészítés eszközeit ideológiailag is szentesítették, részben mint a terjeszkedő Brit Birodalom katonai és adminisztratív vezetőinek oktatását, részben pedig mint a „férfiasság” emlékeztető vésését és kifejezését.

A férfiasság normáinak akkori kifejeződése az állami fenntartású iskolák játékaiban jól nyomon követhető egy már végzett rugbyjátékos beszámolójából, ami egy

⁵ Ez az elemzés Dunning – Sheard (1979) művén alapszik.

iskolai újságban jelent meg 1860-ban. Ebben összehasonlítja az akkori játékot az ő iskolás éveinek rugby-jével, a két-három évvel korábbi állapottal. Ezt írja:

Látod kellett volna a közelharcot a hatodik fordulóban két évvel ezelőtt. [...] A játékosok füttyültek a labdára, kivéve, ha jó ürügyet adott egy jó ütésre. Volt egy nagyszerű összecsapás! [...] már vagy öt perce ütlegeltük egymást, és még eszünkben sem volt abbahagyni és igazából még el sem kezdtünk izzadni, amikor egy néző [...] szólt nekünk, hogy a labda a kupac tetején vár ránk... És ott volt Hookey Walker, a nagyszerű rugó a hatodikban! Nem járt iskolába, de a szezonban tíz embert leütött és fél tucatot hazaküldött pihenni a félidő maradék részére. [...] Önmagában, ahogy haladt előre a dulakodásban, a hölgyek számára ez jelzés volt a sikoltozásra és ájulásra. No de ilyet kedves barátom, hogy ma szégyellhetjük magunkat, ha rápillantunk egy közelharcra. Akkor nem volt ilyen kéz alatti kitérő játszadozás a labdával, mint ma, nem passzoltuk le egymásnak, minden férfias és egyenes volt. A labda után menni, ha közelharcban voltál, olyan botrányos vétek volt a rugby szabályai ellen, mint felvenni a labdát a partvonalon túlról. Nem láthatnál akkor egy ilyen gyenge, nyámyila közelharcot, ami ma folyik. Fadatkát sem érőnek tartottak, ha nem voltál az anyafölddel egyszínű tetőtől talpig tíz perccel a meccs kezdete után. Oh, Istenem, manapság egy rendes esést sem lehet látni, de hisz' nem csodálkozom, mert ma a fiatal úrifiúk pénzt nem sajnálva felöltöznek és finomkodnak a pályán, és úgy néznek ki, mintha a finom vonalaik nem bírnanak ki egy erősebb találkozást a labdával. Akasszátok fel a kutyakölyköket! A végén még finom csizmában és levendula színű gyerekkesztyűben fognak játszani. [...] Az én alapelvem az, hogy rúgd a labdát, ha magad körül látod, de ha nem, miért ne üsd a melletted állót?⁶

E beszámoló jól tükrözi a „férfiasság” azon normáját, ami a rugbyt akkoriban jellemezte, és bizonyítékot nyújt arra, miként alakult át a játék civilizáltabb formába. Az öreg rugby játékos saját iskoláskora dicső időszakához kíván visszatérni, amikor az ütésnek – azaz a sípcsonton rúgásnak – sokkal fontosabb szerepe volt. Elítéli a passzolást, mivel az véleménye szerint a játék „férfiatlanításához” vezet. A korábbi állapot, amit leírt, emlékeztet az ókori görög ökölvívásra és birkózásra, ami – miként Elias bemutatta – a harci eszményen alapult, amely szerint gyávaság az ellenfél csapását kijátszani vagy meghátrálni előle (Elias 1986). Mivel a beszámoló írója manipulációnak és férfiatlannak tartotta a csapattársnak való passzolást vagy a cselezést, hogy így elkerüljék a harcot, úgy tűnik, hogy a rugby is hasonló ethoszon alapult. A labdának nem sok szerepe volt a játék fejlődésének e szakaszában. A közelharcok válogatás nélküli rúgásváltások voltak, amiben az volt a férfias dolog, ha valaki szemtől szemben harcolt ellenfelével. Az „ütések” képében megjelenő erő és bátorság a fő követelmény volt ahhoz, hogy valaki igazi férfiként hírnevet szerezzen a játékban.

A beszámoló arról is tudósít, hogy milyen volt a felső-középosztályi és középosztályi férfiak elképzelése akkoriban a női identitásról. Így, amíg az ideális férfi legénykedő, és edzett, az ideális nő – a férfiak szemében – félenk, gyenge és másoktól függő. Ez megfelel annak a képnek, ami a férfi és női szerepekről a patriarchális nukleáris családokban kialakult, majd a gyarapodó középosztály tagjai között normává vált. Feltételezhetjük, hogy annak ellenére, ami elfogadott, ha nem az uralkodó feminista álláspont, ez a családtípus, legalábbis egy szempontból elmozdulást jelentett a nemek között hatalmi egyensúly felé. Ennek oka, hogy több férfit kötött erősen családjához, mint korábban, így sokkal inkább ki voltak téve a növekvő és rendszeresebb női hatásnak és kontrollnak. A nemek közötti hatalmi egyensúly felé való elmozdulás

6 Névtelen szerző: *The New Rugbeian*. Vol. III, 1860, idézi: Evers 1939: 52.

volt a civilizáltabbá válásának az a tendenciája, ami jól nyomon követhető a sport területén. Ennek lehetett olyan hatása, ami külső és belső szabályok⁷ rendszerét alakította ki a férfiak agressziójának kifejeződése ellen, például a gentleman viselkedés illemkódexén keresztül, csökkentve annak lehetőségét, hogy a nőkkel szembeni alapvető erőfölényüket, azaz fizikai erejüket, és jobb harcképességüket kihasználják. Ez azután javította a nők lehetőségét a közös fellépésre, például felvonulások és demonstrációk szervezésére. Olyan hatása is lehetett, ami csökkentette annak az esélyét, hogy a születőben lévő női egység és hatalmának megnyilvánulásaira a férfiak erőszakosan válaszoljanak, akár otthon, mint férjek és apák, vagy akár demonstráció esetén, mint a rendőrség tagjai, vagy a közvélemény képviselői. Továbbá, amennyiben a nők ezirányú politikai jellegű fellépése nem vált ki erőszakos választ a férfiaktól, a nők félelmei csökkennek, önbizalmuk ezzel egyenes arányban nő, hogy folytassák harcukat az őket megillető jogokért. Röviden, biztos feltételezhetjük, hogy a férfiak és nők közötti hatalom-eltolódás, amely elsőként a szüfrasset mozgalom révén tett szert nyilvánosságra, részben összefüggött azzal a civilizálódási folyamattal, ami együtt járt Anglia, mint egy városias ipari nemzetállam felemelkedésével.

Az eddig kifejtettek következménye az, hogy annak ellenére, hogy a modern sport fejlődése továbbra is tele van patriarchális értékekkel és túlnyomóan patriarchális struktúrák támogatják, azoknak a „civilizációs” átalakulások részeként tekinthetjük, melyeknek egy aspektusa volt a nemek közötti – bármennyire csekély – egyensúlyváltozás a hatalommegosztásban. Ez azzal járt, hogy egyes területeken elősegítette a *machismo* szimbolikus kifejezésének fejlődését. Egy jó példa erre az a társadalmilag elfogadott tabu-törés, ami, legalábbis Angliában, a leginkább, de nem egyedül a Rugby Union játékokkal kapcsolható össze (Sheard – Dunning 1973). Most ennek a legfontosabb vonatkozásaira térünk rá.

IV. A RUGBY MACHO SZUBKULTÚRA FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA

A Rugby Union macho szubkultúra hagyományainak helyszínei a meccs után a klub, vagy ha idegenben játszott a csapat, a játékosokat szállító busz. Középpontjában a férfi sztriptíz áll, színelve a női vetkőzőszámot, melynek megkezdésére hagyományos jelzésül a „Zulu warrior” [Zulu harcos] című dal szolgál. A beavatási szertartások is részét képezik a rugby szubkultúrának. A ceremónia folyamán a beavatandót – gyakran erőszakosan – levetkőztetik, és testét, különösen nemi szerveit, cipőkrémmel vagy vazelinrel kenik be. A mértéktelen sörivás, gyakran olyan szokásokkal és versenyekkel, melyek célja a több és gyorsabb ivás, egészen a részegségig, szintén részei a rugby klub tradícióinak. Miután lerészegedtek, a klubtagok obszcén dalokat énekelnek, és ha feleségek vagy barátnők is jelen vannak eléneklik a „Goodnight Ladies” [Jóéjszákát hölgyek] dalt, jelezve, hogy utóbbiak elmehetnek. Az ezután következő

⁷ Elias szempontjait figyelembe véve nem helyes különbséget tenni „külső” és „belső” korlátok között. Ő a „Selbstzwänge” (önkontroll) és a „Fremdzwänge” (más, szó szerint külső, idegen kontroll) terminusokat használja és a kettő időben változó egyensúlyáról beszél.

események kizárólag férfiak számára vannak fenntartva, és azokat a nőket, akik a maradás mellett döntenek, megalázzák.

Ezeknek az obszcén daloknak legalább két visszatérő témájuk van: egyrészt a nők, másrészt a homoszexuálisok kigúnyolása. Első pillantásra a két terület távol esik egymástól, de okkal feltételezhetjük, hogy mindkettő mögött a nők növekvő hatalma és a férfiak önmagukról hagyományosan kialakított képét fenyegető veszély áll. A rugby az 1850-es években vált a felnőttek szórakozásává, kezdetben kizárólagosan a felső-közép- és a középosztályé, ami talán azért jelentős, mert a szüfrazsettek is ebből a társadalmi rétegből érkeztek. Más szavakkal kifejezve: joggal gondolhatjuk, hogy a társadalmi hierarchia e fokán lévő nők egyre inkább fenyegetést jelentettek a férfiaknak – és néhányuk a rugby kifejlesztésével felelt erre. Természetesen nemcsak ezen a területen ment végbe az a változás, amely során olyan férfiaknak fenntartott területek jöttek létre, ahol kiélhették fenyegetett férfiasságukat, ugyanakkor gúnyolhatták, gyalázhatták és tárgyiasíthatták a nőket, a fenyegetés elsődleges forrását. Néhány rugby dal tartalomelemzése illusztrálja majd, hogy sok esetben erről van szó.

A rugby dalok elsődleges, újra és újra előforduló aspektusa, hogy magukban foglalnak a nőkkel és a nemi aktussal szembeni ellenséges, brutális, de ugyanakkor félelemmel teli magatartást. Például az „Eskimo Nell” balladájában még a bajnok nőfaló „Dead Eye Dick” sem tudja Nell-t kielégíteni, így ez „Mexican Pete” nevű pribékjére marad, akinek sikerül a feladatot megoldani „hatlövétűjével”. Az „Engineer’s Hymn” [Mérnök himnusza] címűben a főszereplő egy mérnök, akinek felesége „soha nem volt kielégítve”, és akinek egy gépet kellett építeni, hogy a házastársi kötelességének erotikus részét elvégezze. A gép sikert ért el abban, amiben ő nem, de eközben feleségét brutálisan megölte. A dalokban ritkán, vagy szinte soha sem szerepelnek „normális” emberek vagy asszonyok. Emberfeletti vagy rendkívüli erők szükségessé ahhoz, hogy a „hős” ki tudja elégíteni a „hősnő” telhetetlen szexuális étvágyát. Semmi nem lehetne árulkodóbb, mint e dalok funkciója, azaz, hogy szimbolikusan kifejezzék, de ugyanakkor bizonyos mértékben szimbolikusan csökkentse a nőktől való félelmet, akiket erősnek és követelőzőnek találnak. Hasonló félelmek arányosan nőnek a nők hatalmának tényleges növekedésével.

Az obszcén dalokban többször előkerülő másik téma a homoszexuálisok és a nőies férfiak gúnyolása. Az egyik, rugby kedvelők körében ismert, tradicionális dal refrénje:

For we’re all queers together,
Excuse us while we go upstairs.
Yes, we’re all queers together,
That’s why we go round in pairs.⁸

A refrén funkciója, hogy megelőzze az egymás elleni vádaskodást, mielőtt az bekövetkezik, és hogy hangsúlyozza és megerősítse a férfiasságot azáltal, hogy nemcsak a nőket, de a homoszexuálisokat is kigúnyolják. Az utóbbi években, ahogy a nők még erősebbek lettek és képesek voltak kismértékben, de egyre inkább a tárgyi alárendeltségükön változtatni, sőt talán még szimbolikus tárgyiasításukon is, a nemek közötti kapcsolatok-

⁸ Mi mind különcök vagyunk, / Elnézést kérve megyünk az emeletre. / Igen, mi mind különcök vagyunk, / Ezért járunk párban.

ban a kevésbé elkülönült formák váltak inkább normává. Ebben a helyzetben a férfiak, akik a régi stílushoz ragaszkodnak és továbbra is a csak a férfiak társaságát élvezik, bizonyára önmaguk férfiasságát is megkérdőjelezzik, néhányuk már kételkedhet is benne. Ez pedig kétszeresen is veszélyes lehet ebben a társadalmi helyzetben, egyrészt a rugby klub tekintetében, melynek elsődleges funkciója a férfiasság kifejezése, másrészt pedig az efféle tradicionális normák átörökítése szempontjából.

A brit rugby klubok már nem tisztán férfiaknak fenntartott területek, mint korábban. Azoknak a struktúráknak és ideológiáknak az elvesztése, melyek egykor szoros kötelékben összetartották a rugby játékosokat, hasonlóképp más férfi-csoportokhoz, összetett folyamat volt, és amennyiben feltevésünk helyes, a nők emancipációja fontos szerepet játszott átalakulásukban, így e folyamat erősödése is jelentősen hozzájárult annak gyengítéséhez, amit korábban létrehozott. Mára eljutottunk odáig, hogy a nők gyakori, és ami még fontosabb *szívesen látott* tagjai a rugby kluboknak. Részben anyagi okok, pontosabban a pénzgyűjtő táncestek szervezése okozták a változást, de ez egy nagyobb társadalmi változás leképeződése is, különösen a nők helyzetének alakulására való tekintettel.

A táncok hivatalos engedéllyel hozták be a nőket a rugby férfiaknak fenntartott területére. Ez persze nem azt jeleneti, hogy korábban teljesen kirekesztették volna onnan a nőket, sőt mindig szívesen látták őket, ha teát kellett főzni, ételt készíteni és felszolgálni, és hogy csodálják és ünnepeljék a férfiakat. Az emancipáltabb asszonyok aztán, akik eljártak a klubokba, talán azért hogy táncolhassanak, talán azért, hogy társukkal együtt rendeljenek italt, egyre kevésbé fogadták el ezt a helyzetet. A szabadságot kezdték értékelni, az egyenlőség kíváncsú lett számukra, és felismerték azt a hatalmat, amivel kívánságaik teljesítése okán a férfiakra, mint társukra hatást gyakorolhatnak. Nem hajlandóak azt a viselkedést elfogadni, melyet agresszív jellegűnek tartanak, vagy éppen ők használnak obszcén kifejezéseket, hogy emancipáltságukat jelezzék.

Mivel azonban olyan tevékenységről van szó, melyben a nők egy olyan területre kísérik el a férfiakat, ahol a főszerep a férfiaké, természetesen a férfi dominancia erős marad. Mindamellet a bemutatott változások jelzésértékűek abból a szempontból, hogy milyen erős volt az a férfiuralom a brit társadalomban, amelyben ezt kétségbe vonták, sőt bizonyos mértékben lerombolták. Ugyanakkor természetesen ez azt is mutatja, hogy a nőknek még mennyit kell haladniuk, hogy elérjék a férfiakkal való körülbelüli teljes egyenlőséget. Esetünkben az egyik oka, hogy ők csak követik a férfiakat, az, hogy csak néhány hasonló szabadidős tevékenység áll rendelkezésükre. Egyelőre megmaradnak, sokkal inkább, mint a férfiak, az otthoni és családi szerepekben, ezt bizonyítja a szabadidős tevékenységek hiánya. Ezt mutatja az is, hogy még ma is nehéz egy szórakozóhelyre a nőnek úgy elmenni, hogy az ne járjon státuszvesztéssel, vagy ne provokálja ki a férfiak nem kívánt figyelmét. Ez még többnyire az évszázados férfiuralom eredménye, és azé a társadalmi rendszeré, ami továbbra is él, és ezt az uralmat tükrözi, illetve szilárdítja meg. Arról is árulkodik, hogy milyen szocializációs minták léteznek, amelyek a nőket a háziasságra és alacsonyabb rendű tevékenységek végzésére utalják, korlátozzák lehetőségeiket, nemcsak a munkavégzés, de a szabadidő eltöltésének terén is.

Az itt vázolt – az angol rugby klubokban történt – változások, ahogy feltételeztük, általában is érvényes társadalmi változások, melyek a modern sport kialakulására jellemzőek. Terjedelmi okok miatt itt nincs lehetőségem a változások társadalmi gyökerét a maga teljességében megvilágítani, elég annyit mondanom, hogy részét képezték annak a folyamatnak, amely során Anglia, mint városias ipari nemzetállam felemelkedett. E folyamat lényegét kölcsönhatásban álló elemek alkották, olyan társadalmi struktúrát hozva létre, melyet a viselkedés civilizáltabb formái és a nemek közötti nagyobb egyenlőség jellemzett. Van azonban egy nyilvánvaló kivétel ezen általánosítás alól: a futballhuliganizmus jelensége. E folyamat pont ellentétes azzal, amit civilizációs változásoknak neveztünk, és ami része annak a fejlődési folyamatnak, ami Angliát városias ipari nemzetállammá tette. Mielőtt végső következtetéseim levonnám, röviden elemzem a futballhuliganizmus kérdését.⁹

V. AZ ERŐSZAK SZOCIOGENEZISE A FUTBALLHULIGANIZMUSBAN

A futballhuliganizmus leginkább szembetűnő jellemzője a verekedés és az agresszió kifejezése a szembenálló szurkoló-csoportok között. A futballhuliganizmus erőszakossága többféle formát ölthet, és többféle környezetben fordulhat elő a pályán kívül is. Például történhet úgy, hogy a rivális szurkolók, vagy azok egy-egy kisebb csoportja összeverekedik. Az összetűzések hevesységétől függetlenül néha fegyvereket, például késeket is használnak e konfrontációk során. Futballhuliganizmus az is, amikor „lővedékeket” dobálnak a levegőbe, melyek skálája az ártalmatlan dolgoktól kezdve, mint földmogyoró, vagy papírpohár egészen veszélyes tárgyakig terjed, mint játékdárdák (darts), érmek, téglák, betondarabok, tűzijáték, füstbomba vagy, – amint egy-két alkalommal előfordult – benzinbomba.

A dobálózás többnyire magán a futballpályán zajlik, bár nem ismeretlen a pályán kívül sem, különösen mikor jelentős rendőri erők próbálják a rivális csoportokat szétválasztani. Annak az 1960-as években bevezetett huliganizmus elleni hivatalos politikának az eredményeként, melynek célja az volt, hogy elválassza a rivális szurkolótáborokat (és amelynek az volt a hatása, hogy a jelenséget kiszorította a pályán kívülre, ahol aztán gyakoribbá vált), a verekedés ritka lett a lelátókon, bár néha szurkolók kis csoportjainak, amelyek nem viseltek csapatukra utaló jeleket, sikerült beszívárogni a riválisok területére, hogy ott verekedést kezdeményezzenek. Az ilyen „invázióban” való részvétel nagy dicsőség a futballhuligánok között. Gyakoribb manapság az, hogy a verekedés vagy a meccs előtt, a város központjában lévő kocsmákban, vagy utána zajlik, amikor a rendőrség megpróbál a szurkolók számára utat biztosítani a vasút- vagy buszállomásra – ekkor fordulnak elő a legnagyobb összecsapások. Ez gyakran a „futással” kezdődik, amikor 200–300 férfi fut az utcán, és lyukat keres a rendőrkordonon, hogy hozzáférjen az „ellenséghez.” Amikor sikeresen áttörték magukat a rendőrökön – amire a futballhuligánok egy csoportjának, nevezhetjük „ke-

⁹ Az itt olvasható elemzés a következő művön alapul: Dunning – Murphy – Williams 1982, lásd még: Dunning – Murphy – Williams 1981, és *Hooligans Abroad* 1984. Lásd még: Dunning – Murphy – Williams 1986.

mény magnak”, kifinomult technikái vannak – általában viszonylag nagyobb területen elszórtan kisebb csetepaték következnek, melyekben csoportonként 20–30 fiatal vesz részt. Konfrontációk akkor is történnek, ha a rivális fiatalok véletlenül találkoznak, például metrókocsikban, vagy autópálya menti kávézókban. Ezenfelül verekedés néha a csoporton *belül* is előfordul riválisok, például különféle lakótelepekről vagy városrészekből származók között. Egyesült „verekedő csapatok” is léteznek, például különféle londoni klubok szurkolói szoktak Eustonban, vagy más nagy pályaudvarnál összegyűlni, hogy együtt verjék meg az északról érkező szurkolókat.

A mérkőzés folyamán a szurkolók legalább annyira figyelik egymást, mint magát a mérkőzést, énekelve, skandálva és gesztikulálva nyilvánítják ki véleményüket az ellenfélről. Dalaik és rigmusaik visszatérő témája a verekedésre történő kihívás, és az erőszakkal való fenyegetés. Egyes szurkolótáboroknak saját dal- és rigmus-repertoárjuk van, de sok közülük hasonló témájú darabok helyi variációja. Közös ezekben, Jacobson elemzése szerint (Jacobson 1975: 780–783), hogy szövegükben a hangsúly az olyan szavakon van, mint például az „utál”, a „halál”, a „rúg” és a „felad” – mind a harc és hódítás képeit viselik magukon. Íme néhány a Chelsea szurkolóitól, ahogy Jacobson idézi:

(*A Those were the days my friend* dallamára)

We are the Shed, my friends,¹⁰

We took the stretford End.¹¹

We'll sing and dance and do it all again.

We live the life we choose,

We fight and never lose.

For we're the Shed,

Oh Yes! We are the Shed.¹²

(*Az I was born under a wandering star* dallamára)

I was born under the Chelsea Shed.

Boots are made for kicking,

Guns are made to shoot.

Come up to the Chelsea Shed

And we'll all lay in the boot.¹³

Az erőszak mellett a huligánok énekeiben és rigmusaiban az ellenfél szimbolikus férfiatlanítása is állandóan visszatérő téma, például őket vagy csapatukat „buzinak” és „hokizónak” nevezve, utóbbit kórusban a férfi maszturbáció mozdulataival kísérve. Más módon degradálja az ellenfél csapatát a következő dal:

10 „The Shed”: a Chelsea FC stadionjának, a Stramford Bridge egyik szektora.

11 „The Stretford End”: az egyik kapu mögötti lelátó az Manchester United Old Trafford stadionjában. A „Stretford-enders” tagjai 1970-es években váltak hírhedté botrányos cselekedeteikről.

12 („A régi szép idők” dallamára) Cimborám, mi vagyunk a Shed, / Elfoglaljuk a Stretford End-et. / Dalolunk és táncolunk újra és újra. / A saját életünket éljük, / Harcolunk és soha nem veszítünk, / Mert mi vagyunk a Shed, / Igen, mi vagyunk a Shed.

13 (A „Hullócsillag alatt születtem” dallamára) A Chelsea Shed alatt születtem, / A csizmával rúgni kell, / a fegyverrel lőni kell. / Gyere a Chelsea Shedbe, / Mert mi mind csizmában vagyunk!

(*Az In my Liverpool home* dallamára)
 In their Highbury slums,
 They look in the dustbin for something to eat,
 They find a dead cat and they think its a treat,
 In their Highbury slums.¹⁴

Amint a fenti leírásból látható, a futballrajongók jelentős része, akiket a „huligán” címkével jelölünk, úgy tűnik, inkább érdeklődnek a verekedés, mint a mérkőzés iránt. Számukra a mérkőzés elsősorban arra való, hogy férfiaságukat fejezzék ki, vagy ténylegesen: a rivális rajongókat legyőzve és megfutamodásra kényszerítve őket, vagy legalább szimbolikusan, a dalok és rigmusok által.

Ebből és a korábban tárgyaltakból is nyilvánvaló, hogy futballhuliganizmusnak központi eleme egy sajátos férfi-identitás kifejezése, amit „erőszakos férfi stílusnak” nevezhetünk. Jelenleg rendelkezésre álló bizonyítékaink alapján megállapítható, hogy a futballhuligánok kemény magjának többsége társadalmi és gazdasági szempontból a munkásosztály alsóbb rétegéből érkezik, és okkal feltételezhetjük, hogy ezt az erőszakos férfistílust a munkásosztály alsó rétegcsoportjainak kulturális jellemzői generálják. Gerald Suttles alkotta meg a „rendezett szegmentálódás” kifejezést, hogy ezeket a közösségeket leírja, és ő úgy érvel, hogy az egyik legjellemzőbb vonásuk, hogy „egyenmű és egyenrangú csoportokként” vagy „utcasarki bandákként” jelentkeznek (Suttles 1968). Szerinte e csoportok „számára teljesen logikusan a kormegoszlás, az egy-neműség, területi egység és etnikai szolidaritás a legfontosabb”. Ennek ellenére feljegyez etnikai csoportokon belül előforduló ellentéteket is, míg máshol megjegyzi, hogy az etnikai differenciálódás és szolidaritás a csoportalkotásban inkább esetleges, mint szükséges tényezők. Így a kormegoszlás, a nemi és a területiális elkülönülés lesznek a legfontosabb belső szervezőerők. Abban a közösségben, ahol ezek a társadalmi struktúra központi elemei, a felnőtt férfiak magukra maradnak, hogy csoportokba szervezzék magukat, amit egyrészt a családi kötelékek és a lakóhelyi közelség, másrészt pedig az a veszély határoz meg, hogy hasonló „bandákat” hoznak létre a közvetlen szomszéd csoportok. Az ilyen közösségek gyakran belsőleg is megosztottak. Suttles szerint részben kivétel, ha a valóságban vagy a híresztelések szerint bandaháború dúl, ami a hűség jegyében egyesíti a közösség összes férfitagját.

Elemzése későbbi részében Suttles megalkotja a „védett szomszédság” fogalmát, ami azt jelenti, hogy a felnőttek utcai bandái, melyek tagjai a nyomornegyedekben nőttek fel, „polgárőr csoportoknak” tekinthetők, melyek „a törvényes feladatukat, az élet és a vagyon védelmét ellátni képtelen hivatalos intézmények” helyett jöttek létre (Suttles 1972). Ez az érdekes felvetés hasonlít Eliásnak a „civilizációs folyamatról” szóló teóriájához, ami a növekvő államhatalom szerepét hangsúlyozza a „civilizáltabb” társadalmi szabályok kialakulásában. Eliás nyomán ez egy olyan folyamathoz vezet, amely még egy városias ipari nemzetállamra is jellemző, azaz viszonylag magas fokú a nyílt erőszak olyan közösségekben, ahol az állam és intézményei sikertelenül vagy vonakodva gyakorolják hatalmukat. Megpróbálom bemutatni, hogyan vezet az

14 (*A Liverpool az otthonom* dallamára) A Highbury nyomornegyedben, / A kukában keresnek ennivalót, / Számukra egy döglött macska a lakoma, / A Highbury nyomornegyedben.

efféle közösségek szerkezete az „erőszakos férfiasság,” mint domináns jellemző kialakulásához és újratermelődéséhez.

Ameddig a belső struktúrák hozzávetőlegesen megfelelnek a rendezett szegmentálódásnak és amíg nincsenek kitéve közvetlen állami ellenőrzésnek, a munkásosztály alsó rétege maga hozza létre azokat a normákat, melyeket a felsőbb társadalmi csoportokéival összevetve kiderül, hogy jobban tolerálják a fokozottabb erőszakot a társadalmi érintkezés folyamán. Ennek megfelelően, ezek a közösségek viszonylag csekély nyomást gyakorolnak tagjaikra, hogy önkontrollt tanúsítsanak erőszakos hajlamaik felett. Szerkezetük több szempontból is ezt az irányvonalat erősíti meg. Így a viszonylagos szabadság, melyet mind a munkásosztály alsó részének gyermekei, mind pedig az idősebbek élveznek, azt eredményezi, hogy az utóbbiak erőszakosabbak egymással és olyan uralmi hierarchiát alkotnak, ahol az életkor és a fizikai erő a fő meghatározók. Ezt a mintát az efféle közösségek domináns felnőttjei megerősítik. A szexuális elkülönülés, a nők feletti férfi dominancia, és ebből következően a női gyengéd hatás hiánya mind egy irányba mutat. Valójában, mivel a nők maguk is eléggé erőszakossá nevelődnek az ilyen közösségekben, és a férfiktól is csak ezt várhatják el, azok erőszakos hajlamait ez még inkább fokozza. További megerősítést jelentenek a családok, szomszédok, és mindenek felett a „utcasarki bandák” közötti ellenségeskedések. Összefoglalva: a munkásosztály alsó részének közösségeit úgy tűnik, hogy egy „pozitív visszacsatolási körrel” jellemezhetjük, ami a társadalmi élet összes területén a lehető legalacsonyabbra állítja az erőszak igénybevételének küszöbét, különösen a férfiak esetében.

Az egyik fontos hatása ennek a visszacsatolásnak az, hogy presztízshöz juttatja a viaskodó férfiakat, ennek megfelelően kifejleszti bennük azt, hogy szeretnek verekedni, ez életük központi elemévé válik és életörömet vált ki. Ebben a vonatkozásban a munkásosztály alsó rétegei és a „tiszteltreméltóbb” felső-, a közép- és a munkásosztály közötti fő különbség az, hogy az előbbieken az erőszakot szemtől-szembe, két ember közötti viszonyban a normák elítélik, míg az utóbbiban megbocsátható vagy épp elismerik. Egy további különbség, hogy a tendencia szerint a felsőbb osztályok esetén az erőszak „függönyök mögött zajlik” és ha előfordul, akkor cserében büntudatot ébreszt. Ezzel ellentétesen, a munkásosztály kevésbé kifinomult rétegeinek közösségeiben az erőszak sokkal inkább nyilvánosan fejeződik ki, és ha előfordul, akkor durvább illetve indulatosabb formában jelenik meg, és egyre inkább élvezetet okoz.

Okkal feltételezhetjük, hogy ez a „durva férfias modor”, mely a munkásosztály alsóbb rétegeiben keletkezik, leginkább a futballhuliganizmusban jut kifejezésre. A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy a kemény magot alkotó fiatalok és fiatalemberek, akik rendszeresen részt vesznek a futballal kapcsolatos erőszakos cselekményekben, a munkásosztály eme rétegéből jönnek. Természetesen nemcsak a futball ad lehetőséget viselkedésük bemutatására, de sok szempontból nagyon is alkalmas erre. Ennek oka, hogy a mérkőzés maga is egy játékos küzdelem, melynek középpontjában a férfiaság kifejezése áll, de társadalmilag elfogadott és ellenőrzött formában. A futballcsapat maga is egyfajta azonosulási lehetőséget kínál fel a munkásosztálybeli fiatalok számára, akik úgy érkeznek a stadionba, hogy mint saját „gyepet”, magukénak érzik a pályát, még inkább a kapu mögötti lelátókat. Ugyanakkor a futball rendszeresen erre a területre

hozza a könnyen azonosítható „ellenséget,” az ellenfél szurkolóit, akiket „betolakodónak” is tekinthetnek. Végül a futball nézőinek nagy tömege olyan lehetőséget kínál fel, melyben hivatalosan „antiszociális” cselekedeteket lehet névtelenül és büntetlenül elkövetni, és a nagy rendőri készség még további élvezetet ad a törvényesség határának átlépéséhez. Elérkeztünk arra a pontra, ahol néhány összegző megállapítást tehetünk.

VI. ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmányban néhány modern „támadó játék” eredetét keresve, azokat olyan népi játékokban találtam meg, amelyekben az erőszak jelenléte (amely utal annak társadalmi beágyazottságára) sokkal nagyobb és így sokkal patriarchálisabb volt, mint a mienkben. A következő lépésben ezek kezdeti modernizációját mutattam be az állami iskolákban, megállapítva, hogy azok a civilizációs változások, amelyek ezekkel kapcsolatban történtek, részei voltak egy szélesebb körű társadalmi változásnak, melynek az is egyik komponense volt, hogy a nők férfiakhoz viszonyított hatalma megnőtt. Voltak olyan férfiak, akik erre a hatalom-eltolódásra úgy válaszoltak, hogy rugby klubot alapítottak – itt persze más területeket is említhetnénk – melyek olyan, csak a férfiak számára fenntartott területek voltak, ahol szimbolikusan gúnyolhatták, gyalázhatták vagy tárgyiasíthatták a nőket, akik most erősebben, mint bármikor, fenyegetést jelentettek társadalmi helyzetükre és önmagukról kialakított képükre. A nők folyamatos emancipációja azután lényegesen enyhítette a rugby „szubkultúra” e jellegét. Végül megvizsgáltam a futballhuliganizmust, mint ami látszólag ellentmond téziseimnek, és arra jutottam, hogy annak egyik fő jellemzője a „durva férfistílus”, a munkásosztály alsóbb rétegeiben egyes csoportok által létrehozott és újratermelt jelenség. Így ez sem áll ellentmondásban tézisémmel, de jelzi azt a szembenállást, amit a mai Anglia társadalmi rendszerében lezajlott és még ma is zajló „civilizációs” és állam-alkotási folyamattal szemben képvisel, ami gyengébb, vagy erőszakosabb formában továbbra is generálja a *macho* agresszivitást.

A fő különbség a *macho* képzetkör kifejeződésében a futballhuliganizmus (és általában a műveletlen munkásosztály durva férfiviselkedése) és a rugby között abban a tényben rejlik, hogy a rugby játékosok fizikai erőszakossága és keménysége a sport társadalmilag elfogadott keretei közt zajlik, míg a műveletlen munkásosztálybelieké inkább egy életfelfogás. Megjegyzendő továbbá, hogy a rugby játékosok, amíg maguknak fenntartott szubkultúrájuk virágzott, a nőket a rituálék és dalok által szimbolikusan gúnyolták, gyalázhatták vagy tárgyiasították, a nők ugyanakkor nem jelennek meg a futballhuligánok dalaiban és rigmusaiban. Ez talán a nők csekély hatalmát mutatja a munkásosztály alsó rétegeinek közösségeiben, amiből az is következik, hogy kisebb fenyegetést jelentenek a férfiakra. Ilyen feltételek mellett ők *ténylegesen* ki vannak téve annak, hogy tárgyként kezeljék, vagy sokkal jobban kizsákmányolják őket, és a férfiak erőszakának áldozataivá váljanak.

Jelen vizsgálatunkban talán az a legjelentősebb, hogy úgy tűnik, a sportnak csak másodlagos jelentősége van a férfiidentitás megalkotásában és újratermelésében. Szerintem még ennél is fontosabbak a szélesebb társadalmi szerkezet azon jellemzői,

amelyek a nemek viszonylagos hatalmi esélyeit, illetve a férfi és a nő közötti szükség-szerű kölcsönös függésben is létező nemi elkülönülés fokát befolyásolják. A sport ebben a viszonylatban csak másodlagos és megerősítő szerepet játszik. Mint ilyen azonban elengedhetetlenül szükséges a *macho* agresszivitás finomabb és ellenőrzött formáinak fenntartásához egy olyan társadalomban, ahol csak néhány lehetőség van a munkaerőpiacon, például a katonaság és a rendőrség kötelékében, olyan állás megszerzésére, ahol biztosított a lehetőség a harcra, és ahol a technológiai fejlődés egészé-nek iránya a fizikai erő szükségességének csökkenésével jár együtt. Természetesen ad-dig, ameddig a nők, szocializációjuk miatt vonzónak találják a *macho* férfiakat, spor-tokat, különösen a támadó jellegűeket, ezek fontosak lesznek a *macho* képzetkör és a nők ettől való függésének fenntartásában. Talán van értelme arról elmélkedni, vajon az ilyen sportoknak lesz-e létjogosultságuk egy, a mienknél sokkal „civilizáltabb” társadalomban. Egy dolog azonban viszonylag biztos: habár rövid- és középtávon az egyenlősítés növeli a konfliktusok számát, egy ilyen társadalom hosszútávon az eddi-gieknél sokkal nagyobb egyenlőséget kell hogy teremtsen a nemek és a „fajok” között.

Fordította: Lengvári István

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Boutier – San Giovanni 1983: *The Sporting Woman*. Champaign, Illinois
- Comte, Auguste 1853: *The Positive Philosophy of Auguste Comte*. Translated and condensed by Harriet Martineau. London
- Dunning, Eric 1983: Notes on Some Recent Contributions to the Sociology of Sport. *Theory, Culture and Society* vol. 2. no. 1., 135–142.
- Dunning, Eric – Murphy, Patrick – Williams, John 1981: If You Think You're Hard Enough. *New Society* 27 August 1981.
- Dunning, Eric – Murphy, Patrick – Williams, John 1982: The Social Roots of Football Hooligan Violence. *Leisure Studies* 1. 2, 139–156.
- Dunning, Eric – Murphy, Patrick – Williams, John 1986: Spectator Violence at Football Matches: Towards a Sociological Explanation. In: Elias, Norbert – Dunning, Eric *Quest for excitement. Sport and leisure in the civilising process*. Oxford – Cambridge. 1986. 245–267.
- Dunning, Eric – Sheard, Kenneth 1979: *Barbarians, Gentlemen and Players*. Oxford
- Durkheim, Émile 1952: *Suicide*. London [Az öngyilkosság. Budapest, 1967.]
- Elias, Norbert 1986: The Genesis of Sport as a Sociological Problem. In: Elias, Norbert – Dunning, Eric *Quest for excitement. Sport and leisure in the civilising process*. Oxford – Cambridge, 1986. 126–150. [A sport eredete mint szociológiai probléma. In *Replika* 29. (1998), 41–54.]
- Elias, Norbert 1978a: *What is Sociology?* London [A szociológia lényege. Budapest, 1999.]
- Elias, Norbert 1978b: *The Civilizing Process*. Oxford [A civilizáció folyamata. Budapest, 1987.]
- Elias, Norbert 1982: *State Formation and Civilization*. Oxford
- Elias, Norbert 1983: *The Court Society*. Oxford
- Evers, C. R. 1939: *Rugby*. London
- Hargreaves, Jennifer 1984: Action Replay: Looking at Women in Sport. In: Holland, Joy (ed.) *Feminist Action*. 125–146.

Hooligans Abroad 1984: *Hooligans Abroad: the Behaviour and Control of English Fans at Football Matches in Continental Europe*. London

Jacobson, Simon 1975: Chelsea Rule – OK. *New Society* 31, 780–783.

Sheard, Kenneth – Dunning, Eric 1973: The Rugby Football Club as a Type Male Preserve: Some Sociological Notes. *International Review of Sport Sociology* 5. 3., 5–24.

Suttles, Gerald D. 1968: *The Social Order of the Slum: Ethnicity and Territory in the Inner City*. Chicago

Suttles, Gerald D. 1972: *The Social Construction of Communities*. Chicago

Willis Paul 1977: *Learning to Labour*. London

Szegedi Péter

„Ha a bajonett most nálam volna, keresztülszűrnám!”*

Futballelőszak a két háború közötti Kelet-Magyarországon

„Durva, kérges lelkek, kegyetlen gyilkosai a szépnek, a nemesnek, sose fognak kipusztulni.”¹

Az ezredforduló magyar labdarúgásának akut problémája a lelátói erőszak: a sport-hírek főszereplőivé a világszínvonalon játszó magyar futballsztárok helyett lovas rendőrök, könnygázzal oszlató kommandósok és a futballhuliganok léptek elő. A szomorú jelenből szemlélve a múlt megszépült, még a legidősebb szurkolók is csak a 6:3-ra, az Aranycsapatra, s az elvesztett világbajnoki döntőkre emlékeznek. Eric Dunning így ír a rögbiben elfogadott erőszak múlt- és jelenbeli szintjéről – illetve az azokra utaló visszaemlékezésekről:

Jellemző ezekre az állásfoglalásokra: az állítólag igen erőszakos jelent egy meglehetősen idillikus múlttal vetik egybe, amikor is a férfiak keményen játszottak ugyan, a szabályokat mégis mindig betartották volna. Általános viszont az is, hogy egyikük sem tesz semmiféle kísérletet arra, hogy a játék erőszakosságának mértékét a múltban dokumentálja és ezzel bebizonyítsa: az erőszak méretei azóta növekvő tendenciát mutatnak (Dunning 1995b: 119).

Magyarországon sem dokumentálták eddig, hogy a futball erőszakosabb lenne, mint régen. E dolgozat azt kívánja bemutatni, hogy a két háború közötti labdarúgás egyáltalán nem volt erőszakmentes, sőt, bizonyos típusú jelenségek előfordulása jóval gyakoribb volt, mint manapság.

Előljáróban csupán a címhez kívánok két megjegyzést fűzni. A kissé szokatlannak tűnő „futballelőszak” kifejezést azért használom, mert az egyszerre jelöli az erőszak összes típusát. Így elkerülhető a futballhuliganizmus, futballvandalizmus szavak használata, melyek nem jelölnék pontosan a nézők közötti atrocitásokat sem, hiszen – véleményem szerint – ezek a kifejezések feltételezik az erőszakos támadásokat végrehajtó csoportok legalább minimális szintű szervezettségét, illetve az erőszak „önmagáért való” kiélését. Az 1945 előtti eseteknél ugyanakkor szinte mindig pontosan meghatározhatók az erőszakos cselekményeket kiváltó okok.

A másik megjegyzésem a földrajzi határookra vonatkozik. A két háború közötti időszakban csak a Tiszántúlon (elsősorban Debrecenben, Nyíregyházán és Kisvárdán) közel száz (!) esetet sikerült regisztrálnom, amikor különböző jellegű és súlyosságú

* A tanulmány a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszéke által 2000. április 25-én rendezett konferencián elhangzott előadás alapján készült. A tanulmány készül Ph.D. disszertációm egyik fejezetének rövidített változata. A címben szereplő fenyegetést 1926-ban, a Karcagi MOVE–Karcagi IKSE mérkőzésén a MOVE egyik játékosa intézte az ellenfél futballistájához. (*Keletmagyarországi Sportújság*, 1926. 06. 07.)

1 A szegedi *Sportújság* 1924. 04. 07-i száma a mérkőzések rendezavaróiról.

incidensek bontották meg a mérkőzések rendjét, vagy követték a találkozókat. A Keletmagyarországi Labdarúgók Szövetsége által irányított régió az ország futballerőszakkal egyik leginkább fertőzött területe volt, jellemző, hogy a kelet-magyarországi események híre Párizsig is eljutott. Lusztig Zoltán, a francia fővárosban élő debreceni futballista beszámolója szerint a *Petit Parisien* című lap két verekedésbe torkollott kelet-magyarországi mérkőzésről is beszámolt.² E földrajzi határokat azonban nem kívánom pontosan betartani. A más városokban, régiókban tapasztalt erőszakos eseményekre való hivatkozásnak egyrészt az az oka, hogy bizonyos – nem tisztántúli – esetek pontosabb képet festhetnek témánkról, tovább árnyalhatják a futballerőszak egyes típusairól alkotott képet, másrészt szükségszerűen adódik a futballbajnokság struktúrájából. A század elején megszerveződött bajnokságban csak budapesti csapatok játszottak, vidéki futballszakosztályok alig-alig működtek. A század első évtizedének közepén illetve második felében szerveződtek meg az első komolyabb vidéki futballcsapatok, akik megalakították a kerületi labdarúgó alszövetségeket. Ezek a csapatok az illetékes alszövetség által szervezett bajnokságban játszottak, azaz vidéki és fővárosi, de különböző régiók csapatai között is csak elenyésző volt az érintkezés. Ez azt jelenti, hogy a futballerőszak régióközpontú megközelítésének nincs más alternatívája. Ezen a rendszeren változtatott a professzionizmus legalizálása, a legjobb amatőr egyesületek profi szakosztályokat hoztak létre (vidéken a Szombathelyi AK a Sabariát, a Szegedi AK a Bástyát), vagy önálló profi egyesület jött létre, mint a debreceni Bocskay, vagy a miskolci Attila. A profibajnokság mellett tovább működtek a régi, területi elven létrehozott amatőr bajnokságok is, vagyis egy kettős struktúra jött létre, így a futballerőszak is más értelmet nyert ezután: hiszen regionálisból országossá vált. Ezért ha meg akarjuk érteni a labdarúgó szövetség egyes, az erőszak visszaszorítására hozott rendelkezéseit, nem elegendő pusztán a keleti régió történeteit ismernünk.

AZ INCIDENSEK TÍPUSAI

Míg a rendszerváltást követő erőszakhullám jórészt a lelátókra, de mindenképpen az egyes szurkolói csoportok közötti összecsapásokra koncentrálódott, addig a két háború közötti futballerőszak jóval változatosabb volt. A különböző jellegű atrocitások eltérő számban fordultak elő a korszakban: így az 1920-as évek első feléből több játékosok közötti verekedésről tudunk, míg szurkolói összecsapások inkább a harmincas években történtek. A következőkben az incidensek típusait mutatom be több példával illusztrálva, egy megjegyzéssel: az erőszakos eseteket nagyon nehéz egyértelműen klasszifikálni. Az incidensek nagy hányadában több típus „keveredett”, így például nem fordult (nem fordulhatott) elő az, hogy a nézők csendben és nyugodtan végignézték volna, ahogyan a játékosok összeverekednek. Az egyes típusok sokszor egymásra épültek, vagyis együtt, egymás következményeként jelentkeztek.

² *Nyírvidek*, 1922. 07. 14.

Erőszak a játékosok között

Eric Dunning a sportolók közötti erőszaknak két típusát különbözteti meg (1995: 121). Az erőszak *véletlenszerű*, ha az egyik játékos akaratán kívül megüti vagy megrúgja ellenfelét, például a szerelni kívánó labdarúgó a labda helyett a másik futballista lábát találja el. A *szándékolt* erőszaknak két válfaja van. Az *expresszív* erőszak emóciókhoz kötött, egy korábbi cselekedet reakciójaként, annak megtorlásaként lép fel. Az *instrumentális* erőszak számításon alapul, célja az, hogy a játékos szabálytalankodásával előnyt szerezzen. Elias szerint a sportok elterjedésének előfeltétele, hogy a társadalomban magától értetődővé vált a nagyfokú önmérséklet, s az erős belső kényszerek és a szigorú érintkezési illemszabályok mindenkit féken tartanak. Legyen szó az erőszak bármelyik típusáról, az az önmérséklet hiányát vagy legalábbis háttérbe szorulását jelzi, s bár a civilizációs folyamat jelentősen visszaszorította a sportokban meglévő erőszakot (amint azt Elias és Dunning plasztikusan bemutatatta; Dunning: 1995a, 1995b, Elias: 1998, Elias – Dunning: 1974), a játékosok közötti durvaság a mai napig többször a felszínre tör.

A labdarúgás civilizált válfaja érkezett a századforduló Magyarországra, mégis, a játék már a kezdeti időszakban sem nélkülözte az erőszakot. Az első évek „kemény játéka” minden bizonnyal a „kick and rush” erősen individualista, ugyanakkor agresszív támadójátékkal operáló játéktípusából ered.³ A kortárs megfigyelő szavaival: „Még amikor az Orczy-kertben elkezdtük is kergetni a labdát és derék Perry⁴ barátunk ingujjban, hóentrágerrel, de *cugos cipőben mért halálos rúgásokat a labda mellé* (kiemelés tőlem – Sz. P.), akkor sem láttuk, hogy ez a játék diadalmenetben fog a népek szívébe bevonulni” (Bobák 1908). 1919 után a híradásokban is még folyamatosan visszaköszön a probléma: a játékosok nem törődnek ellenfelük testi épségével, azaz „túl erőlyesen” játszanak. A Dunning által véletlenszerű erőszakként definiált eseteknek nem tulajdonítottak nagy jelentőséget, mivel azt a játék velejárójaként értelmezték. Erről tanúskodik a *Nemzeti Sport*ban 1923 őszén megjelent „Elfajul a futball” című írás:

Nem a véletlenül elkövetett megrúgásokra, akaratlan belelépésekre, szerencsétlen összefutásokra gondolunk most. [...] Azt rójuk fel, amit egyre sűrűbben tapasztalunk a magyar pályákon, hogy *a játékosok szándékosan játszanak durván. Az újabb idők szelleme szülte ezt a durvasági járványt, mely nem a gyenge játéktudásból, hanem a kevésbé sportszerű felfogásból fakad.* (kiemelés az eredetiben) És ez a járvány hatalmas arányokban terjed. Melegágya neki az igazi amatőr, vagyis teljesen gentleman, sportfelfogástól való eltávolodás és a játékosokban felébredt konjunktúra-szellem.⁵

Az újságíró aggodalma nem volt véletlen. Az 1920-as évek közepén egy sebészprofesszor egyetemi előadásában azt állította, hogy „a sebészet, különösen az utóbbi időben, nagyon sokat köszönhet a futballnak.”⁶ A „sebesültek” száma rohamosan nőtt, néhány éven belül Budapesten két futballista is belehalt a pályán szerzett sérülé-

³ A játéktípus történetiségéről lásd Hadas Miklós írását (1999).

⁴ Harry Perry angol atlétaedzőt a MAC szerződtette Magyarországra. Fontos szerepet játszott a futball magyarországi megismertetésében.

⁵ *Nemzeti Sport*, 1923. 09. 01.

⁶ *Nemzeti Sport*, 1925. 12. 23.

sekbe. A labdarúgó szövetség ezért már 1919 márciusában bevezette a „büntető-kódexet”, amelynek alapján szigorúan büntették a durván játszó labdarúgókat.⁷

A tiszántúli erőszakos eseményeknek azonban csupán töredékét jelentették azok, ahol a játékosok támadtak egymásra. Amikor 1919 augusztusában a Nyíregyházi TVE Kisvárdán vendégszerepelt, az egyik debreceni napilap szerint: „A mérkőzés ocsmány verekedéssé fajult. Pofonok és súlyos ütegek csattanása vegyült a közönség rettenetes lármájába, amelyből záporosó módra hullottak a szitkok és gúnyolódások a szegény nyíregyházi fiúkra.”⁸ 1920 júniusában egy nyíregyházi mérkőzésen három játékost is a mentőorvos látott el.⁹ 1921 őszén az erőszak már a kisebb településeken is megjelent. Az egyik legdurvább mérkőzést Újfehértón játszották, ahol a Nagyálló vendégszerepelt.

Az első félidőben az Újfehértói Sport Egylet még labdát is rúgott olykor-olykor, habár már akkor alaposan elbántak néhány NSE játékosal. Ily körülmények ellenére a félidő csak 1:0 volt Újfehértó javára. Megbőszült ezen az Újfehértói Sport Egylet és a második félidőben a fokosokkal és botokkal asszisztáló közönség óriási tetszése mellett most már teljesen eltekintett a labdarúgástól és ehelyett oly nagy mérvben kezdte üzni az emberrúgást, hogy a Nagyállói Sport Egylet 11 játékosa közül 10 itta meg a levét és nem is egyszer ájultan kellett egy-egy NSE játékost a barátságos mérkőzés színhelyéről elszállítani. A bírót a terrorisztikusan fellépő közönség és az újfehértói játékosok hatása alatt nem tudott erőiesen fellépni, ezért a Nagyállói Sport Egylet végig fair játékot játszó csapata kénytelen volt a pályáról levonulni és hanyatt-homlok menteni a már megtépázott testi épségét. [...] A mérkőzés végén egyébként egy USE-ista kijelentette, hogy nem halt meg senki, nem történt semmi baj.”¹⁰

1924 őszén ismét Nyíregyházán feledkeztek meg a játékosok a szabályokról: egy helybeli csapatok között zajló összecsapáson hét játékost állított ki a bírót.¹¹ A játékosok közötti erőszakos esetekről beszámoló cikkek száma azonban nemsokára rohamosan csökkenni kezdett. 1926 tavaszán Debrecenben rendezték az utolsó olyan mérkőzést, melyet az erőszak magas szintje jellemzett: a Debreceni EAC–Debreceni KASE találkozót a *Keletmagyarországi Sporthírlap* bikaviadalhoz, a Debrecen mészárlásához hasonlította. Azt azonban nehéz bizonyítani, hogy a játékosok közötti erőszakos összecsapások valóban csökkentek volna, hiszen ennek ellentmond a budapesti mérkőzések statisztikája.¹² Csupán feltételezhetjük: vagy az újságírók szoktak hozzá az új játéktílushoz, vagy/és megváltozott az erőszakos esetek jellege, vagyis esetleg a Tiszántúlon is nőtt, vagy legalábbis stagnált a sérülések száma, de – Dunning terminológiáját alkalmazva – a korábbi *szándékolt* erőszakot a (könnyebben elfogadható) *véletlenszerű* váltotta fel.

⁷ *Sporthírlap*, 1919. 03. 10.

⁸ *A Hírlap*, 1919. 08. 27.

⁹ Nyíregyházi TVE–Debreceni VSC, *Nyírvidék*, 1920. 06. 02.

¹⁰ *Nyírvidék*, 1921. 09. 07.

¹¹ A *Nyírvidék*, 1924. 09. 10-i száma az NyTVE–NyKISE városi rangadóról.

¹² A *Nemzeti Sport* 1925. 12. 23-i száma szerint, míg 1923 tavaszán csupán 43 sérültje volt a fővárosban játszott futballmérkőzéseknek, addig egy évvel később már 83, 1925 őszén pedig már meghaladta a 100-at. A törések száma viszont stagnált. Az 1923/24-es bajnokságban 35, az 1924/25-ös bajnokságban 36 törést jegyeztek fel, míg 1925 őszén (tehát egy fél idény alatt) 17-et.

Az ellenfél játékosai elleni atrocitás

Az első, fizikai agresszióval is járó, az ellenfél játékosaira irányuló szurkolói rendbontás két debreceni egyesület közötti mérkőzésen történt, amikor a találkozó közben „a közönség a pályára hatolt s ott a játékosokat valamint a rendet fenntartani igyekvő rendőröket is insultálta”.¹³ Az 1920-as évek elején több eset is előfordult, amikor a nézők betörték a pályára, és az ellenfél játékosai ellen támadólag léptek fel. Az esetek nagy részében rekonstruálhatók az okok is: amellett, hogy a másik egyesület a szimbolikus-politikai(-felekezeti!) tér ellentétes pólusán helyezkedett el, gyakran szerepet játszott, hogy a nézők úgy vélték, az ellenfél túl keményen játszik, s az egyáltalán vagy kellőképpen meg nem torolt sérelmekért nekik kell elégtételt venniük.

Kézenfekvő, hogy az erőszak ezen típusának bemutatására olyan példát hozzak, mely országos visszhangot váltott ki, s egyike volt azon botrányos mérkőzéseknek, melyekről a párizsi *Petit Parisien* is beszámolt. Az 1922 márciusában játszott Debreceni Torna Egylet–Debreceni Egyetemi Atlétikai Club mérkőzésen minden feltétel adott volt, hogy egy komoly botrány robbanjon ki. A mérköző csapatok a politikai és a felekezeti tér ellentétes pólusain álltak: egy régi, konzervatív-liberális polgári egyesület, melyben reformátusok és zsidók egyaránt részt vettek (DTE), állt szemben egy új, szélsőjobboldali egyetemi egyesülettel (DEAC), ahol ráadásul nagyon erős volt a katolikus befolyás. Ezen kívül a DTE-ben játszott a város egyik legdurvább játékosa, akit évekkel később örökre eltiltottak a labdarúgástól. Ez a játékos az egyébként is szokatlanul kemény mérkőzés során megsértette az egyetemista szurkolókat. Nem ismerjük a pontos nézőszámot, de vélhetően igen sokan lehettek, ráadásul az egyik egyetemi bajtársi egyesület több tagja is jelen volt a mérkőzésen. A rendőrség nem volt felkészülve a rendbontásra, a híradások szerint nem is avatkozott közbe. A következőkben öt újság beszámolója alapján próbálom rekonstruálni a történéseit.¹⁴

Az egyik DEAC szurkoló elmondása szerint, amikor a csapatukat éltették egy DTE játékos „piszok paraszt”-ot kiáltott feléjük. „Néhány temperamentumosabb kollégánk erre elhatározta, hogy elégtételt vesz magának, mint mondták: »a versenyt nem zavarjuk meg, de verseny után leszámolunk«”.¹⁵ Valószínű, hogy a közönség, a két csapat drukkeri ekkor „találták meg” egymást: „A két párt között éles ellentétek voltak a mérkőzés alatt felekezeti szempontból, ami különféle nem sporttérre való kifejezésekben nyilvánult meg.” Két országos napilap hosszabban is beszámolt a mérkőzésről. Nézzük először a liberális verziót:

Vasárnap délután parázs verekedést rendezett egy diákszövetség Debrecenben a DEAC és a DTE futballmérkőzése után. A mérkőzésre zárt sorokban mintegy száz sapkás egyetemi hallgató vonult fel, akik a mérkőzés tartama alatt meglehetősen nyugodtan viselkedtek, csupán sűrűn röpítették a futballbíró

13 A DTE–DVSC mérkőzés kommentárja, *Színház és Sport*, 1920. 08. 08.

14 *Tiszántúli Hírlap*, 1922. 03. 21., *Keletmagyarországi Sporthírlap*, 1922. 03. 27., *Világ*, 1922. 03. 21., *Magyarország*, 1922. 03. 22., *Sporthírlap*, 1922. 03. 30. A két fővárosi politikai lap közül az egyik liberális (*Világ*), a másik pedig szélsőjobboldali (*Magyarország*), így arról is képet kapunk, hogyan írtak a lapok ugyanarról – teljesen másképp.

15 A DTE egyetemistákkal összetűzésbe került játékos volt a mérkőzés utáni botrány egyik főszereplője, Rott Kálmán.

felé, hogy: – Zsidó! Zsidó! A szolgálatot teljesítő rendőrtisztviselő közbe akart lépni, azonban kevés rendőr állott rendelkezésre és nem tartotta helyénvalónak, hogy a zárt rendekben sorakozó diákokat igazoltassa addig, amíg csak közbekiáltásokkal zavarták a mérkőzést. A mérkőzés befejezésekor azonban, amikor a DTE csapatának tagjai az öltöző felé tartottak, mintegy ötven főből álló sapkás csoport az öltöző felé rohant és megállította őket, mire azonban közel értek hozzájuk, már csak négy játékos volt a pályatesten, név szerint Rott Kálmán, Szabó József, Urbanovits Lajos és Barta Pál. Az egyik diák utolérte a korláton át igyekvő Rott Kálmánt és belérúgott. Közben a háttérből előjöttek a többiek és körülfogták Szabót, Urbanovicsot és Bartát és ütlegetni kezdték őket. A verekezésben, mint eddig megállapították, előljárt Albisy József, a DEAC hávédje, aki egyébként szintén egy diákszövetség tagja. Albisy először ágyékon rúgta Szabót, aki elterült a földön, azután Barta Pálra rohant, akit öklével kétszer egymásután arculcsapott, úgy, hogy az ütés nyomán hatalmas vérálfutások támadtak. Urbanovitsot többen ütötték, főként a fején, úgy, hogy csak támolyogva tudott az öltöző ajtajáig jutni, ahonnan ezután társai segítették az öltözőbe. A diákok viselkedéséből világosan látható volt, hogy a zsidó játékosokat akarták inzultálni, azonban a verekezés áldozatai valamennyien keresztények. A rendőrségi készenlét kevésnek bizonyult a száz főnyi fokosokkal felfegyverzett csapat ellen. A verekezés befejeztével a diákok először az Erger – Berger – Schossberger nótát énekelték, majd utána ezt a nótát: Huszonegy, huszonkettő, huszonhárom / Horthy Miklós a legelső a világon / Huszonegy, huszonkettő, huszonhárom / Gömbös Gyula a második a világon / Huszonegy, huszonkettő, huszonhárom / Héjjas Iván a harmadik a világon / Huszonegy, huszonkettő, huszonhárom / Büdös zsidó az utolsó a világon. A DTE bántalmazott játékosai följelentést tettek részben az ismertevű, részben pedig ismeretlen verekedők ellen testi sértés büntette miatt. A rendőrség hivatalos nyilatkozata szerint a jövőben gondoskodni fog a játékosok teljes védelméről, hogy hasonló esetek ne fordulhassanak elő.

A Magyarság mindezekről teljesen másképp számolt be, ráadásul náluk a keresztény Rottból zsidó Róth lett:

Keresztényellenes tüntetés volt vasárnap Debrecenben, ahol a Debreceni Egyetemi Atlétikai Club keresztény egyetemi hallgatókból álló csapata mérkőzött a legtúlzóbb liberálisokból tömörült Debreceni Torna Egylet csapatával. A mérkőzést a nagy fölényben levő egyetemi csapat nyerte meg 2:0 gólaránnyal, bár játékbeli túlsúlyát az ellenfél játékosai a legveszedelmesebb embermenő játékkal és a legválogatotabb durvaságokkal igyekeztek ellensúlyozni. Támogatták őket ebben a törekvésükben a nézőközönségnek nagy számban megjelent liberális elemei, akik hangosan tüntetve, fanatikus közbekiáltásokkal biztatták a Debreceni Torna Egylet fizikumra erősebb, de játszani nem tudó legényeit az egyetemi csapat legázolására. A meg-megújuló biztatás meghallgatásra is talált és különösen a Tornaegylet Róth nevű zsidó hávédje volt az, aki kíméletlenül igyekezett megfélemlíteni az egyetemi csatárokat, labda helyett mindig a szembenálló ellenfél lábaszára, vagy hasa felé irányítva rúgásait. Ez az embertelen és alattomos játékmódor annyira felbőszítette a jobbérzésű nézőközönséget, hogy a játék végeztével meg akarták verni a magáról megfejtkezett és teljesen megvadult hávédet, de az még idejekorán megszaladt és a segítségére összetömörült liberális nézők közé menekült és az ő oltalmuk mellett hagyta el a pályát, ahol a közönségnek keresztény része és az egyetemi csapat tagjai még sokáig felháborodással tárgyalták az ellenfél és párhíveik viselkedését és egyhangúlag elítélte a Budapestről leküldött játékbíró magatartását, aki nem igyekezett idejekorán megfékezni Róth hávéd és társainak brutális játékmódorát.

A *Világ* cikkére – melyben egy diákszövetséget gyanúsítanak meg a botrány kirobantásával – gyorsan reagált a Turul Szövetség keretében működő Csaba Bajtársi Egyesület. Szerintük a fővárosi lap cikkének „egész beállítása hamis és szemenszedett valótlanságokat tartalmaz. A mérkőzésen történetekhez a Bajtársi Egyesületnek semmi köze sincs. Érthető ezen destruktív újság viselkedése egy fajmagyar egyesülettel szemben.”¹⁶ A szintén Budapesten megjelenő *Sporthírlap*, a mérkőzés bíróját, Gruber Mihályt szólalta meg. A játékvezető rövid nyilatkozata viszont a *Világ* cikkének állításait

¹⁶ *Hajdúföld*, 1922. 03. 23.

támasztja alá: „A második félidő 45. percében, amikor a mérkőzést lefűjtam, a pálya állóhelyközönsége közül egy diáksapkás egyén fennhangon a következőket mondta: »Csabaszövetség! Utánam! Üssük a zsidókat!«”

A fegyelmi bizottság végül Albisy Józsefet (DEAC) játékosársának „tettleges bántalmazása” miatt 10 hétre, Rott Kálmánt (DTE) a közönség szóbeli megsértéséért 8 hétre tiltotta el.¹⁷ A történet 1923-ban és 1924-ben folytatódott. 1923-ban a két egyesület mérkőzésének végén a DTE egyik játékosa az őt mérkőzés közben szidalmazó DEAC szurkolót felpofozta, a rendőrbíró a vétkes játékost háromnapos fogházra ítélte.¹⁸ Az 1924-es derbin Rottot a bíró kiállította, aki a mérkőzés végén inzultálta a bírót, a játékost ezután örökre eltiltották.¹⁹

A korabeli kommentárok gyakran szóltak arról, hogy a közönség egy része túl hangos, ezzel „felizgatja” a játékosokat és a lelátón is olyan hangulatot teremtenek, ami elősegíti erőszakos cselekmények megjelenését. A játékosok közötti és nézők körében tapasztalt erőszak ilyen összekapcsolása szokatlanoknak tűnik, de ha megnézzük a botrányba fulladt mérkőzéseken bekiabált rigmusokat, a fenti magyarázatot is relevánsnak tekinthetjük. Sajnos csak ritkán írt a sajtó arról, hogy a nézők hogyan buzdították csapatukat (valószínű, hogy az együttszurkolás – rigmusok tömeges skandálása – nem is volt megszokott), néhány durva bekiabálást (az ország több régiójából) mégis sikerült összegyűjtenem. Szinte mindegyik az ellenfél játékosainak fizikai megálázására, megsemmisítésére hív fel!²⁰

- Talpalj bele! Csak a gyomrába fekéj! Készítsd ki a Kertesit! (Vérhalom–Budapesti EAC, 1919)
- Rúgd le!, Vágd agyon!, Üsd pofon! (Debreceni MTK–Nyíregyházi TVE, 1920)
- Zsidó! Zsidó! (Debreceni EAC–Debreceni TE, 1922)
- Lincseljétek meg a bírót! (Kisvárdai SE–Debreceni KASE, 1922)
- Üssétek agyon ezeket a kizabált Horthy-betyárokat! (Wiener Neustadt–Soproni FAC, 1922)
- Rúgd ki a szemét!, Törd el a lábát!, Mássz bele a gyomrába!, Taposd agyon a csirkefogót! (Mérkőzés Szentesen, 1922)
- Csak a belüket vegyétek ki!, Majd még veresebbé tesszük azokat a trikókat! (utalás a Szegedi AK színeire), Üssétek őket fejbe, hadd dögöljenek meg! (Csabai Előre–Szegedi AK, 1922)²¹
- Rúgd szét a fejét! Tedd tönkre, hogy a mentők is ithagyják! Rúgd agyon! Mássz a belibe! Törd el a lábát! (Ékszerészek–Fővárosi T. Kör 1924)
- Pfúj gazember, csaló! (UTE–III. ker. vízilabda-mérkőzés, 1929)
- Apagyilkos!, Hazaáruló! (Debreceni KASE–Debreceni EAC, 1932)²²
- Piszok csirkefogók! Ronda banda! (Bocskay–Ferencváros, 1937)

¹⁷ *Hajdúföld*, 1923. 03. 29.

¹⁸ *Tiszántúli Hírlap*, 1923. 06. 20.

¹⁹ *Hajdúföld*, 1924. 11. 18., 1924. 12. 05.

²⁰ A források sorrendben: *Sport hírlap*, 1919. 12. 18., *Nyírvidek*, 1920. 09. 22., *Világ*, 1922. 03. 21., *Debreceni Független Újság*, 1922. 06. 08., *Nemzeti Sport*, 1922. 06. 16., *Sportújság* (Szeged), 1922. 10. 02., *Sportújság* (Szeged), 1922. 11. 27., *Sport hírlap*, 1924. 11. 13., *Magyarország*, 1929. 07. 30., *Debrecen*, 1932. 11. 16., *Magyarország*, 1937. 11. 04.

²¹ Az újságíró hozzászól: „Nem mondunk új dolgot, hiszen köztudomású, hogy Békéscsabán olyan a futballmérkőzések közönsége, amilyenhez fogható talán a legsötétebb Afrikában található.”

²² A DKASE egyik – ellenfelének lábtörést okozó – játékosa volt a bekiabálások célpontja. A hazaáruló jelző vélhetően annak szól, hogy a balesetben vétkes játékos, az első osztályú debreceni Bocskayban később egy élvonalbeli mérkőzést is játszó Magyar (Mermelstein) Imre három hónappal korábban tért vissza egykori egyesületébe a cionista Hakoah Wien-ből.

A labdarúgó szövetség folyamatosan figyelmeztette a nézőket, hogy a kihágásokat súlyosan meg fogják torolni, és akár a labdarúgópályákat is bezárják. A budapesti pályákon nagyjából már sikerült is rendet csinálni, 1926-tól viszont az új, profi bajnokságban már vidékiek is játszottak, ahol még korántsem állt helyre a régi, békés világ. A Professzionalista Labdarúgók Szövetsége már az első botrányos mérkőzés után rendet akart teremteni. 1927 elején játszották a Soroksár–Turul másodosztályú találkozót, ahol a nőzők a bírót kövekkel dobálták meg, az ellenfél játékosai közül pedig többet megvertek. A labdarúgó szövetség rendkívül kemény hangú ultimátumot intézett az egyesületekhez, és a soroksári pályát azonnal bezáratta. Alig fél év múlva, az akkor már első osztályú debreceni Bocskay pályáját fenyegette betiltással a szövetség. A Bocskay–Sabaria mérkőzés eseményeiről a *Nemzeti Sport* címlapon számolt be: „A Sabaria játékosai beszéltek el, hogy már a pályára vonuláskor apró kavicssal és almával dobálták őket, később pedig olyan fenyegető hangulat uralkodott a pálya körül, amely teljesen lehetetlenné tette a nyugodt játékot. Félidőben a levonuláskor leköpdösték és alattomosan megrugdosták egyik-másik szombathelyi játékost.”²³

A Bocskay végül különösebb retorziók nélkül vészeltte át ezt az időszakot. A szövetség azonban csak a pályán belül tudta az egyesületektől megkövetelni, hogy azok betartassák a rendet. Az erőszak először kiszorult a pályáról a nézőterre, onnan pedig az utcára. A pályán kívül a rendőrség biztosította a rendet, egyre nagyobb felkészültséggel, néha már a félszázat is meghaladta azon rendőrök száma, akiknek a vendégcsapatra és a bíróra kellett vigyáznia.²⁴ Viszont e támadások jó része már a bírókat fenyegette. Ennek vélhetően – a stadionokon belül tartott szigorú renden kívül – az az oka, hogy a kemény játékot sikerült némiképp visszaszorítani, vagyis a játékosok elleni szurkolói támadások egyik legfőbb oka megszűnt. Az 1930-tól elkövetett játékosok elleni agresszív szurkolói fellépéssel kizárólag a falvakban találkozhatunk, ami az esetek nagy részében kimerült néhány pofonban.

A bíró elleni atrocitás

A korszakban a bírók elleni támadásokat két típusba sorolhatjuk. A húszas években a bírók és az ellenfél játékosai egyszerre voltak célpontjai a közönségnek. Megtámadták a játékosokat, mert durvák voltak, és megtámadták a bírót (vagy csak „tüntettek ellene”, esetleg a mérkőzés után megdobálták) mert nem volt elég keménykező, vagy egyszerűen rosszul bíraskodott. A bírók védettebbek voltak, vélhetően a szurkolókban volt annyi tisztelet a hatalom iránt – hiszen a bíró a futballban a hatalmat képviseli, így bántalmazása egyfajta lázadás –, hogy a durva támadásoktól megkímél-

²³ *Nemzeti Sport*, 1927. 10. 18.

²⁴ A fenti leírás a debreceni Bocskay profiegyesület mérkőzéseire vonatkozik, mivel a profizmus bevezetésével az amatőr futball fokozatosan elveszítette vonzerejét, először Debrecenben, később Nyíregyházán is, a gazdasági válság pedig tönkretette Kisvárdai labdarúgását. Így az amatőr futballmérkőzéseket csak néhány száz néző előtt játszották.

jék a játékvezetőt.²⁵ Nagyon ritkán fordult csak elő, hogy játékos támadt a bíróra, hiszen ez minden esetben a labdarúgó örökös eltiltását vonta maga után. 1921-ben az egyik budapesti, másodosztályú mérkőzés játékvezetője kiállított egy játékost. A megfogyatkozott csapat egyik hátvédje ekkor „Tiltsanak ki örökre!” kiáltással vetette magát a bíróra.²⁶ Vagyis az ilyen tettet elkövető játékos örökös eltiltásának alternatívája, enyhébb ítélete nem volt, és ezzel a játékosok is tisztában voltak. Élvonalbeli mérkőzésen tudomásom szerint egyetlen esetben fordult elő, hogy játékos a (határ)bíróra támadt. 1927 elején, Szombathelyen a hazaiak hátvédje a partjelzőt támadta meg az öltözőben: „Nagy János az öltöző ajtófélfájába fogódzva, hátrafelé helyezte el a gyomorrúgást, hogy az mentől hatásosabb legyen. [...] A szegény lerúgott Hacker Ferenc határbíró csak órák múlva tért magához, a kórházban.”²⁷

A Tiszántúlon a húszas években egyetlen esetben ért komoly (fizikai) támadás bírót, az azonban – amennyire meg lehet ítélni a beszámolókból – életveszélyes volt. A *Petit Parisien* két botrányos mérkőzésről számolt be: a debreceni összecsapásban játékosokat támadtak meg nézők, a másik eset Kisvárdán volt, és mind méreteiben, mind erőszakosságában meghaladta a debrecenit. 1922 júniusában 2000 néző zsúfolódott össze a kisvárdai pályán, vendégük az a Debreceni KASE volt, amely már egy héttel azelőtt is játszott a szabolcsi városban, akkor a KTE, most a KSE volt az ellenfél. A KTE elleni mérkőzés után a bíró kijelentette, hogy „a kisvárdai közönség atrocitásai miatt... míg ezen állapotok meg nem szűnnek, KTE meccsen bíráskodást nem vállal”²⁸ – ezek után nem meglepő, hogy a következő mérkőzés is botrányba fulladt.²⁹

A botrány a második féldőben keletkezett. Az addig is türelmetlenül hangos közönség a DKASE második góljánál betódult a pályára és a bírót arra akarta terrorizálni, hogy a gólt érvénytelenítse, mert az a KSE játékosok szerint offside-ból esett. [...] Amikor a pályára feltódult közönség botokkal hadonászva a bíró felé rohant, a KSE elnöke, kerületi alelnök ezt kiabálta a közönség felé: – Lincseljétek meg a bírót! Neumann Ármint, a DKASE intézőjét, amikor a szorongatott helyzetben lévő bíró segítségére a pályára igyekezett, egy Reismann nevű KSE vezetőtag megfogta és botjával fejére sújtott.³⁰

A játékvezetők helyzete a húszas évek végétől lett kritikusabb, bár az is igaz, hogy ők lényegesen kevesebb alkalommal voltak ténylegesen szenvedő alanyai az erőszaknak,

25 Össze sem lehet azonban hasonlítani a korabeli magyar és olasz állapotokat. Kutik András 1924-ben ment ki Olaszországba futballozni, s egy húsz évvel később készült interjúból kiderül, az olasz bírók közül többen halálos sebesüléseket is szereztek az őket ért támadásokban. „Egy kis füzetet vett elő a zsebéből és abban lapozgatva a következő neveket kezdte olvasni: Badzetta Giovanni, Bettale Pietro, Dicosi Marion, Fantoni Ottavio... Még sok nevet látunk sorakozni egymás után, arra kértük tehát, hogy ne folytassa a felsorolást. – Ezek mind az olasz labdarúgás hősi halottai, mert a haláluknak az volt az előidézője, hogy a mérkőzés után a közönség úgy összeverte őket, hogy rövidesen belehaltak a sérüléseikbe.” (*Nemzeti Sport*, 1944. 03. 17.)

26 *Nemzeti Sport*, 1921. 04. 09. „A meglepett bíró reagált az inzultusra és visszaüött, mire a magáról meglegedkezett ember hasba rúgta a bírót és csak rendőrök közbelépése szabadította ki Vadast (a bírót – Sz. P.).” A játékost az eset után valóban örökre eltiltották.

27 *Magyarság*, 1927. 03. 24.

28 *Tiszántúli Hírlap*, 1922. 06. 02.

29 Debreceni és nyíregyházi egyesületek többször kérték a kerület vezetését, hogy helyezték bojkott alá Kisvárdát, ahol a húszas években többször előfordult, hogy az ellenfél játékosait, vezetőit súlyosan bántalmazták.

30 *Debreceni Független Újság*, 1922. 06. 08.

hiszen az esetek nagy részében a mérkőzést biztosító rendőri állomány megóvta őket. Nagyon ritkán fordult elő, hogy a bírót valóban megverték volna, vagy az akkor elterjedt támadóeszközöktől szenvedtek volna sérüléseket.³¹ Míg a húszas években az erőszak elsősorban az ellenfél futballistáira irányult, a harmincas években részben áttevődött a bírókra. „Bűnük” már nem az volt, hogy nem elég erélyesek és szigorúak, ennél sokkal nagyobb: szándékosan elcsalják a mérkőzéseket. A vidéki profi klubokban gyakorlatilag mindenhol úgy tekintettek a játékvezetőkre, mint az ellenfél – a fővárosi ellenfél! – 12. játékosára. Sokak szerint a budapesti központú szövetség pártos bírók kiküldésével akarta megakadályozni, hogy vidékiek beleszóljanak a bajnokság első helyeinek elosztásába. A profi labdarúgó szövetség – érthetően – egyik legfőbb feladatának tekintette a játékvezetők védelmét, így szinte egyáltalán nem találkozunk olyan esettel, amikor bírót stadionon belül ért volna inzultus. A stadionok előtt várakozó nézőkkel viszont már sokszor nem tudtak mit kezdeni. Viczenik, Hertzka, Csárdás, Gombos, Boronkay, Vogel: profi bajnoki mérkőzést mentek vezetni Debrecenbe, és közáporban távoztak... 1930 tavaszán a Bocskay–Budai 11 bírójának még szerencséje volt, bár ezren vártak rá kövekkel felszerelve, a rendőrkordon 500 méterre kiszorította a kapunál várakozó feldühödött szurkolókat.³² Másfél évvel később a Bocskay ugyan legyőzte a Nemzetit, a bíró azonban egy – a nézők szerint – jogtalan büntetést megadott a fővárosiaknak, a Bocskaynak viszont több szabályos 11-est nem. A bíró még fokozott rendőri védelem nélkül, de nem mindennapi kalandok után tudott csak eljutni a vasútállomásra.

A közönség nem elégedett meg azzal, hogy a Bocskay győzött, hiszen nem egyszer fordult már elő Debrecenben, hogy veszített mérkőzés után a bírót és az ellencsapatot éltette. A bíró az öltözőbe vonult, a tömeg pedig a pályán kívül várta Csárdást, szembe akart nézni vele. A rendőrség minden óvintézkedést megtett, de a tömeget szétszórni nem sikerült. Ilyen feszült várakozással teltek a percek. Mindenki a pálya kijáratát figyelte és leste Csárdás kivonulását. Előbb a Nemzeti játékosai jöttek ki, minden szem feléjük fordult, de ők barátságosan integettek: – Nem a bíró, nem a bíró! Végre megfelelő kísérettel Csárdás is távozni készült, de ekkor már üres volt a pálya előtti térség. Taxiba akart ülni a bíró, a soffőr azonban felismerte és barátságosan elhárította a megbízatást. – A bíró urat nem viszem be – mondta a soffőr határozottan. Nem maradt más hátra, mint villamoson bemenni a városba. Be is jutott Csárdás az egyik villamos kocsiba, többen azonban felismerték és integettek a gyalogosoknak, akik nyomban tudták, hogy milyen kedves vendéget szállít a koci. Ismét együtt volt párszáz ember és a kocsiban és a kocsin kívül szidalmak pergőtüze repült Csárdás felé. A tömeg a koci elé állt és megállásra kényszerítette, majd a düh nem ismert határt és a kocsi ablakait is beverték. A kалаuz Csárdástól kérte az ablakok árát, aki halálsápadtan kucorgott egy rendőrtiszt mellett. A Kossuth utcai végállomásnál ismét sokan várták a bíró urat, akit még a hölgyek sem kíméltek, alaposan odamondogatva néhány fullánkos megjegyzést. Csárdás az Arany Bika kávéházba menekült, az ablak mellett foglalt helyet, de itt is figyelmeztették, hogy vonuljon a kávéház belsejébe, mert féltő volt, hogy a tömeg a kávéház ablakait is beveri. Sportemberek vették körül Csárdást, akinek alaposan megmondták véleményüket a megadott és meg nem adott 11-esekről. Csárdás nem tudott védekezni. Makacsságból csinált mindent, ezt nem merte bevallani és most érezte csak igazán, milyen nagy hibákat követett el. Ez a nap emlékezetes marad számára.³³

31 Legelterjedtebb támadóeszköz a fokos és a bot volt, de találkozhattunk esernyővel, késsel, bajonettel, szuronnal, boxerrel és revolverrel is. Eddigi kutatásaim során egy olyan esettel találkoztam, amikor a rendőrök fegyvert használtak: 1923 őszén Erzsébetfalván, a helyi szurkolók szétszórására – mintegy előkészítve a kardlapozást – figyelmeztető lövéseket adtak le. (*Nemzeti Sport*, 1923. 09. 11.)

32 *Nemzeti Sport*, 1930. 03. 16.

33 *Debreceni Független Újság*, 1931. 09. 15.

A fenti mérkőzést az 1931/32-es bajnokság második fordulójában játszották, fővárosi ellenfél ellen, s a debreceni győzelem ellenére menekülnie kellett a bírónak. A bajnokság záró fordulójában szinte megismétlődött minden: fővárosi ellenfél (III. ker. FC), debreceni győzelem (2:0) – és botrány. A játékvezető azonban ekkor már sokkal komolyabb védelemre szorult, és a rendkívül keményen játszó óbudai játékosokat is közáporral búcsúztatták.

A mérkőzést vezető bíró taxin akart az állomásra hajtani, az autó lépcsőjére egy rendőr is felállt. Ez sem segített azonban, mert mihelyt megindult a kocsí, nyomban nekizúdult a közápor. Boronkay (a bíró – Sz. P.) előrántotta revolverét, majd még egy rendőr ugrott a kocsí másik lépcsőjére. Végül is csak az segített, hogy a sofőr teljes sebességgel kirohant a tömegből. A bíró után jöttek a III. ker. FC játékosainak kocsijai. Ezeken is hiába állott jobbról, balról két rendőr, szitkok zuhataga és közápor zúdult ezekre az autókra is. A pályától fél kilométernyire egy idegen kocsiban ülők támadtak az egyik autóra, amelyben óbudai játékosok ültek. A támadás rövidesen közelharcban kulminált, végül a taxi sofőre rávezette az autót a kocsira és így sikerült elmenekülnie. Közben a repülő kövektől több óbudai játékos meg is sebesült.³⁴

Ez volt az utolsó olyan mérkőzése a Bocskaynak, melyet még a DVSC pályáján játszott, s a találkozót botrány követte. A csapat 1934-ben átköltözött az akkor átadott Nagyerdei Stadionba, ahol a mérkőzés utáni rendbontások is nehezebbé váltak. Az erdei utakkal övezett stadionból ugyanis lényegesen könnyebb volt a bírót megszöktetni. Az 1935 tavaszán rendezett Bocskay–Ferencváros mérkőzés bíróját 36 rendőr kordonja védte, de az új terep megnehezítette a drukkerok dolgát.

Aztán elindult a taxi. A tömeg utána. Kétfelé szaladtak. Az egyik párt szerint jobbra, a másik szerint balra szaladva nyílegyenes irányban lehet legjobban utolérni a kacsaringós utakon haladó taxit. Mi meg csodálkozunk:

– Hogyan? Nem tudják, melyik a legrövidebb út? – Nem, kérem – válaszolta az egyik visszamaradt, bíróverésre kész szurkoló. Itt még nem ismerjük a terepet! Eddig csak a DVSC pályán fejlődünk néha „rajvonalba” a meccs után, de ez a terep még új, a Stadionban most volt először szó arról, hogy „meg kellene verni a bírót”.³⁵

Két év múlva a római Laziot legyőző, s ezzel Középeurópai Kupát nyert Ferencváros volt az ellenfél, és ismét a rendőrségnek kellett megóvnia a bírót. A fővárosi játékosokat durvaságuk miatt szidták a nézők, az első félidő végén a ferencvárosi „Toldi beugrott a kerítésen keresztül és felelősségre vonta az egyes bekiabálókat”. Tátrai és Háda követte játékostársát, Háda az egyik nézőt „ököllel arcul ütötte”. A rendőrök az öltözőben igazoltatták a három ferencvárosi labdarúgót. A mérkőzés után 2000 szurkolót tartottak távol a mérkőzés játékvezetőjétől, és ezúttal – az előzmények ismeretében érthetően – a ferencvárosi játékosoktól is. A feladatot tizennégy lovas és tíz gyalogos rendőr meg is oldotta, egy szurkolót megbilincselve vezettek el, „csupán” a Ferencváros háznagyának autója részesült a közáporban.³⁶ Az utolsó eset, amikor a bíró védelemre szorult, 1939-ben a Bocskay–Szeged mérkőzésen fordult elő. Akkor azonban már a kivezényelt negyven rendőr is kevésnek bizonyult, a bírót mentőautón (!) szöktették meg.³⁷

³⁴ *Nemzeti Sport*, 1932. 06. 13.

³⁵ *Nemzeti Sport*, 1935. 03. 12.

³⁶ *Nemzeti Sport*, 1937. 11. 02.; *Debrecen*, 1937. 11. 03.

³⁷ *Debreceni Újság–Hajdúföld*, 1939. 09. 12.

A nézők közötti erőszak

A mintegy száz, erőszakkal tarkított tiszántúli mérkőzés között csak *elvétve* találkoznak olyannal, ahol a résztvevők a két egyesület szurkolói lettek volna. Ez azért különös, mert a húszas évek elején több olyan mérkőzést játszottak, ahol két debreceni vagy két nyíregyházi csapat találkozott és nagy számban jelentek meg szurkolók, azaz minden adott volt ahhoz, hogy az egyébként is forró hangulatú mérkőzéseken nemcsak a pályán, de a nézőtérén is elszabaduljanak az indulatok. A nézők közötti erőszak azonban még a fővárosban is ritka volt. A jelenség oka vélhetően a futballerőszaknak a maitól gyökeresen különböző szerepe volt az oka: az soha sem volt véletlenszerű, „önmagáért való” és ok nélküli, a közönség minden esetben valamilyen vélt vagy valós jogtalanságot torolt meg. Lehetséges, hogy a másik csapatban ellenséget láttak, mert az egy „ellentétes” társadalmi csoport reprezentánsa volt, ez azonban nem jelentette azt, hogy kiváltó ok nélkül a másik csapat szurkolóira támadtak volna. Még a másik tábor rágalmazása is mélyen elítélendő tettnek minősült. Jó példa erre, amikor 1919-ben helyi rangadót játszott a Debreceni TE a Debreceni KASE-val. Az 1:1-re végződő találkozóra 5000 (!) néző látogatott ki, tehát adott lett volna a lehetőség egy komolyabb összecsapásra, és mégis: „A mérkőzés előtt a DKASE ügyvezető elnöke a DTE-t bántó nyilatkozatot szócsövelet a közönség felé, ami az egész intelligens közönségben hatalmas visszatetszést szült.³⁸” Még akkor is csak elvétve fordult elő szurkolók közötti rendbontás, ha – a korszakban elterjedt kifejezéssel élve – „ellentétes világnézetű” csapatok játszottak egymással. A fenti „szócsöves” eset mutatja, hogy az ellenfél szurkolóinak „hergelése” nem volt elfogadott.

A Tiszántúlon akkor jegyezhetjük fel az első nézők közötti összecsapásokat dokumentáló beszámolókat, amikor megjelentek a rivális településről érkező vendégcsapatot elkísérő drukkerek. Ez viszont magyarázatul szolgálhat arra, miért nem verekedtek össze az egy városban lakó szurkolók: elképzelhető, hogy a városon belül a rivális csapatok szurkolói ismerték egymást, e városok méretéből, s a szurkolók relatív alacsony számából adódóan lehetetlen volt személytelen maradni, a tömegben megbújni. A vendégsturkolókkal szembeni viselkedésnél már nem volt ilyen visszatartó erő. Mivel a ’20-as évek első felében csupán elvétve fordult elő, hogy a vendégcsapatot szurkolók kísérik el, az ilyen típusú botrányok az évtized végén jelentek meg. Először Debrecenben, az egyik nyíregyházi egyesülettel esett meg, hogy a házigazdák nem bizonyultak szívélyes vendéglátóknak, mivel „az NyKISE játékosait, vezetőségét és kíséző közönségét válogatott sértésekkel illették, a tribünön egymást érték a tumultuózus jelenetek, igazoltatások és úgy festett a nézőtér, mint egy szélsőséges politikai népgyűlés”.³⁹

Az NyKISE szurkolóival a debreceni kereskedők csapatával játszott mérkőzés után történt a botrányos eset, ők alig fél év múlva „váltak vissza” – most a debreceni egyetemistáknak –, miután az NyKISE–DEAC mérkőzés után a játékosokat és a csapat kíséreit botokkal kergették meg, egészen a nyíregyházi vasútállomásig.⁴⁰ A követ-

38 *A Hírlap*, 1919. 10. 07.

39 *Keletmagyarországi Sporthírlap*, 1928. 03. 26.

40 *Keletmagyarországi Sporthírlap*, 1928. 11. 12.

kező szurkolói összecsapásnak ismét az NyKISE volt a résztvevője, ezúttal szenvedő alanya. A nehezen kezelhető kisvárdai közönséget sokszor próbálták bojkottal fenyegetve sportszerűbb viselkedésre fogni a debreceniek és nyíregyháziak. 1929-ben ismét bebizonyosodott, hogy ez a törekvés még nem érte el célját, pedig néhány évvel azelőtt a nyíregyháziak már megpróbálták – a szabolcsi összefogás jegyében – normalizálni kapcsolatukat Kisvárdával: „A vereség miatt elkeseredett kisvárdai közönség azután ütlegetni kezdte az NyKISE kísérőit és a rendőri készségek kevés volt ahhoz, hogy a botrányt megakadályozza... Az autóbuszon átrándult nyíregyházi közönséget követ dobálták meg és örülhettek a végén, hogy ép bőrrel menekülhettek meg ebből a pokolból.”⁴¹

1930-ban két alkalommal csaptak össze szurkolók, májusban két nyíregyházi csapat, a NyÖTSE és az NyKISE (ismét!) szurkolói,⁴² novemberben Nagykállón a szintén nyíregyházi NyTVE volt a vendég, s „a túl hangos nagykállói publikum a nagyszámban átrándult nyíregyházi drukkerekkel többször összekülönbözött”.⁴³ 1932-ben a források tanúsága szerint először fordult elő, hogy debreceni szurkoló támadt debreceni szurkolóra: a két régi rivális, a kereskedő és az egyetemi csapat mérkőzésén az egyetemi csapat hívei a második félidőben véresre vertek egy DKASE drukkert. Az eset felvezetése volt a másnap kezdődő egyetemi antiszemita zavargásnak, melynek során rövidebb időre be is kellett zárni a felsőoktatási intézményt.⁴⁴

Ezen esetek az erőszak egyéb típusaihoz képest elhanyagolhatóak voltak. Az a tény, hogy szurkolók közötti erőszak csak akkor fordult elő, ha az ellenfél drukkerai más városból érkeztek, nagyban gátolta az ilyen jellegű atrocitások megjelenését. A profizmus bevezetésével az ellenfelek földrajzilag igen messze kerültek Debrecenről, ritka alkalomnak számított, hogy drukkerek érkezzenek az alföldi városba. Néhány évig a Bocskay egy osztályban szerepelt a miskolci Attilával, így a közeli településről többször érkeztek nagy számban szurkolók – 1932-ben például ezerötszázan⁴⁵ – de komolyabb rendbontásra nem került sor. Az igazi „attrakció” a fővárosi nagygyűlések szereplése volt. Ha a Ferencváros érkezett Debrecenbe, a belépőjegyeket Nyíregyházán, Kisvárdán, Mátészalkán, de még Nagyváradon is árúsították.⁴⁶ Amikor a Ferencváros – a magyar bajnokság történetében mindmáig példa nélküli módon – száz százalékos teljesítménnyel lett első (1931/32), a bajnoki címet eldöntő mérkőzést éppen Debrecenben játszották. A *Magyarság* szerint a délelőtt Debrecenbe érkezett „filléres gyors” utasainak tekintélyes része a mérkőzés miatt utazott a Hajdúságba,⁴⁷ az egyik törvényhatósági képviselő pedig azt állította, hogy a bajnokcsapatot 5000 (!) drukker kísérte el.⁴⁸ Szurkolói összecsapások ezeken a mérkőzéseken gyakorlatilag nem voltak, a rendőrségnek alighanem komoly problémát jelentett volna, ha nemcsak a bírót kell megvédenie, hanem több száz

41 *Keletmagyarországi Sporthírlap*, 1929. 06. 03.

42 *Nyírvidek*, 1930. 05. 27.

43 *Nyírvidek*, 1930. 11. 06.

44 *Debrecen*, 1932. 11. 16., 1932. 11. 17.

45 A *Nemzeti Sport* és a *Debrecen* is 1500 vendégszurkolóról írt (1932. 04. 03.), a *Nemzeti Sport* címlapon számolt be az eseményről: „A miskolciak elárasztják ma Debrecen”.

46 *Debrecen*, 1930. 08. 28.

47 *Magyarság*, 1932. 04. 19.

48 *Debrecen*, 1932. 05. 03. Hegymegi Kiss Pál képviselő a Bocskay elnöke is volt.

embert kell szétválasztania. Éppen erről tanúskodik az egyetlen eset, amikor – 1934-ben az újpestiek vendégszereplése után – mégis összetűzésbe keveredtek a szurkolók.

Nem akarjuk védeni, de elítélni sem tudjuk a felháborodott közönséget, amely a mérkőzés végén zajosan tüntetett az Újpest ellen és néhol közelharcba bocsátkozott az Újpestről iderándult drukkerekkel, akik ahelyett, hogy csendesen elvonultak volna a dicstelen csata színhelyéről, a legpökhendibb, legütszélibb, legprovokálóbb gyalázkodásokat szórták Debrecenre és ilyenformán saját maguknak köszönhetik azt a néhány pofont, amelyet a vérmesebb és önérzetesebb debreceni drukkerok kiosztottak a számukra. A pálya bejáratánál közel ezerfőnyi tömeg sorakozott fel és várta az újpestieket, hogy egy kis pfüjölással búcsúztassa őket, a rendőrség azonban erélyesen oszlatni kezdte a sokaságot, közben a lovasrendőrök kardot is rántottak és a rendcsinálás során egy Lovász Gyula nevű egészségügyi katona olyan ütést kapott egyik szemére, hogy vérbeborult a feje, mentőknek kellett elszállítani és a rendészeti kórházban az orvosok megállapították, hogy egyik szemével látás valószínűleg elveszti. A debreceni csapat és a debreceni közönség tud veszteni úri módon, nobilisan, ha jobb az ellenfél, vagy ha a rossz sors ellene fordul. De a vasárnapi meccs, amely az Újpest jóvoltából bikaviadallá züllesztette a Diószegi úti pályát, nagyon-nagyon sokáig hagy fájó sebet a debreceniek szívében és nagyon sokáig kelt majd sportszempontból undort és megvetést a debreceni futballhívók lelkében ez a kéttagú szó: Újpest.⁴⁹

A FUTBALLERŐSZAK TÁRSADALMI HÁTTERE

Hogyan magyarázhatjuk az erőszakos események számának változásait? A sportág első két évtizede nem volt erőszakmentes, számtalan lábtöréssel végződő mérkőzésről tudunk, de a botrányos esetek igazán a '20-as évek elején szaporodtak el, majd számuk a '30-as évek kezdetétől fokozatosan csökkent. Ha a civilizációs paradigma érvényességét szeretnénk bizonyítani vagy cáfolni és csak a két háború közötti 20–25 évet vennénk figyelembe, az a rövid időtáv miatt Elias és Dunning elméletének félreértelmezésén alapulna (hiszen a „civilizációs paradigma” hosszú időtávot vizsgál, még a labdarúgás esetében is a játék középkori „előzményeiből” indul ki). A magyarázat mégis kézenfekvő, legalábbis annak tűnik.

A legésszerűbb magyarázat az, hogy a századfordulóhoz képest a futballt játszóknak és nézők társadalmi összetétele megváltozott. A modern magyar sportélet dualizmuskori indulásánál arisztokratikus és polgári alapokon nyugodott. Az első nagy sportegyesületeket (NTE, MAC, MTK) arisztokraták és (jórészt zsidó és német) polgárok hozták létre, s amikor a futball Magyarországra érkezett, jórészt ezek az egyesületek karolták fel az új sportágat, de népszerű volt a vasutas, majd az egyetemi sportegyesületekben is. Az erőszak akkor terjedt el, amikor Budapesten megjelentek a „kültelki” pályák, vidéken a kisvárosok, falvak csapatai: a futballt egyre többen, egyre több helyen űzték, a játék folyamatosan proletarizálódott: mind a labdarúgók, mind a nézők között egyre nagyobb számban jelentek meg az iskolázatlan, sőt lumpen elemek. A botrányokat ők okozták: az ő szemükben a sport nem „nemes” küzdelem, hanem erőfitogtatás, a „finom játék” megvetendő, mert nem férfias. A szurkolók nem tudják, hogyan lehet és kell „úri” módon veszíteni, nekik csak a győzelem számít, mindenáron. Alighanem az angol futballhuliganizmus társadalomtörténeti gyökerei is éppen

⁴⁹ *Debreceni Független Újság*, 1934. 04. 10.

ide nyúlnak vissza. Ezt a magyarázatot alátámaszthatjuk az eliasi paradigma azon részével is, mely szerint a civilizált normák nem terjednek egyszerre és egyenletesen az egész társadalomban, az alsó osztályok csak késéssel veszik át a felső csoportok társadalmi normáit. De megerősíthetjük ezt a magyarázatot úgy is, ha a bourdieu-i habitus, illetve a (kollektív) diszpozíciófogalmat alkalmazzuk a futballerőszak interpretálására. Amennyiben elfogadjuk, hogy az erőszakos cselekmények főszereplői a társadalom alsó csoportjaiból kerülnek ki, akkor ezt azzal magyarázhatjuk, hogy e csoport(ok)ban jelentősen felül értékelt az erőszak szerepe (mint a férfiasság egyik fontos dimenziója), s ennek oka az, hogy e rétegek a társadalom más csoportjaival csupán fizikai erejüket, testi rátermettségüket tudják szembehehelyezni.

Az incidensek szereplői

A következőkben azt próbálom bebizonyítani, hogy a fenti, igen hitelesnek tűnő magyarázat lehet, hogy részben igaz, de adatokkal nem bizonyítható. Ez a magyarázat ugyanis feltételezi, hogy sokat tudunk a sportolókról, az egyesületek tagjairól és a nézőkről. Sajnos több tanulmány is ezt sugallja. Az adatokban páratlanul gazdag, *A magyar testnevelés és sport története* című könyv szerint („hozzávetőleges becslések szerint”) az „aktív sportológárda” 40–45%-a még az 1900-as évek elején is arisztokrata és dzsentri volt, 15–20%-a nagypolgár, 20–25%-a középpolgár, értelmiségi, közhivatalnok, 10–12%-a pedig egyetemista, középiskolás, kispolgár, kisértelmiségi és munkás volt (Földes – Kun – Kutasi 1982: 171). Két – a futballerőszak magyarázatát is alapvetően befolyásoló – kérdést tehetünk fel az idézett adatok kapcsán.

A sport – az idézet szerint – olyan csoportok privilégiuma volt, akik szemében a fair play, a „részvétel a fontos” elsőrangú szabály, akik ha futballoznak, legfeljebb a „rúgd és fuss” stílusból adódóan követnek el szabálytalanságot. De milyen volt ez a sport? Hogyan sportoltak a nemesek, az arisztokraták, a középosztály tagjai? A sporttörténeti munkák többsége nem teszi meg, hogy egyáltalán feltegye az eretneknek ható kérdést: a szó mai (vagy éppen 60–70 évvel ezelőtti) értelmében sportnak lehet-e egyáltalán nevezni azt, amit ezek a férfiak csináltak? A sportegyesületben való részvétel, vagy maga a sportolás nem csak normakövetés volt, valamiféle különös, Angliából importált divat? Bizonyos esetekben exhibicionisták modern hóbortja? Nem pusztán az volt-e a célja, hogy – különösen vidéken – valami újat jelentsen a kaszinóhoz képest? A sportegyesületek számára miért volt fontos, hogy aktívan részt vegyenek a báli szezonban? *Ha a sportot művelői nem vették komolyan, miért lettek volna durvák?* Nézzük, mit írt az „arisztokratikus atlétika” legautentikusabb képviselőjéről, a MAC-ról, s magáról az atlétikáról (annak nézőközönségéről), majd a századforduló futballjáról a kortárs, 1908-ban. A leírás ékes példája annak, hogyan lehet „modern” körülmények között, „rejtetten” társadalmi tőkét felhalmozni. Nincs szó polgári etoszon nyugvó önfegyelemről, egészségről, de még magáról a sportról sem.

Akkor. Mondjuk úgy tizenöt év előtt. Néhány alvó evezős-klubot nem számítva, három-négy olyan testedzőegylet dolgozott széles e Magyarországon, amelyek a szabadtéri sportokat komolyan üzte és nemcsak névben létezett. Ezek közül legnagyobb közönsége a MAC-nak volt, de ennek sem a sport

kedvéért. A sport csak lábbeli volt, elegáns lábbeli, amiben járni kellett. Ahova eljutni akart vele a publikum, az a házasság révpartja, vagy a társas összeköttetések megszerzése volt. A többi egyet akkor kezdte megteremteni a maga közönségét, de azoké se volt más. Aki nyugat-európai szemekkel végignézett egy olyan kőkorszaki atlétika-versenyt, ahol a dámák unottan legyezték magukat, az urak pedig rettenetesen szépelegtek, az egyszeribe tisztában lehetett vele, hogy mi ezeknek a sport. [...] Most. Mit nekünk az egészség meg a többi semmi. Azért ugyan nem szolidulunk meg ételben, italban, éjszakázásban. Nem hagyjuk ott a semmittevés kedves köreit, hogy nekivetkezve izzadjunk, mint valami kengyelfutó vagy nagyvárosi csepűrágó. De ha ezek ordítják a nevünket, ha dicsőséggel jár a dolog, a lapok hasábkok számára tárgyalják az esetet, akkor már – a nyüstyit neki! – érdemes valamit kezdeni. (Bobák 1908)

Másik kérdésünk: hogyan lehet mérni, hogy a sportegyesületekben milyen volt az egyes társadalmi csoportok részaránya? Ha ugyanis be akarjuk bizonyítani, hogy a futballban azért nőtt meg az erőszakos esetek száma, mert a sportág – beleértve a játékosokat és a nézőket is – „proletarizálódott”, akkor be kell mutatnunk, hogyan alakult át a sportolók, a sportegyesületi tagok és a nézők összetétele. Válasszunk ki csupán egyetlen egyesületet. Először is meg kell tudnunk, hogy kik sportoltak a klubban: milyen iskolát végeztek, mi volt a polgári foglalkozásuk, miből éltek, milyen felekezethez tartoztak. Nézzük meg azt is, hogy kik voltak az egyesület tagjai, illetve hogyan állt fel az egyesület vezetősége, itt ugyanolyan szempont szerint kell adatokat gyűjtenünk, mint a játékosoknál. Kutatásaim során egy ilyen felmérésre tettem kísérletet: a debreceni Bocskay FC labdarúgóit és vezetőségi tagjait vizsgáltam, 1926 és 1940 között. A probléma alighanem általánosítható: a magyar élvonalbeli játékosokról nem maradtak fent adatok, de hasonló a helyzet a sportegyesületek tagjai vagy vezetői tekintetében. A legnagyobb „társadalmi” (tehát nem vállalati) klubok: a Ferencváros 1560, az MTK 949, a MAC 1600 tagjának társadalmi helyzetéről, származásáról nincsenek megbízható forrásaink, mint ahogy arról sem készült még felmérés, hogy pontosan kiket takart az ország legnagyobb sportegyesületénél, a Weiss Manfréd vállalat sportklubjánál 1941-ben regisztrált 23.159 tag.⁵⁰ S ezek csak a nagy klubok, Magyarországon 1941-ben közel 1500 sportegyesület működött 430.000 taggal, 116.000 felnőtt és 47.000 ifjúsági igazolt sportolóval, csupán a labdarúgók száma megközelítette a 40.000-et.⁵¹ Hogyan tudnánk megállapítani, hogy a futballisták vagy a nézők a századfordulóhoz képest az *alsóbb osztályokból* kerültek ki, amikor még az élvonalbeli futballistákat sem ismerjük?

Mindezek ellenére az egyesületek nagy része nagyjából elhatárolható társadalmi csoportok reprezentánsa volt, jól körvonalazható, és mindenki számára nyilvánvaló társadalmi jelentéstartalmakkal, a szimbolikus-politikai térben egyértelműen definiálható hellyel. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy egy egyetemi csapatnak egyetemista, egy vasutas csapatnak vasutas szimpatizánsai voltak. Nem vállalunk nagy kockázatot, ha kijelentjük, hogy a Vasas mérkőzéseit *nagyrészt* munkások, az MTK találkozóit zsidó polgárok, a MAFC rendezvényeit egyetemisták látogatták. Viszont még megközelítőleg sem ismerjük a futballszurkolók *pontos* összetételét. Elképzelhető, hogy az egyetemi csapatnak Debrecenben sokan azért szurkoltak, mert bennük látták a keresztény-nemzeti tábor letéteményesét. A Debreceni VSC-nek csak vasutas tagjai

50 A budapesti sportegyesületek tagságának létszáma 1936-ban: Dobrovits 1936: 133–140, illetve Mike 1943: 190.

51 Mike 1943: 188, 190, 195 alapján.

voltak, de mivel a legerősebb helyi amatőr csapat volt, szélesebb nézőközönséget vonzottak mérkőzései (ugyanis a tagok, de még a helyi vasutasok száma is jelentős deficitet mutatott a csapat mérkőzéseinek nézőközönségéhez képest). A kérdés azért fontos, mert hiába tudjuk, mely pályákon, milyen csapatok mérkőzésein történtek erőszakos cselekmények, ha nem ismert, hogy azokat pontosan kik is követték el. Jó példa erre a problémára, amikor 1932-ben a DEAC–DKASE mérkőzésen nagy botrány tört ki, a DEAC szurkolói megverték az ellenfél egyik drukkerét, s a tribünön egy kvázi antiszemita tüntetés is lezajlott. A debreceni szélsőjobboldal lapja is beszámolt a mérkőzésről: „Példátlan botrányos verekedést rendezett a nézőtérre betódult csöcselék a DEAC pályán” címmel. A cikk szerint a verekedést nem egyetemisták rendezték, hanem „potya közönség nyomult be a pályára”.⁵²

Láttuk, hogy a profi labdarúgó-mérkőzések közönsége is igen aktív résztvevője volt az erőszakos cselekményeknek. Többször előfordult, hogy mérkőzések után százak vártak arra, hogy a bírót vagy az ellenfél játékosait „megkövezzék”. Ha megnézzük ezeknek a mérkőzéseknek a jegyárait, láthatjuk: a futball, a magas színvonalú labdarúgás nem volt olcsó szórakozás, megkockáztatható, legalább valamilyen magas presztízsű szakma művelése tette lehetővé, hogy valaki első osztályú, vagy válogatott mérkőzéseket (ahol szintén előfordult egy-egy esetben kisebb-nagyobb botrány) rendszeresen látogasson. Az 1929-ben rendezett Magyarország–Anglia mérkőzés belépődíjai 2–8 pengő között mozogtak, az 1934-es magyar–angolra már 15 pengőt kértek egy páholyjegyért, de 5 pengő alatt be sem lehetett jutni a mérkőzésre.⁵³ Nem sokkal maradtak el emögött a bajnoki mérkőzések jegyárai sem. 1930-ban, a Bocskay–Budai mérkőzésen például másfél és öt pengő között mozogtak az árak.⁵⁴ Összességében tehát a szerényebb egzisztenciák nagyon kis számban látogathatták e mérkőzéseket.

Még ennyit sem tudunk arról, hogy kik látogatták az amatőr mérkőzéseket, a „kültelki” pályákat, a „mindig veszélyes” kisvárdai pályát, melynek nyilván sok „társa” volt az országban. Joggal feltételezhető, hogy ezeken a pályákon valóban nagy számban jelentek meg iskolázatlan, alacsony státuszú, a fizikai erő szerepét nagyra értékelő csoportok tagjai. A lapok azonban több esetben is beszámoltak arról, hogy kik azok, akik a nézőket uszítják, és a verekedések kirobbantásában aktívan részt vesznek (Kiemelések tőlem – Sz. P.).⁵⁵

- 1919 – A DTE–DKASE mérkőzés előtt „a DKASE ügyvezető elnöke a DTE-t bántó nyilatkozatot szócsövélt a közönség felé”
- 1922 – A DEAC–DTE mérkőzés után mintegy 50 egyetemista megtámadta a DTE játékosait
- 1922 – KSE–DKASE: a KSE elnöke, kerületi alelnök azt kiabálta a közönség felé, hogy: – Lincseljétek meg a bírót!

⁵² *Debreceni Újság–Hajdúföld*, 1932. 11. 16.

⁵³ A Magyarország–Anglia mérkőzés jegyárai: *Sportprogramm*, 1929. 09. 22., az 1934-es mérkőzés belépődíjai: *Debrecen*, 1934. 04. 22.

⁵⁴ A Bocskay–Budai mérkőzés jegyárai: *Debrecen*, 1930. 03. 05.

⁵⁵ Ezek forrásai: *A Hírlap*, 1919. 10. 07., *Világ*, 1922. 03. 21., *Debreceni Független Újság*, 1922. 06. 08., *Tiszántúli Hírlap*, 1922. 07. 15., *Nyírvidek*, 1922. 08. 17., *Debreceni Független Újság*, 1926. 12. 23., *Debreceni Hírfői Újság*, 1928. 10. 15., *Nyírvidek*, 1929. 05. 28., *Nemzeti Sport*, 1932. 03. 27., *Nyírvidek–Szabolcsi Hírlap*, 1934. 07. 12., *Debrecen*, 1936. 05. 05., *Debreceni Újság–Hajdúföld*, 1938. 09. 21.

- Ugyanezen a mérkőzésen a KSE egyik „vezetőtagja” az egyik verzió szerint botjával, a másik verzió szerint öklével megütötte a DKASE intézőjét
- 1922 – Nagykállói SE–NyKISE: „Az egyik vitás büntetőrúgásból kifolyólag a közönség közül kiugrik egy »úr« s revolvért rántva, lelövésével fenyegeti a bírót. Egy elfogult *kállói néni*ke pedig az esernyő nyelével szurkált feléje.”
- 1922 – NyTVE–NyKSE: „A kisebb incidensek kiprovokálásában nemcsak ártatlan ifjancok vettek részt, de ami szomorúbb, a tribünön tartózkodó *vezetőségek tagjai* közül is többen.”
- 1926 – KSE–NyKISE: a *kisvárdai főszolgabíró* „felrohant a pályára és követelte a bírótól az egyik NyKISE játékos kiállítását”
- 1928 – NSE–TMOVE: Tóth Pál *vezetőségi tag* felszaladt a pályára a mérkőzés után és tetteleg inzultálta Csintalan TMOVE játékosát.
- 1929 – KSE–NyTVE: Megtámadták a nyíregyháziak játékosait és kísérőit, „és ami a legelítélendőbb, a KSE *vezetősége* nemhogy megvédte volna őket, hanem még biztatta a tömeget.”
- 1932 – DEAC–DTE: egy durva szabálytalanság után Scheitzer József *határbíró*, a *keleti Bírói Testület főtitkára* „tetteleg inzultálta” Horváth Endrét, a DTE intézőjét, a Keleti Labdarúgó Alsövetségi szövetségi kapitányát.
- 1934 – KSE–DKASE: a bíró a KSE *intézőjét* kérte meg, hogy csináljon rendet a lelátón, aki „anélkül, hogy megkísérelte volna, kijelentette, hogy ő nem tud és nem hajlandó rendet csinálni.”
- 1936 – Földes–DMTE: „Mintegy százötven *nyilaskeresztes* behatolt a nézőtérre és mindjárt akkor, amikor a DMTE csapata feltűnt a piros–fekete dresszben, botrányt provokált, kommunistáknak nevezve a munkásifjakat, majd sárral, kővel dobálták meg őket.”
- 1938 – PMÁV–DMTE: „a DMTE zsidó *intézője* berohant a pályára és tettelegesen inzultálta a játékvezetőt.”
- 1944 – „Az utóbbi időben a labdarúgó-mérkőzéseken több ízben a játékvezető és a játékosok ellen súlyos becsületsértésekkel tarkított tüntetés történt, amelyben nemcsak a közönség egyszerűbb rétege vett részt, hanem abba *magas társadalmi állású urak* is bekapcsolódtak.”⁵⁶

Ezekből a beszámolókból szintén az derül ki: a verekedéseknek aligha az alsóbb osztályok tagjai voltak a kezdeményezői és résztvevői, bár a botrányok zöménél nem lehet tudni, kik voltak a szereplők. Nem tudjuk tehát pontosan, a századelőhöz képest hogyan változott meg a labdarúgók társadalmi összetétele, de hasonló a bizonytalanság, ha a klubok tagjait, s a nézőket vizsgáljuk. A változást tehát sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk. Azt viszont biztosan tudjuk, hogy az erőszakos események száma hogyan változott. A fontos az, hogy 1919-et követően valami olyasmi történt, ami lehetővé tette, hogy emberek – függetlenül attól, hogy játékosok vagy nézők voltak, de attól is, hogy milyen társadalmi csoporthoz tartoztak – meglehetősen szabadon élhessék ki erőszakos késztetéseiket.

Az alábbiakban kifejtendő tézisem a következő: a futballisták közötti erőszak megnövekedett szintjét (egyetértve a kortársak indoklásával!) elsősorban a futball elüzletiesedésével magyarázhatjuk. A játékhoz *közvetlenül* nem kapcsolódó (pl. a nézők a bírót akarják megverni) erőszak növekedését a társadalomban az erőszak egyébként is meglévő magas szintjével, a politika radikalizálódásával (gondolva az antiszemitizmusra és a felekezeti villongásokra), végül a városok közötti rivalizálással magyarázhatjuk. Hangsúlyozom: e tényezők nem magyarázzák az erőszakot, csupán kedvező társadalmi klímát teremtenek ahhoz, hogy erőszakos cselekmények robbanjanak ki. Pusztán a közösséggel való nagyfokú azonosulás – legyen az akár felekezeti, akár politikai, vagy lakóhelyi közösség – véleményem szerint *önmagában* nem indokolja az erőszak megjele-

56 A budapesti rendőrfőkapitány-helyettes utasítása a rendőrség vezetőihez. Nemzeti Sport, 1944. 04. 16.

nését. Ezen tényezők tették lehetővé, hogy a futballt övező erőszak szintje magas legyen, azt pedig, hogy mind a játékosok mind a nézők valóban kiélhessék erőszakos késztetéseiket, az erőszakmonopólium hiányával, vagy rossz működésével magyarázhatjuk.

Álamatőrök

Annak, hogy az első világháború előtti játékot az erőszak relatív alacsony szintje jellemezte egyetlen releváns oka volt: a mérkőzéseknek – a szimbolikus téten túlmenően – nem volt igazi jelentősége. Az első világháború után viszont már 1919-ban találkozunk azzal a problémával, ami túlzás nélkül állítható, néhány év alatt az egész futballvilágon valósággal végigsöpört: megjelentek az úgynevezett álamatőrök, akik már nem voltak hajlandók ingyen futballozni. E helyütt nincs mód arra, hogy kellő alaposággal bemutassam az átalakulás „forradalmi” jelentőségét, csupán utalnék arra, hogy ezzel a labdarúgás véglegesen elszakadt régi, „gentleman” gyökereitől, ahogy ezáltal elszakadt a többi, továbbra is amatőr sportágtól. A labdarúgás ekkor már nem csupán egy volt a többi sportág közül – korabeli, többször használt kifejezéssel élve – „iparág” lett, a futballista pedig „árucikk”. Megnőtt – a szimbolikus értéken túlmenően – nemcsak a labdarúgók, de az egyes mérkőzések, bajnokságok értéke és ára is. Egy jó csapat mérkőzéseit többen látogatták, nagyobb bevételre számíthattak a klubok (a nagy nézőközönség, s egyáltalán az, hogy a mérkőzéseken belépődíjat szednek – ami szintén gyökeresen ellentétes a „gentleman” sport szellemével – az angol profi labdarúgás kialakulásának egyik legjelentősebb mozgatórugóját jelentette [Dunning 1995a: 94]). A futball ilyen átalakulása viszont a futballistákat is jobb eredményekre ösztönözte, hiszen ezáltal több pénzt kérhettek szerződésük meghosszabbításáért, vagy pusztán azért, hogy jól játszanak. Ennek pedig egyenes következménye volt, hogy már nem úgy játszottak, mint pár évvel azelőtt elődjeik, nekik a játék nem szórakozás volt, azt sokkal komolyabban vették. Már nem számított a „fair” játék, az ellenfél megbecsülése, nem véletlen, hogy a játék eldurvult.⁵⁷ Az alábbi, az amatőr-eszmét hirdető *Magyarságban* megjelent cikk az álamatőrizmus és az erőszak kapcsolatát is tárgyalja.

Ilyen körülmények között úri amatőr játékosnak nyilvános mérkőzéseken részt venni életveszélyes dolog lesz, amit sportszeretettel megokolni már nem is lehet. Ami manapság egy némely futballpályán hétről-hétre megismétlődik, az már nem sport, hanem közveszélyes garázdálkodás. Az már nem játék, hanem állítólagos amatőröknek élethivatásos rugdalózdása a hetibérért. Ilyen viszonyok közepette azután igazán mellékes, hogy ki győz, ki veszít? Itt már megszűnik a Magyar Labdarúgók Szövetségének a hatásköre és a mérkőzések elbírálása már hovatovább a rendőrség és a büntetőtörvényszék hatáskörébe terelődik át.⁵⁸

57 A *Sporthírlapban* már 1914-ben megjelent egy írás, ami arra figyelmeztetett, hogy az „üzlet” bevonulása a labdarúgásba hatással lesz a játékosok agresszivitására is: „Nem a football, hanem az üzletet hajszolók, a másik üzletére török érdemlik meg a »Feszítsd meg!«-et. Egyedül ők felelősek azért, hogy a ma még amatőr sport amatőr játékosai kíméletlenül törnek és zúznak, ha bizonyos érdekek sorompóba szőlítják őket. Nagy dolog a goal, mert két pontot is jelenthet, de csak ezt és csak ennyit az amatőr sportban. Nem érdemes tehát másként, mint fairen játszani érte. – De rögtön megváltozik a helyzet, a mint pénzkérdés válik a goalból, amint az nyomul előtérbe, hogy jövedelmezőbb annak a csapatnak a matche, amelyik a goalt adja, mint azé a ki kapja.” (*Sporthírlap*, 1914. 03. 23.)

58 *Magyarság*, 1921. 09. 13.

Az általam csábítónak, ugyanakkor problematikusnak tartott magyarázattal érvelve is alátámaszthatnánk a játék erőszak szintjének változását: mivel a labdarúgás sokak számára megélhetési forrás lett, így egyre többen „érkeztek” az alsóbb társadalmi csoportokból, végső soron tehát, a játék eldurvulását az államátörizmus csak közvetve idézte elő. Ez a magyarázat két okból sem elfogadható. Egyrészt az akkor aktív labdarúgók zöme, még abban az időben kezdett el játszani, amikor a labdarúgás teljes mértékben amatőr alapokon állt, azaz a mobilitási lehetőségek kiaknázására irányuló (hosszú távú és tudatos) törekvésről esetükben semmiképpen sem beszélhetünk. Másrészt a szórva-nyosan fellelhető források arról tanúskodnak, hogy e kor labdarúgói társadalmi státuszukat tekintve nem igazán különböztek a századforduló játékosaitól.

A futball üzletté válása azonban aligha magyarázza teljes mértékben a játék eldurvulását. Erre bizonyíték a kelet-magyarországi labdarúgás példája, bár minden bizonnyal itt is előfordult, hogy játékosok „költség- és munkabértérítés” fejében futballoztak. Nincsenek azonban arra nézve adataink, hogy a régió csapatainál komoly problémát jelentett az államátörizmus, vagy az ehhez szorosan kapcsolódó „játékoscsábítás”. Jellemző az is, hogy a fővárosban oly népszerű, a játék erőszakosságára vonatkozó magyarázattal a tiszántúli sajtóban csupán egyszer találkozunk.

Ez a szomorú jelenség kísérő jelensége lett az üzletté fajult sportnak, a pontokért, a győzelemért vívott ádáz, elkeseredett harcnak. Ezért törnek a csontok, ezért szakadnak az izmok, ezért szólal meg minden összecsapásnál az úgynevezett csontzene. A jó ízlésű közönség pedig undorral fordul el a futballsporttól, amelynek a nívója alább süllyedt a bikaviadalok nívójánál is. [...] Fel kell ébreszteni a játékosokban a lovagias szellemet, a játékosárs, az ellenfél megbecsülését. A sovinszta közönséget pedig, amely túlzott fanatizmusával nagy részben okozója a játék eldurvulásának, megfelelő propagandával szintén vissza kell vezetni a józan, objektív sportfelfogásra.⁵⁹

Az idézetnek két fontos mondanivalója van. A cikk 1925-ben keletkezett, amikor az államátörizmus a fővárosban már teljesen elfogadott jelenség volt, és talán az sem véletlen, hogy ez az írás nem is tesz említést a játékosok béréről. E két tényező szintén alátámasztja vélekedésünket, vagyis a tiszántúli futballban nem jelentett komoly problémát az államátörizmus. A másik fontos mondanivalója e cikknek – amire több korabeli beszámoló is utal –, hogy a játék eldurvulásának egyik fontos tényezője a „fanatikus és clubsoviniszta” közönség, akik feltüzelik, s mintegy belehajszolják a játékosokat a durva mérkőzésbe. Ezzel viszont elérkeztünk következő kérdésünkhöz: mi történt 1919-ben, hogy a nézők agresszivitása ilyen ijesztő mértékben megnőtt?

Militarizált társadalom – militarizált sportélet

Az erőszaknak kedvező társadalmi klímát döntően befolyásolta a háború, a forradalmak, és a trianoni béke, több szempontból is.

Háború idején erősebb a hatósági kontroll, de ettől függetlenül is kevesebb az erőszakos cselekmény, melyek száma a háború után megugrik. Az első világháború alatt azonban a keleti régióban (és országszerte) lényegesen kevesebb mérkőzést ját-

⁵⁹ *Debreceni Hétféi Újság*, 1925. 11. 09.

szottak, így tulajdonképpen helyszín sem volt arra, hogy a futballpályákon erőszakos cselekmények zavarják meg a rendet. A második világháború alatt azonban – amikor éppoly intenzitással folytak a bajnoki küzdelmek, mint békeidőben – szinte egyáltalán nem fordultak elő botrányos események a pályákon.⁶⁰

Elias a támadókedv civilizálódásáról és a sport kapcsolatáról a következőket írta:

„Kifinomult”, racionalizált formában persze a civilizált társadalom mindennapjaiban is megvan a törvényes és pontosan körülhatárolt helyük ezeknek az affektusoknak. Ezek megtekintése elég jellemző arra az átalakulásra, amely a civilizálódással az affektusháztartásban ment végbe. A harci és támadókedv például a versenyszerű sportban lel társadalmilag megengedett kifejeződésre. Mindekelőtt a „nézői” szerepben nyilvánul meg, például bokszmérkőzések nézésében, azon kevesekkel való álmodozásszintű azonosulásban, akiknek mérsékelt és pontosan szabályozott játéktér adatott meg az ilyen affektusok kiélésére. (Elias 1987: 367)

Az, hogy a futballpályákon ezeket az affektusokat az első világháború után nem sikerült gyorsan és kellő mértékben viasztöríteni, abból is következik, hogy az azt megelőző években – a háborúban – nem is kellett. A botrányok résztvevői között minden bizonnyal sokan voltak olyanok, akik harcoltak a háborúban, ezeknek az embereknek akarva-akaratlanul részük lehetett abban, hogy a fronton erőszakos késztetéseiket kiélhették, sőt, ki kellett élniük. Ők a háború után nem tettek mást, mint civilizáltabb keretek között folytatták azt, amit azelőtt abbahagytak. A szenvedélymentes önuralom hiánya, a feszélyezettségküszöb átlépése, az affektusok szabad kiélése, az önkontroll elvesztése: a háború kísérőjelenségei, egyben a támadókedv szublimált formáinak szerepét ásták alá. Az agresszív ösztönök így a futballpályákon is előtérbe kerülhettek, és a megnövekedett támadókedvet szabadabban lehetett kiélni. Amikor a játékosok verekedésébe kapcsolódott be a közönség, ebből az aspektusból nézve épp az történt, hogy a drukkereket nem elégítette ki pusztán a „nézői” szerep.⁶¹

Harmadik szempont a háborúnak (főként a háborús propagandának) az a szerepe, hogy az az igazságot, igazságtételt szolgálja. Mint azt említettem, az 1920-as évek elejének botrányai jórészt úgy törtek ki, hogy a nézők valamilyen vélt vagy valós igazságtalanságot toroltak meg. Az analógia kézenfekvő, a háború (és Trianon) utáni évek politikai életét – a szélesebb közönséghez eljutó, oda továbbító – jelszavak szintjén épp az a gondolat jellemezte, hogy az igazságtalanságot nem szabad megtorlatlanul hagyni. Nem! Nem! Soha! – a botrányokat okozó közönség épp úgy viselkedett, ahogyan azt az országtól is elvárták, ha az ellenkezik is az államok többségének akaratával, a nemzetközi szerződésekkel, az igazságnak akkor is érvényt kell szerezni. Azt hiszem ezt az összefüggést – még ha nem is egy erőszakos cselekménnyel kapcsolatos – jól mutatja az 1927-ben játszott Magyarország–Franciaország mérkőzés (eredmény 13:1) egyik beharangozója: „Trianon földjéről érkezik az ellenfél, onnan, ahol megásták a magyar nemzet sírját, onnan, ahol koporsót ácsoltak számunkra. A francia

60 Keleten csupán egyszer, 1943-ban az ŠK Rusj (Huszt)–MOVE Szabolcs mérkőzésen az egyik kiállított és a pályát elhagyó nyíregyházi játékost bántalmazta a közönség. (*Nyírvidek – Szabolcsi Hírlap*, 1943. 04. 07.)

61 Nem szabad természetesen elfeledkeznünk arról, hogy Elias egyrészt a futballnál lényegesen erőszakosabb bokszot hozza fel példaként, illetve ezek a botrányos esetek nem voltak a játék részei, tehát nem egy szigorúan szabályozott játéktéren folyt az „összeccsapás”.

kaput tekintsük Trianonnak, amelyet a magyar labdarúgás döntsön meg Botond buzogányának legendás erejével.”⁶²

Maga a sportélet is erősen militarizálódott. Gondoljunk a leventemozgalomra, s arra, hogy a sport szerepét a politikusok szinte kivétel nélkül abban látták, hogy edzett, a megpróbáltatásokat tűrő férfiakat nevel, akik majd alkalmasak lesznek arra, hogy megfeleljenek „a nagy nemzeti feladatoknak”. Tulajdonképpen minden sportra így tekintettek (ezért is nézték le sokan a „nyerészkedő” professzionista labdarúgást), de a legmilitánsabb szerepet a leventemozgalom kapta. Szemléletes példa erre egy 1927-es debreceni leventeünnepély bemutatása: „A tribünön végigviharzik a taps, amelynek szintén nincs vége többé. A szemek előtt egyszerre összefut minden, erdő, fák, emberek s a zenekarok vérforraló ütemében, tapsorkánban és kendőlobogtatásban, mint maga a beteljesedett álom, mint maga a virágos, hímes magyar jövőendő menetel itt a jövőendő Magyarország százszorszép, büszke fiatal hadserege.”⁶³

Az anómiás futballerőszak

Émile Durkheim az öngyilkosságok tipologizálása kapcsán az anómiás öngyilkosságot (mely a társadalomban fellépő normazavarok hatására következik be) azzal magyarázta, hogy „a szorosan vett egyéni szenvedélyekből hiányzik [a társadalom jelenléte], amelyeket többé emiatt semmi sem fékez és szabályoz” (Durkheim 1967: 264). Ennek analógiájára az 1920-as évek elején megfigyelt jelenségeket teljes joggal nevezhetjük anómiás futballerőszaknak.

Az anómia forrása részben – ismét csak – a háború: még ha maga az erőszak durkheimi értelemben nem is tekinthető patológikusnak, az erőszak kiélése olyan gátakat döntött le, melyek hiánya később nagyban befolyásolta a futballerőszak magas szintjét is. Másrészt egy olyan társadalomban, ahol az erőszak (olyan szinten, mint amit a háború jelent) évtizedekig szinte ismeretlen volt, a háborúval és forradalmakkal együtt járó cselekmények nem tekinthetők „normálisnak”. Az anómia forrásai a háború és a forradalmak abból a szempontból is, hogy nemcsak megszilárdult politikai rendről, de sokáig még arról sem lehetett beszélni, hogy az ország határai hol húzódnak és mi az államformája. Egy olyan országban, ahol a trónjától megfosztott, hazatérő királyból persona non grata lesz, ahol az egymással élesen szembenálló politikai rendszerek néhány havonta követik egymást, és azok az előző politikai elit fizikai megsemmisítését, vagy legalábbis elűzését jelentik, szinte természetes, hogy a mérkőzést rosszul vezető bírót, vagy a nem szimpatikus ellenfél játékosait egyszerűen megverik. Ahol a hatalmon lévők ilyen gyakran váltogatják egymást, természetes az is, hogy nincs olyan (legitim) ereje a futbalszövetségnek, amivel rendet tarthatna a pályákon. Nem meglepő, a '20-as évek elején még arra is volt példa, hogy a nézők rendőrökre támadjanak.

A Tanácsköztársaság utáni időszak futballerőszakának anómiás jellege akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha a régióból kiemeljük a debreceni eseményeket. Kétségtelen

⁶² *Tiszántúli Hírlap*, 1927. 06. 14.

⁶³ *Hajdúföld*, 1927. 06. 28.

ugyanis, hogy az erőszakos események nagy többsége ebben a városban játszódott, helyi egyesületek találkozóin, ezek között is többségben voltak azok a mérkőzések, ahol az egyetemi csapat a DTE, vagy a DKASE csapataival játszott. Először is a román megszállás szerepét emelném ki. A debreceniek önképének egyik legfontosabb része volt az, hogy ez a „legmagyarabb” város, most pedig azt kellett látniuk, hogy az ország közepéből – közel egy évig – románok által megszállt, majd pedig tulajdonképpen határváros lett. Az is tény azonban, hogy a román katonai vezetés amennyire tudott, rendet tartott, így 1920 márciusáig aránylag kevesebb erőszakos esemény történt a keleti futballpályákon.⁶⁴

A másik – markánsabb – ok, hogy az 1920-as évek elején olyan várospolitikai harcok zajlottak, melyek megkérdőjelezték a református, és az ahhoz szorosan kapcsolódó zsidó városi elit, illetve a református egyház kivételes helyzetét. Ez az időszak volt az államilag is támogatott katolikus emancipáció időszaka (ekkor már a lakosság közel negyede volt katolikus). Hubert Ottó személyében még katolikus főispánt is kineveztek, a jobboldali társadalmi egyesületek élén pedig tekintélyes részben katolikus felekezetiiek álltak. A régi – református egyházzal összefonódott – politikai elit tagjainak igazolnia kellett korábbi (Tanácsköztársaság alatti) tevékenységét, így fordulhatott elő, hogy Baltazár Dezső református püspököt még a Nemzeti Kaszinóból is kizárták. A református egyház egyébként is az egyik legnagyobb kárvallottja volt ennek az időszaknak, még a legfontosabb debreceni református jelképet, a Nagytemplomot is többször „meggyalázták”. 1919-ben betörték a templomba, s „üsd a zsidót!” feliratot mázoltak a falakra, 1921 januárjában pedig az Úr asztalát kenték be emberi ürülékkel. A felekezeti villongások híre a parlamentig is eljutott. 1920 decemberében Orbók Attila – a bihari Derecske képviselője – interpellált: „Az anyagi nyomorúság mellett erkölcsi nyomorúság is uralkodik. Debrecenben bizonyos klikkek munkája folytán nemcsak antiszemitizmus van, hanem ma már egy katolikus csoport áll szemben a kálvinistákkal és állandó harc folyik a két csoport között.”⁶⁵ Ez a „modern vallásháború” évszázados normákat és értékeket nivellált, melyeknek a futballerőszakra gyakorolt hatása akkor válik nyilvánvalóvá, ha mindezt a botrányokban szereplő sportegyesületek társadalmi beágyazottságával „szembesítjük”. Ebben a felekezeti-politikai kontextusban nyernek ugyanis értelmet a DEAC–DTE mérkőzéseken történtek, ahol a kiegyezés évében (református és zsidó vallási vezetők közreműködésével) alapított, ekkor már jórészt zsidó vezetőségi tagokból álló, és zsidó futballistákat foglalkoztató Debreceni Torna Egylet játszott a Tanácsköztársaság bukásának napján alakult, az alapítók között a római katolikus egyház debreceni vezetőjét is soraiban tudó Debreceni Egyetemi Atlétikai Clubbal.

⁶⁴ Mint az már az eddigiekből kiderült, az erőszakos eseményeket kizárólag a korabeli sajtó segítségével rekonstruálom. Nem lehet azonban tudni, hogy a román, a megszállás után pedig a magyar cenzúra miatt minden ilyen jellegű eseményről beszámoltak-e. A cenzúrázott cikkek helyét fehér folttal jelölték, ilyenek a sporthírekben is előfordultak, bár nem olyan nagy számban, mint a politikai hírek között.

⁶⁵ *Debreceni Független Újság*, 1920. 12. 23.

Futballerőszak és regionalitás

Az első világháború előtt rendezett bajnokságokban kevés mérkőzést rendeztek, s ezeken többnyire debreceni és nagyváradai egyesületek játszottak. A két város között (nemcsak a sportban) meglehetősen békés volt a viszony, nem csoda, hogy ezeket a mérkőzéseket is csak elvétve zavartak meg erőszakos események.

1919-et követően, a Romániához csatolt Nagyvárad kimaradása után az új bajnokságokban jórészt debreceni és nyíregyházi egyesületek vettek részt, az a rivalizálás pedig, mely e városok között zajlott, a futballpályákra is kiterjedt. Ezt segítette elő az is, hogy a (Debrecenhez képest) vidéki csapatok száma folyamatosan emelkedett, így egyre több olyan mérkőzést játszottak, ahol különböző városok csapatai szerepeltek. Az 1920/21-es kelet-magyarországi bajnokságban öt debreceni és egy nyíregyházi csapat vett részt (természetesen barátságos mérkőzéseket a bajnokik mellett is játszottak). A következő – 1921/22-es – bajnokságban az előzőkhöz már két kisvárdai egyesület is csatlakozott. Az átalakulás gyors volt és folyamatos. 1923-ban először szerepelt bettyóújfalui, 1925-ben nyírbátori, 1928-ban nagykállói és törökszentmiklósi egyesület. Az 1923/24-es bajnokságban először fordult elő, hogy a debreceni csapatok kisebbségben legyenek, az 1926/27-ben pedig első ízben avattak nyíregyházi bajnokot. E városok (különösen Nyíregyháza és Debrecen, illetve Nyíregyháza és Kisvárd) egyesületei között pedig rendkívül rossz volt a viszony (Szegedi 2001). E mérkőzések gyakori kísérője volt az erőszak, így írhatott 1922 novemberében a *Debreceni Független Újság* „fanatikus nyíregyházi közönségről” és „mindinkább elviselhetetlen nyíregyházi dzsungelről” a Nyíregyházi Törekvés–Debreceni KASE mérkőzés kapcsán, a *Keletmagyarországi Sporthírlap* pedig a „hamar hevülő” jelzővel illette a nyíregyházi közönséget.⁶⁶

Nem változott sokat a helyzet akkor sem, amikor legalizálták a profizmust, és vidéki csapatok is játszhattak az (ekkor már valóban) országos bajnokságban. A regionalitásnak (vidékliség) jelentése megváltozott: az ellenfél (a debreceniek és több vidéki nagyváros szurkolói szemében) nem a szomszédos települések, hanem a főváros klubjai voltak. Ezek megjelenése hihetetlen indulatokat váltott ki a vidéki drukkekből, amit Budapesten úgy kommentáltak, ahogyan a debreceniek néhány évvel azelőtt a nyírségi drukkerok kilengéseit. 1926 végén az egyik debreceni lap szerint: „Az utóbbi időben naponta jelennek meg cikkek a fővárosi sportlapokban, amelyek Debrecen úgy állítják be a közvélemény előtt, mintha itt a sportemberek és a közönség valami ázsiai néptörzs harcmodorában viselkedne a mérkőzéseken.”⁶⁷ A debreceni sajtó is elismerte, hogy a helyi drukkerok igen heves vérmérsékletűek, azonban ezt többször is azzal magyarázták, hogy „a debreceni közönség rendkívül igazságszerető.” (Farkas 1932). A botrányok azonban nemcsak a hajdúsági várost jellemezték. A *Nemzeti Sport* 1927-ben arról írt, hogy „a vidéki városok közönségére jóformán minden bíró panaszkodik s annak terrorisztikus viselkedését hangoztatja. A vidéken járt fővárosi csapatok csaknem mind és mindig azzal a panasszal térnek vissza a fővárosba,

⁶⁶ *Debreceni Független Újság*, 1922. 11. 23., *Keletmagyarországi Sporthírlap*, 1923. 03. 26.

⁶⁷ *Keletmagyarországi Sporthírlap*, 1926. 12. 13.

hogy a bírakat befolyásolja a közönség viselkedése.”⁶⁸ Debrecen mellett Miskolc – ahol rendszeresen kövekkel dobálták meg a vendégcsapat játékosait – és Szeged kapott különösen sok kritikát szurkolói viselkedése miatt.

Az erőszakmonopólium és annak zavarai

Hiába a durvaságnak teret adó álamatörizmus, hiába a megfelelő társadalmi klíma, ha kellő erővel léptek volna fel a rendbontókkal szemben, akkor az erőszakos szenvedélyeket aligha lehetett volna úgy kiélni, mint ahogy azt a futballmérkőzéseken tették. Az eliasi civilizációs paradigma egyik lényeges eleme az (erőszak)monopólium kialakulása, s maga a monopóliumképződés (Elias 1987: 520–536). E terminus analógiájával jól leírható az a folyamat, ahogy a futballerőszak ekkor feltűnt, és az, ahogyan visszaszorították. A monopóliumképződés jelentősége, hogy az annak során létrejövő központi hatalom az egyes társadalmi egységek közötti konkurenciaharcot (ütköző érdekeket) – mely az állam létét is alááshatja – koordinálja, s ezáltal fenntartja a társadalmi egységek közötti interdependens viszonyt (s ezzel az államot) is. A központi hatalom számára azért fontos az erőszak monopolizálása, mert így *biztonságos terek* jönnek létre, és fenntartható a társadalmi egységek közötti interdependencia. Ennek a központi hatalomnak feladata, hogy a rendet (az affektusok visszafogását) betartsa, s így a monopolizált fizikai erőszak előre látható kényszert fejt ki (példa erre a már említett futballista, aki úgy támadt a bíróra, hogy tudta, örökre el fogják tiltani). És ezzel már el is érkeztünk ahhoz a kérdéshez: hogyan működött az erőszakmonopólium a futballpályákon, és kiknek a kezében összpontosult ez a monopólium? Az 1919-es Nyíregyházi TVE–Kisvárdai SE mérkőzésről szóló beszámoló fontos adalék a futballerőszak történeti feldolgozásához: „...meglepetés volt a kisvárdaiak sportszerűtlen viselkedése. Egyik-másik kisvárdai játékos indolens viselkedését a mai szabadossággal tudjuk csak megmagyarázni, mikor az MLSZ-től el vagyunk vágva és a sportszerűség mázát is lekaparhatónak vélük.”⁶⁹

Elias elméletében a központi hatalom szerepe (a középkorban) az, hogy az embereket mérsékletre inti, akik a viselkedési normák létét mint külső kényszert élik meg. A civilizációs folyamat során a társadalmi kényszerből önkényszer lesz, a processzus tulajdonképpen a civilizált viselkedési normák belsővé tételét, interiorizálását jelenti. A fenti idézet arról szólt, hogy a háborús idő és a román megszállás miatt a futballpályákon tulajdonképpen nincs jelen az MLSZ, vagyis – ebben az esetben – az a központi hatalom, amelyik a rendet fenntartaná. De miért fontos a huszadik században az, hogy a civilizációs normákat egy központi hatalom tartassa be? Ez egyrészt következik a futball sajátosságaiból, mely – csapatsport lévén, és azáltal, hogy nagy tömegeket mozgat meg – a kollektív érzületek aránylag szabad kiélését teszi lehetővé. Másrészt itt kapcsolódik össze a két elméleti szál (Durkheim és Elias), illetve a háború, a forradalmak, vagyis az 1919–20-as évek történéseinek szerepe. *Az anómia ekkor ugyanis a civilizált normák nivellálódását is jelentette.* Ezért lehetséges, hogy erőszakos cselekmé-

⁶⁸ *Nemzeti Sport*, 1927. 10. 19.

⁶⁹ *Nyírvidek*, 1919. 07. 16.

nyeket olyanok is elkövettek, akik a társadalmi ranglétrán nem alul helyezkedtek el, és így értelmezhető az, hogy miért éppen az első világháború utáni időszak volt oly súlyos mértékben futballerőszakkal terhelt.

Az eliasi monopóliumképződés természetesen csak analógia. A hasonlat akkor lehetne pontosabb, ha versengő futballszövetségek léteztek volna az országban, s az lett volna az egyik legfontosabb kérdés, hogy melyik futballszövetség legitim, mert az írhat ki bajnokságot. Ez ugyan nem volt kérdés, az azonban igen, hogy ki és hogyan szorítsa vissza az erőszakot, vagyis ki felelős a rend betartásáért, a futballszövetség vagy a rendőrség. Az első világháború előtt is voltak botrányos mérkőzések, de ezeknek sem komoly rendezői, sem rendőri biztosítása nem volt. Az egyik botrányokkal teli forduló után fel is tette a kérdést a *Nemzeti Sport*: „Miért nem gondoskodnak a pályatulajdonos egyletek rendőri kirendeltségről? Miért nem rendeli el éppen maga a szövetség a rendőri asszisztenciát?”⁷⁰ Nyilván az aránylag békésebb viszonyok miatt ez csak elszigetelt eset volt, a mérkőzéseket ilyen biztosítás nélkül is meg lehetett tartani (nincsenek adataim arról, hogy az első világháború előtt rendszeresen rendőri ellenőrzés mellett folytak volna a mérkőzések).

Ahogy a labdarúgó mérkőzések nyugodtsága, úgy a felügyelet és biztosítás kérdése is megváltozott. Az első világháború utáni zavaros időkben a futballerőszak elsősorban a rendőrség érdeklődését keltette fel, bár az első eseteknél még ők sem fordítottak kellő figyelmet erre a jelenségre.⁷¹ Az újságokban azonban mind gyakrabban jelentek meg kérések, hogy vagy a szövetség, vagy a rendőrség segítsen, mert a futballpályákon egyre tarthatatlanabb állapotok uralkodnak. A Tiszántúlon először 1920 júniusában, a Nyíregyházán megjelenő *Nyírvidék* vetette fel, hogy a futballistákat durva játékba hajszoló nézők ellen a rendőrségnek kellene intézkednie, egy hónappal később Kisvárdán a csendőrség, Debrecenben a rendőrség pedig már fel is lépett a rendbontókkal szemben.⁷² Ezek a rendőri beavatkozások egyre többször előfordultak, bár „magasabb szinten” csak 1921-től találkozunk olyan rendőrségi és labdarúgó szövetségi határozatokkal, rendeletekkel, melyek azt rögzítik, hogyan kell megelőzni az ilyen eseteket.

Az 1921-es év az első jelentős fordulópontot jelentette a futballerőszak kezelésének történetében. Bár az erőszak visszaszorításra tett lépések elsősorban a fővárost érintették, fontos, hogy egy hosszabb kitérőt tegyünk. Szeptemberben a belügyminiszter körrendeletet küldött valamennyi törvényhatóságnak „a football mérkőzéseken tapasztalt durva játékmód” megszüntetése érdekében:

Bármennyire öröndetes, hogy a magyar sport minden téren a fejlődés legmagasabb foka felé halad, sőt bizonyos ágakban már tulszárnyalta a nálánál hosszabb multra visszatekintő külföldet is, sajnálatlalt az kell tapasztalnom, hogy e fejlődésnek oly kinövései vannak, amelyek egyrészt a sport léleknevesítő hatását lerontják, másrészt sok esetben közrendbe ütköző cselekményekre is vezetnek. Így különösen egyes football-mérkőzéseken az utóbbi időben oly kiméletlen és durva játékmódor kezd meghonosodni, amely amellet, hogy súlyosan veszélyeztetik a játékosok testi épségét, a nézőközönség kevésbé fegyelmeezett részének lelkiületére is káros hatással van és sokszor a közrendet veszélyeztet, nem éppen épületes jeleneteket idéz elő.

⁷⁰ *Nemzeti Sport*, 1908. 05. 02.

⁷¹ Ausztriában a labdarúgó szövetség (ÖFV) „éberebbnek” bizonyult, már 1919 decemberében elrendelték, hogy december 14. után csak zárt kapuk mögött lehet mérkőzést rendezni (*Sporthírlap*, 1919. 12. 25.).

A football-sportnak ily módon való gyakorlását semmikép sem tartom megengedhetőnek és a jövőben ezeket az egyes football-pályákon szinte már szokássá vált durvaságokat lehetetlenné kívánom tenni.

Ezért felhívom alispán/polgármester urat, közölje a Magyar Labdarúgó Szövetséggel, illetőleg a hatósága területén működő valamennyi labdarúgó egyesülettel, hogy ezentúl az egyes játékosok által elkövetett durvaságokért elsősorban azt az egyesületet fogom felelősségre vonni, amelyhez az illető játékosok tartoznak. Ugyanis elsősorban az érdekelt egyesületek kötelesek a játékmódor elfajulását eleve megakadályozni az által, hogy az egyes mérkőzéseken szereplő játékosait a leggondosabban megválogatják, egyszersmind azokkal a tagjaikkal szemben, akik durva játékukkal az egyesületek alapszabályaiban előírt célt hátráltatják és veszélyeztetik, a megtorló intézkedéseket (mérkőzésekről hosszabb-rövidebb időre való eltiltás stb.) alkalmazzák.

Amennyiben tehát azt tapasztalnám, hogy az egyesületek e tekintetben nem járnak el kellő gondossággal és szigorral, azt alapszabályellenesnek fogom tekinteni és az illető egyesületekkel szemben a főfelügyeleti jogomból folyó megtorló intézkedéseket fogom foganatosítani.

Ezzel kapcsolatban a Magyar Labdarúgó Szövetségnek kötelességévé teszem, hogy a jövőben minden oly esetet, amely egyesületekkel szemben megtorló intézkedéseket tesz szükségessé, hozzám haladéktalanul jelentsen be.

Az ellenőrzés hatékonyabb gyakorlása céljából még a következőket rendelem el: A Magyar Labdarúgó Szövetség köteles a mérkőzéseket vezető bírót utasítani, hogy a mérkőzések folyamán szándékosan durván, kíméletlenül játszó játékosokat – minden előzetes figyelmeztetés nélkül – nyomban állítsák ki és erről a Magyar Labdarúgó Szövetséghez esetenként haladéktalanul tegyenek jelentést avégből, hogy a kérdéses játékosok esetleg a bajnoki forduló egész tartamára is minden további mérkőzésen való részvételtől eltiltassanak.

A mérkőzéseket vezető bíró köteles a mérkőzésre kirendelt ügyeletes rendőrtisztviselőnek a mérkőzés zavartalan menetére, illetőleg a rend fenntartására vonatkozó utasításait minden ellenkezés nélkül pontosan teljesíteni. Ellenkező esetben az ügyeletes rendőrtisztviselő jogosult a mérkőzés további folytatását azonnal beszüntetni.

Egyidejűleg intézkedtem, hogy a football-mérkőzésekre kirendelt ügyeletes rendőrtisztviselők, – a lehetőségekhez képest – a sporthoz értő rendőrtisztviselők köréből küldessenek ki.

Erről alispán/polgármester urat tudomás és a saját hatáskörében való intézkedés végett értesitem.⁷³

A rendelettel párhuzamosan a budapesti államrendőrség főkapitánysága átiratot intézett az MLSZ-hez, amely szerint „a rendőrségnek joga van beavatkozni minden olyan esetben, amikor úgy egyes személyek, mint a nagyközönség testi épsége veszélyeztetve van, sőt a rendőrség köteles be is tiltani a mérkőzést, ha a folytatás súlyosabb következményekkel járna.”⁷⁴ Ez volt az a pont, ami rendkívül heves ellenállást váltott ki a football vezetőiben, s egyben a magyarországi körülményekre irányította az európai sajtó figyelmét.⁷⁵ A legnagyobb ellenkezést az váltotta ki, hogy a rendőrség a bíró felé helyezte magát. A *Sporthírlap* szerint, a footballban a bírói hatalom „szent”, s „ennek kell elvként megmaradnia, mert különben megdőlnék a futballsport alappillérei: hogy a két tizenegy közötti vitákat egy pártatlan s erre képesített embernek kell eldöntenie”. Ugyanak-

72 Nyírvidek, 1920. 06. 02., Felső-Szabolcs, 1920. 07. 05., A Hírlap, 1920. 07. 24.

73 A belügyminiszter 84.447/1921. B. M. sz. körrendelete A football-mérkőzéseken tapasztalt durva játékmód megszüntetése. (Valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjének). Kelt: Budapest, 1921. évi szeptember hó 27-én. Belügyi Közlöny, 1921. 10. 09. (1927–1928.)

74 16.693–921 fk. I. sz. átirata. Nemzeti Sport, 1921. 09. 24., Sporthírlap, 1921. 10. 13.

75 A Sporthírlap (1921. 10. 13.) kommentárja: „Jóformán Európa egész sportsajtóját bejárta a magyar belügyminiszter rendeletének híre, mindenfelé sötét megvilágításba helyezvén a magyar futballsportban uralkodó állapotokat.” Joggal jegyezte meg a Nieuwe Rotterdamsche Courant újságírója, hogy „Budapest [..] legújabbán rendőri csapatok szállják meg a sportpályákat. [...] A rendőrségnek ilyenmő beavatkozása a játék menetét valószínűleg «unikum» a futballsport annaleszeiben.” (Sporthírlap, 1921. 10. 17.)

kor hozzáteszik, hogy „nagyon kíváncsi, hogy az erélyes rendszabályok mielőbb meg-
hosszabbítsák a maguk hasznos eredményét, mert ha a botrányok tovább folytatódnak, úgy
külföldön nemsokára futballistáink is úgy fognak szerepelni, mint »a puszták megfé-
kezhetetlen fiai«”.⁷⁶ Az MLSZ másik kifogása nyíltan kétségbe vonta a belügyminiszte-
ri rendelet, és a rendőrségi átirat törvényes voltát. Szerintük ugyanis amennyiben egy
szabálytalanság nem szándékos, akkor büntetőjogilag nem üldözhető. „Erre kuriai dönt-
vény van, amely egy halálos kimenetelű és futballmérkőzésen két játékos összefutásából
történt balesetből kifolyóan hozatott. A döntvény indoklása: »A futball olyan játék,
amelynek üzői az abból eredő baleseteket saját maguknak tulajdonítsák.«” Az MLSZ
szerint a „perdöntő szándékosság megállapítására egyedül a mérkőzést vezető és a szö-
vetség részéről kiküldött játékbíró lehet hivatott.”⁷⁷

A hatóságok nem vették figyelembe az MLSZ érveit, s mivel úgy látták, hogy az
eddiggi határozatok nem járultak hozzá érdemben az erőszak visszaszorításához, lé-
nyegesen szigorúbb lépést tettek: 1921. december 18-ra Budapesten egyetlen első osz-
tályú nyilvános futballmérkőzés megtartását sem engedélyezték, másod- és harmad-
osztályú mérkőzéseket pedig csak zárt kapuk mögött rendezhettek.⁷⁸ Ez a „futballtila-
lom” azonban nem zárult le egyetlen bajnoki forduló szüneteltetésével. A tilalom
tovább tartott, s az 1922-es év úgy kezdődött el, hogy a szövetség vezetői nem tudták,
mikor rendezhetnek Budapesten ismét nyilvános futballmérkőzést. Még az a hír is
elterjedt, hogy a rendőrség hat hónapra (!) egyszerűen „betiltotta” a labdarúgást.⁷⁹
Végül közel két hónap után, az MTK közbenjárására a rendőrség feloldotta a „fut-
balltilalmat”.⁸⁰

A korábban életbeléptetett szabályok azonban érintetlenül maradtak, a rendőrség
tehát mai szemmel nézve különleges jogosítványokkal rendelkezett. A durván játszó,
kiállítás sorsára jutott játékost gyakran igazoltatták, sőt, ha a rendőrfelügyelő úgy
látta, hogy egy futballista túl keményen játszik, akkor utasíthatta a bírót, hogy vezesse
szigorúbban a mérkőzést. A rendőrségnek joga volt ahhoz is, hogy – indokolt esetben
– beszüntesse a mérkőzést.

Ez az állapot azonban nem felelhetett meg a labdarúgó szövetségnek, két szem-
pontból sem. Ezután ugyanis nyilvános labdarúgó mérkőzést csak úgy lehetett ren-
dezni, ha azt előzetesen bejelentik a rendőrségnek, és a pályán elegendő számú rendőr
is megjelenik. Az egyesületek folyamatosan panaszkodtak arra, hogy a futballt sújtó
terhek elviselhetetlenül magasak, s a kiadási oldalon a valóban jelentős testnevelési és
vigalmi adó mellett a rendőrségi díjak is nagy súllyal szerepeltek. Amikor 1926-ban
utolsó szakaszába lépett a professzionalizmus előkészítése, a „labdarúgóérdekeltségek”
közötti megállapodásban is fontos pont volt ez a régi sérelem, s az erőszak vissza-
szorításra is hatékony eszköznek vélték a hivatásos labdarúgást.

⁷⁶ *Sport hírlap*, 1921. 10. 17.

⁷⁷ *Sport hírlap*, 1921. 10. 13.

⁷⁸ *Nemzeti Sport*, 1921. 09. 24., 1921. 10. 15., 1921. 12. 17., *Magyarország*, 1921. 12. 18.

⁷⁹ *Sport hírlap*, 1922. 01. 02.

⁸⁰ *Sport hírlap*, 1922. 02. 06.

Megállapítjuk, hogy az a mai rendszer, mely szerint minden nyilvános mérkőzés, illetve verseny megrendezéséhez, miként bármiféle mutatványos előadás megrendezéséhez, előzetes engedélyt kell kérni a rendőrségtől (kiemelés az eredetiben), az amatőr sportegyesületek nagy hivatásának lebecsülése, de megnehezítése is, ami a testnevelési törvény szellemével és intenciójával sem egyezhetik. [...] Még feleslegesebb lesz a rendőrség jelenléte azután, ha az amatőr és professzionista szétválasztás megtörténik, mert ez magával hozza a szenvedélyek nagyobbfokú lecsillapodását úgy hogy a labdarúgó-szövetség a saját hatáskörében is képes lesz a szenvedélyeket fékentartani.⁸¹

A nagyobb probléma a mérkőzések feletti felügyelet joga volt. A labdarúgó szövetség azt szerette volna, ha a rendőrség csupán a nézők között tartana rendet, és nem avatkoznának a játéka. Tény, hogy a rendőrség ezt csak a legkritikább esetben tette.⁸² Az MLSZ egyrészt az egyesületeket kötelezte arra, hogy rendezőgárdát állítsanak fel,⁸³ másrészt felhívásokkal próbálta elejét venni a botrányoknak, először 1923 végén adtak ki egy figyelmeztetést:

A Magyar Labdarúgók Szövetsége a mindjobban elharapódzó durva játékot, a terrorisztikusan, fegyelmezetlenül viselkedő közönséget és az életveszélyesen rugdalódzó játékosokat hosszú tanácskozás után a következő felhívással akarja megfékezni: 1. Felkérjük a bírót, hogy minden durvaságra való hajlandóságot, ha másképp nem lehet, tömeges játékoskiállításal és végső esetben a zajongó közönség eltávolításával nyomják el. 2. Figyelmeztetik a játékosokat, hogy a durvaságokat ezentúl minden esetben a legmagasabb fokú büntetéssel fogják megtorolni. 3. Figyelmeztetik a közönséget, hogy a rendbontó, gyalázkodó és botránytokozó nézőket rendőrökkel fogják a pályáról elvezettetni.⁸⁴

Az intézkedések alighanem megtették hatásukat, mert a források arról tanúskodnak, hogy a (Tiszántúlon 1924-re datálható) csúcspontot követően – ideiglenesen – visszaesett a botrányos esetek száma. Érdekes azonban, ha ezt az 1923-as határozatot összevetjük egy éppen húsz évvel később keletkezett, az MLSZ Országos Elnöksége által fogalmazott figyelmeztetéssel:

81 Horváth 1926: 3. II. fejezet, 4. pont.

82 Még ha a rendőrség ritkán is élt azzal a jogával, hogy a bírónak utasításokat adhat, vagy a mérkőzést beszüntetheti, túlkapások is történtek. 1926 húsvétján az MTK az FTC-vel játszott „húsvéti serlegmérkőzést”. A játék eldurvult, az ügyeletes rendőrtisztviselő a pályára ment, s az egyik MTK játékost kiutasította, Ezt egy másik MTK játékos kiutasítása követte, aki azonban ellenállt. Ekkor több rendőr vonult a pályára és kivezették a játékost. Rövid várakozás után a bíró engedélyt adott a folytatásra, de az MTK játékosai az öltözőben maradtak. Fodor Henrik, az MTK klubigazgatójának nyilatkozata: „Megengedhetetlennek tartjuk a rendőrségnek hasonló formájú beavatkozását egy mérkőzés sorsába. Ma velünk történik ilyesmi, holnap egy más csapattal, hová lesz a mérkőzések realitása, ha a csapatokat a bírói kiállításokon kívül rendőri elhurcolások is gyengíthetik. A rendőrség a maga hatalmi intézkedéseit is csak a bírón keresztül gyakorolhatja, vagy pedig szüntesse be a mérkőzést. Ezentúl azonban a pályán semmi intézkedési joga nincsen.” (*Sporthírlap*, 1926. 04. 06.)

83 Rendezőgárdák felállítását már az 1921-es „futballtilalom” után elhatározta az MLSZ (*Sporthírlap*, 1922. 03. 02.), de csak 1924 végén vált a határozat szabállyá, amikor az MLSZ intézőbizottsága kimondta, hogy a sorozatos botrányok megszüntetése érdekében a mérkőzést rendező egyesület köteles hat, karsszalaggal ellátott, amatőr rendezőről gondoskodni. Ezek hiányában a bíró nem vezetheti le a mérkőzést. Kimondták azt is, hogy a rendező egyesület felelős a mérkőzés zavartalan és sima lefolyásáért. Tehát a rendező egyesület nem hivatkozhat arra, hogy a botrányt okozó személy nem tartozik az egyesület tagjai közé. (*Sporthírlap*, 1924. 11. 18.)

84 *Hajdúföld*, 1923. 12. 15. A *Sporthírlap* (1923. 12. 13.) kommentárja a figyelmeztetéshez: „Úgy látszik, tudatára ébred végre az MLSZ kötelességének s lomha teste megindul a rendcsinálásnak az útján.”

5) A következő idényben a bajnoki küzdelmek tökéletes rendjének, sportszerűségének biztosítása és megóvása érdekében kíméletlenül és szigorúan megtorol minden rendbontó kísérletet, és a legkisebb fegyelmezetlenséget, a labdarúgás jó hírnevét veszélyeztető sportszerűtlen cselekményt. [...] Az ítélkező fegyelmi szervek mindjárt a másodfokú büntetési tételek alapján kell, hogy határozzanak. Ezen kívül felfüggeszti a fegyelmi szabályzatnak azt az intézkedését, hogy a fegyelmi szervek a kiszabott büntetés végrehajtását felfüggeszthetik.

6) A mérkőzésekre kiküldött szövetségi ellenőrök jogkörét kiterjeszti. A szövetségi ellenőrök saját hatáskörükben – amennyiben erre ok van – a mérkőzést félbeszakíthatják, a nézőteret vagy annak egy részét kiüríttethetik, sőt a mérkőzést végleg be is szüntethetik.⁸⁵

A két határozat között eltelt húsz évben több, ezekhez hasonló közleményt adott ki a labdarúgó szövetség. A játék és a szurkolás civilizáltabb módjainak kialakulását láthatjuk abban, hogy az 1943-as határozatnak csupán ez a két pontja volt kimondot-tan büntető, a többi viszont – demagógiával erősen átítatott – preventív jellegű. A másik fontos szempont, hogy a határozat már nem a rendőrséggel fenyeget, a szövetség inkább saját hatáskörében próbált akarátának érvényt szerezni. Végül, szintén a civilizált szurkolói normák elterjedését fedezhetjük fel az utolsó olyan utasításban, melyet a budapesti főkapitány-helyettes (már a német megszállás után!) adott ki a rendőri vezetőknek. „Az utóbbi időben a labdarúgó-mérkőzéseket több ízben a játéke-vezető és a játékosok ellen súlyos becsületsértésekkel tarkított tüntetés történt.”⁸⁶ – szól az utasítás indoklása. Ami igazán felkeltheti figyelmünket: ha az ország nem áll háborúban, és nincs német megszállás, akkor a rendőrség aligha adta volna ki ezt a parancsot, itt ugyanis a tét már nem az volt, hogy olyan „elemeket” kell megfékezni, akik fizikai veszélyt jelentenek a bíróra, vagy a játékosokra, „csupán” becsületsértésekről volt szó.

A futballerőszak lassú elfojtásához véleményem szerint több tényező együttesen járult hozzá.

- Erre az időszakra (a rendőrség hathatós támogatása mellett) már kezdtek gyökeret eresztetni azok a normák, melyek hozzátartoztak a futballmérkőzések nyugodt lebonyolításához. A későbbiekben már az 1919–20-as helyzet okozta társadalmi normazavarokról sem beszélhetünk.

- Mint arra már utaltam, a profizmus bevezetése után a professzionista szövetség az első botrányral végződött mérkőzés után a vétkes csapat pályáját betiltotta, amivel nagyon hamar el kívánta fojtani annak lehetőségét, hogy a mérkőzések rendjét megzavarják. Vagyis a labdarúgó szövetség – okulva a néhány évvel azelőtt történekből – megpróbálta csírájában elfojtani az erőszakot. Feltűnő az is, hogy a játékosok közötti erőszak jelentősen visszaszorult. Ennek alighanem az lehet az oka, hogy a profizmus bevezetése után a játékosok nem kockáztathatták meg, hogy durva játéuk miatt eltiltsák őket foglalkozásuktól.⁸⁷

⁸⁵ *Nemzeti Sport*, 1943. 12. 19.

⁸⁶ *Nemzeti Sport*, 1944. 04. 16.

⁸⁷ Még el sem kezdődött az első professzionista bajnokság, amikor 1926 nyarán a *Sporthírlapban* már számos cikk figyelmeztette arra a profi futballistákat, hogy durvaságokkal játékosársaik egzisztenciáját is veszélyeztetik.

• A húszas évek eleji botrányok során, a mérkőzéseken jobb esetben csupán néhány rendőr jelent meg, s ha kellett, erősítést hívtak. A profi mérkőzések azonban lényegesen komolyabb karhatalmi biztosítás mellett folytak. A forrásokból az is kiderült, hogy a Tiszántúlon a húszas évek végétől egyre többször avatkozott közbe a rendőrség a szurkolói rendbontásokba. A csúcsot 1932 jelentette, amikor hét mérkőzésen történt valamilyen rendzavarás ebben a régióban, s ezek közül öt alkalommal a karhatalom állította helyre a rendet. Ez az év az igazi fordulópont, később ugyanis már egyre kevesebb botrányos mérkőzésről tudunk. Így 1937 és 1944 között mindössze öt erőszakos eseményt jegyeztek fel, addig viszont az esetek legalább felében a rendőrség lépett közbe. Ez a tény bizonyos mértékben megkérdőjelezi az előző pontokban felsoroltak jelentőségét. Ebben az időben ugyanis, mint azt már bemutattam, éppúgy jelen volt a késztetés, hogy a nézők meg nem engedett formában beavatkozzanak a mérkőzésbe, vagy a mérkőzés után „tegyenek igazságot”. De a rendkívüli biztosítás miatt az esetek többségében ezek jobbára csak kísérletek maradtak.

A futballerőszak jelenét látva az utolsó pont tűnik a leginkább releváns magyarázatnak. Mindez viszont azt is jelenti, nincs jelentősége annak, hogy a futballszurkolók milyen társadalmi csoportokból kerülnek ki, a futballszövetség milyen propagandát folytat (és megtorló intézkedésekkel fenyeget) az erőszak ellen, elterjedtek-e a társadalomban és (részben!) a futballpályákon a civilizált viselkedési normák. És ha – társadalmi méretű – anómiáról sem beszélhetünk, *a futballmérkőzéseken mindig megjelenik, vagy megjelenne az erőszak, ha azokat nem biztosítja megfelelő nagyságú és kellő határozottsággal fellépő karhatalom.*

A kollektív emlékezet a futballerőszakban egészen új jelenséget lát, azért, mert csupán az elmúlt 50 évből „merít”. Ismert, hogy a futballhuliganizmus a ’80-as évek közepén kezdett egyre nagyobb méreteket ölteni, abban az időben, amikor a hatósági kontroll már jóval gyengébb volt, ami ismét csak fenti állításunkat támasztja alá.⁸⁸ Ha a karhatalom szerepe ilyen nagy a futballerőszak visszaszorításában, az erőszakmentes (civilizált) szurkolói normák meggyökeresedése pedig – a második világháború előtti években megfigyelt kedvező változások ellenére – felszínes és esetleges, akkor összegzés helyett csupán megismételhetjük a tanulmány mottóját: „Durva, kérges lelkek, kegyetlen gyilkosai a szépnak, a nemesnek, sose fognak kipusztulni.”

⁸⁸ Amivel természetesen nem azt kívánom bebizonyítani, hogy korunkban a futballerőszak – különösen a huliganizmus – szintje nem lenne eddiginél magasabb, és a rendszerváltás előtti, alacsonyabb szintnek mindössze a rendőrség (többnyire csak szimbolikus!) jelenléte lett volna az oka.

FORRÁSOK

Debrecen: *A Hírlap* (1919–1920); *Debrecen* (1927–1944); *Debreceni Független Újság* (1919–1938); *Debreceni Hétfői Újság* (1925–1928); *Debreceni Újság–Hajdúföld* (1929–1944); *Egyetértés* (1919–1925); *Hajdúföld* (1919–1929); *Keletmagyarországi Sporthírlap* (1919–1938); *Színház és Sport* (1920); *Tiszántúli Hírlap* (1921–1929)
 Budapest: *Belügyi Közöny* (1921); *Magyarság* (1919–1944); *Nemzeti Sport* (1903–1944); *Sporthírlap* (1910–1926); *Sportprogramm* (1929); *Világ* (1922)
 Nyíregyháza: *Nyírvidek* (1919–1934); *Nyírvidek–Szabolcsi Hírlap* (1934–1944)
 Kiskvárd: *Felső-Szabolcs* (1920)
 Szeged: *Sportújság* (1924)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Antal Zoltán – Sas Tibor 1983: *A magyar sport kézikönyve*. Budapest
 Bobák Emil 1908: Lejtőn a labdarúgás. *Nemzeti Sport* 1908. 11. 14.
 Dobrovits Sándor 1936: Budapest egyesületei. *Statistikai közlemények* 74/3.
 Dunning, Eric 1995a: A modern futball fejlődése. In: Fóti Péter (szerk.) *Bevezetés a sportszociológiába*. Miskolc, 85–95.
 Dunning, Eric 1995b: A sport és erőszak társadalomtörténeti vetülete. In: Fóti Péter (szerk.) *Bevezetés a sportszociológiába*. Miskolc, 112–125.
 Durkheim, Émile 1967: *Az öngyilkosság*. Budapest
 Elias, Norbert – Dunning, Eric 1974: Sportcsoportok dinamikájáról különös tekintettel a labdarúgó-csapatokra. In: Bályi István – Dr. Takács Ferenc (szerk.) *Sportszociológia*. Budapest, 99–116.
 Elias, Norbert 1984: *A civilizáció folyamata*.
 Elias, Norbert 1998: A sport eredete mint szociológiai probléma. *Replika* 29. 41–54.
 Farkas Lajos 1932: Nyílt sportlevél barátomhoz, dr. Naiv Balekhez. Helyben. *Debreceni Független Újság* 1932. 11. 24.
 Földes Éva – Kun László – Kutassi László 1982: *A magyar testnevelés és sport története*. Budapest
 Hadas Miklós – Karády Viktor 1995: Futball és társadalmi identitás. *Replika* 17–18. 89–120.
 Hadas Miklós 1999: Stílus és karakter. Futballhabituológiai traktátus. *Replika* 36. 125–144.
 Horváth Ferenc (szerk.) 1926: *A professzionizmus bevezetése feltételeire és módzataira nézve a magyar labdarúgóérdekltségek között létrejött megállapodások*. Budapest
 Mike Gyula 1943: Magyarország sportegyesületei 1941-ben. *Magyar Statisztikai Szemle* 4. 182–208.
 Szegedi Péter 1998: Volt egyszer egy Bocskay... A Bocskay Futball Club társadalomtörténeti megközelítésben. *Debreceni Szemle* 4. 622–636.
 Szegedi Péter 1999: Zsidók a debreceni sportegyesületekben. Asszimilációs és disszimilációs jelenségek egy magyar város sportéletében. *Múlt és Jövő* 1. 104–120.
 Szegedi Péter 2000: Jobbra át! Adalékok a keresztény-nemzeti sportegyesületek debreceni szociogeneziséhez. *Korall* 1. 74–100.
 Szegedi Péter 2001: „Futball-vidékeség” a két háború között. A keleti régió. *Századok* 5. 1149–1182.

A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről 2.

A társadalomtörténet-írás helyzetét vizsgáló ankétunk második körében külföldi társadalomtörténészeket kértünk fel gondolataik kifejtésére. Esetükben némileg más-ként jártunk el: arra kértük őket, hogy vagy kérdéseinkre válaszoljanak – akár szemeztetve belőlük –, vagy egy rövid esszében írják meg gondolataikat a hagyományos nemzeti történetírás és a mellette feltörekvő társadalomtörténet-írás viszonyáról, együttműködésük lehetőségeiről, konfliktusairól. Kérdéseink némileg különböznek a hazai kutatóknak feltettektől, illetve nem négy, hanem öt kérdésre szerettünk volna választ kapni. Ezek az alábbiak:

1. Egyetért-e azzal az értékelésünkkel, hogy a történettudomány egyes ágai közötti határok az utóbbi időben egyre kevésbé élesek? Vajon átmeneti jelenségről van szó, vagy egy komolyabb fordulat jeleként értékeli mindezt?

2. Nehezebbé válik-e ezáltal a társadalomtörténet területének meghatározása, vagy éppen így járulhat hozzá a társadalomtörténet az egyes részterületek integrálásához?

3. Mit tart a társadalomtörténet tulajdonképpeni területének és mely specifikus módszereket társít hozzá?

4. Miként ítéli meg a társadalomtörténet helyzetét, szerepét és legfontosabb feladatait hazájában és a nemzetközi történettudományon belül?

5. Miként látja a társadalomtörténet és a szomszédos társadalomtudományok viszonyának problematikáját?

Gerhardt Baumgartner

AZ OSZTRÁK TÁRSADALOMTÖRTÉNET HELYZETÉRŐL

Az osztrák társadalomtörténet helyzete és fejlődése szorosan összefügg a történeti társadalomtudomány német nyelvű országokban mutatkozó sajátosságával, ami az 1970-es években fejlődött ki, és a *Geschichte und Gesellschaft* című folyóirat 1975-ös alapításával tiszta koncepcióvá érlelődött. Az előszóban a német történeti társadalomtudományok feladatát a következőkben határozták meg: „[célunk] a társadalmi változások folyamatának és struktúrájának kutatása és bemutatása. Így előtérben kell állnia a társadalmi rétegződésnek, a politikai hatalom formáinak, a gazdasági fejlődésnek és a kulturális jelenségek a vizsgálatának, s emellett szem előtt tartandók a változás és stabilitás kérdései. A *Geschichte und Gesellschaft* túl kíván lépni a szokványos politikai és történeti dimenziókon. A mi munkánk leginkább a társadalomtörténeti megközelítésű politikátörténet művelése.”

A fenti megközelítésnek talán legszebb formája Ernst Bruckmüller tollából született, aki a *Sozialgeschichte Österreichs* című munkájában nyomon követi az osztrák történelem különféle politikai csoportjainak társadalmi hátterét.

A „politika társadalomtörténete” nézőpontból – Georg Iggers meghatározását idézve – a társadalomtudományok „politikai társadalomtörténeté” alakultak. Jürgen Kocka 1994-ben így írt erről: „...mint a társadalomtörténet egyik formája, mely a társadalmi és gazdasági körülményeket, a folyamatokat és döntéseket elemzi [...] az 1990-es évek politikai társadalomtörténetének figyelembe kell vennie a kulturális dimenziókat, a kulturális és társadalmi tudást, az embert, mint aki meghatározza és befolyásolja a politikát, és általában a tapasztalatok és elvárások történetének nagyobb fontosságot kell tulajdonítania [...] részben azoknak a kihívásoknak a hatására, amit a mindennapi élet történetének kutatása az elmúlt évtizedben elért.”

Reinhard Koselleck 1971-ben a történettudományt társadalomtudományként határozta meg, ennek ellenére a történeti antropológia fejlődéséről szóló vita a Német Történelmi Társulat 1984-es berlini konferenciáján a német társadalomtörténészek és a történeti antropológia képviselői között nyílt ellentétben jelentkezett, mely az évek során egyre mélyebb lett. Míg Kocka szerint a társadalomtörténet fő célja a politikai cselekvők vizsgálata, az 1993-as alapítású *Historische Anthropologie* című folyóirat tevékenysége spektrumát így határozta meg: „[feladatunk] azon tényezők vizsgálata, melyek magukba foglalják azokat az emberi cselekvéseket, melyek során az ember kialakítja saját ’világ’-át. Vizsgálat tárgyát képezi az is, ahogy az emberek egymással mint különálló személyekkel és mint egy társadalmi csoport tagjaival, vagy különféle nemek és generációk képviselőivel bánnak, továbbá az a mód, ahogy azt a környezetet kezelik, amit ’természet’-nek hívunk.”

A német nyelvű történetírás története során így aztán a politikai társadalomtörténet és a történeti antropológia külön utakon indult el.

Jóllehet a történelem és társadalomtudomány közti pontos viszony meghatározása Ausztriában is vita tárgyát képezte az 1970-es években, ekkor még nem volt a történeti antropológia képviselői és a történészek között akkora a szakadék. A történészek körében a viták inkább a mindennapi élet kutatásának kérdései és módszerei köré rendeződtek, melyet az 1984-es *Geschichte von unten* (történelem alulnézetben) és más hasonló kutatási projektek indítottak el. A vita résztvevői a bécsi Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, a linzi Bolzmann Institut für die Geschichte der Arbeiterbewegung, a bécsi Bolzmann Institut für Historische Sozialforschung és kisebb mértékben a grazi egyetemről kerültek ki. A főbb témákat a salzburgi és a bécsi egyetem családtörténet (*Familiengeschichte*), „történelem alulnézetben” (*Geschichte von unten*), a munkásság története (*Arbeitergeschichte*) és a „Minőség és mennyiség – A történeti társadalomtudomány módszereinek praxisához” (*Qualität und Quantität – Zur Praxis der Methoden der Historischen Sozialwissenschaft*) elnevezésű projektjei ölelték fel. A grazi Karl Kaser és Karl Stocker 1992-ben támadást intézett az osztrák társadalomtörténet uralkodó irányvonala ellen *Clio’s Rache* (Klió bosszúja) címén, melyben megállapították: „ha az 1960-as és 1970-es évek a szociológia évtizedei voltak, mely segítséget nyújtott a történeti stúdiumok talpraállításához, a következő évtized a kulturális antropológiáé lesz!”

Más jelentős vita vagy ellentét nem alakult ki Ausztriában. Michael Mitterauer szerint ez annak köszönhető, hogy az osztrák történetírás soha nem kötelezte el magát szigorúan az állam és a társadalom makrostruktúráinak kutatása iránt, s mindig nyitott volt a mikrostruktúrák felé. Ebből következően nyitottabb volt az antropológiai módszerek és megoldások elfogadása iránt is. A másik tényezőre Helga Nowotny (Wiennese Institut für Wissenschaftstheorie und Wissenschaftsforschung) mutatott rá egy 1996-os interjúban. Szerinte az osztrák tudományosság az intellektuális eredmények terjesztése és cseréje területén megrekedt a 18. század színvonalán, amikor a tudósok féltek reagálni az új gondolatokra és kutatási eredményekre, s inkább a klientúra rendszerükre és hálózatukra összpontosítottak, hogy megőrizték pozíciójukat – ez a helyzet nem segítette elő elméleti viták folytatását.

Az osztrák társadalomtörténet mai állapotát négy folyóirat vitái határozzák meg. A *Wiener Beiträge zur historischen Sozialkunde* szerkesztői történészek, a bécsi egyetem Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte munkatársai. A *L'Homme* a Historische Frauenforschung (nőtörténetírás) művelőit fogja össze, amely – Herta Nagl-Docekal szerint – a feminista historiográfiát Geschlechtergeschichte-ként fogja fel, azaz a nemek történeteként, nemcsak nőtörténetről van tehát szó, hanem a nők történetéről a férfiak világában, vagy a nők alárendeltségének történetéről. A *Historische Anthropology* felöleli a folklórral együtt a kultúrtörténetet, a mindennapi élet történetét szorosan összekapcsolva a jelenkortörténettel, a nemek történetét és a családtörténetet, végül a történeti irányultságú etnológiát. Ezek a folyóiratok már nyíltan felvállalják a metodológia és kutatási gyakorlat elméleti kérdéseinek megvitatását, melyek a társadalomtörténet hagyományos megközelítéseiből hiányoznak. Ez vált programadó princípiumává az ÖZG – *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* – folyóiratnak is. A 'történettudományok' többes számú használata a folyóirat nevében már önmagában is jelzi a történeti tudományok sokszínűségének hirdetését, mely a folyóirat köteteiben a különböző, néha egymásnak is ellentmondó megközelítések és módszerek során mutatkozik meg.

A legérdekesebb jelenség a történészek, sőt néhány, ha nem az összes fenti folyóirat szerkesztőinek együttműködése. Néhányuk több folyóirat szerkesztői közt is szerepel, és gyakran több folyóiratban publikálnak. Ebben a négy periodikában zajlanak az osztrák társadalomtörténet elméleti jellegű vitái, és az adott tanulmány témája, vagy szűkebb értelemben vett tárgya határozza meg, hogy hol kerül közlésre.

Az osztrák társadalomtörténet mai helyzete hasonló a magyarországihoz, a fő cél elméleti viták folytatása és új megközelítések, módszerek átvétele. Jelen pillanatban ez a helyzet elősegíti az új megközelítések és módszerek egymásra találását. A társadalomtörténet tárgyának és módszereinek szigorú különválasztására, miként azt a feminista historiográfia társadalomantropológiája teszi, nem merül fel kísérlet Ausztriában, talán azért sem, mert egy ilyen különbségtételnek nincs intézményi háttere, s a kutatási területek határainak végleges kijelölésétől jelenleg semmi eredmény nem várható.

Bár a viták során a posztmodern kritika is megjelenik, a mai osztrák társadalomtörténet-írásban az egyesült fellépés, valamint a módszerek és elméleti megközelítések közös elfogadása az uralkodó tendencia.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Botz, Gerhard – Fleck, Christian – Müller, Albert – Thaler, Manfred (Hrsg.) 1988: *Qualität und Quantität. Zur Praxis der Methoden der Historischen Sozialwissenschaft*. Frankfurt–New York
- Kropf, Rudolf (Hrsg.) 1987: *Arbeit, Mensch, Maschine. Der Weg in die Industriegesellschaft*. Steyr
- Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhard 1977: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. München
- Mitterauer, Michael 1997: From Historical Social Science to Historical Anthropology. In: Jovanovic, Miroslav – Kaser, Karl – Naumovic, Slobodan (eds.) *Between the Archives and the Field*. Beograd – Graz, 11–20.
- Nagl-Docekal, Herta 1993: Für eine geschlechtergeschichtliche Perspektive der Historiographieggeschichte. In: Küttler, Wolfgang – Rüsen, Jörn – Schulin, Ernst (Hrsg.) *Geschichtsdiskurs. 1. Grundlagen und Methoden der Historiographieggeschichte*. Frankfurt am Main, 233–265.
- Nowotny, Helga – Müller, Albert 1996: Hybride Wissenschaftsforschung und Wissenschaftsgeschichte. *ÖZG – Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 1. 119–134.
- Schmied-Kowarik, Wolfdietrich – Stangl, Justin (Hrsg.) 1993: *Grundfragen der Ethnologie. Beiträge zur gegenwärtigen Theoriediskussion*. Berlin
- Sieder, Reinhard 1994: Biographie und Geschichte (Editorial). *ÖZG – Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 4. 453–456.
- Sieder, Reinhard – Steinert, Heinz – Talos, Emmerich (Hrsg.) 1995: *Österreich 1945–1995. Gesellschaft – Politik – Kultur*. Wien

Constantin Iordachi

(Közép-Európai Egyetem – Budapest)

TÁRSADALOMTÖRTÉNET A ROMÁN TÖRTÉNETÍRÁSBAN: ÖRÖKSÉG, ÚJ UTAK ÉS KIHÍVÁSOK

A második világháborút követő időszakban a nyugat-európai történetírás alapvető változásokon ment keresztül. Új társadalmi kategóriák jelentek meg, új kutatási területekkel és más diszciplínáktól kölcsönözött meta-teoretikus és módszertani szempontokkal bővült a történeti kutatás, és megkérdőjeleződtek a hagyományos történetírás fő tételei. Az ötvenes évek történetírását ennek következtében a „hagyományos történelem” és az „új történetírás” közötti viták határozták meg: míg az előbbi elutasította a természettudományos kutatási modellt és a tények értékelésében a jogtudományt tartotta modellértékűnek, addig az utóbbi a társadalomtudományokhoz közelített és kvantitatív módszereket és behaviorista modelleket alkalmazott a történeti kutatásban (a vitáról részletesen: Fogel – Elton 1983). A történelem e két típusát mind eltérő kutatási agendájuk, módszertani és intellektuális koncepciójuk, mind eltérő tárgyuk, a tény természetéről és a bizonyíték minőségéről vallott nézeteik megkülönböztették egymástól (Fogel – Elton 1983). E viták előterében az '50-es, '60-as években elterjedt társadalomtörténet állt. Melyek voltak a társadalomtörténet fő jellemzői? Számos szerző rámutatott már arra, hogy a „társadalomtörténet” meglehetősen „homályos” címszó; sokkal inkább olyan gyűjtőfogalom, amely elméleti feltételezések és módszertani gyakorlatok sokaságát takarja (Ritter 1986). A történészek közül sokan negatív meghatározással élnek, mikor azt hangsúlyozzák, ami nem része a társadalomtörténetnek (pl. „történelem a politika nélkül”), míg mások éppen befogadó jellege miatt, pozitív értelemben, „totális” történelemként s nem kizárólag a politika tanulmányozásaként értelmezik a fogal-

mat. Bár egyhangú tudományos elfogadottságnak a társadalomtörténet egyetlen használatban lévő definíciója sem örvend, az a tény általánosan elfogadott, hogy a társadalomtörténet felívelése szervesen kapcsolódott a behaviorizmushoz és annak kliometriai és kvantitatív megközelítésmódjaihoz, valamint a történelemmel és a szomszédos területekkel, az antropológiával, irodalomtudománnyal, pszichológiával, szociológiával és politikatudománnyal szövődő párbeszédhez. A társadalomtörténeti gyakorlatban ekkor hatalmas fordulattal a politikai események helyett a társadalmi-gazdasági struktúrák kerültek az érdeklődés középpontjába, és a történelmi módszerek terén a narratív technikákat a kvantitatív technikák és az interdiszciplináris értelmezési modellek váltották fel. A társadalomtörténet tehát mindig is „elméletben gondolkodott”, hiszen a társadalmi modellek és a történeti értelmezés típusainak tudatos és széleskörű alkalmazása jellemezte. Ezen kívül az elemzés fókusza a politikai elitekről szélesebb szociopolitikai csoportokra tágult, ami a társadalmak összehasonlító tanulmányozását ösztönözte mind mikro-, mind makroperspektívából (akár globális, akár regionális szinten).

Valójában a társadalomtörténeti gyakorlat a fent kiemelt jellegzetességektől eltekintve is heterogén volt, amit jól illusztrálnak a nemzeti historiográfiai iskolák alapvető különbségei. Franciaországban a történelem az *Annales* iskola három egymást követő generációjának intellektuális presztízse révén a társadalomtudományok között hegemonikus pozíciót vívott ki magának, nagy hatást gyakorolva a társadalom- és gazdaságtörténetre, valamint a kollektív mentalitások és az anyagi kultúra tanulmányozására. Marc Bloch a szomszédos társadalmak összehasonlító tanulmányozásának módszertanát dolgozta ki, Fernand Braudel pedig a történelem és szociológia újboli együttműködését és egy társadalomtudományos közös nyelv megalkotását ösztönözte (Bloch 1996, Braudel 1980). Emellett Braudel a mélystruktúrák és az általa *longue durée*-nek nevezett történelmi változás tanulmányozását is szorgalmazta a *histoire événementielle* rovására. Az *Annales* történészek harmadik generációja a populáris kultúra és a társadalom mély társadalmi és ideológiai struktúráinak tanulmányozása felé fordulva folytatta ezeket a kezdeményezéseket (Furet 1978). A németországi társadalomtörténeti kutatásokat a szociológusnak és összehasonlító történésznek egyaránt tekinthető Max Weber szellemi hagyománya határozta meg. A hatvanas években a „bielefeldi iskola”, szakítva az uralkodó konzervatív német historiográfiai orientációval, a „történeti társadalomtudományt”, a társadalomtörténet neo-weberiánus paradigmáját ajánlotta, amely Hans-Ulrich Wehler és Jürgen Kocka révén vált közzismertté. A társadalomtörténet körüli viták Nagy-Britanniában E. P. Thompson neomarxista iskolája és a *The Making of the English Working Class* (Thompson 1963) című nagy hatású könyve körül lángoltak fel, melyek végső soron az osztály és az osztályharc marxista kategóriáit kísérelték meg olyan alternatív analitikus kategóriákra cserélni, mint amilyen például a társadalmi értékek fogalma (Thompson 1978). E jelentős nemzeti különbségeken kívül említendő a kultúrtörténetet a nyolcvanas évek elején érő nyelvi fordulat is, melyet Roland Barthes és Francois Lyotard elméletei, Jacques Derrida dekonstrukciós módszere és az amerikai irodalomkritikára és elméletre gyakorolt hatásuk fémjelez. Az új elméletek és módszerek hatására a társadalomtörténet sokoldalúbb és tagoltabb lett. Egyrészt kidolgozottabb lett a „társadalomtudományos történelem”, ami az összehasonlító történelem fejlődésében, és a szociológia és a tör-

ténelem egyenlőtlen kombinációjára épülő történeti szociológia elterjedésében nyilvánult meg.¹ Másrészt gyarapodott az antropológiai és szemiotikai szempontú kultúr- és társadalomtörténet, amit a gender- és szexualitástörténet fejlődése és az orális történelemre és mikrohistóriára fektetett hangsúly is egyértelműen mutatott. Következésképpen a történeti kutatásban a „társadalom- és gazdaságtörténet” mellett számos új terület, a „politikai társadalomtörténet”, a „társadalom története” (*Gesellschaftsgeschichte*), a művészetek társadalomtörténete és a nemek társadalomtörténete jelent meg, miközben a társadalomtörténet és az eszmetörténet kölcsönhatásából megszületett a „társadalom- és eszmetörténet” (Kocka 1980). A német *Begriffsgeschichte* iskola így módon a politikai diskurzusok elemzése révén nemcsak a politikai gondolkodás történetét, hanem egy adott társadalom társadalmi struktúráit is vizsgálja (Brunner – Conze – 1997 [1972], Koselleck 1985). Ugyanakkor az angliai „Cambridge iskola” eszmetörténészei a politikai gondolkodás történetének vizsgálatában a „politikai nyelvek” diszkurzív struktúráira koncentráltak (Pocock – Schochet – Schwoerer 1993, Skinner 1978). A szemléletmódok és kutatási területek e sokasága láttán felvetődik a kérdés: lehetséges még egyáltalán a társadalomtörténetről mint a történettudomány önálló ágáról beszélni? A társadalomtörténetet ért posztmodern hatás nem egy történészt arra késztetett, hogy késlekedés nélkül kikiáltssa a történeti diskurzus megsemmisülését és a vele társadalomtörténet végét (Ankersmit 1989). A közelmúlt historiográfiai trendjeinek tükrében ezek a szerzők inkább a „hagyományos” és az „új történetírás” szintézisén alapuló „új új történelem” (new new-history) kialakulása mellett érvelnek (Burke 1992, Himmelfarb 1989, Novick 1988). A posztmodern kritika évtizedei kétségkívül aláásták a „társadalomtudományos történetírás” által a ’60-as, ’70-es években hangoztatott objektív és értékmentes tudomány jogosultságát. A társadalomtörténet azonban a friss historiográfiai viták hozadékával, újrafogalmazott elméletekkel, módszertani újításokkal és az interdiszciplinaritás tanulságaival gazdagodva az „új új történelem” szintézisén belül minden bizonnyal a történelem külön, bár rendkívül heterogén típusa marad (Joyce 1997, Eley – Nield 1997).

* * *

Milyen volt a társadalomtörténet helyzete Romániában? Első pillantásra azt gondolhatnánk, hogy a társadalomtörténet példátlan nyugati fejlődése a román történetírásban is érezte hatását. A ’45 utáni román historiográfiát a többi, volt középkelet-európai kommunista országhoz hasonlóan a marxizmus uralta, egy olyan elméleti perspektíva, amely a társadalmi változás leírásában az osztályharcot hangsúlyozta. Ez a hagyomány a társadalmi változás általános problematikájának elfogulatlan és érzékeny megragadására taníthatott volna, és termékeny háttérrel biztosíthatott volna az ’89 utáni társadalomtörténet alapvető elméleti és módszertani vitái számára. A román értelmiség hagyományos fogékonysága a domináns francia intellektuális paradigmákra szintén hozzájárulhatott volna ehhez. Nem utolsósorban pedig az *Annales* iskola érdeklődése a „mélystruktúrák”, érzékenysége a szociológia, az összehasonlító történelem és az emberföldrajz iránt, valamint a ’45 utáni francia szellemi

¹ Az összehasonlító történetírás egy úttörő munkájához lásd Barrington 1966. Egy mértékadó elméleti perspektívához lásd Przeworski – Teune 1970; a történeti szociológiához lásd Fischer 1995.

életet meghatározó élénk neomarxista elméleti viták a román történetírás javára válhattak volna és megteremthették volna a társadalomtörténet fejlődésének feltételeit.

Közelebbről szemügyre véve azonban merőben eltérő képet mutat a román történetírás: bár évtizedeken keresztül egy kompromitált marxizmus hatotta át, a román historiográfia nem rendelkezett a társadalomtörténeti művek koherens gyűjteményével. A történelem marxista felfogása kétségkívül maradéktalanul uralta a kommunizmus alatti román historiográfiát. De Marx komplex társadalomelmélete helyett a román historiográfia a történeti periodizáció merev és teleologikus sémáját alkalmazta, amely az osztályharc marxista teóriáját egy, „a nemzet”-et organikus és halhatatlan „egység”-ként értelmező primordialista fogalommal kombinálta.² E dogmatikus séma mellől rendszerint hiányoztak a mérvadó társadalomtörténeti munkák. Miért is volt ez a helyzet? A válasz rávilágíthat arra, hogy milyen esélyei vannak a társadalomtörténetnek a mai román történetírásban, és milyen kihívásokkal kell még szembenéznie.

A társadalomtörténet elmaradottságáért elsősorban és legáltalánosabban a román történetírás hagyományos pozitívizmusa és ténymániája a felelős. Az esztétorténész Sorin Antohi találoan állapította meg, hogy háromnál több, modern kori román történésztől származó átfogó történelemelmélettel nem számolhatunk – ezek A. D. Xenopol, Neagu Djuvara és Lucian Boia elméletei (Antohi 1996: 18–19). Másodszorban okolható a román historiográfiát uraló lokálpatriotizmus és etnocentrizmus. Egy olyan időszakban, amikor a közép-kelet európai nemzet- és államépítés folyamatában a történetírás nagy szerephez jutott, a román történészek, Románia társadalmi-gazdasági fejlődésének fontos szempontjait semmibe véve, szinte kizárólag területük régióbeli történelmi jogainak „érvényességével” voltak elfoglalva.³ Ez az oka annak, hogy a román történészek között oly ritka az érdemleges elméleti és módszertani eszmecsere. Persze ez nem jelenti azt, hogy a ’45 előtti román történetírásnak ne lettek volna elkülönülő fejlődési korszakai, az elsősorban Mihail Kogălniceanu és Nicolae Bălcescu által megtestesített preromantikus iskolától kezdve A. Tocilescu, V. A. Urechia és A. D. Xenopol romantikus iskoláján keresztül Nicolae Iorga és Dimitrie Onciul „kritikai iskolá”-jáig a századfordulón, és a két háború közötti „Új Történeti Iskolá”-ig, melyet olyan prominens történészek, mint Constantin C. Giurescu és Gheorghe Brătianu képviseltek. Ezek az iskolák lényegesen különböztek az elméleti modellek és a történészi módszerek szempontjából. De a számtalan elméleti vagy módszertani eltérés ellenére a román historiográfia sosem hagyta el egészen a főbb romantikus ideákat; a „romanizmus” nemzetiségre, hazára és az etnikus románok politikai és kulturális egységének eszméire koncentrálo etnocentrikus víziója csaknem sértetlenül vándorolt egyik iskolától a másikig (Nastasă 1999). Egy kiforrott baloldali hagyomány hiánya még jobban visszavetette a társadalomtörténet fejlődését. Bár a tizenkilencedik század utolsó évtizedeiben körvonalazódott a szocialista mozgalom Romániában, a szocializmus gyakorlatilag nem maradt több mint „egzotikus terv” a román talajon. A cárista emigráns Constantin Dobrogeanu Gherea, egy prominens szocialista elemző tizenkilencedik század második feléből származó sokatmondó *Neoiobagia* (Új jobbágyság) című, Románia társadalomtörténetét

2 Románia történetének a Kommunista Párt által népszerűsített dogmatikus víziójához lásd Musat – Ardeleanu 1985.

3 A historiográfia szerepéhez a kelet-közép európai nemzetállam-építésben lásd Seton-Watson 1922.

éleslátóan elemző marxista művén kívül semmiféle szilárd baloldali szellemi hagyományra nem lehet hivatkozni. Ugyanez érvényes a két háború közötti helyzetre is, amikor Nagy-Románia 1918-as megalakulását ellenző Kommunista Pártot nemzetellenesnek kikiáltva betiltották. Következésképpen a prominens kommunista értelmiségi Lucretiu Pătră^ocanu *Sub trei dictaturi* című, a két háború közötti Románia ihletett társadalomelemzésének figyelemreméltó kivételével a társadalomtörténetnek nem volt számbavehető marxista historiográfiai hagyománya.

Ez azonban nem jelentette a társadalomtörténeti művek teljes hiányát. Bár a Románia fejlődési irányát érintő akut viták döntően az irodalomkritika és a kultúrfilozófia birodalmán belül zajlottak, behatoltak a társadalomtörténet területére is. A tizenkilencedik század második felében ezek a viták a kor vezető politikai frakciói, a liberálisok és a konzervatívok általánosabb gazdasági-politikai versengésén belül, főképp az „agrár” és az „ipari” szárny között folytak, fókuszukban a szabadkereskedelem és protekcionista iparosítás szembenálló stratégiáival. Emellett egy másik szempont is a politikai érdekek kereszttüzébe került: az *ancien regime*-ből modern nemzetállammá váló Románia agrárviszonyainak átalakulása. Ezen felül a fejedelemségek feletti ottmán kereskedelmi monopólium megszűnése (1829) és a közvetlen nyugati kereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzése óta a román közgazdászok és társadalomtudósok Moldva és Havasalföld világ gazdasági rendszeren belüli szerepének definiálásával kísérleteztek. Ebben az összefüggésben születtek a román szocio-politikai elitek eredetét és a román társadalomszerkezet fejlődését tárgyaló első átfogó munkák, melyek vagy a formálódó középosztály politikai legitimációját kívánták erősíteni, vagy a régi román arisztokrácia (a *bojárrok*) osztályprivilegiumai védelmére keltek. Törekvéseik tovább erősödtek a két háború közötti időszakban, amikor a liberalizmus, populizmus, szocializmus vagy integrista nacionalizmus konkuráló „fejlődési modelljei”⁴ feletti „nagy vita” hangsúlyos társadalmi komponenssel egészült ki. A viták tetőpontját^a tefan Zeletin és a marxista Adrian Voinea polémiái, és annak a szociológiai iskolának a munkái jelentették, melyet elsősorban Zeletin, valamint a korporatista teoretikus Mihail Manoilescu, és nem utolsósorban Dimitire Gusti és követői képviseltek. Románia társadalomszerkezetét Zeletin műve tárgyalja közülük a legátfogóbban. Román történelmesek (Xenopol 1910) állításaival ellentétben Zeletin cáfolta, hogy a román liberálisok kizárólag a középosztály, a konzervatívok pedig a felső bojárrok soraiból kerültek volna ki – ehelyett a liberális és konzervatív politikusok kevert társadalmi eredetét hangsúlyozta. Ennek ellenére a romániai Liberális Párt politikai dominanciájának védelmére kelve a liberálisok és konzervatívok közötti különbséget apologetikusan „osztályérdekekre leegyszerűsíthetőnek” tartotta: „a Liberális Párt mindig is a nemzeti kapitalizmus érdekeit védő szigorúan burzsoá és következetesen merkantilista politikát folytatott; de a konzervatívok a nagy földtulajdonosok sajátos érdekeitől ösztönzött ellentétes irányban politizáltak [...]”⁵ Ha nem is a főáramban, de a historiog-

4 A gazdasági fejlődés konkuráló stratégiáiról szóló 1866–1918 közötti viták áttekintéséhez lásd Hitchins 1994.

5 Zeletin 1997: 191–192. Zeletin értelmezése a román historiográfia szempontjából később rendkívül befolyásosnak bizonyult. Ezen kívül Andrew Janos amerikai politikatudós Zeletin elméletére építve dolgozta ki a kelet-közép európai társadalomtörténet egy általános értelmezési modelljét. Lásd Janos 2000, 1978.

ráfia is részt vett e szociológiai vitákban. Anélkül, hogy a román historiográfia részletes történetének bemutatására törekednénk, helyütt elegendő Gheorghe Brătianu, az *Annales* iskola első generációjának szellemiségétől erősen befolyásolt, Párizsban képzett történész társadalomtörténeti műveit megemlíteni. *Sfatul domnesc 'i adunarea stărilor în Principatele Române* című művében behatóan és ihletetten tárgyalja a premodern kori Moldva és Havasalföld társadalmi struktúrájának és politikai szerveződésének különbségeit (Brătianu 1995).

Sajnos a társadalomtörténet e bontakozó hagyománya nem lehetett gyümölcsöző. A '40-es évek végi kommunista hatalomátvétel az internacionalizmus bajnokaként a sztálinizmus vasketrecébe préselte történettudományt, és éles elméleti és politikai megosztottságuktól függetlenül elnyomta a régebbi historiográfiai iskolákat. Gheorghe Brătianut 1950-ben kommunista börtönben ölték meg, anélkül, hogy bírósági perre sor került volna. A kommunista vezetés a rivális politikai frakciók egyre keményebb hatalomért folyó harca közben likvidálta Pătrăscanu, a legrepresentatívabb román marxista társadalomtudóst is. Csak az '50-es évek közepén, a politikai légkör megváltozása hozta meg a sztálinista politikai kontroll fokozatos enyhülését, amikor a '45 előtti történészek életben maradt képviselőinek többsége visszatérhetett az akadémiai szervezetbe. Ekkor született meg marxizmusnak és nacionalizmusnak az az összemosódása, mely mindenekelőtt Andrei Oprea munkásságára jellemző. A '60-as években a Történettudományi Intézet igazgatójaként Oprea támogatta a román történetírás mérsékelt nacionalizmus felé hajlását, ugyanakkor ösztönözte a gazdaság- és társadalomtörténet, különösen a korai modernkor kutatását is (Oprea 1970, Murgescu 2000). Nacionalizmus és marxizmus Oprea munkáiban jelentkező törekény egyensúlya azonban a '70-es évek végétől egyre inkább a nacionalizmus felé billent el. Az általános gazdasági és társadalmi-politikai krízissel szembesülve Nicolae Ceaușescu erősebb elnyomó eszközökkel és nemzeti-kommunista propagandarohammal kísérelt meg uralma kínzó legitimitáshiányán és népszerűtlenségén felülkerekedni.⁶ A rezsim hivatalos propagandája e célból erősített meg és használt ki a román historiográfiában hagyománnyal bíró témákat: a román nép területi folytonosságát, az autochtón dák gyökereket és etnocentrikus mítoszokat hangsúlyozó elképzeléseket (Tismăneanu – Pavel 1994). Ez a nacionalizmus és a kompromittált marxizmus sajátos vegyülékét eredményezte, ami a '80-as évek során, amikor a hivatalos propagandát idegengyűlölet, egyeduralom, elszigetelődési politika, anti-intellektualizmus és protokronizmus jellemezték, még jobban eltorzult (Tismăneanu – Pavel 1994). A társadalom teljes szimbolikus-ideológiai kontrolljára törekvő hatalmi stratégiában központi szerep jutott a historiográfiának. A rezsim számtalan hivatalos ösztönzésű történeti mű előállítását szponzorálta, kemény kézzel felügyelte a kutatásokat és az oktatási intézményeket, és ismert történészeket használt fel belső és külső politikai víziói szócsöveként. Emellett a társadalom- és esztétörténeti kutatás rovására támogatta a román „nemzeti tudat” ébredését és a románok nemzeti egységért és függetlenségért folytatott „lankadatlan” küzdelmét tematizáló kutatásokat. Mindennek ellenére azonban a kommunizmus alatti román történetírás nem volt egyszólamú. A néhány, jórészt

6 A társadalmi kontroll előnyös, kényszerítő és szimbolikus-ideológikus formáihoz lásd Verdery 1991.

elszigetelt kísérlet között, mely a nyugati elméleti és módszertani eredményeket próbálta a román történetírásba beemlíteni, említhetjük a ia^oii „A. D. Xenopol” Történelem és Antropológia Intézetből Alexandru Zub historiográfiai műveit, a bukaresti Délkelet Európai Tanulmányok Intézetében Alexandru Dușu által inspirált mentalitástörténeti kutatást, és a Bukaresti Egyetemen a Lucian Boia vezette imagológia programot (Zub – Kogălniceanu 1971, Dutu 1981, Boia 1998). A társadalomtörténet területén a történész Vlad Georgescu irányított egy, a román szocio-politikai elitek történetét és a fejedelemségek szocio-politikai gondolkodásának történetét feldolgozó kliometriai kutatást (Georgescu 1971, 1987). Georgescu sorsa egyúttal a román társadalomtörténet kommunizmus alatti helyzetét is szimbolizálja: kutatásait addig akadályozták és cenzúrázták, míg végül emigrációba kényszerült, és ott is halt meg a ’80-as évek végén. Ez a példa újfent ékesen bizonyította, hogy a hivatalos állampropaganda monopolizálta a nyilvános szférában zajló historiográfiai diskurzust, és margóra szorította mindazokat a „nemzetellenes” történészeket, akik nem csatlakoztak a nacionalista táborhoz.⁷

Az 1989 decemberében bekövetkezett politikai változás liberalizálta a román történeti diskurzust. Az optimista várakozásokkal ellentétben azonban a kommunista rezsim bukása a román történetírást a „poszt-totalitáriánus görcsök” szürke zónájába taszította (Durandin 1991: 295). 1989 után a hosszantartó elszigetelődés és a nyugati társadalomtudományok elméleti és módszertani áramlataival való kapcsolat hiánya miatt a román történészek nem voltak abban a helyzetben, hogy elsajátítsák az újabb keletű historiográfiai paradigmákat. Következésképpen a román történetírás a marxizmus mint domináns ideológiai modell örökségével ’89-ben a mérvadó elméleti és módszertani paradigmák hiányával szembesült. Alternatív történeti iskolák vagy disszidens kánonok hiányában a román történészek a helyi premarxista történetírói hagyományokhoz, a századforduló pozitivistá „kritikai iskolá”-jához vagy a két háború közötti „új történeti iskolá”-hoz fordultak (Iordachi – Trencsényi 2000). Ugyanakkor nagyon kevés olyan kezdeményezés született, amely a nyugati teoretikus fejleményekkel összhangban kísérelte volna meg a román historiográfia reformját végrehajtani. A legambíciózusabb javaslattal Lucien Boia jelentkezett, a román történelmi „mitológia” radikális dekonstrukcióját ajánlva (Boia 1999). Reformprogramja azonban nem volt összeegyeztethető a „társadalomtudományos” történetírásnak azzal a fajtájával, melyet a társadalomtörténeti gyakorlat előfeltételez. Boia ehelyett a történeti „igazság” és „objektivitás” posztmodern kritikáival összhangban, a román historiográfia megújítását a történeti *diskurzus* elemzése felé irányította, történészi módszerét pedig a textualizmus és episztemológiai relativizmus jellemezték. Mindennek az lett az eredménye, hogy évtizednyi intézményes szabadság ellenére, a román historiográfia – Bogdan Murgescu kifejezésével – „többrétegű ködfolt” maradt, ami a századforduló „kritikai iskolá”-ját megelőző állapotának képviselőiből, a kritikai iskola tételeihez ragaszkodó történészek domináns alakulatából, az *Annales* iskola szellemiségének elsajátítására törekvő 10%-os kisebbségből, valamint számtalan elszigetelt figurából áll, akik az *Annales* utáni kor történetírói teljesítményeit próbálják elsajátítani (Murgescu 2000).

⁷ A Román Kommunista Párt historiográfiai politikájához Georgescu 1981, Papacostea 1996.

„Mi a teendő” annak érdekében, hogy a román társadalomtörténet fejlődése előremozduljon? A szilárd háttérrel nélkülöző román társadalomtörténet és a jelenlegi posztmodern értelmiségi viták ismeretében felesleges lenne azt elvárni, hogy a román történészek egy „társadalomtudományos” történelem kialakítása érdekében betömjék történeti tradíciójuk hézagait. De a román történetírás reformjának a mindedig mellőzött társadalomtörténet iránt is új érzékenységet és figyelmet kell tanúsítania. Ennek elengedhetetlen feltétele mérvadó idegen nyelvű szövegek lefordítása és a historiográfia graduális és posztgraduális szintű oktatása révén a román és a nyugati történetírás közötti eszmecsere megélénkítése. E törekvéseknek lendületet adna a Románia társadalomtörténetével foglalkozó tetemes mennyiségű nyugaton készült művel való kreatív interakció megteremtése. Ezek a munkák a kommunizmus kelet-közép európai autochton gyökereinek keresésére, és a régióbeli népi demokráciák viszonylag sikeres kiépítésének magyarázatára irányuló igyekezetükben az ’50-es és ’60-as években a parasztkérdésre és az agrárviszonyok történetére koncentráltak (Mitrany é. n., Roberts 1969). A ’60-as és ’70-es években ez a kutatási irány a „modernizáció” új paradigmája, egy hegemonikus koncepció felé mozdult el, amely a kommunista rezsimnél a nyugathoz való felzárkózás gazdasági stratégiáját takarta. A román kommunizmus gyökereit Philip Eidelberg, Cyril Black paradigmáját alkalmazva (aki a középkelet európai kommunista rezsimet a modernizáció teleologikus és egyetemes folyamatának egy meghatározott állomásaként értelmezte), a századforduló parasztszövetkezeteiben és közösségi szerveződésében találja meg (Black 1966, Eidelberg 1974). A nyugati kutatások másik népszerű témája a gazdasági függőségről a ’20-as és ’30-as években kibontakozó romániai vita volt.⁸ tefan Zeletin vagy Mihail Manoilescu az újra felfedezett szerzők közé tartoztak és a függőség fogalmának „archeológiá”-jába sorolódtak be.⁸ Végül: a nyugathoz való felzárkózás stratégiáinak meghiúsulása és a kommunista világ általános krízise a román tanulmányok iránti érdeklődés egy új fejezetével, az antropológiai terepmunkával esett egybe. A ’70-es években és a ’80-as évek elején amerikai kutatók egy csoportja a román társadalom és kultúra mélystruktúráinak mindaddig példátlan elemzésével állt elő.⁹ Munkájuk újrarajzolta a román tanulmányok körvonalait és megteremtette a román és a nyugati történészek termékeny dialógusának alapjait. A ’90-es években már érezhetőek voltak e jótékony párbeszéd hatásai (Iordachi – Trencsényi 1989). A nyugati kutatások fókuszában a román történetírás kedvelt témái, azaz a nemzet- és államépítés és a nemzeti ideológia álltak¹⁰ – e témákat azonban nem-teleologikus elméleti perspektívákból, az oral history, a szociálintropológia és a kulturális antropológia legfrissebb kutatási módszereivel közelítették meg (Kligman 1988). A román társadalomtudósok fiatal generációja az ő hatásuk alatt számos újabb keletű történeti, politikatudományi, szociológiai és antropológiai munkában kritizálta a román történetírás empiricizmusát és a nyugati történetírás fő áramlataival való párbeszéd hiányát. A nemzet- és államépítés problemati-

8 A függőséghez és modernizációhoz lásd a ’70-es évek legbefolyásosabb Románia-kutatóitól származó esszéket: Chirot 1976, Jowitt 1978.

9 A legreprezentatívabb Romániával kapcsolatos antropológiai művek közül lásd Verdery 1983, Kligman 1988.

10 Releváns példaként lásd Livezeanu 1995.

káját, a lokális történelmet, az elitképződés regionális mintáit, a multikulturalizmus történetét és a „másik” képét a társadalomtörténet eszközeivel és módszereivel ragadták meg (Gogîlþan – Mitu 1994, 1995–1996, Neumann 1991, Leu 1998). Csak abban reménykedhetünk, hogy e friss fejlemények hozzájárulnak a román történetírás ágadójának a politika- és eszmetörténettől a gazdaság- és társadalomtörténet felé tartó fokozatos átrendeződéséhez, és a szomszédos politikatudománnyal, orál historyval és a szociál- és kultúranropológiával szövődő interdiszciplináris kapcsolat szorosabbra fűzéséhez.

Fordította: Somlyodi Nóra

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ankersmit, F. R. 1989: History and Postmodernism. *History and Theory* 2. 138.
- Antohi, Sorin 1996: Île'irea din metatext: istorie 'i teorie în Romania postcomunistă. *Sfera politicii* 39, 18–19.
- Black, Edwin Cyril 1966: *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*. New York – London
- Bloch, Marc 1996: *A történetész mestersége*. Budapest.
- Boia, Lucian 1998: *Pour une histoire de l'imaginaire*. Paris
- Boia, Lucian 1999: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár
- Brătianu, Gheorghe 1995: *Sfatul domnesc 'i adunarea stărilor în Principatele Române*. Bucureşti
- Braudel, Fernand 1980: History and the Social Sciences. The Longue Durée. In: *On History*. Chicago, 25–54.
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck Reinhart 1997 [1972]: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart.
- Burke, Peter 1992: Overture: The New History. Its Past and Its Future. In: Uő (ed.) *New perspectives on historical writing*. Cambridge, 1–23.
- Chirot, Daniel (ed.) 1976: *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*. New York
- Durandin, Catherine 1991: Roumanie, retour à l'histoire et révisions. *Rélations internationales* 67.
- Dutu, Alexandru 1981: *Literatura comparată 'i istoria mentalităţilor*. Bucureşti
- E. P. Thompson 1978: Eighteenth century English society: class struggle without class? *Social History* 5. 133–165.
- Eidelberg, Philip Gabriel 1974: *The Great Romanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jaquerie*. Leiden
- Eley, Geoffrey – Nield, Keith 1997: Starting over: the present, the post-modern and the moment of social history. In: Jenkins, Keith *The postmodern history reader*. London, 366–379.
- Fischer, Claude S. 1995: *Historical sociology and sociological history: theory and practice*. Florence.
- Fogel, Robert William – Elton, G. R. 1983: *Which Road to the past? Two Views on History*. New Haven – London.
- Furet, François 1978: *Penser la Revolution française*. Paris.
- Georgescu, Vlad 1971: *Political ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities 1750–1831*. Boulder
- Georgescu, Vlad 1981: *Politica 'i istorie. Cazul comuni'tilor români 1944–1977*. München
- Georgescu, Vlad 1987: *Istoria ideilor politice romanesti 1369–1878*. München
- Gogîlþan, Florin – Mitu, Sorin (szerk.) 1994: *Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional 'i deschidere europeană*. Cluj
- Gogîlþan, Florin – Mitu, Sorin 1995–1996: *Viaþa privată, mentalităţi colective 'i imaginar social în Transilvania*. Cluj
- Himmelfarb, Gertrude 1989: Some Reflections on the New History. *American Historical Review* 3. 661–670.
- Hitchins, Keith 1994: Models of Development. In: *Rumania, 1866–1947*. Oxford, 55–89.

- Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs 1989: *History in the Making: Scholarly Debates on the Romanian National Identity after 1989*. Kézirat
- Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs 2000: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). In: Uő (szerk.) *A román történetírás kihívásai. Replika* 41–42. 165–194.
- Janos, Andrew 1978: *Modernization and Decay in Historical Perspective*. In: Jowitt, Kenneth (ed.) *Social Change in Romania 1860–1940: A Debate on Development in a European Nation*. Berkeley, 70–116.
- Janos, Andrew 2000: *East Central Europe in the modern world: the politics of the borderlands from pre- to postcommunism*. Stanford
- Jowitt, Kenneth (ed.) 1978: *Social Change in Romania 1860–1940: A Debate on Development in a European Nation*. Berkeley, 70–116.
- Joyce, Patrick 1997: The End of Social History? In: Jenkins, Keith *The postmodern history reader*. London, 341–365.
- Kligman, Gail 1988: *The wedding of the dead: ritual, poetics, and popular culture in Transylvania*. Berkeley
- Kligman, Gail 1998: *The politics of duplicity: controlling reproduction in Ceausescu's Romania*. Stanford
- Kocka, Jürgen 1980: Theory and Social History: Recent Developments in West Germany. *Social Research* 2. 426–457.
- Koselleck, Reinhard 1985: Begriffsgeschichte and Social History. In: *Futures past: on the semantics of historical time*. Cambridge, 73–104.
- Leu, Valeriu 1998: *Modernizare și imobilism. Sate și oameni din Banat la începutul veacului XX în documente memorialistice*. Reșița
- Livezeanu, Irina 1995: *Cultural politics in Greater Romania: regionalism, nation building, and ethnic struggle, 1918–1930*. Ithaca, N. Y.
- Mitrany, David é. n.: *Marx Against the Peasant: A Study in Social Dogmatism*. Chapel Hill
- Moore, Barrington Jr 1966: *Social origins of dictatorship and democracy: lord and peasant in the making of the modern world*. Boston.
- Murgescu, Bogdan 2000: *A fi Istoric în anul 2000*. Bucharest
- Musat, Mircea – Ardeleanu, Ion 1985: *The making of the Romanian unitary national state*. Bucharest
- Nastasă, Lucian 1999: *Generație și schimbare în istoriografia română. (Sfîrșitul secolului XIX și începutul secolului XX)*. Cluj
- Neumann, Victor 1991: *Tentativă la Homo-Europaeus. Geneza spiritului modern în Europa centrală și de sud-est*. București
- Novick, Peter 1988: The center does not hold. In: *That Noble Dream. The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*. Cambridge, 522–527.
- Ojetea, Andrei (szerk.) 1970: *Istoria poporului român*. Bucharest
- Papacostea, Adrian 1996: Captive Clio: Romanian Historiography Under Communist Rule. In: *European History Quarterly* 2. 181–209.
- Pocock, John Greville – Schochet, Gordon J. – Schwoerer, Lois G. 1993: *The Varieties of British political thought 1500–1800*. Cambridge.
- Przeworski, Adam – Teune, Henry 1970: *The logic of comparative social inquiry*. Malabar, Fla.
- Ritter, Harry 1986: Social History In: *Dictionary of Concepts in History*. London – New York, 408–413.
- Roberts, Henry L. 1969: *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*. Archon Books
- Seton-Watson, R. W. 1922: *The Historian as a Political Force in Central Europe*. London
- Skinner, Quentin 1978: *The foundations of modern political thought*, Vol. 1–2. Cambridge.
- Thompson, E. P. 1963: *The making of the English working class*. New York.
- Tismăneanu, Vladimir – Pavel, Dan 1994: Romania's Mystical Revolutionaries: The Generation of Angst and Adventure Revised. In: *East European Politics and Society* 8. 3.
- Verdery, Katherine 1991: *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Stanford
- Xenopol, A. D. 1910: *Istoria partidelor politice în România*. București
- Zeletin, Stefan 1997: *Burgezia Română. Orginea și rolul ei istoric*. București
- Zub, Alexandru – Kogălniceanu, Mihail 1971: *Biobibliografie*. Bucharest

Árpád von Klimó

(Humboldt Universität – Berlin)

1. E kérdés megválaszolása azért nehéz, mert nem vagyok biztos abban, vajon a történettudományon belül korábban tiszták voltak-e a határok. A bielefeldi vagy a heidelbergi társadalomtörténeti* irányzatok (ez utóbbi: Arbeitskreis für Sozialgeschichte) mindig politikai társadalomtörténet voltak. Ez különösen Hans-Ulrich Wehler és Heinrich August Winkler írásai esetében válik világossá. A társadalomtörténet ezen ága, mely az 1970–80-as évek Németországában meghatározó volt, fellendülését egy politikai kérdésnek köszönhettem: mely szociális struktúrák járultak hozzá Németországban a demokrácia meggyengüléséhez. Itt a munkaközösség egy további tagja, a szociológus M. Rainer Lepsius volt az egyik legfontosabb teoretikus. Ez azt jelenti, hogy a történettudománynak a társadalomtörténet jegyében történő megújítása a diszciplínán kívülről indult. A társadalomtörténeti fordulat a hadtörténetre (freiburgi intézet), a gazdaságtörténetre (Wolfram Fischer), de az egyháztörténetre (Kurt Nowak) is kihatott, a határok mégsem mosódtak el. Inkább az egyes történeti részterületeken belüli témák és módszerek változtak meg. A politikátörténet a továbbiakban az „általános (nemzeti) történelem” megjelölés alatt működött tovább, ennyiben itt sem beszélhetünk változásról. A '90-es években ugyan történtek próbálkozások, hogy a nemek történetét, illetve az európai történelmet részben alterületekként, részben új egyetemi szakokként (gender studies – Geschlechterforschung) elfogadtassák, de úgy tűnik, hogy a korábbi határok elmosódásához ezek sem vezettek.

2. A társadalomtörténet politikátörténet és — általános történet is. Ezért már eleve integratív alapozottságú: nincs semmi, ami ne társadalmi lenne. A második világháború utáni társadalomtörténet, különösen az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában, de Magyarországon és Lengyelországban is, a korábbi politikátörténetet mint az „általános történet” részét visszakövetelte, sőt, néhány területen talán védekezésre kényszerítette. Mindez a társadalomtörténet politikai irányultságával és azzal az előfeltevéssel függött össze, ami a politikára mint a társadalom illetve a szociális struktúrák függő változójára tekintett. Így értve minden a társadalom részét képezi, ezért is kényszerül Wehler a *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*-ben mindenről írni, ami valamiként intézményesen jelen van és ezáltal a társadalmi kérdésekhez (társadalmi egyenlőtlenség) kötődik.

3. Elgondolható-e egy apolitikus társadalomtörténet, egy olyan társadalomtörténet, mely a politikára mint autonóm szférára tekint, úgy, ahogy azt bizonyos politikátörténészek teszik, és amelyik ezért csak szociális struktúrákkal és folyamatokkal foglalkozik? Ehhez olyan társadalomelméletek lennének szükségesek, melyek kikapcsolják a politikát. De nagyrészt még maga az „új kultúrtörténet” sem más, mint egy megújított általános történet, csak a társadalomelméletek helyére a kultúraelméleteket emelte. Emiatt, különösen a korábbi társadalomtörténészeknél, akik nem mások, mint elméletekkel intenzíven foglalkozó történészek, számtalan követőre talált. A történészek tömegeihez képest a döntő különbség az, hogy a társadalom- és kultúrtörténészek elméletekkel fog-

* A társadalomtörténet, társadalomtörténeti kifejezések az egész szövegben a szónak a Sozialgeschichte, sozialhistorisch értelmében szerepelnek (vö. Gesellschaftsgeschichte). (A Ford.)

lalkoznak, ezért kérdésfelvetéseiket kénytelenek újra és újra átgondolni, és új kutatási területeket találni. Sok történészre valahogy nyomasztóan hatnak a változások, bár érdeklődni egyáltalán nem érdeklődnek irántuk. Inkább azzal a tárggyal foglalkoznak, ami a történettudományhoz vitte őket: pártjukkal, falujukkal, nemzetükkel stb. Ezért én nagyobb különbséget tennék az elméleti érzékenyséű és a bizonyos tárgyon dolgozó történészek között, mint a társadalom- és kultúrtörténészek között. Így a társadalomtörténet saját területe: a társadalom, tehát: minden. A társadalomtörténetnek rendszert nemzeti a keretei, mert az újkorban a társadalmat nemzeti alapon fogták fel. Emiatt a nacionalizmus kutatás csak mint összehasonlító- és kapcsolattörténet értelmes: a társadalomtörténet itt is a politikátörténet örökébe lépett. A társadalomtörténet a történettudomány más ágaitól elméleti irányultságában különbözik, de nem tárgyat tekintve, mert az nem lehatárolható.

4. Amennyiben a társadalom- és kultúrtörténet közötti különbséget mint eltérő, elméletvezérelt történetírások különbségeit írjuk le, akkor Németországban a társadalomtörténet a vezető irányzat, bár egyre erősebb kultúrelméleti irányultsággal. A legutóbbi időben különösen Németországban az újraegyesítés és Németországnak egy kibővített Európai Közösségbeli új szerepe miatt új kérdések és problémák jelentkeztek a történettudományba: Németország valóban véglegesen horgonyt vetett nyugaton, ahogy azt H. A. Winkler hirdeti,¹ vagy egy új orientáció előtt áll? A globalizáció új kihívást jelent-e a Nyugat számára, esélyt, hogy újradefiniálja magát? E kérdések megválaszolásakor mindenek előtt gazdasági és társadalmi modellekről van szó és ezek kultúr- illetve tudománytörténetéről. A régebbi típusú társadalomtörténet, amely mondjuk valamely elitek társadalmi háttéréről ezek politikai cselekvéseiig terjed, érdemben bizonyosan nem tud ehhez hozzájárulni, szemben a kultúrtörténetileg orientált társadalomtörténettel, ahogy ezt különösen a posztkolonializmus és a rasszizmus körüli viták mutatják.

Vagy sokkal nagyobb az a probléma, amit a politika kihívásai jelentenek, mely a társadalom- a kultúrtudományokat általánosan lefokozza és a kutatási pénzeket piacgazdasági elvek mentén az úgynevezett „élettudományoknak” juttatja, akik minden lehetségest megígérnek? Amennyiben e kihívások valósággá lesznek, úgy a bölcsészek és társadalomtudósok hamarosan csomagolhatnak: a szép új világot a kulturális és társadalmi kérdések nem fogják érdekelné, csak a technológiai és gazdasági problémákról vesznek majd tudomást. Ez annyit tesz: a társadalomtörténetnek és a történetírásnak együttesen kell végre a barikádokra menni és hadat üzenni a technokratáknak és az állítólagos új emberiségről alkotott vízióiknak.

5. Az elmúlt évtizedekben a kultúraelmélet és az antropológia a szociológiát is megújította (például Bourdieu). Németországban így például a szociológus Heinz Bude a háborút megélt és a háború utáni generáció reprezentásaival készített élettörténeti interjúkon és ezek hermeneutikai interpretációján keresztül új betekintést tett lehetővé a háború utáni német társadalom történetébe.² Természetesen ezen kívül még számtalan szociológus működik, akik mindenek előtt alkalmazott társadalomkutatást űznek

¹ Utalás Heinrich A. Winkler *Der lange Weg nach Westen I–II.* című könyvére (C. H. Beck München 2000). (A Ford.)

² Vö.: Bude, Heinz 1997: *Das Altern einer Generation. Die Jahrgänge 1938–1948.* Suhrkamp TB. Frankfurt a.M. (A Ford.)

és fontos statisztikákat szállítanak, de a történetírás számára történeti vakságuk miatt érdektelenek. Összességében úgy tűnik azonban, hogy a társadalomtudományok és a társadalomtörténet viszonyában nem állt be változás, mert a kultúraelméleti megújulás mindkettőn otthagya lenyomatát.

Fordította: Horváth Gergely Krisztián

Jürgen Kocka

(ZVGE – Freie Universität – Berlin)

1. A történészek specializációja az elmúlt évtizedekben inkább növekedett. Sokan közülünk csak a maguk kis területét figyelik és ismerik, minden egyébről csak kevésé vesznek tudomást. Ennyiben sok el nem mosódó határ létezik – egészen a szak szét-töredezéséig. Ellenben e határok egyre kevésbé képezik le a gazdaság-, társadalom-, politika- és kultúrtörténet közötti régi határokat, melyek a 19. században keletkeztek. Az új határok keresztezik a régieket. Viszont mindkettőnek megvan a létjogosultsága. Amíg nem szomorkodhatunk a klasszikus részterületek közötti határok elmosódása felett, a növekvő specializálódás valamiféle választ kíván. Új hídfőállások, összeköttetések és szintézisek kerestetnek, mert a történelem megértéséhez hozzátartozik összefüggéseinek megértése.

2. A társadalomtörténet – részterületként és egyfajta látásmódként értve – sohasem volt élesen lehatárolható, hiszen a késő 19. század óta a gazdaságtörténettel a legszorosabb kapcsolatban állt, illetve jött létre. A „politikai társadalomtörténet” a 1960–70-es években az NSZK-ban mindenesetre elképesztő fellendülést ért meg, hogy csak a fasizmus társadalmi bázisát, az imperializmus társadalmi feltételeit és következményeit, valamint a munkásság és a munkásmozgalom közötti összefüggéseket taglaló kutatásokat említsem. Az 1980-as évek óta egy a társadalom- és kultúrtörténet közötti felerősödött kapcsolat figyelhető meg. A társadalomtörténet számára az egyéb területekkel való keveredés mindig is elfogadott volt.

Ami új, az a társadalomtörténetnek az általános történetbe való benyomulása. Egy példa: A *Gebhardt* a legfontosabb kézikönyv a német történelem tanulmányozásához. A 7. és 8. kiadásban (1950-es és 1970-es évek) még elkülönített fejezet tárgyalta a „Gazdaság- és társadalomtörténetet”, mialatt a főrész politikatörténeti volt. Most jelenik meg a 10. kiadás, de ebben már nem találunk „Gazdaság- és társadalomtörténet” című fejezetet, mert a társadalomtörténet az egésze rányomja a bélyegét. A társadalomtörténet a teljes műben az egyik központi dimenzióvá vált, ami így immár nem a politikatörténetre leszűkített. Ezt én nyereségnek tekintem, még ha a társadalomtörténet területeinek tiszta lehatárolása nehezebbé is vált. A társadalomtörténet ma még kevésbé valami önmagáért való különlegesség, mint korábban. Tehát az a lényeges, hogy elfogadtatta magát.

3. A társadalomtörténet egy a tárgyan keresztül definiált részdiszciplína. A társadalom struktúráit, folyamatokat és cselekvéseket vizsgál, például: a családot, osztályokat,

etnikai csoportokat, urbanizációt, migrációt, mobilitást, társadalmi tiltakozást, kapitalizmust, társadalmi egyenlőtlenséget és ennek észlelését. Másrészt a társadalomtörténet egyfajta látásmód is, amely a történelmet általánosan (és ennek egyes részeit) – a politikával, kultúrával és gazdasággal bezárólag – „a társadalmon innen” tematizálja, azaz a szociális struktúrákat, folyamatokat és jelenségeket hangsúlyozza (pl. Braudel, Hobsbawn, Wehler). Társadalomtörténet alatt egy második értelemben néha „Gesellschaftsgeschichte”-t értenek.

A társadalomtörténet módszereit tekintve a történettudomány más részterületeihez és látásmódjaihoz kapcsolódó módszereket használja, gyakran kiváltképp erőteljesen: elég, ha az analitikus eljárásokra (explicit fogalmak, modellek, elméletek, oksági kérdések stb.), kvantifikáló módszerekre (de nem mindig) és a rokon társadalomtudományok módszereire gondolunk. De a társadalomtörténet az észlelésekről, a tapasztalatokról és a jelentésekről is szól, tehát a történelem szubjektív oldaláról. Mégis, a társadalomtörténészek nem korlátozzák magukat ezekre, hanem mindenek előtt az észlelések, tapasztalatok és jelentések feltételeit és következményeit kutatják, tehát a szociális struktúrákat, folyamatokat és összefüggéseket, a változásban az „objektív” konstellációkat. A kettő összekapcsolásáról van szó.

4. A társadalomtörténet körüli vizek ma csendesebbek, mint két vagy három évtizeddel ezelőtt. Részben a szél iránya is megfordult: a kultúrtörténet került „belülre”, a posztmodern hangulat mérsékelte a társadalomtörténeti összefüggések iránti érdeklődést, a szociál-ökonómiai magyarázatok bővölete alábbhagyott. Társadalomtörténetről részben már nem is beszélhetünk, mert sikerült magát elfogadtatnia és győzött (lásd a 2. pontot). Mégis sok a tennivaló. A társadalomtörténet új kihívásokat támaszt, mint pl. a kultúrtörténet részéről, tanul, új dolgokat vesz fel és változik, mert él. Összességében a társadalomtörténet hozzájárulása a történelem megismeréséhez megkerülhetetlen. A társadalomtörténet a történeti felvilágosodást szolgálja, ami fontos a jelen társadalma és kultúrája számára.

5. A társadalomtörténet mindenkor különösen szoros viszonyban állt a szomszédos társadalomtudományokkal, így mindenek előtt a szociológiával, azután a politikatudománnyal és a közgazdaságtannal. Az elmúlt évtizedekben az etnológiával és a társadalomantropológiával való kapcsolata különösen fontossá vált. Megfordítva: a rendszerező társadalomtudományok csak profitálhatnak abból, ha jobban támaszkodnak a történettudományra. Az együttműködés néha olyan szoros, hogy az eredményes összekapcsolódásról mint „történeti társadalomtudományról” [historische Sozialwissenschaft] beszélünk, így a *Geschichte und Gesellschaft* című folyóirat (1975 óta) alcímében is. Mégis, a „történeti társadalomtudomány” ma is inkább utópikus cél, program, s kevésbé realitás.

Elena Mannová

(Historický ústav Slovenská akadémia vied – Bratislava)

Nemrégiben a társadalomtörténet módszereiről beszélgettem fiatal történészlányokkal, akik doktori disszertációjukat írják például a zsidók életéről a II. világháború alatt, a nők helyzetéről a kommunizmusban, vagy a rockzenéről. A lányok szóba hozták, hogy a doktoranduszi tanulmányaikra való felvételkor többek között megemlítették, hogy a klasszikus történeti források és módszerek mellett az *oral history* módszerét is szeretnék kihasználni. Azt a választ kapták, hogy „az nem tartozik a történelembe!”

A társadalomtörténet helyét a szlovák historiográfiában már az Önök körkérdése által kiváltott reakciók is jól illusztrálják. A „vezető történészek” (így fogalmazott az Önök kérdése) közül kit skatulyázzunk be mint társadalomtörténészt? Egy sem érzi magát annak. A kiválasztás ezután a kutatási témák szerint folyt tovább. Miután az én tudományos érdeklődésem az egyesületekre, a polgárosodásra, a kollektív identitásokra és egyéb, nálunk marginális témákra terjed ki, rám esett a választás.

Az intézményi háttére ennek a tudományágnak Szlovákiában egyelőre a nullával egyenlő. A számos egyetem egyetlen tanszékének a nevében és tevékenységi körében sincs benne a társadalomtörténet mint speciális szak vagy legalább mint tantárgy. A Szlovák Történelmi Társaságban szintén hiányzik az önálló szekció. A szerzők és olvasók érdeklődése a mi kicsiny könyvpiacunkon aligha váltja ki egy ilyen irányú speciális szaklap szükségességét. A közeljövőben Szlovákia társadalomtörténetének nem lesz a szomszédos országok historiográfiáival összehasonlítható szintézise (mint például Ernst Bruckmüller: *Sozialgeschichte Österreichs*, a készülő *Sozialgeschichte der Habsburgermonarchie 1848–1918* vagy Kövér György és Gyáni Gábor könyve). Ennek ellenére a szlovák történészek írtak és írnak munkákat az emberekről mint „társadalmi lényekről”, a társadalmi térről, csoportokról, generációkról, a mindennapi életéről és a kollektív emlékezetről is. Ám az empirikus tanulmányoktól az ideológiailag „független” elméleti modellek kialakításához vezető úton haladó történetírás a mi környezetünkben nem kapott zöld utat. A tudományág sorsa nálunk sokban eltért más országokbeli fejlődésétől.

A társadalomtörténet-írás irányába történt elfordulás bizonyára sehol sem egyedül a vezető politikatörténettel való, tudományágon belüli belső szembefordulással függött össze. Németországban a háború utáni híres társadalomtörténet „alapító atyái” többek között azért váltottak át erre a szakterületre, hogy elhatárolják magukat saját korábbi munkáiktól, amelyekben ideológiailag támogatták a nácizmust. Nagy-Britanniában az alsó rétegek történelme felé való fordulást politikai egyenjogúsításként értelmezték: a figyelem az elitekről a modernizáció által veszélyeztetett marginalizált csoportokra tolódott át. Magyarországon az 1970–80-as években a történészeknek egy olyan fiatal generációja lépett fel, amely a nyugati historiográfia új irányzatai iránti érdeklődésével mintegy „elszökött” az ideológiailag elkötelezett politikai történelem elől, és fokozatosan minőségi alternatívát hozott létre a hivatalos akadémiai tudománnyal szemben.

Ha a társadalomtörténet Szlovákiában jelentéktelen helyzetét szeretném megvilágítani, egy nagyobb állami formációban – a Magyar Királyságban, majd a Csehszlovák

Köztársaságban – létező, nem vezető nemzet „nemzeti tudományának” fejlődésére kell a figyelmet felhívnom. E helyzet következményeként a szlovák hivatásos történetírás fejlődése csak a két háború közti időszakban kezdődhetett el, vagyis akkor, amikor az összes környező országbeli történetírásnak már kiépített tekintélyes intézményei és folyóiratai voltak sokéves tradícióval, és az alapforrások könyvsorozataival, szintetizáló művek sorával rendelkeztek. A tudományág mennyiségi növekedése csak a 20. század '50-es éveiben következett be. A kutatóintézetek, levéltárak, múzeumok és a folyóiratok Szlovákiában azokban az években alakultak, amikor politikai okokból megszakadt a személyi és a felfogásbeli folyamatosság, amikor kezdetét vette a világ fontos gondolati áramlataitól való, sok évig tartó elzártság, és amikor az elméleti megoldásokon és a módszerek alkalmazásán politikai kényszerek vettek erőt.

Ahogy a szovjet blokk más országában, a marxista doktrína formálisan nálunk is a társadalom „alapjainak” kutatását követelte meg, és valóban nagy figyelmet szentelt a gazdaságtörténetnek. A városi és a falusi életmód vagy a társadalom struktúrája és transzformációja a válságok időszakában – ezek analízise csak mint „másodtermék” jött létre Darina Lehotská, Pavel Horváth, Anton Špiesz, Július Mésáros és mások munkájában. A társadalom történetének középpontjában az osztályharc, a szociális mozgalmak és elsősorban a munkásság állt. Ezt a beszűkült hozzáállást bírálta a történészek egyik kongresszusán a '80-as években Ľubomír Lipták. Szóvá tette, hogy a történészeket a munkás csak akkor érdekli, amikor eldobja a kalapácsát, elhagyja a gépét és sztrájkolni kezd, illetve a paraszt akkor, ha elhagyja az ekét és bekapcsolódik az éhségdemonstrációba. De még az említett politikai sztrájkok esetében is elsősorban a munkásvezetők nyilatkozatai vagy az ellenforradalmárok kegyetlensége állt a figyelem középpontjában. (Így történhetett meg, hogy 1989 végének forradalmi napjaiban a kutatóintézet szakdolgozói, akik negyven éven át tanulmányozták a munkásmozgalmakat, nem tudták, hogyan kell megalapítani egy sztrájkbizottságot.)

A társadalomtörténet feladatának egy részét pótolta a néprajz. Ez a tudományág is „kötelezően” a kollektizizmusra, az anonim „népre” helyezte a hangsúlyt, amelyet a vidéki szegény rétegekkel azonosított. A személyiség hatását ignorálta, hogy ideológiailag nehéz volt igazolni „az osztályidegenek”, a papok avagy a gazdag parasztok innovációs hozzáállását falun. A városethnológia csak az 1980-as években kezdett kibontakozni, és ennek is meg kellett indokolni a létjogosultságát.

A politikai változások 1989 után lehetővé tették a tudomány „normális” fejlődését (tudniillik, hogy más körülményektől is s ne kizárólag egyetlen párt kedvétől függjön), és az új állam létrejötté 1993-ban ösztönözte a társadalmi önreflexiót. A szociológusok újra fölfedeznek olyan személyeket és műveket, akiket és amelyeket ma a „társadalomtörténet” címszáva alá is rendezhetnék, például az evangélikus teológus és orientalista Ján Lajčákot (1875–1918) és kitűnő művét: *Slovensko a kultúra* (Szlovákia és a kultúra), avagy a szlovák szociológia megalapítóját, Anton Štefáněkot és művét: *Základy sociografie Slovenska* (Szlovákia szociográfiájának alapjai) (1945). A társadalomtudományok művelőinek egy része hajlandó nyitni az új kérdések, elméletek, hipotézisek, a források új fajtái és az új módszerek felé.

A jelenlegi hivatásos történetírás nem vonja kétségbe Ľubomír Liptáknak a magyarországi szelektív modernizációról, az elitekről, az emlékhelyekről vagy a politi-

kai kultúráról szóló munkáinak, Roman Holecnak a banktisztviselőkről írt tanulmányainak „történeti beosztását”. Több társadalomtudományi ágazat eredményeit és módszereit hasznosítják a most készült disszertációs munkák szerzői, mint Eleonóra Babejová a tér, a politika és az identitás viszonyát Pozsonyban a dualizmus időszakában elemző munkájában (amit Cambridge-ben védett meg) vagy Gabriela Dudeková a magyarországi 20. század eleji szociális ellátásról szóló dolgozatában. Társadalomtörténeti irányultságú munkák születnek az etnológusok között is (mint például Monika Vrzgulová munkája az iparosokról).

Az én elképzeléseimnek a különböző szakterületek kutatóinak interdiszciplináris együttműködéséről intézményileg leginkább a Szlovák Tudományos Akadémia Kassai Társadalomtudományi Intézete felel meg. Ennek szervezeti felépítésében helyet kapott egy történeti és egy szociálpszichológiai kutatások osztálya is. A szociálpszichológus Viera Baèová a '90-es években érdekes, elméleti tanulmányokat és gyakorlati kutatások beszámolóit egyaránt tartalmazó kötetet adott ki a történelmi emlékezetéről és a társadalmi identitásokról. Jelenleg egy projektet koordinál a nemi (gender) szerepek kulturális jelentésének konstruálásáról. A kassai intézet kutatásainak súlypontját az 1945 utáni etnikai kisebbségek képezik. 1998 óta jelenik meg internetes folyóiratuk Štefan Šutaj szerkesztésében, a *Èas – èlovek a społoènos*. (Idő – ember és társadalom), amely eredeti, elméleti és friss kutatásokról beszámoló dolgozatokat közöl a társadalomtudományok területéről (www.saske.sk/cas).

A szlovák történetírás fejlődése számára új impulzusokat, elsősorban új kérdések felvetését és új témákat jelent a külföldi kollégákkal való együttműködés. A francia történészekkel való kooperáció keretében a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete a háború emlékezetéről és a városokról rendezett konferenciákat. Az osztrák projekt részeként született meg a *Bürgerium und bürgerliche Gesellschaft in der Slowakei 1900–1989* című, interdiszciplináris tanulmányokat tartalmazó kötet, a Moritz Csáky professzorral való közös munka gyümölcseként pedig a *Collective Identities in Central Europe in Modern Times* című munka, a Hannes Stekl professzorral való együttműködés eredményeként készül az osztrák és szlovák emlékhelyekről és mítoszokról szóló tanulmánykötet. Az oldenburgi Hans Henning Hahn professzorral együtt rendeztünk az idei év elején egy konferenciát a sztereotípiák történeti kutatásáról, ahol a német kollégákkal vitáztunk a nemzeti kultúrák sztereotípiáiról az irodalomban, a történetírásban, a politikában és a mindennapi életben (a szociális ellátásban, a szakácskönyvekben, az énekekben, a népművészetben és az építészetben).

Az említett projektekben a történészek etnológusokkal, irodalomtörténészekkel, zenetudósokkal, művészettörténészekkel, filozófusokkal, szociológusokkal, nyelvészekkel működtek együtt. Megpróbálták összekapcsolni a mikro- és makrotörténetírást az új társadalom- és kultúrtörténeti elméletek és módszerek alkalmazásával. Az új hozzáállás iránt nyitott kutatók száma egyelőre relatíve kevés. Tekintettel a szlovák történelem múltbeli alakulására, nálunk a társadalomban még nem alakult ki egy „kritikus réteg”, amely érdeklődne a társadalomtörténet iránt. Ezért Szlovákiában egyelőre aligha lehet definiálni a társadalomtörténetírás mezejét. A *társadalom- és kultúrtörténet* területén (az én érzékelésem szerint) a szomszédos országokbeli kollégákkal közös interdiszciplináris projekteken való együttműködés tapasztalatai alap-

ján azonban már ma megállapítható, hogy a multietnikus országokban éppen ez az út kínál lehetőségeket a „közös múlt” feldolgozására anélkül, hogy benne a nemzeti érdekek túlsúlyos szerephez jutnának. És ez a mi két történetírásunk számára nem elhanyagolható cél.

Fordította: Kocsis Aranka

Török Zsuzsa – Trencsényi Balázs

Workshop a Közép-Európai Egyetemen

„Változó történetírás Közép-Európában – új témák, új módszerek”

A Kelet- és Nyugat-Európa lényegi különeműségét hangsúlyozó, politikai célzatú történetírás alapjaiban rendült meg az elmúlt évtizedben. A régióról szóló tudományos viták értelmezési kerete a kilencvenes években teljesen átalakult, s ez új historiográfiai szempontok megjelenését tette lehetővé. A kontinens politikai térképének újrarajzolása nyomán egyszerre öltöttek markáns körvonalat a „nemzeti kultúrák” etnocentrikus újraértékelései, valamint az ezeket bíráló, a nemzetállami narratívákat meghaladni kívánó értelmezések. A kitáguló közép-európai régióban új lehetőségek nyíltak az összehasonlító kutatás számára is, s ezzel párhuzamosan elkezdődött a társadalomtörténet, a kultúrtörténet és a politikatörténet kulcsfogalmainak revíziója.

A látványosan fellendülő nemzetközi tudományos kommunikáció új módszereket és fogalmakat honosított meg a kelet-európai kutatásokban is. Sajnálatosan kevés szó esik azonban arról, hogy az újítások nem alkalmazhatóak minden további nélkül az „idegen” kontextusban, hiszen a kérdéses fogalmak és elméletek szorosan kötődnek eredeti kulturális és társadalmi közegükhöz. A *Közép-Európai Egyetem Történelem Tanszéke* (CEU) és a berlini *Freie Universität*hez tartozó Összehasonlító Európai Történetkutató Központ (*Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas – ZVGE*) közös workshopja (2001. október 26–28.) ezért éppen az alkalmazhatóság vizsgálatát tűzte ki célul: a résztvevők konkrét kutatásaikból kiindulva arra kerestek választ, hogyan rendelődnek bizonyos fogalmi hálók és módszertani eljárások az egyes témákhoz és kérdésfeltevésekhez.

Azzal, hogy a workshopot a metodológia köré kívántuk szervezni, nem arra törekedtünk, hogy valamilyen, a konkrét kutatásoktól teljesen elvonatkoztatott módszertani vitát provokáljunk. Természetes, hogy a téma és a megközelítés elválaszthatatlanok egymástól és minden új típusú kutatási terület alapján „újrarajzolja” a kutatási módszertant is. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben is tapasztalhattuk, hogy a tudományos kutatás megújulása Kelet-Európában milyen nagymértékben összefüggött a „nyugati” módszerek recepciójával. Emellett azt is fontosnak tartottuk megvitatni, hogy az 1989-et követő politikai és társadalmi átalakulások és az új típusú kelet-közép-európai kutatások megjelenése hogyan készítetik akár tematikus akár módszertani kereteik újragondolására azokat a nyugat-európai kutatókat, akik kelet-európai témákkal (is) foglalkoznak.

A tematikus problémáktól nem elszakadó, hanem azokra reflektáló módszertani vita arra is szolgált, hogy kiküszöbölje valamiképpen az ilyen típusú találkozók egyik alapvető veszélyforrását. A fiatal kutatók nemzetközi tudományos összejöveteleinek gyakori velejárója, hogy mindenki kizárólag a szűkebb kutatási területéről hajlandó beszélni (ami legtöbbször egybeesik a disszertációjával) és így, amennyiben a résztvevőket nem szigorúan tematikus alapon választották ki, a kommunikáció gyakran teljesen megbénul és az egymás mellett futó, egymással nem érintkező mélyfúrások nem adnak semmi-

lyen koherens képet. Ugyanígy, a szokásos kelet-nyugati tudományos találkozók is gyakran azért fúlnak unalomba, mert a résztvevők vagy túl specializált – „local knowledge”-t megkívánó – referenciákkal tűzdelik meg az előadásait, vagy pedig túlzottan is általánosságban mozognak (globalizáció, európai bővítés, tranzitológia), s így csak a meglévő nyelvjátékok kereteit teremtik újra. Azt gondoltuk, hogy amennyiben a résztvevőket kutatásuk módszertani problémáinak végiggondolására invitáljuk, ennek segítségével létrehozható egy olyan „köztes szint” amely sem túl specializált, sem túl általános, hanem átjárást biztosít tematikusan eltérő, ámde megközelítésükben, kutatási logikájukban mégis hasonló projektek között.

Végül pedig azért tűztük ki a fenti témát, mert az elmúlt másfél-két évtized mind Németországban, mind Közép-Kelet-Európában újragondolásra készítette a történetírás intézményesült paradigmáit. Míg a hetvenes évekig a társadalmomtörténetírás és az esztétörténetírás kánonjai egymástól teljesen függetlenül léteztek, sőt sokszor egymással szemben definiálták magukat, mára mindez megváltozott s a legtöbb kutatási projekt valamilyen módon igyekszik egyensúlyt teremteni e két megközelítés között. A fejlemény további módszertani kérdéseket vet fel, melyek megvitatására véleményünk szerint egy ilyen workshop nagyszerű alkalmat jelentett.

A konferencia résztvevőit a Közép-Európai Egyetem Történelem Tanszékének vezetője, Kontler László és Arnd Baurerkämper, a ZVGE ügyvezető igazgatója üdvözölte. Bevezető gondolataik után Yehuda Elkana, az egyetem rektorának provokatív felszólalása következett. Elkana arra hívta fel a figyelmet, hogy a módszertan és a kutatási tematika lényegileg elválaszthatatlanok egymástól és minden kísérlet, amely vegytiszta, az egyik kontextusról a másikra minden további nélkül átvihető metodológiai szabályokat kíván lepárolni, alapjában téves.

A workshop vitaindító előadását Sorin Antohi, a CEU történelemprofesszora tartotta, aki az elmúlt évtized historiográfiai dinamikáját vázolta fel a posztkommunista kulturális közegben. Elsősorban arra kívánt rámutatni, hogy mik azok a diszkurzív, intézményes és kognitív keretek, amelyek a konkrét politikai változásokon átítelve meghatározzák e történeti kultúrákat, s hogy mindez hogyan kapcsolódik a tágabb „mentálitástörténeti” folyamatokhoz (mint például a történeti tudat „társadalmiasodása”). Arra hívta fel a figyelmet, hogy bár bizonyos szférákban valóban megtörtént a paradigmaváltás, ez korántsem érintette a szélesebb társadalom történelemképét. A posztmodern-dekonstruktivista történetírói szkepszis a nemzeti vulgátával szemben egyáltalán nem támaszkodhat bármiféle tömegigényre, sokkal inkább egyfajta izoláltságban, a nemzetközi (tudomány)politikai támogatásrendszer függvényeként létezik.

A workshop második vitaindítójaként Jürgen Kocka, a Freie Universität professzora, a ZVGE elnöke az összehasonlító történelemkutatás etoszáról tartott előadást. Véleménye szerint mindez a felvilágosodás racionális kritikai normájában gyökerezik. Kocka rámutatott, hogy szemben a weberi értékmentes tudomány ideálképével, a történetírást, különösen a tömegdiszciplinának számító nemzeti historiográfiát politikai döntések befolyásolják. Ehhez képest a komparatív kutatás kozmopolitább, globalizáltabb perspektívát nyit azáltal, hogy nem egy nemzetre, annak specifikumaira koncentrál, hanem egy szélesebb értelmezési keretre. Az összehasonlítás elidegení-

tő hatása kétséget ébreszt a sajátosságokkal szemben, erősíti a relativitásérzékét, s ezáltal csökkenti a nemzeti bezárkózás veszélyét. Ez az eljárás ugyanakkor politikai eszközzé is válhat, hiszen nem mindegy, kihez és milyen céllal hasonlítjuk magunkat. A *Sonderweg* és *Ostforschung* körüli historiográfiai viták illusztrálják, hogy a „Nyugathoz” vagy „Kelethez” való kiegyensúlyozatlan és manipulált hasonlítás politikai programok jegyében, illetve azok igazolására is megfogalmazódhat.

Az alábbiakban a workshop témacsoportjait, a két intézmény doktoranduszainak előadásait kívánjuk vázlatosan bemutatni. Jelen beszámoló szűk keretei között nincs módunk az előadásokat bevezető és kommentáló hozzászólások, illetve a viták részletes ismertetésére. Ez azért is sajnálatos, mert a moderátorként és opponensként meghívott tanárok – Alfred Rieber (CEU), Karády Viktor (CEU/Centre Sociale de L’Education et de la Culture), Kontler László, Jacek Kochanowicz (CEU/Varsói Egyetem), Maciej Janowski (CEU/Lengyel Tudományos Akadémia), Arnd Bauerkämper, Philipp Ther (ZVGE), Stefan-Ludwig Hoffmann (Universität Bochum) – vitapartnerként is sokat tettek a kommunikációs gátak feloldásáért, s hogy a felvetett témákból intenzív beszélgetések alakuljanak ki.

Az első panel a *szimbolikus földrajz/kollektív identitások* problémakörét kívánta körebjárni. Bernhard Struck (ZVGE) két típusú utazó-irodalmat hasonlított össze, mégpedig a német utazók franciákról, illetve lengyelekről írt feljegyzéseit 1750 és 1850 között, azaz a modernitás fordulópontját (a Koselleck-i *Sattelzeit*) jelentő időmetszetben. Az előadás a mentalitás változása és a „másikról” alkotott sztereotípiák, tipikus reprezentációk közötti kapcsolatot hangsúlyozta. Hogyan alakul ki az egymástól világosan elkülöníthető (orientalista megfogalmazású) „Kelet” és a (nemzeti terminusokban definiált) „Nyugat” víziója a kora-újkorai német kultúrában, milyen következtetések vonhatók le ebből a korabeli kollektív identitás-konstrukciókra, különösképpen a nemzeti önképre vonatkozóan. Struck rámutatott, hogy mindez a politikai és kulturális modernitás kialakulásának tágabb keretei közé illeszkedik, melynek éppen egyik meghatározó folyamata a plurális, regionális és felekezeti identitástól a nemzeti jellegű kollektív önazonosság irányába való elmozdulás.

Okszana Szarkiszova (CEU) előadása a film történeti forrásanyagként való alkalmazhatóságát vizsgálta az 1920-as évek szovjet kultúrája kapcsán. Abból indult ki, hogy műfajából eredendően a film nem tekinthető sem egy korszak szemléleti lecsapódásának, sem pedig passzív dokumentumnak, hiszen egyszerre tükröz és formál látásmódokat. A kutatás középpontjában a kollektív identitás vizualitása áll, s egyrészt a kollektív én-konstrukció esztétörténeti és kulturális háttérének feltérképezésére irányul, másrészt azokat a politikai, társadalmi és gazdasági folyamatokat elemzi, amelyek bizonyos ábrázolásmódok, szemléletek és stratégiák kanonizálásában kulcsszerepet játszottak. Kultúr szociológiai nézőpontból mindez a szemantizáció (jelentéstulajdonítás) folyamatát tételezi, nemcsak ideológiai, intellektuális és esztétikai trendek összjátékaként, hanem a politikai tudatossággal cselekvő aktorok (rendezők, művészek), intézmények és a közönség bonyolult kölcsönhatásaként is.

Lilja Bereznaja (CEU) előadása az unitus egyház megjelenésének következményeit vizsgálta a kora-újkorai lengyel és litván köztudatban és vizuális kultúrában. Arra kereste a választ, hogy hogyan öltöttek az 1596-os breszti unió után nemzeti jelleget a

vallási konfliktusok és ez milyen formában tükröződött a korabeli mentalitásban. Az utóbbi rekonstruálását, főleg az írástudatlan parasztok esetében, prédikációk, vallási értekezések és ikonok eszmétörténeti, ideológiatörténeti és mentalitástörténeti elemzéséből vélte lehetségesnek az előadó.

A második panel résztvevői a nemzetépítés és az oktatás összefüggéseire koncentráltak. Ingo Eser (ZVGE) A „kisebbség” fogalmát problematizálta a lengyelországi németek két világháború közötti története kapcsán. A terminus látszólagos homogenitása nyelvileg, vallásilag és földrajzilag erősen megosztott lakosságot takar, amelynek egységesítése (kisebbségként) 1918 után az új állam kereteiben vált égető politikai kérdéssé. Az előadó Rogers Brubaker elméletére alapozva a „nemzetépítő kisebbség” modelljének bevezetését javasolta, s ezáltal ez előbbi egységesítő politikáját hangsúlyozta az „anyanemzet” és a „politikai nemzet” közötti létezés dinamikájában.

Juhász Borbála (CEU) és Kovács Nóra (MTA Kisebbségkutató Intézete) közös projektje a közép-kelet-európai nemzetcentrikus, a szomszédos országok iránt közönyös történetírás-, és tanítás meghaladására tett módszertani javaslatot. Olyan történelmi figurák életrajzait dolgoznák fel kritikusan, akik egyszerre több országban is részei, pozitív vagy negatív hősei a nemzeti hagyománynak. Az előadók hangsúlyozták, hogy tervük nem a törzs bálványainak ledöntése, hanem árnyaltabb megközelítése, a kettős kontextusba helyezett nemzeti mítoszok relativizálása antropológiai, politológiai és kultúrtörténeti megközelítésben.

A harmadik panel „*Munkáskultúra – új szempontok a társadalomtörténetben*” címet viselte. Jörn Grünwald (ZVGE) Odessza és Baku multiethnikus kontextusáról tartott előadást. Azt vizsgálta, hogyan változott a helyi munkáscsoportok kultúrája az orosz birodalom utolsó és a Szovjetunió első évtizedeiben, a központosító állami politika keretében. A téma hagyományos megközelítéseinek (a bolsevik történetírás teleológiaiájától a hetvenes-nyolcvanas évek angol társadalomtörténetéig) vázlatos áttekintése után az előadó a fenomenológiai tudásszociológia alkalmazását javasolta a társadalmi adottságok és az önálló szubjektum közötti dialektikus viszony megragadásához. Ennek jegyében a kultúra gyakorlatát olyan mindennapos viselkedésként határozta meg, amely nemcsak tükrözi a társadalmi-gazdasági kontextust, hanem konstitutív módon vissza is hat rá.

Drago Petrescu (CEU) az 1989-es romániai események többszemponútú értelmezésére tett kísérletet. Mint ismeretes, a romániai rendszerváltás több szempontból is kivételt képez a viszonylag békés kelet-közép-európai forradalmak között, s a történeti, szociológiai és politológiai szakirodalom gyakran „befejezetlennek”, „kétesnek”, „eltérítettnek” szokta nevezni. Petrescu kutatása, amellyel a kialakult tudományos sztereotípiákat kívánja relativizálni, két elemzési szint kombinációjára törekszik: a makrovizsgálat az országos politikai, társadalmi és konjunkturális tényezőket kívánja áttekinteni, a mikroszintű elemzés pedig – szociálpszichológiai elméletek bevonásával – az állampolgárok mindennapi tapasztalataira összpontosítva igyekszik az 1989-es eseményeket megvilágítani.

A negyedik panel témája a következő volt: *Informális politika és társadalmi intézmények: elméletek a civil társadalomról*. Kirsten Bönker (Universität Bielefeld) előadása azt vizsgálta, miképpen alkalmazható a nyilvánosság fogalma a századforduló orosz vi-

déki társadalmának elemzésekor. Az alkalmazási nehézségek „klasszikusak”, s a fogalmak részint normatív tartalmuk, részint pedig eltérő hátterük miatt nehezen illeszkednek az alkalmazási terület társadalmi és politikai környezetébe. Az előadó a „dekontextualizálásban” talált megoldást: a nyilvánosság fogalmát – tartalmi összetevőire redukálva (viszonylag vagyonos és művelt egyének kommunikációs szférája, amely bizonyos fokú véleménysszabadságot biztosít) – mintegy heurisztikus modellként igyekezett kezelni.

Török Zsuzsa (CEU) a civil társadalom és a liberális közszféra fogalmainak sokban hasonló értelmezési és alkalmazási problémáiból indult ki tizenkilencedik századi erdélyi román, magyar és szász kulturális egyesületek kapcsán. Kitért a civil társadalom jelenlegi magyarországi értelmezéseire, amelyeket jelentősen befolyásol az 1980-as évek ellenzéki kultúrájának szemlélete. A fogalmak alkalmazását az erdélyi etnikai-társadalmi megosztottság, a nemzetállammal szembeszegülő vagy azt támogató helyi közérdekű szervezetek és mozgalmak dinamikája teszi bonyolulttá. Ebben a helyzetben kialakuló nyilvánosságok motorjává a nacionalizmusok váltak, melyek létrehozói egymással hol kommunikáló, hol konfliktusban levő kulturális elitek voltak. Az előadó a fogalmak „rekontextualizálását” javasolta, amely egyrészt korabeli recepciójuk elemzését, másrészt ez ehhez hozzárendelt cselekvési programokat, stratégiák elemzését foglalja magában.

Regina Vogel (ZVGE) előadása a német polgárság második világháború utáni státusát vizsgálta. Azt járta körül, hogy mennyire maradt „életképes” ez a társadalmi kategória a harmincas-negyvenes évek gazdasági, politikai és morális megrázkódtatásai után. A kutatás a hajdani polgárság fő képviselőinek tartott egyetemi diplomás közalkalmazottak, magasan képzett szakemberek és vállalkozók státuszörző és befolyásszerzési stratégiáit vette górcső alá. Ennek jegyében reprezentatív érdekcsoportok nyilvános nyelvezetét, a tagok társadalmi hálózatát, valamint a kulcsfigurák társadalmi beágyazottságát tekintette mérvadónak annak eldöntésére, mennyire maradt „pozícióban” ez a réteg, különösen a jóléti állam nivelláló politikájával szemben. A módszertani megközelítés komparatív keretét a brit középosztály hangoztatott nyitottsága és gyakorlati viszonylagos zártsága közti feszültség szolgáltatta.

Cristina Petrescu (CEU) a „civil társadalom” modelljének értelmezési határait vizsgálta a kelet-európai kommunista rezsimek ellenzéki mozgalmi kapcsán. A hetvenes és nyolcvanas évek közismert disszidensei, Adam Michnik, Konrád György vagy Vaclav Havel a fogalmat a társadalmon belüli folyamatok vonatkozásában határozták meg, az állammal szembeni ellenállásként. Az előadás ennek kiegészítését, a társadalom és a politikum kapcsolatának újragondolását javasolta, külső politikai tényezők (pl. a gorbacsovi reformok), a disszidenseknek nyújtott külső támogatás (pénzforrások, az államapparátus nem doktriner politikusai részéről jövő segítség, külföldi sajtó), valamint az ellenállás nemzeti hagyományainak figyelembevételével.

Az ötödik panel témája a *Politikai nyelvek: kontextusok és ideológiai szókészletek* problémaköre volt. Trencsényi Balázs (CEU) a különböző (Cambridge, német *Begriffsgeschichte*, francia posztstrukturalizmus) eszmetörténeti tradíciók divergenciájából indult ki, s arra mutatott rá, hogy ezek különböző modernitásképekben gyökereznek. Ha mindent a kelet-európai közegre kívánjuk alkalmazni, fel kell tennünk a kérdést, hogy egy

ilyen módszertan milyen politikai modernitás-modellbe illeszkedik és hogyan alakítja át a „nyugati” referenciából kiinduló fogalmi kereteket – anélkül azonban, hogy esszencialista módon valamiféle kelet-európai lényegyet szegeznénk szembe a nyugat-európaival. Rámutatott, hogy amennyiben a kora-újkori nemzeti diszkurzusok példáját vesszük, alapvető fontosságú a lokális tradíciók és az import diszkurzusok viszonyának problémaérzékeny felvázolása: hogyan változik például az államiság fogalma egy olyan közegben, amely a kora-újkori állam-építő dinamikának inkább tárgya, mint alanya volt...

Dietmar Müller (ZVGE) előadása az állampolgárság fogalmát társadalmi és politikai gyakorlatként értelmezte, romániai vonatkozásban, a 19. század utolsó negyedétől a második világháborúig. A háború utáni angolszász és francia definíciók a terminus jogi és participációs (anyagi javakhoz való hozzáférhetőség, részvétel a törvényhozási, társadalmi és politikai szférában) vonásait emelték ki. A „nyugati” megközelítéssel szemben az előadó az állampolgárság etnikai jellegét emelte ki mint releváns délkelet-európai jelenséget. Eszerint a 19. század utolsó harmadától a román állampolgárság diszkurzusa és gyakorlata a „nemzeti kód” jegyében futott, amely csak a román etnikumú egyéneket ismerte el az állam teljes jogú tagjaként, kizárva ezáltal az etnikai és vallási kisebbségeket.

Alekszander Szemjonov (CEU) a politikai nyelv és politikai reprezentáció viszonyát vizsgálta a 19. század végének orosz kontextusában, és elsősorban azt emelte ki, hogy a politikai „diszkurzivitás” önmagában is modernitásban gyökerező jelenség a tradicionalista-patriarkális hatalomgyakorlás nonverbális gesztusnyelvével szemben. Az előadás arra koncentrált, hogy a különböző diszkurzív ajánlatok hogyan ágyazódtak a közsféra megteremtésének igényébe és hogy végül hogyan tükröződik az orosz liberalizmus politikai kudarca éppen abban, hogy képtelenek voltak politikai nyelvüket „társadalmiasítani”. Az előadó mindezzel lényegében a modern angolszász eszmétörténet politikai nyelv-elemzését a legújabb amerikai Oroszország-történetírás politikai antropológiai megközelítésével igyekezett összekapcsolni.

Az utolsó panel témája a *Modernizáció és változó mentalitások* kérdésköre volt. Mathias Mesenhöller (ZVGE) esettanulmánya a teleologikus modernitáselméletek-, és fogalmak kritikáját, empirikus vizsgálatát kísérelte meg a 18–19. századi balti németiség közegében. Látszólagos modernizációs paradoxont vizsgált társadalomtörténeti és antropológiai nézőpontból: miként vált a gazdasági és társadalmi modernizáció irányítójává a hagyományosan ultrakonzervatívnak tartott vidéki nemesség. Mint rámutatott, a folyamat historiográfiai újraértékelése mögött az európai történelem újfajta, horizontális felfogása áll, szemben a teleologikus modernizációs modell sémájával.

Marius Turda (CEU) a faji diszkurzusok eszmétörténeti vizsgálatának kereteit változtatta fel a századfordulós Magyarországnak vonatkozásában. A fajiság megjelenését a közbeszédben a nemzeti konfliktus újraértelmezéseként, a modern nacionalizmus fontos politikai megnyilvánulásának tekintette. Az előadó interdiszciplináris megközelítésben vizsgálta a korabeli tudományos elméletek hatását a politikai nacionalizmusokra, és azt igyekezett végiggondolni, hogy hogyan hatott a szociáldarwinizmus, a fajról és etnicitásról szóló biológiai diszkurzus a késő 19. századi magyar és nem

magyar nacionalizmusokra, s mindez hogyan vizsgálható egy közép-európai komparatív nézőpontból.

A workshopot lezáró *kerekasztal-beszélgetés* általános kérdésfelvetése a poszt-kommunista szituáció historiográfiai dinamikájára irányult. Arról faggattuk a résztvevő professzorokat, látnak-e esélyt helyi kánonképzésre a nemzetállam-centrikus történetírás és a nyugati módszereket egyoldalúan követő gyakorlat között. Ezek a dilemmák nem ismeretlenek a német történészek számára sem, hiszen az 1989 utáni geopolitikai változások az ottani historiográfiára is hatottak, így például lényegében megszűnt a hidegháború által legitimált *Ostforschung*. Mi mondható el ennek fényében az új közép-kelet-európai, dél-kelet-európai, kelet-európai csoportosításokról, vagy akár a globális szemléletről? Milyen mértékben támaszkodnak e meghatározások empirikus kutatásokra és mennyire kötődnek politikai konjunktúrákhoz? Továbbá, visszatérve a workshop alapkérdésére, arra kerestünk választ, hogy a kilencvenes évek eleje óta tartó tudományos információáramlás nyugatról keletre tartó egyirányúsága megfordítható-e.

Ebből kiindulva Jürgen Kockát a német akadémia lehetséges Kelet- és Nyugat-Európa közötti közvetítőszerepéről kérdeztük. Válaszában arról beszélt, hogy ma már semmiképpen sem lehet a német tudományosságot valamiképpen a kelet- és nyugat-európai struktúrák közötti köztes térben lokalizálni, hiszen az elmúlt negyven évben teljesen beilleszkedett a nyugati tudományos és diszkurzív vérkeringésbe, még akkor is, ha bizonyos tematikus és módszertani sajátosságokat nyilvánvalóan ma is felmutat. Ezért aztán nem annyira arról van szó, hogy a német tudomány „kognitíve” töltene be egyfajta közvetítő szerepet, hanem inkább strukturálisan – azaz abban az értelemben, hogy a német intézményeknek van egyfajta helyismeretük a kelet-európai kollégákról és intézményekről.

Maciej Janowskit arról kérdeztük, hogy a módszertani recepció teremthet-e önálló közép-kelet európai kánon. Janowski igen szubjektív hangvételű hozzászólásában arra tért ki, hogy a kutatások módszertani és tematikus dinamikája nem mindig halad egymással párhuzamosan, s arra is felhívta a figyelmet, hogy egyáltalán nem biztos, hogy feltétlenül egy új regionális kánon megalkotására kellene törekednünk, hiszen az inkább a kutatások szándékolatlan következménye lehet, mint egyfajta tudatos munkálkodás eredménye.

Az orosz társadalomtörténettel foglalkozó Alfred Riebert a volt Szovjetunió és Közép-Európa historiográfiai kapcsolódásáról, és közös paradigmaalkotási lehetőségeiről faggattuk. Válaszként egy igen széles és merész – történetfilozófiai – modellt rajzolt meg, amelyben szerinte az adott térség történetét újra lehetne tematizálni. Ez a keret szerinte a birodalmak közti határzónák sajátos történeti dinamikája, s ennek a segítségével tartja lehetségesnek egy új típusú komparativizmus megalapozását, amely újraértékelné a régió belüli hasonlóságokat és megteremtené a más történeti „határ-régiókkal” való összevetés lehetőségét.

A német historiográfia vitáiból kiindulva azt kérdeztük Arnd Bauerkämpertől, hogyan látja a térség társadalomtörténetének, kultúrtörténetének és eszmetörténetének lehetséges kapcsolódási pontjait. Válaszában ő is elsősorban a konvergenciákat elemezte, és arra is rámutatott, hogy mindezzel együtt a különböző nemzeti tudomá-

nyos kontextusokban azért más és más módon zajlottak le a metodológiai irányzatok csatái és „egyezkedései”.

Sorin Antohit az elmúlt évtized módszertani újítási és a nyugati történetfilozófiai trendek közti összefüggésről kérdeztük. Milyen történeti meta-narratívák jelentek meg a közelmúltban Kelet-Európában és hogyan kapcsolódnak a domináns filozófiai áramlatokhoz, illetve hatnak-e valamilyen módon az utóbbiakra? Válaszában a kelet-európai fiatal társadalomtudósok sajátos tapasztalatait hangsúlyozta, s ebből kiindulva latolgatta az általa szükségesnek tartott (sem imitatív-nyugatos, sem autochtonista) „harmadik diskurzus” lehetőségeit, hogy a sajátos hagyományokra érzékeny, de a „nyugati” intellektuális referenciáknak tökéletesen a birtokában lévő tudósgeneráció a nemzetközi tudományos piacon is megjelenjen.

Nyilvánvalóan az összejövetel egyik legérdekesebb kérdése volt, hogy milyen konvergenciák illetve divergenciák vannak a fiatal német és (kelet-)közép-európai történészek kérdésfeltevései és munkahipotézisei között. Mint ahogyan ezt a legtöbb hozzászóló kiemelte, a workshop szakmai vitáiból arra lehet következtetni, hogy a két csoport között nem húzódtak alapvető módszertani vagy tematikus törésvonalak. Bizonyos mértékben mindenkit megérintett az interdiszciplinaritás kihívása, s a legtöbb résztvevő projektjében valamiképp kombinálni látszik a társadalomtörténet, a politikatörténet, az eszmetörténetet és antropológia kérdésfeltevéseit.

Érdekes volt ugyanakkor azt is megfigyelni, hogy melyek voltak azok a pontok, ahol a két intézmény képviselői jellegzetesen eltérően fogalmaztak, illetve markánsan máshova tették a hangsúlyokat. Ilyen volt például a nemzeti historiográfiai narratívák kérdése: bár mindkét fél egyetértett abban, hogy valamiképpen relativizálni kellene e kereteket, a vita során nyilvánvalóvá vált, hogy a résztvevők eléggé eltérő módon értelmezték a „nemzeti” meghatározottságot. Míg a német diákok inkább arról beszélték, hogy az európai egységesüléssel párhuzamosan valamifajta transznacionális kérdésfeltevésnek kellene felváltania a nemzeti historiográfiai perspektívákat, a CEU doktoranduszai sokkal inkább azt hangsúlyozták, hogy magukat a nemzeti historiográfiai kánonokat kellene újratematizálni, és a nacionalista narratívákkal szemben valamiféle „lokális” alternatívát nyújtani. Részben ezzel is magyarázható a CEU-s résztvevők különös érdeklődése a nemzeti diskurzusok, a nacionalizmus megnyilvánulásai és a kollektív identitásképzés módozatai iránt, amely időnként módszertani kombinációs eufóriával illetve eklekticizmussal párosult. Ezzel szemben a német vendégek szívesen fordultak a már klasszikusnak tekintett bielefeldi és frankfurti társadalomtörténet alapvető témáihoz és perspektíváihoz.

A hasonló olvasmányélmények és referenciák ellenére volt egyfajta eltérés a két csoport által használt szimbolikus geográfiai terminológiák között is – nyilvánvaló volt ugyanis, hogy például az olyan terminusok, mint Közép-Európa, Kelet-Európa vagy Délkelet-Európa esetenként igencsak különböző jelentésárnyalattal bírnak a különféle történeti hagyományokban. Ehhez kapcsolódik a workshop egyik legérdekesebb vitája is, amely a „keletiek” nyugat-képe körül bontakozott ki. A CEU diákjainak előadásai- ban gyakran előbukkanó különbségtételre, miszerint a nyugati társadalom- és eszmetörténetet valamiképpen organikusabb fejlődés és nagyobb fokú kontinuitás jellemezte, míg keleten inkább modernitás-fragmentumokról és töredékes recepciókról

lehet beszélni, a német résztvevők sokkal inkább „posztmodern-relativista” módon reagáltak és a „kontinuitás” illetve a „szervesség” fogalmait episztemológiailag elhibáztak, tudománytörténetileg pedig meghaladottnak bélyegezték.

A workshop előadásait és hozzászólásait összességükben nagyfokú kritikai érzékenység, az árnyalt megközelítésre való törekvés, az „előregyártott” módszerek és fogalmak magától értetődő alkalmazásának elutasítása jellemezte. Korai lenne teljesen új témákról, módszerekről beszélni, inkább intelligens, a helyi kontextus iránt empátiára igyekvő, és a „nagy narratívákat” szkeptikusan szemlélő recepcióról van szó. Ennek jegyében meglehetősen kétkedés övezte a kelet-európai kutatások nyugatra gyakorolt hatásának kérdését is. A workshop igazi sikere az e témákról való szerteágazó vita volt, s a hozzászólások intenzitása is mutatta, hogy még egy évtizeddel a kelet-európai politikai átrendezések után is igen ritka az ilyen típusú szakmai reflexióra való lehetőség.

Stephen Kalberg: Max Weber's Comparative-Historical Sociology.

(Max Weber összehasonlító történeti szociológiája)
Cambridge/ UK, Polity Press 1994.

Einführung in die historisch-vergleichende Soziologie Max Webers.

(Angolból fordította Thomas Schwietring.)
Opladen, Westdeutscher Verlag 2001.

Kalberg könyvében arra vállalkozik, hogy Weber történeti szociológiáját mint „történeti-összehasonlító szociológiát” úgy szisztematizálja és egyben rekonstruálja, ahogy az a weberi életmű elméleti érveléseiben és az egyes esettanulmányokban megtalálható. Komplex modellt dolgoz ki alany (cselekvő) és struktúra kapcsolatáról, mindközben folyamatosan konfrontálódik a mai amerikai történeti szociológia mérvadó irányzataival. Szemben a mai interpretációk többségével, amelyek egyes központi jelentőségűnek vagy alapvetőnek vélt szövegeket ragadnak ki a weberi életműből, s így egy diffúz vagy ellentmondásos gondolatrendszer benyomását keltik, Kalberg célja a szerteágazó összefüggések modelljének kidolgozása. Ezzel nem utolsósorban sokoldalú módszertani eszköztárt kíván a további történeti-szociológiai kutatás számára nyújtani. A szerző a gondolati rekonstrukció során bevallotta nemcsak a Weber által explicit módon kifejtett rendszerezéshez és felosztáshoz nyúl vissza, hanem az összmodell kategóriáinak és szintjeinek interpretációjára is vállalkozik (31).¹ Megpróbálja az egyes szövegek között fennálló ellentmondásokat feloldani, azokat egy összetett(ebb) rendszerbe becsatolni, s ezáltal a weberi életmű intenciói és elvei alapján az egyes művek összegén túlmutató kauzális elemzés („causal analysis”) módszerét is kidolgozni (143–144).

A weberi műnek ez a fajta „régészeti” megközelítése a társadalomtörténet számára is érdekes, mert rendszerezett formában kínálja a társadalmi struktúra és az egyéni (valamint a kollektív) cselekvés koncipiálásának és a kutatási gyakorlatban való felhasználásának (operalizációjának) egy lehetséges modelljét, ugyanakkor lehetővé teszi, hogy a kulturális jelenségeket szisztematikusan integrálhassuk a fejlődési összefüggés modelljeibe (205). Mert tudatosan vagy tudattalanul, de három, egymással szervesen összefüggő problémát illetően minden történeti vizsgálatnak állást kell foglalnia: egy ismeretelméleti jellegűben, ami a kutatónak a tárgyhoz való viszonyára vonatkozik (a gnoszeológiai státusz kérdése), egy társadalomelméletiben, ami az egyének kapcsolataira, az egyéni cselekvés hálózatainak szerkezetére vonatkozik, végül egy cselekvéseméletiben, ami az emberi cselekvés szabályszerűségeit jelöli. Kalberg könyve, „agency” és „structure” amerikai vitájából indulva, a két utóbbira koncentrál. Az ismeretelméleti perspektíva főként a kauzális-analitikus módszer rekonstruálása és ennek elméleti kontextusai kapcsán villan fel, ami – tudva, hogy Weber e problémát milyen súllyal tárgyalta – sajnálatos szűkítés, bár azt a sokoldalúságot látva, ahogy Kalberg a weberi művet elemzi és a rekonstrukció lehetőségeit kibővíti, végső soron

¹ Az oldalszámok az angol kiadásra vonatkoznak.

mégis elfogadható. A weberi életmű fogalmainak és érvelési szintjeinek bemutatása összetett modellé áll össze, melynek elemei, összefüggései és konfigurációi minden egyes történeti eset vizsgálata során alkalmazandók illetve felülvizsgálandók, mert súlyuk és egymáshoz való viszonyulásuk csakis az egyes, konkrét eseteken keresztül ragadható meg.

E lenyűgözően részletesen és mindig jól dokumentáltan bemutatott összefüggések komplexitása néha némi instabilitást kölcsönöz a modellnek, de az e hatás alapját képező, a részletesen kidolgozott, dinamikus felfogott modellnek az egyes esetekre történő folyamatos visszacsatolása által épp a modell megmerevedését kerüli el, azt, hogy ezáltal a Weber-interpretáció új „vasketrece” (iron cage)² alakuljon ki. Könyve végén Kalberg maga is utal Weber egyes kategóriáinak korhoz kötöttségére (mialatt a többi szociológiai irányzattal való folyamatos kritikai vitája pont Weber kimagasló teljesítményét és aktualitását demonstrálja). A weberi kategóriák továbbfejlesztése lenne az a lépés, amire egy modern, az elméleti kihívásokkal tisztában levő társadalom-történetnek vállalkoznia kell, s amihez Kalberg könyve erőteljes inspirációt nyújt.

A mű két részre oszlik, melyeket a megcélzott problémák, valamint a mai Weber recepció kritikai bemutatása vezet be. Az I. rész Weber történeti szociológiájának alapvető szempontjait elemzi, főleg cselekvés és struktúra kapcsolatát (I.1.) és Weber multikausalitását (I.2.) (21–78). A II. rész a kauzális szociológia stratégiáit és eljárásait mutatja be, rekonstruálja az elemzési szinteket és ideáltípusokat (I.3.), a hipotézis-képzés modelljeit (I.4.), és a kauzális elemzés mikéntjét (I.5.). (79–192). A kötet végi részletes összefoglalásban a kiválasztott mai mainstream kutatási irányzatokkal szemben foglalja össze az eredményeket (193–205). (A könyv érvelését kísérő vitával e helyütt külön nem foglalkozunk.)

Kalberg *kiindulópontja* egyebek mellett a Weber-recepció „sajátosságosan diffúz” volta, ami a weberi életmű kritikus szemügre vételét teszi szükségessé (2). Ehhez társul, hogy a történeti-összehasonlító szociológia jelenlegi irányzatai, az általuk felmutatott részeredmények ellenére sem voltak képesek megoldani néhány alapvető elméleti problémát. Szerinte Weber recepciója épphogy nekilátott a mű magjának feltárásához (16). Az eddigi interpretációk Weber egyes témáira és fogalmaira koncentrálnak, amelyeket azután műve üzeneteként határoznak meg. Ilyen pl. az újabb kutatásban a racionalizáció folyamata és a nyugati fejlődés sajátossága, melyek háttérbe szorítják az életmű lényeges módszertani felvetéseit (17–18).

Weber gondolatait Kalberg a jelenkori amerikai történeti szociológia mérvadó és egymással konkuráló áramlataival szembeveti – a világrendszer-elmélettel (world systems theory), az értelmező-történeti megközelítéssel (interpretive historical approach) és a kauzális-elemző megközelítéssel (causal-analytical approach). Szerinte mindegyik közös sajátossága, hogy sohasem tesznek kísérletet cselekvés és struktúra, mikro- és makroszint összekapcsolására. A struktúra jelentőségét túlságosan is kidomborítják, ezzel

2 Célzás Weber figyelmeztetésére, aki a túlzott bürokratizálódásra mint a nyugati racionalizáció egyik fő ismérvével együtt járó veszélyekre hívja fel a figyelmet a „szolgaság vasketrece” kifejezéssel. Lásd Max Weber: *Die Protestantische Ethik*. In: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I. 9. kiadás, Tübingen 1988. 203. (a Szerk.)

szemben a szubjektív értelem (meaning) és a társadalmi cselekvés eltérő intenzitása háttérbe szorul, pedig Weber szociológiájában az egyéni cselekvés és társadalmi struktúra közötti viszony központi szerepet tölt be. Kalberg e kettő viszonyát Weber módszertani individualizmusán, a társadalmi cselekvés négy típusán, a „Verstehen” koncepcióján, valamint a motívumok (Motive) pluralizmusának tézisein keresztül mutatja be.

Az I.1. fejezet e téziseket mint Weber szociológiájának alapvető összetevőit rendszerezi. A módszertani individualizmus az egyének cselekvésére mint alapvető elemzési egységekre tekint, ami annyit tesz, hogy az ember azon képességét követi nyomon, miként befolyásolja társadalmi környezetét és ad értelmet annak.³ Weber az értelmes (meaningful) emberi cselekvés négy típusa között tesz különbséget, így megkülönbözteti a célracionális (zweckrational/means-end-rational), az értékracionális (wertrational/value-rational), az affektív (affectual) és a tradicionális (traditional) cselekvést, melyeket specifikus, ideáltipikus motivációk jellemeznek. Az egyes korszakokban és civilizációkban valamennyi típus előfordul, a modern ember sem jellemezhető kizárólagosan valamelyikkel. A motívumok (indítékok) pluralizmusa többek között lehetővé teszi, hogy magyarázatot találjunk az uralom fenntartásának eltérő csatlakozási pontjaira, vagy a gazdaság etikája és formája közötti különbözőségekre (PE⁴). E pluralizmus Weber számára a „megértés” koncepciójában is alapvető: „The verstehende sociologist must „understand” the action of persons in groups under investigation in reference to the pluralism of motives expressed by the four types of action.” (29)

Mint módszertani kiindulási alap, az egyéni cselekvésre irányuló figyelem mégsem válik akadályává annak, hogy elméleti szinten magyarázza e cselekvés struktúráját és szabályszerűségeit. Ezek mintái háromféleképpen formálódnak ki, azaz az aktorok rendek, legitim rendek (orders and legitimate orders) illetve „szociológiai helyek” (sociological loci) felé orientálódhatnak (Weber ezt így explicit módon nem fejt ki, így e rendszerezés Weber gondolatainak a szerző általi továbbgondolását jelenti) (31). Mindhárom formában összekapcsolódik ugyanakkor a struktúra és a cselekvés, azaz e három minta olyan utakat ír le, melyekben a cselekvés kikerülve a maga folyamatos áramlásából, irányt vesz („becomes directed”), és szabályszerű, valamint specifikus tartalmat kap (32). Az irodalomban sokféleképpen tematizált „rendek” és „legitim rendek” mellett a „szociológiai helyek” szintén orientációt adnak a cselekvésnek: „all sociological loci articulate contexts that imply both constraints upon and opportunities for action. Attention to such ‘social conditions of existence unveils’ a further mode, in addition to orders and legitimate orders, [...] by which action becomes patterned.” (39). Kalberg úgy rendszerezi őket „mint társadalmi összefüggések, melyek a cselekvés

3 „Individuals act, for Weber, not social organisms or collectivities. Nor can social reality be adequately explained if persons are viewed as merely responding to scientific laws, the „social forces” of Durkheim, evolutionary forces, or the putative necessity for societies to fulfill certain „functions”. No „objective meaning” exists in history, neither Hegel’s „spirit” nor Marx’s dialectical logic of historical change. Meaning is found only in the consciousness of human beings, and „action in the sense of a subjectively understandable orientation of behavior exists only as the behavior of one or more *individual* human beings” (E&S, p. 13/6, kiemelés az eredetiben). (25)

4 A rövidítések Kalberg nyomán, csakhogy mint a következőkben, az angol fordítások címére utalnak: PE = Protestant Ethik, E&S = Economy and Society.

számára kijelölik annak határait és lehetőségeit.” Amennyiben ezek a cselekvések a közös életesélyeket, gyakorlati tevékenységeket és hétköznapi tapasztalatokat, továbbá a társas lét társadalmi feltételeit, a sajátos követelményeket és jutalmakat felborítják, melyek bizonyos szituációkban alapját képezik az emberi cselekvésnek, úgy a létalapja szűnik meg a szabályszerű cselekvésről alkotott hipotéziseknek.” Kalberg az utóbbiakat (a szociológiai helyeket) is ideáltipikus modelleknek tekinti, s ide sorol két rendi csoportot, két egyetemes szervezetet („universal organisations”) és az uralom egy formáját, melyek Webernél ezt a strukturális összefüggést magyarázzák (41). Ilyen státuszcsoporthoz tartoznak a harcosok, illetve polgári rétegek, mellettük állnak univerzális szervezetek („Verbände”) úgy mint a szomszédság, vagy a legjelentősebbként a háztartás és a feudális uralom típusa a maga sajátosságos, rendi becsületen és hűségen alapuló etoszával, melyeket a sajátosságos nevelés közvetít. (A háztartás és a szomszédság ilyen értelmű működésének leírása azt a kérdést veti fel, vajon az ideáltípus valóságos megfelelői empirikus sokféleségükben megfeleltethetők-e az időközben feltérképezett és nem mindig éppen ideáltipikus formában felbukkanó konkrétan létező formáknak?)

I.2. fejezetben Kalberg a multikauzalitás koncepcióját foglalja össze, aminek különböző aspektusai eltérő kidolgozottsággal találhatók meg a weberi életműben. A multikauzalitás alapvető feltételezése mellett Weber olyan konkrét konfigurációkat emel ki, melyekben egyes motívumok túlsúlyra jutnak (pl. PE, lásd 53). Magát a gondolatot az E&S részletezi leginkább. Mivel a szabályszerűséget mutató cselekvési orientációkat nem rangsorolhatjuk, a multikauzalitás kiváltképpen azt jelenti, hogy elvben a motívumok és kapcsolatok egymásra hatásának minden kombinációja lehetséges. Hogy mindezek hatni tudjanak, strukturált cselekvési orientációkra és belső koherenciával bíró társadalmi hordozókra (carrier) is szükségük van (57–58). Legfontosabbjaik a státuszcsoporthoz tartozók („Stände, Klassen und Verbände”) az osztályok, és a társadalmi szervezetek („Verbände”), melyeket Kalberg két csoportra oszt. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek már mint „szociológiai hely” léteznek a cselekvés számára. Mivel megszabják a cselekvés korlátjait és lehetőségeit, gyakran maguk is annak egyik független hajtóerejévé válnak. A szervezetek második csoportja csak „egy ’külső struktúrát’ vagy ’formát’ tartalmaz” („implies merely an „external structure” or „form”) (59), ide kerülnek az önkéntes szervezetek (voluntaristische Verbände) – üzemek, államok, szekták, egyházak, politikai pártok, de a weberi értelemben vett város, nemzet, az indiai kasztrendszer, vagy etnikai csoportok is.

A motívumpluralizmus azt is jelenti, hogy egyes motívumok eltérő mértékben képesek a stabil, tartós cselekvés létrehozására: bár célracionális motívumok is ösztönzőleg hatnak az ilyen cselekvésre (pl. a piacon), az értékek mégis stabilabb cselekvési orientációt képeznek (64). Utóbbiak ugyanakkor különböző kombinációkban kapcsolják össze az érték- és célracionális indítékokat – pl. a vallási tanokat és a mágiát –, melyek mindegyike azután befolyást gyakorol a változással szembeni lehetséges rezisztenciára. „Csak az etikai racionalitások vannak abban a helyzetben, hogy a cselekvés ’gyakorlati-racionális’ szabályszerűségeit tartósan elnyomják, ami ugyanannyira fontos, mint hogy e szabályszerűségeket átalakítva a ’gyakorlatetikai’ cselekvésben felerősítsék.” (67). Így a modern kapitalizmus, a szerző példáját hozva, nem nöhetett

ki egyedül Alberti gyakorlati utilitarista szelleméből. Épp fordítva: az aktoroknak a cselekvés feltételeire vonatkozó egyetértése irreleváns lehet más motívumokkal szemben, amelyek egy új irányú cselekvést válthatnak ki. A kalandor-kapitalista és a kálvinista kapitalista cselekvése egyaránt abban a gondolatban gyökerezik, hogy az árakat a piac határozza meg. A modern kapitalizmus eredetét tekintve azonban sokkal fontosabb, hogy mindkettő eltérő motívumokból támogatja e gazdasági rendet. A multikausalitás ezen túl azt is jelenti, hogy a társadalmi okok mellett mások is befolyással bírnak a történelmi fejlődés menetére: a földrajzi, vagy a technológiai előfeltételek szintén lényegesek lehetnek (68–69), Kalberg itt a Földközi-tenger medencéjének, Európa illetve Kína társadalomfejlődésére utal.

II.3. fejezet a weberi elemzési szinteket rendszerezi és ideáltípusokhoz rendeli hozzá. Miként Weber egész szociológiájában az egyes eset áll a központban, az ideáltípusoknak is „az egyedi, konkrét mintákat („patterns”) kell definiálniuk és egyszerűségükben („uniqueness”) megragadniuk” (84). Emiatt nem általános fejlődési trendeket fogalmaznak meg, pl. a tradicionálisztól a modernségig, a közösségtől a társadalomig. Az ideáltípusok egyedi esetek vizsgálatából a „tapasztalat szabályai” (86) szerint levezetett logikai konstrukciók (87), melyek azután mintegy megfordítva, mint vegytiszta, a valóságban sosem előforduló típus a konkrét esetek vizsgálatára is használhatóak, segítve bizonyos cselekvési minták súlyának meghatározását (87). Az ideáltípus, mindenkor az eltérő specifikumot kidolgozva, „egy meghatározott társadalmi valóságban” „a szabályszerű cselekvés egyszerűségére” vonatkozhat, így pl. a kínai literátusokra vagy az indiai brahmanokra, a középkori városra és a kálvinista szektára, de lehet egyetemes jellegű is, mint pl. a feudális uralom, a szomszédság, az oikos, a család ideáltípusai esetében (89). Így az elemzés eszközeként a szélesebb körű összehasonlítást is szolgálja.

Ezek alapján a **II.4.** fejezet a hipotézisalkotás eszközeiként vizsgálja meg az ideáltípusokat. Kalberg leginkább a weberi szociológia magját képező *Gazdaság és társadalom-ra* támaszkodik, ahol Weber a legrendszerezettebben fejtette ki idevágó gondolatait. Kalberg az ideáltípusok alapján kidolgozható modellek négy típusát különbözteti meg, így a (1.) dinamikust, (2.) kontextuálist, (3.) amiben a szabályszerű cselekvés logikai kölcsönhatásai fejeződnek ki és (4.) az analitikusan feltételezett fejlődés megragadására alkalmasakat (94).

A bürokrácia és a patrimoniális uralom az első típushoz tartoznak (95–98). Az ideáltípus dinamikája az immanens cselekvési orientációkból adódik: a bürokrácia pl. absztrakt szabályok szerint működik és emiatt a passzív demokratizálódás, illetve a különbségek nivellálása irányában hat. Emellett ugyanakkor ellentmondást jelentenek az egyenlőség elvén alapuló cselekvési orientációk, valamint a bürokraták arra irányuló törekvései, hogy saját státuszukat megvédjék, s maguknak külön jogokat biztosítsanak. Harmadszor, hasonló ellentmondás áll fenn az ügyfelekkel szembeni egyenlő eljárás és a saját kliensek érdekvédelmének biztosítása között. „Amennyiben a weberi dinamikus modell e feszültségeket felvázolja, úgy kauzális hipotéziseket állít fel a bürokráciában visszatérő cselekvés teljes spektrumáról. Mindez azt példázza, hogy egy elméleti vonatkozási keret miként teszi lehetővé a diffúz és folytonosan mozgásban lévő realitás tiszta fogalmi megragadását. „In this case, hypotheses are

constructed regarding, on the one hand, the typical empirical tensions within bureaucracies and, on the other hand, between bureaucracies and clients.” (96).

Az ideáltípusos kontextuális modellekkel (98) megragadhatóvá válik, hogy a cselekvési összefüggések (kontextusok) hogyan tűrik el, használják fel és kultiválják az új cselekvési mintákat, vagy épp fordítva, korlátozzák és megakadályozzák érvényre jutását. A kontextuális modell feltárja a társadalmi kontextus befolyását és ennek a társadalmi cselekvés hatására végbemenő alakváltozását, és hipotéziseket fogalmaz meg ezeket illetően. Kalberg mindezt Weber jogtörténeti megfigyeléseivel illusztrálja, továbbá Webernek a hivatalnokok relatív tekintélyéről, a társadalmi rétegződés és a társadalmi változás között fennálló kapcsolatáról (100), vagy a kapitalizmust kísérő bürokratikus uralomról tett megfigyeléseivel (101).

Az ideáltípusok között fennálló affinitás vagy antagonizmus egy harmadik modell-típus alapja (102). Kalberg itt több altípust vázol, melyek közül a talán legjobban ismert ilyen modell a választó vonzódásé (Wahlverwandschaft), amikor az ideáltípusok az egyes társadalmi területeken (societal domains) belül antagonisztikus viszonyban állnak egymással, vagy amikor a különböző társadalmi területek közötti affinitív és antagonisztikus viszonyok (Verwandschaft – Spannung) egyidejűleg léteznek. Webernél, csakúgy mint Kalbergnél az egy-egy társadalmi renden belüli ideáltípusok alapvetően analitikai ellentétben állnak e terület minden más ideáltípusával. Ezt jól illusztrálja a bürokratikus ethosz és a patrimoniális uralom, vagy a tradicionális uralom egyes típusai (patriarchális, feudális, patrimoniális) közötti ellentét. A jogi szférán belül ezek az analitikai ellentétek a formális jog, illetve a tradicionális jog személyhez kötött és partikularisztikus értékei között állnak fenn. Hasonló antagonizmusokat más vonatkozásokban egyes „témák” (themes) esetében is megállapíthatunk, így pl. a feudális illetve bürokratikus uralom feltételei közötti katonai képességekről (107). A különböző területek között fennálló affinitásokat illetve antagonizmusokat Kalberg a vallás és státus, (a) valamint karizmatikus uralom és racionális gazdálkodás összefüggésein keresztül (b), illetve az egyetemes szervezetek, valamint a gazdaság és a vallás példáján mutatja be (108–114). Az egyes státuscsoportok Weber szerint eltérő vonzalmat tanúsítanak a megváltás bizonyos útjai („salvation paths”) iránt. Az értelmiségiek vallási elképzelései eszerint olyan diszpozícióval rendelkeznek, amelyek elméleti átgondoltságukkal, teljességükkel („comprehensiveness”) tűnnek ki, és szisztematikus felépítésűek. A parasztok státusetikája viszont a valódi szenvedés által való megváltást hangsúlyozza, hajlamos a mágikus gyakorlatokra, bálványimádásra (idolátria) és eksztázisra, így az értelmiségi ellenpárjának tekinthető. A hivatalnokoknál nem vallásos vagy akár vallásellenes magatartás figyelhető meg (111), hasonlóan a nagykereskedők és bankárok vallási közönyéhez. Az antagonisztikus modellre példaként Kalberg a karizmatikus uralom és a racionális gazdálkodás összefüggését hozza: mindkét ideáltípus egymással ellentétes belső cselekvésorientáló elvekkel bír. Az egyetemes szervezetek: háztartás, rokonság („kin group”), szomszédság, de a gazdaság és a vallás is a különböző területek ideáltípusai közötti antagonisztikus, illetve afirmatív kapcsolatként foghatók fel: valamennyi egyfajta testvériségi etikát hoz létre, ami meghatározza a gazdasághoz való viszonyukat és szemben áll a piac formális logikájával. (113). Míg a mágikus vallások csupán átveszik e testvériségi etikát, addig a megváltási

vallások ezt külön is jutalmazták. Eredetüket tekintve ezek az etikai elvek egy szűk körre vonatkoznak, a vallási szférán keresztül azonban mégis azzal a képességgel rendelkeznek, hogy az eredetileg a konkrét szervezetre korlátozódó testvériségi etikát mindenkire kiterjesszék (114).

Az ideáltipikus fejlődési modellek (4.) más modellektől különbözően analitikus általánosításokat is tartalmazhatnak (117) – egyrészt hipotéziseket nyújtanak a cselekvés irányáról („course of action”), mely cselekvés ideáltipikus lépések során jön létre, másrészt a cselekvés hátterében sajátos hajtóerőket tételeznek fel. Anélkül, hogy ez a weberi multikauzalitás empirikus szinten való feladását jelentené, e modellek olyan elemzési szinten mozognak, melyből kiemelhetők az egyes cselekvési orientációk és az általuk hordozott konstrukciók.

Kalberg ez esetben is két altípust határoz meg, így az (1.) érdekektől támogatott fejlődési modelleket (pl. a társadalmi kapcsolatok berekesztése, a karizma rutinizálása: 120), illetve (2.) azokat, amelyek racionalizálási folyamatokon alapulnak (pl. formális és elméleti racionalizáció: 127–140). A formális racionalizációt példázza a szabad piac és a modern állam kialakulása, ami mindazon cselekvési elvek fokozatos visszaszorításával járt együtt, melyek a piacon való egyenlőség és a piaci nyereség szemszögéből irracionális magatartásformáknak bizonyultak. Mindez az ezen magatartásformákat támogató erők kizárását is magával vonta, elég, ha a vallás szférájának vagy a karizmatikus uralom jelentőségének meggyengülésére utalunk (130). Az elméleti racionalizáció példjaként Kalberg a vallás fejlődését hozza, ahogy azok az elméleti konzisztencia irányába fejlődtek tovább (135–140). Az erre irányuló igény mind a „primitív”, mind a megváltási vallásokban megfigyelhető. Kiváltója azonban nem a valódi szenvedés, még akkor sem, ha az vonatkoztatási pontjává válik; e tendencia sokkal inkább az értelmiségiek azon belső szükségletében gyökerezik, hogy a vallási rutint valamiképpen transzcendensé tegyék. „A vallási gondolkodók hajlama, hogy a szenvedéssel és eltűrésének okaival foglalkozzanak, bármennyire is megerősödik természeti csapások, anyagi igények vagy belső szükségletek vagy a belső pszichológiai szorongás által, mégis, a folyamat weberi rekonstrukciója szerint, nem ezek váltják ki amazt. A ’negatívan privilegizáltak társadalmi helyzete’ és a ’polgárság racionalizmusa’ [...] sem tehető egyedül felelőssé keletkezéséért. Sokkal inkább gyökerezik az értelmiségiek ideáltipikusan értendő belső kényszerében, hogy túllépjenek a dolgok hétköznapi menetén, és a hétköznapiok véletlenszerű történéseinek jelentést és teljes ’értelmet’ kölcsönözzenek.” (135–136). (Véleményem szerint Kalberg itt nagyon közel kerül Luhmannhoz, főleg az általa a vallás funkciójáról, annak vonatkoztatási problémájáról mondottakhoz; mégis, a luhmanni életmű, csakúgy, mint a rendszerelmélet, azon irányzatokhoz tartozik, amelyekkel a szerző nem foglalkozik.)

II.5. fejezet néha régészeti jellegű eljárással törekszik Weber kauzális módszertanának és annak elméleti keretének rekonstruálására (143–177). Kalberg bizonyító szöveghelyeket hoz annak igazolására, hogy Weber e területen mennyire ellentmondásosan nyilatkozott: néha a kauzális elemzés valamennyi fajtáját a történészek illetőségi körébe utalta, vagy a szociológia feladatát csupán a típusképzésre és a történeti folyamatok uniformitásainak megállapítására korlátozta, műve mégis ezen túlmenő utalásokat is tartalmaz, amelyeket az alábbiakban rekonstruálunk (143).

A módszertan felépítésének első lépése a strukturált cselekvést megkönnyítő, illetve az ahhoz szükséges orientációk, a cselekvés szinkron és diakron összefüggéseinek megkülönböztetése, végezetül annak feltételezése, hogy a cselekvések átfedik egymást, így fejtve ki okozati hatásait. A cselekvést megkönnyítő illetve az ahhoz szükséges előfeltételek szétválasztását Kalberg Webernek a nyugati kapitalizmus keletkezéséről nyújtott elemzésén keresztül mutatja be (153–154). A cselekvési orientációk szinkron kölcsönhatása pl. vallásra, illetve társadalmi szervezetekre orientált cselekvések kölcsönös befolyásának példáján figyelhető meg, de ugyanígy a vallás és az uralom, illetve a vallás és státusetika között is – Kalberg itt több, a weberi műben elemzett esetet ismertet. A különböző területek együttes szemrevétele segítségével a cselekvési orientációk ilyen jellegű összefüggéseinek egész „fürtjei” („cluster”) válnak kidolgozhatóvá. Az ezekből adódó cselekvésorientációk eleinte csak bizonyos rétegekre korlátozódnak, később azonban más rétegeket is befolyásolhatnak (156). – A strukturált cselekvés diakron összefüggései öröklött előfeltételekként vagy korábbi feltételek utóhatásaként foghatók fel („legacies”, „antecedent conditions”), közülük azok a legfontosabbak, amelyek igazolhatóan szükséges előfeltételek. Ilyen befolyásoló hatások az egyes társadalmi szférákon belül, vagy azoknak határain túl is érvényesülhetnek (intra-domain resp. inter-domain interactions: 159). Az adott szférán túlmutató társadalmi örökség folytonos hatását demonstrálja pl. a régi Izrael vallási örökségének átvétele a kereszténységben, illetve a római jog későbbi hatása. Az egyes szférákon belül a háztartás elvére mint etikai cselekvés irányelvére utalhatunk, valamint vallásba történő átvételére, ahogy ottani fejlődése a háztartás határain túlmutató testvéri viszony etikai normájává lett.

A szférahatárokon túlmutató korábbi feltételeket illusztrálандó felhozhatjuk a mágust, aki a próféta előfutára, vagy az uralom területén a királyságnak a karizmatikus heroizmusból való kifejlődését, egy-egy szférán belül a jogászoknak a római jogon alapuló képzését, akik azután a patrimoniális uralom biztosításában is közreműködtek, csakúgy, ahogy a modernkori univerzalizmus legitimálásának szintén a római jogra épülő kibontásában (165). E helyen az exemplifikáció sajnos nem jut el tisztán fogalmi modellek felvázolásáig.

Mindezek ellenére a szerző arra figyelmeztet, hogy az okozati láncoknak a weberi fogódzók mentén való kidolgozása még nem vezet hiánytalan elemzéshez, s ad kauzális magyarázatot (166–167). A cselekvési orientációk interakciói mellett ezek önállósulását, különösen azonban mindenkor kontextusát kell szemügyre venni, melyek mindig másfajta eredményekre vezethetnek.⁵ Ezen a ponton utalunk kell arra – s ez talán a legalapvetőbb, egyben az itt követett eljárás immanens problémája –, hogy a fókusz finomabbra állítása mindig apróbb és részletesebb kapcsolatokat, ezek átfedéseit, s így az éppen kifejtett összefüggések relativizálását eredményezi. Az egyes esetekre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az elméletileg azonos rangú kategóriák teljesen eltérő súlyt képviselhetnek. Ugyanez a dinamikus kölcsönhatások megjelenítésére és a cselekvési minták kontextusára is érvényes, amit a szerző ezt követően mutat be („conjunctural

5 „The obliviousness to the embeddedness of single factors in discrete social contexts and the ways in which varying contexts may assert diverse influences upon these single factors. This occurs even to such a degree that the same factor will often, depending upon its context, have a different effect.” (167)

interaction of patterned action” [168–172]): a cselekvés feltételei (egy meghatározott esetben, a mindenkori társadalmi feltételek között) egyrészt befolyással vannak annak menetére, másrészt a cselekvések átfedik egymást. Az emberi cselekvés kölcsönös befolyásolásának sokféle lehetőségén belül közvetlenül felfogható, markáns minták kiemelése már lehetetlenség. Már csak elvben lehetséges összefüggésekre utalhatunk, amelyeket hipotézisként konfrontálni kell az egyes esettel, és amelyekből további kérdések és hipotézisek vezethetők le, amelyekkel szembesíteni lehet ezt az egyes esetet. Ezt az eljárást Kalberg az indiai kasztrendszer elemzésén mutatja be.

Kalberg könyve az életmű alapján a weberi gondolatoknak és feltevéseknek nagyhatású szintézisét nyújtja, melyek bemutatása során visszanyúl az életmű egyes darabjaihoz, és kapcsolódik a Weber által felállított elméleti keretekhez is. A gondosan dokumentált szintézis aprólékos, minden részletre kiterjedő visszakeresésen alapul, ugyanakkor arra is alkalmas, hogy a weberi mű megismerését mint irányadó segítség, s kritikus olvasmány szolgálja.

Írta: Juliane Brandt

F. M. L. Thompson: *Gentrification and the Enterprise Culture*, Britain 1780–1980.

Oxford University Press, 2001.

F. M. L. Thompson szintézise a brit társadalomtörténet elmúlt 20 évének egyik legfontosabb problémaköréről és az erről folytatott vitákról ad rendkívül széles áttekintést. A vita egyik legmarkánsabb résztvevője, a vidéki, nemesi Anglia egyik legkiválóbb ismerője végre összegzett formában fejt ki álláspontját a kérdés minden aspektusáról, (így azokról is, amelyekkel kapcsolatban ő maga nem folytatott kutatásokat). A könyvet tehát nyugodtan tekinthetjük a „dzsentifikációs irodalom” egyik legfontosabb darabjának, mely egyben – Thompson professzor szándéka szerint – minden bizonnyal saját életművének is kulcsdarabja kívánt lenni. Thompson vitathatatlan érdemei a dzsentifikáció komplex jellegének feltárásában és bemutatásában most is egyértelmű megerősítést nyernek, megállapításai pedig minden esetben rendkívül stimulálóak, még ha a koncepció bizonyos pontjai el nem hallgatható kételyeket is ébresztenek a dzsentifikáció kutatásában tapasztalatokat szerző recenzensben.

Bár az angol nagypolgárság felfelé irányuló törekvése, nemesedési ambíciója több évszázada érzékelt jelenség, a folyamat tényleges sikeressége, valamint esetleges következményei leginkább az 1960-as évektől gerjesztettek komoly szakmai vitákat. A történeti érdeklődés középpontjába került dzsentifikáció – amely általában az ipari elit elnemesedését takarta – különféle dimenziói révén szorosan kapcsolódik önmagukban is eltérő megítélés alá eső fontos problémákhoz. Eddigi tudásunk az ipari vállalkozók országos eliten belüli szerepének kérdésköréről éppúgy jelentős újraértékelésen ment keresztül, mint az ipari termelés szerepe Nagy-Britannia gazdaságának 19. század végi, illetve 20. századi teljesítményében.

Igazából Nagy-Britannia gazdasága 20. századi relatív hanyatlásának érzékelése biztosította a táptalajt ahhoz a hipotézishez, amely az ország gazdasági visszaesésének okát a vidéki, földbirtokos Anglia „üzlet- és iparellenes attitűdjében” találta meg, amely a dzsentifikáció lényegét jelentő szocializációs mechanizmus révén a gentry életmód és életstílus vonzásába kerülő ipari vállalkozókat is „megfertőzte”, üzlettemberi képességeiket csökkentette (Ward 1964–1965). A dzsentifikáció fő színterei elsősorban a fizetős, rendszerint bentlakásos magániskolák (public schools) voltak, amelyek – a közhiedelem szerint – alapjában véve az arisztokrácia és a tehetős vidéki birtokosok előkelő középiskoláinak számítottak), valamint a két patinás egyetem, Oxford és Cambridge. Amennyiben a feltörekvő nagypolgárnak sikerült gyerekeit ide beíratnia, számíthatott arra, hogy azok jó eséllyel változtathatnak társadalmi státuszukon, de – az attitűdre ható, „kulturális dzsentifikációnak” köszönhetően – arra is, hogy az innen kikerült fiúk nem lépnek apjuk örökébe és nem viszik tovább a céget; vagy ha mégis, akkor vállalkozói tevékenységük már nélkülözni fogja azt az elkötelezettséget, elengedhetetlennek vélt profitéhséget, amely a dzsentifikáció, a kényelmes gentry életvitel által még nem érintett apjukban meg volt (Wiener 1981).

A dzsentifikáció hívei tehát nem csupán önálló jelentőséggel bíró változóként kezelik a vállalkozói teljesítményt, hanem a „menedzseri képességek” örökölhetőségét is

magától értetődőnek veszik, noha ennek bizonyítása erősen kétségesnek tűnik. A hipotézisnek azonban nem ez az egyetlen gyenge pontja, hiszen a „dzsentrifikáció-tézis” hirdetői sosem adtak arra teljesen meggyőző magyarázatot, hogyan mehetett végbe *országos szinten* „a tehetség eláramlása”, hogyan károsíthatta az egész ország (versenyszínpadon működő) gazdaságát egyes vállalkozók, illetve cégek esetleges kudarca.

A kulturális tényezőkre épített elmélet alapját a különböző középosztályok eltérő országos jelentőségéről, és a földbirtokos elithez fűződő sajtóságos, egyedi viszonyukról alkotott új elképzelés adta, mely szerint a domináns földbirtokos elit már a 18. század óta szorosan együttműködő pénzügyi elit (vagyis a londoni City), úriember számára is elfogadható szférákban működő kapitalizmusa mellett a (döntően északi) gyárosok által képviselt ipari kapitalizmus csak másodrendű szerephez juthatott: sem a nagyiparosság vagyonának nagysága, sem vagyonteremtésének módja nem tette lehetővé, hogy akarátát a helyi politika terepein kívül érvényesítse. A társadalmi elismertségre vágyó ipari elit előtt így csupán egy út maradt: attitűdjének, sőt akár eredeti gazdasági alapjának feladása, alkalmazkodás az úri értékrendhez, (mely egyébként a 19. század folyamán a képzett középosztály [professionals] azon képviselőit is magába szívta, akik vagyonuk, valamint magániskolai szocializációjuk révén erre alkalmasak voltak) (Cain – Hopkins 1993: 30).

Az ipari elit kulturális beolvasztásának, „a vállalkozói szellem halálának” gondolköre (melynek legismertebb parafrázisát Martin J. Wiener (1981), legkidolgozottabbat pedig Peter Cain és A. G. Hopkins (1986, 1987, 1993) adta), az 1980-as években – amellet, hogy szélesebb körben is erőteljes visszhangot keltett – szűkebb szakmai körben is megvitatásra került. F. M. L. Thompson az e témában folytatott szellemi párbajok egyik legfontosabb szereplőjeként meglátásaival mindenkor képes volt továbbblendíteni az időnként az önisméltás veszélye által fenyegetett vitát. Mivel a *Gentrification and Enterprise Culture*-ben a kérdés minden aspektusára ki kíván térni, így külön fejezetben foglalkozik a kulturális dzsentrifikáció állítólagos színterével és fő eszközével, a magániskolákkal is, melyek természetesen kiemelt figyelemben részesültek a Wiener-tézis lehetséges érvényességét vizsgáló társadalomtörténészek részéről. Thompson lényegében elismétli azokat a kételyeket, amelyeket a probléma egyik fele, a magániskolák tananyagának, illetve szellemiségének állítólagos dzsentrifikáló jellege ébresztett. Az oktatás jellegéről szólva kifejti, hogy annak színvonala a Thomas Arnold-i reformok után sem emelkedett jelentősen, maga a tananyag a képzett középosztályi pályát befutók számára sem volt annyira hasznos, és az üzletember-fiúk számára sem volt igazán káros (128). Az iskolák szocio-kulturális, karakterformáló légkörében felfedezhetünk ugyan olyan elemeket, amelyek egy üzlet-, vagy legalábbis iparelles szemlélet irányába terelhették az üzletemberek fiait, ám Thompson szerint afölött sem szabad szemet hunyni, hogy a magániskolák számos olyan tulajdonságot és képességet is fejlesztettek, amelyek hasznosak lehettek egy üzletember számára is – nem szólva az itt megalapozható kapcsolatokról a politikai és közigazgatási elit innen kikerülő tagjaival.

Ami igazából perdöntő volt a magániskolák szerepének felülvizsgálatában, az annak bemutatása, hogy a 19. század második felében milyen ritka volt a középosztály egészét, illetve különösen az ipari vállalkozók közösségét tekintve a magániskolai

oktatás. Thompson elégedetten emlegeti fel, hogy bár igazán általános kép nem született, minden részletkutatás azt látszik alátámasztani, hogy az üzletember-fiúk közül a public school-ba járók aránya 1914-ig egyértelműen alacsony maradt, és egészen 1945-ig nem is kerültek többségbe az ilyen háttérű diákok (129). Így abszurd dolog a magániskolákat vádolni az 1914 előtti gazdasági hanyatlás miatt.

Thompson új ötletként felveti az iskolák hierarchiájában közvetlenül a magániskolák alatt álló, azok mintájára klasszikus műveltség-központú képzést nyújtó grammar school-ok szerepének, esetleges felelősségének kérdését (138). Kétségtelen, hogy főleg a magániskolák többségétől egyébként is távol eső északi régió jómódú gyárosai (legalábbis az 1880-as évekig) a legtöbb esetben ezt az iskolatípust részesítették előnyben, viszont amennyiben még a mintát szolgáltató magániskolák szellemiségét is felmentjük a negatív hatásúnak tartott szocializáció biztosítása alól, könnyen lehet, hogy a középfokú humán oktatás másik bástyájának az elmarasztalása is kemény diónak bizonyul.

A vidéki Anglia, a földbirtokos társadalom egyik legnagyobb szaktekintélyeként ismert Thompson nem mulaszthatja el görcső alá venni a „dzsentrifikáció-tézis” egyik magától értetődőnek vett alapfeltételezését sem: az arisztokrácia és a gentry üzleti élettel, vállalkozói tevékenységgel kapcsolatos, egységesen ellenségesnek tartott beállítottságát. Thompson emlékeztet arra a valójában nem is annyira meglepő körülményre, hogy az arisztokráciának mint osztálynak nem volt egy kizárólagos, homogén kultúrája: a 18. század második felétől, a 19. század elejétől egyre több földesúr kezdi birtokát vállalkozásként kezelni (44). Thompson sokat finomít az arisztokrata járadékos kapitalista tényleges szerepén (felhívja a figyelmet az egy részük által vállalt aktívabb szerepkörre) és emlékeztet arra, hogy – bár személyes meglátása szerint a 19. század folyamán a „nemesség” belül az ipari vállalkozásokban is szerepet vállaló csoport erősödött meg – hibás és önkényes lépés lenne bármely csoportot is kiemelni és azt „az arisztokrata kultúra” egyetlen valódi megtestesítőjeként középpontba állítani (44).

Társadalomtörténészként Thompson meglehetősen bizalmatlan az értékek, viselkedésminták változását eredményező kulturális dzsentrifikáció kutathatóságát, illetve használhatóságát illetően. Emlékezve Wiener (és más, kulturális alapú elméletek kidolgozóinak) itt is felemlített elhibázott periodizációjára, illetve szelektív, anekdotikus forráshasználatára, részben érthető az az ellenszenv, amit Thompson a kulturális dzsentrifikáció „túlságosan homályos és megfoghatatlan” jelensége iránt mutat. Így aztán nem véletlen, hogy Thompson ezúttal is részletesen kitér a könnyebben megfogható kritériumokkal bíró, valódi társadalmi státuszváltást ígérő „földbirtoklás dzsentrifikációjára” (landed gentrification), melynek leggyakrabban vizsgált kérdésköre a vidéki földbirtokos társadalomba történő felemelkedéshez a 19. század döntő részében elengedhetetlenül szükséges tekintélyes nagyságú földbirtok szerzése. Thompson professzor az ezzel foglalkozó fejezetben helyesen mutat rá arra, hogy a szerzett földbirtok pusztá mérete, (bármennyire is körültekintően próbáljuk kijelölni a megfelelő határkőnek tekinthető földnagyságot), nem ad választ a legfontosabb kérdésekre, hiszen a (kellő mértékűnek tekintett) földvásárlás nem jelentett garantált belépőt az „úri társadalomba”; más tényezőket, „dzsentrifikációs kritériumokat” is figyelembe kell venni. Másrészt – mint ahogy arra mások, így Martin J. Daunton is felhívta a figyelmet (1989: 133) – Thompson is emlékeztet arra, hogy a földvásárlás

hátterének felderítése nélkül nem minősíthetjük annak jellegét. Thompson leszögezi, hogy a földbirtoklás feltérképezése önmagában nem dönti el azt a dilemmát, hogy a földet vásárló üzletemberek ténylegesen (vidéki) úriemberek lettek-e, és ha igen, ez milyen hatással volt vállalkozói képességeikre (73).

A felső-középosztály esetleges földvásárlásainak egyik legalaposabb kutatója tehát tulajdonképpen kénytelen beismerni, hogy a földbirtokos-vállalkozó valódi identitásának a kulcsa nem a megfelelőnek gondolt acre-küszöb megtalálásában rejlik, a földbirtoklásban megnyilvánuló dzsentrifikáció felmérése mellett további részletes, gazdasági tevékenységgel, életmóddal foglalkozó kutatások is szükségesek. Amire itt Thompson kiemelt figyelmet fordít, az az elnemesedő polgárság szabadidős tevékenysége, azon belül is a vadászat, illetve a műgyűjtés, melyek bekerülése a polgár életrendjébe szintén önmagában nem jelentett automatikus eltávolodást a versenyszellemű, profitközpontú szemlélettől (98–122). Mindez aligha vitatható, ám véleményem szerint arra sem árt emlékezni, hogy az idő- és gyakran tőkeigényes hobbik és passziók nagymértékű üzése, esetleges halmozása már olyan jelentős életmód-változást hozhatott magával, amely erősen valószínűsíti az aktív üzletemberi szerepkör háttérbe szorulását.

Az üzlet elhanyagolása vagy elhagyása mögött álló okok bármennyire is a dzsentrifikáció tüneteinek tűnnek, a látszat ellenére nem minden esetben rejtenek valódi dzsentrifikációs szándékot. Thompson a vállalkozó sikerességének meghatározása körüli problémákat is joggal veti fel: a profittermelés bármennyire is viszonylag könnyen mérhető tényező, talán nem minden esetben árul el mindent a vállalkozó (tágabb értelemben vett) sikerességéről.

Thompson professzor ipari vállalkozók (és családjaik) százainak vizsgálata révén mindig is élen járt a dzsentrifikáció komplex jellegének feltárásában, így elsőik között ismerte fel azt is, hogy a „nemesi életmód” bizonyos elemeinek átvétele nem vezet elkerülhetetlenül teljes és sikeres dzsentrifikációhoz. A teljes beolvadás csak az egyik megfigyelhető viselkedésminta (85), egy másik alcsoportot sokkal inkább jellemez az, hogy a nemesi életmód részleges átvétele, az úri társadalommal kiépített kapcsolatok mellett nem hanyagolja el az üzlet vezetését sem: a Thompson által „arisztokrata polgárságnak” nevezett csoport tipikus képviselője hétköznapi üzletember és vállalatigazgató, míg hétvégén partit ad gentry szomszédainak és együtt vadászik velük (Thompson 1991: 167). A vidéki úri társadalomba történő bizonyos mértékű integrációja nemcsak, hogy nem téríti el az üzlettől, hanem – az új kapcsolatok kiépítése révén – még akár profitálhat is ebből.

Thompson számos példát képes felsorakoztatni annak bemutatására, hogyan voltak képesek bizonyos családok évtizedeken, sőt akár évszázadokon át közvetlen irányításuk alatt tartani az üzletet és közben vidéki házat, kiterjedt földbirtokot venni és részt venni a vidéki gentry elit elfoglaltságaiban. Az ország különböző régióiból származó „mini esettanulmányai” ékesen bizonyítják tehát a dzsentrifikáció kiterjedt részleges jellegét, azonban maga Thompson sem tagadhatja, hogy ezen példák halmozása nem nyújt információt a dzsentrifikáció valódi országos elterjedtségéről. Ő maga sem állítja bizonyosan, inkább csak megkockáztatja azt a véleményt, hogy a csupán részlegesen dzsentrifikálódott vállalkozók száma túlszárnyalta a teljesen dzsentrifikálódottakat (92).

A szerző itt tulajdonképpen világosan megfogalmazza, hogy mi az egyetlen járható út a dzsentrifikáció-kutatás számára: „csakis egyedi példák és esetek segítségével lehet előrejutni bármilyen érvényesnek tekinthető általánosítás felé”, (88) talán csak azt felejtí el hozzátenni, hogyha már kénytelenek vagyunk egyedi esetek alapos tanulmányozásába mélyedni, akkor több értelme van egy kiválasztott régióra vagy városra koncentrálni, mint egyedi esetek tucatjait felsorakoztatni az ország különböző szegleteiből. Meglátásom szerint egyáltalán nem véletlen, hogy a dzsentrifikáció jellegéről azok a munkák mondtak el talán a legtöbbet, amelyek helyi szinten, részletes életrajzi vizsgálatokkal, gyakran a kollektív biográfia eszközével foglalkoztak a problémával (Ballard 1983; Berghoff 1990, 1991, 1995; Trainor 1989). A földbirtoklás dzsentrifikációjának feltérképezése még Thompson beismerése szerint sem elégséges önmagában a folyamat teljes megértéséhez, és hasonlóan mondhatunk el a többi „hagyományos” dzsentrifikációs kritérium (nemesi cím szerzése, magániskolába járás, parlamenti képviselőség, gentry családba történő beházasodás) pusztá alkalmazásáról is, (különösen, ha csak egy-egy kiválasztott aspektusra koncentrálnunk). Bármennyire is hangsúlyozza Thompson azt, hogy az életmód és az életstílus dzsentrifikációja nemigen vethető objektív mércék alá, véleményem szerint az életmódbeli változások esetleges hatásaival éppúgy muszáj foglalkozni, mint a probléma lényegét adó vállalkozói életutakkal, üzleti karrierekkel, amelyek végső soron a legtöbbet mutató indikátorait jelentik a dzsentrifikáció, a (nem csupán a magániskolák terepein lejátszódó) kulturális hasonulás esetleges hatásainak.

Végezetül még egy megjegyzés: noha Thompson könyve címében 1980-ban rögzíti a vizsgált korszak végét, mégis viszonylag kevés figyelmet fordít az 1914 utáni folyamatokra; csak elvétve utal arra, hogy meglátása szerint a dzsentrifikáció tulajdonképpen napjainkban is létező jelenség, és adós marad azon kérdés részletesebb kifejtésével is, hogy milyen jelentésben van értelme dzsentrifikációról beszélni a 20. században, különösen a sok szempontból (például a nemesség életmódja, a menedzserréteg iskoláztatása) alapvető választóvonalat jelentő 1945 utáni időszakban. Ez azért is sajnálatos, mert Thompson korábban már foglalkozott napjaink brit vagyoni elit és a vidéki élet közötti viszonnal is (1991), így egy effajta összefoglaló munkába igazán beemelhetne volna ezirányú meglátásait (még ha azok empirikus találgatása – érthető módon – kevésbé tűnik szilárdnak). A különböző elitcsoportok 20. századi közeledéséről, összekapcsolódásáról, illetve arról, hogy mindebben milyen szerepet játszott egy új dimenziókat kapott dzsentrifikációs folyamat, csak elszórt megjegyzéseket kapunk, amelyek ráadásul nem is minden esetben harmonizálnak Thompson korábban tett megállapításaival. Mindezek átgondolása és a szintézisbe történő beillesztése akár egy szélesebb spektrumú, tisztább képet is eredményezhetett volna, vagy legalábbis hozzájárulhatott volna további átgondolásra érdemes kérdések felszínre kerüléséhez. Ettől függetlenül Thompson professzor eddig is számos új ösvényt vágott már a dzsentrifikáció szövevényes problémadzsungelében, szintézise pedig méltón foglalja össze az ezeken az új utakon haladó kutatásainak eredményeit.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ballard, Phillada 1983: *A Commercial and Industrial Elite. A Study of Birmingham's Upper-Middle Class 1870–1914*. Ph. D. disszertáció, University of Reading
- Berghoff, Hartmut 1990: Public Schools and the Decline of the British Economy 1870–1914. *Past and Present* november. 148–167.
- Berghoff, Hartmut, 1991: British Businessmen as Wealthholders, 1870–1914: A Closer Look. *Business History* 33. 2. 222–240.
- Berghoff, Hartmut 1995: Regional Variations in Provincial Business Biography: The case of Birmingham, Bristol and Manchester 1870–1914. *Business History* 37. 1. 64–85.
- Cain, Peter – Hopkins, A. G. 1986: Gentlemanly Capitalism and the British Expansion Overseas, I: The Old Colonial System, 1688–1850. *Economic History Review* második folyam, 39.
- Cain, Peter – Hopkins, A. G. 1987: Gentlemanly Capitalism and the British Expansion Overseas, II: New Imperialism, 1850–1945. *Economic History Review* második folyam. 45.
- Cain, Peter – Hopkins, A. G. 1993: *British Imperialism. Innovation and Expansion. 1688–1914*. Longman.
- Daunton, M. J. 1989: „Gentlemanly Capitalism” and British Industry 1820–1914. *Past and Present* 122. 119–158.
- Thompson, F. M. L. 1991: Desirable properties: the Town and Country Connection in British Society since the late 19th Century. *Historical Research* 154. 156–171.
- Trainor, Richard 1989: The Gentrification of Victorian and Edwardian Industrialists. In: Beier et al (eds.) *The First Modern Society*. Cambridge University Press
- Ward, David 1967: The Public Schools and Industry in Britain after 1870. *Journal of Contemporary History* 2. 22–59.
- Wiener, Martin J. 1981: *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980*.

Faragó Tamás: Tér és idő – család és történelem.
Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992).

Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999.

Faragó Tamás két évvel ezelőtt megjelent tanulmánykötete különös figyelmet érdemel, mert a szerző a honi társadalomtörténészek azon első generációjához tartozik, melynek tagjai már intézményes keretek között művelhették hivatásukat, s akik az utóbbi időben jutottak pályájuk azon szakaszára, ahonnan már jogosult a visszatekintés és az összegzés, illetve: már van mire visszatekinteni, és van mit összegezni. A vaskos kötetet kitevő tanulmányok újbóli megjelentetése a szerzőnek azt a szándékát is tükrözi, hogy a 18–19. század vidéki társadalmára vonatkozóan a szétszórtnak és gyakran csak szűkebb terjesztésű szakkiadványokban megjelent cikkek egy, döntően a történeti demográfia szempontjait és kérdésfelvetéseit felsorakoztató kötet formájában is rendelkezésre álljanak, nem utolsósorban az egyetemi képzés számára.

A recenzius feladatát némileg bonyolítja, hogy e sorok írója alig idősebb a kötet legkorábbi írásainál, ugyanakkor néha jelen van a kísértés, hogy az aktuális trendnek megfelelően, „felvilágosodottságának” újabb szakaszába lépő történettudomány szempontjait kérjük számon a kötet írásain. Kérdés, hogy ez mennyiben lenne célszerű. Írásomban így inkább a szerző időtálló következtetéseit emelném ki. Az idő problémájával amúgy a szerző is szembekerült, s az együttes megjelenés alkalmából az írások jelentős részéhez rövid utószót mellékel, melyekben az adott írás keletkezésének körülményeiről, egyes tételek meghaladottságáról, a túlságosan magabiztos forrásértelmezés gyengéiről olvashatunk önreflexív és önkritikus sorokat, ugyanakkor adott esetben a szóban forgó tanulmány erényei és hatása sincsenek elhallgatva.

A kötet három nagyobb fejezetre tagolódik. Az elsőben *A társadalomtörténet dimenziói* cím alatt öt tanulmány található, a következő, *Család és háztartás* címűben három, míg a harmadik blokkban (*Történetírás és történetíró – szemlélet és módszer*) két előadást és két recenziót találunk.

Bár tanulmánykötetről van szó és az egybegyűjtött írások ennek megfelelően egymáshoz esetleg szorosan nem kapcsolódó témákat járnak körbe, annyit már most előrebocsáthatunk, hogy Faragó Tamás valamennyi írásában közös az adott probléma több oldalról történő módszeres körbejárása, a fogalmi pontosság, a – szerző által önmagára is vonatkoztatott – józan kételkedés. E szempontból már az első, időközben tananyagá lett tanulmány¹ is tanulságokkal szolgál, melyek manapság, a tudományos konjunktúrák és divatok időszakában különösen megszívlelendők: „nyilvánvalóvá vált, hogy a népességi jelenségeknek a társadalom, a gazdaság, a kultúra és a természeti környezet jelenségeiről, mozgásától való elkülönített kezelése tarthatatlan, hacsak nem elégszünk meg a demográfiai események pusztá leírásával” (11). Vagyis, „az elszórt adatok mögött valahol az egykori valóság komplexitása rejtőzik, s ha ennek akár csak egy szeletét is a lehetőség szerint hűen szeretnénk rekonstruálni, tisztába kell jönnünk legalább nagy

¹ Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására) 11–33. /In: Történeti Statisztikai Tanulmányok 1984. (5.) 5–38./

vonalakban az egészszel” (11). A történeti térbeliség ennek megfelelően a tér-idő négy dimenziójának problémája, az egyes tudományágak viszont a saját szelétükhöz ragaszkodva csupán egy-egy részt világítanak meg. A településtörténet, településföldrajz, néprajz a történeti térbeliségre vonatkozóan vagy nem rendelkezik önálló térszemlélettel, vagy ha igen, az nem kielégítően definiált és kiérlelt, igaz, a jelenorientált társadalomtudományok nyújtotta kínálat is több helyen ’lyukas’. „... különböző megközelítések tulajdonképpen ugyanannak a valóságnak különböző oldalait ragadják meg, a különböző térszerkezetek feltételezik egymást. Különösen áll ez az iparosodás előtti időszakra nézve, amikor a gazdasági, a társadalmi és a kulturális jelenségek, ill. a térszerkezeti alapelemek a mainál is sokkal nehezebben választhatók szét, gyakran szinte teljesen egybeépültek” (26–27). Faragó így a rendszerelméletre fordul: „alaphipotézisünk szerint a rendszerként értelmezett téregység öt működő alrendszerből tevődik össze” (27), s a teret az alábbi öt alrendszer funkcionális egységeként értelmezi. A *gazdasági alrendszer* a termelés folyamatait és szervezeteit, a *társadalmi alrendszer* az elosztást, fogyasztást, a népesség életfunkcióit és ezek szabályzó mechanizmusait fogja át. A *kulturális alrendszer* alá a viselkedés, a norma- és értékrendszer működése és szabályozása tartozik, míg az *infrastrukturális alrendszer* az egymáshoz és a természeti környezethez való kapcsolódás illetve a javak biztosításán, információk áramoltatásán keresztül az első háromnak képezi a vázát. Ötödikként a *természeti környezet alrendszere* az előző négy mozgásterét, környezetét alkotja. A szerző megállapítása, hogy a 18. századi háztartások csak részben komplex rendszerek, egy részüknek léte már más munkamegosztási folyamatokhoz kapcsolódik, „A háztartás tehát már ebben az időszakban is inkább tekinthető egy nagyobb rendszer elemének, mint önálló rendszernek” (29). E nagyobb rendszer – ellentmondva számos véleménynek – Faragó szerint nem a hagyományos helyi közösség, hanem egy-egy kisebb településcsoport, amit a migráció és a házasodás „fűznek össze szorosabb szálakkal” (29), így az iparosodás előtt a legkisebb komplex téregység az öt alrendszer összjátékán alapuló, maximum néhány tucat településből álló történeti táj, mely körülbelül hézagmentesen fedi le az adott terület társadalmi, gazdasági, kulturális és ökológiai valóságát.

A következő, a házasságkötéseknek az egyes hónapokhoz kapcsolódó szabályszerűségeit taglaló tanulmány² szintén bőséges szakirodalmi áttekintéssel indul; itt az idő rétegeinek elkülönítése illetve az idő története a kiinduló probléma. Miként mérhetőek a hosszú távú társadalmi változások? – teszi fel a szerző a kérdést. A történeti statisztika alapproblémája ugyanis, hogy csak az árakról/bérekről és a népesség számáról rendelkezünk folyamatos adatokkal, ezek viszont nem eléggé érzékeny mutatók, szemben az anyakönyvekben találhatóakkal, melyek „egyszerű” adatok ugyan, mégis számos érdekes összefüggés olvasható ki belőlük, mint pl. a házasságkötések esetében. Pusztán az anyakönyvekre (illetve ezek már meglevő feldolgozásaira) támaszkodva egy sor fontos következtetéshez juthatunk: a gazdasági-társadalmi modernizáció és az ezzel párhuzamos szekularizáció hatására a 19. század végétől csökkent a

2 A házasságkötés kalendáriuma a 18. században. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. 34–62. /In: Faragó Tamás (szerk.) *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján előadások anyaga (Mályi 1992. dec. 15–16.) 1994. – Studia Miskolciana I. 61–87./

házasságkötés szempontjából tiltott időszakok betartásának jelentősége, a két világháború közötti időszakban eltűnt az őszi–téli házasságkötési csúcspont is, majd az 1960-as évektől a szabadságolások rendjéhez igazodva, nyárra tolódott. A városokban tapasztalható házasságkötési ciklus már a 18. század végétől kissé eltér a falvakétól, kevésbé követi a mezőgazdasági munkák ritmusát, míg felekezeti jellegzetesség, hogy a 19. században még a protestánsok is betartják a hagyományosan tiltott ünnepeket. A vallási hagyományok visszaszorulása csak a 20. század elején kezdődik meg, s a falvakban egészen az 50-es évekig jellemző marad a házasságkötés szezonális jellegének hagyományos rendje. Ezzel szemben a zsidóságnál már az 1880-as évektől megfigyelhető az a minta, ami a keresztény urbánus társadalomnál először csak az 1920-as évektől jelentkezett: a házasságkötések számának éves megoszlásában már nincsenek kiugró időszakok. Az esküvő napját vizsgálva a mindig és mindenütt tiltott pénteket leszámítva meglehetősen nagy szabadság uralkodott, a ma megszokott szombati nap csak a 20. század közepétől vált általánossá. Az életkor alapján a nők esetében Faragó Magyarországon három házasságkötési mintát különít el: korait, mikor a nők átlagos életkora az első házasságkötéskor 19–20 év (Palócföld, Kárpátalja, Dél-Magyarország), egy a 21–22 éveseket takaró későbbit, mely Nyugat-Magyarországot és a Szepességet jellemezte, és végül a nyugat-európaival megegyező (23–24 év) modellt, amely az olyan – főleg német népességű – nagyvárosokban fordult elő, mint Sopron vagy Pest-Buda. A férfiaké ugyanezt a három modellt követi, csak két évvel felfelé eltolva. A falu–város különbségek a házasságok gyakoriságát tekintve is jelentősek voltak. Míg az iparosodás előtt vidéken gyakorlatilag teljes körű volt a házasságkötés, addig a városokban mindkét nem 10–15%-a hajadon, illetve nőtlen maradt. Az első világháborút követően válik aztán a felnőtt népességen belül csaknem teljes körűvé a házasság intézménye. A szerző végkövetkeztetése, hogy a házasságkötéseket illetően Magyarországon több regionális minta volt jellemző. A házasságkötések szokásrendszere az 1880–1960 közötti időszakban folyamatosan alakult át, ami jól mutatja azt is, hogy a mentalitást érintő társadalmi folyamatok jóval lassabban mennek végbe, és nem köthetők közvetlenül a politikatörténetből ismert cezúrákhoz.

A blokk harmadik írása,³ amely a falusi társadalom rétegződésének problémáit taglalja, a pilisi régió kutatásához készült utótanulmány, vagy inkább töprengés. Töprengés, mert a történeti társadalom népet osztályozni kívánó kutató óhatatlanul szembekeverül az elnevezések és a tartalom problémájával, ami olyan triviálisnak tűnő kérdéseket is csak nehezen tesz megválaszolhatóvá, hogy ki tekinthető például parasztnak. Faragó csak a magyar irodalomból öt markáns – s külön-külön védhető – meghatározást ismertet, de ha sikerül is az egyik mellett lehorgonyozni, akkor további kérdéseket vet fel, hogy minek is tekinthető az így előállt 'massza': „rendnek”? „rendi osztálynak”? vagy „rendnek, ami több osztályból áll”? Ha a korrekt fogalomhasználat támasztotta második akadályt is sikerrel vettük, akkor egy további problémával kell még szembenézni: a használt kategóriák vagy túl homogénnek láttatják a valóságot, ha viszont több forráscsoport áll rendelkezésre, akkor az árnyaltabb kép megalkotásához a forrásokban előforduló elnevezések sokféleségének és összeegyeztethetőségük

3 *A falusi társadalom rétegződéséről. (Töprengések egy történeti rétegződésmódel megalkotása közben).* 63–88. /In: Szociológia (17) 1987/3. 382–395./

problémájával kell megküzdeni. Az egyik végkövetkeztetést, annak a felismerésnek jelentőségét, hogy a marxista osztályfogalom a történeti társadalomkutatásban eredményesen nem alkalmazható, egyrészt saját korához és kontextusába illesztve is értékelni kell. Tény, hogy Faragó a marxista módszerrel szemben foglal állást, ugyanakkor a nagy „rivális”, Weber fogalomkészletét és elméleti rendszerét is kritikában részesíti. A társadalmi rétegződés Faragó saját definíciója szerint az, mikor „a társadalmi különbségek részben hierarchikusan, részben nem hierarchikusan különbség-csoportokba rendeződnek, s ezek kapcsolatrendszere alkotja a társadalmi rétegződés rendszerét” (70). Az egyenlőtlenségi rendszerben egy-egy személy különböző státusokkal is bírhat (státusinkonzisztencia, vagy Faragó megfogalmazásában: „státus-következetlenség”), viszont „a rétegződés rendszere nem statikus, hanem dinamikus, térben időben változó történeti jelenség” (72). Mindez kutatási gyakorlatba történő átültetéséhez a rétegtípusú tényezőket kell megvizsgálni, melyek közül a magyar, de a nemzetközi történeti irodalom is rendszerint csak kettőt-hármat említ (vagyon helyzet, jogi státus, foglalkozás), noha ennél jóval több van. A szakirodalmi összefoglalót olvasva viszont hiányoltam a nyugat-európai társadalomtörténetnek a klasszifikáció problémájával kapcsolatos megfontolásait, mert ha más-más jelentéssel bíró és elnevezésű csoportokra is, de a ’60–’70-es években éppen a kvantifikálást elősegítendő, rengeteg ilyen jellegű munka született.

A parasztság Magyarországon nem osztály, hanem „korszaktól, helytől függően több-kevesebb mértékben rendi jelleget mutat” (81). Nem vált renddé olyan tiszta formában, mint Svájcban és Svédországban, de az orosz és balkáni minta sem volt jellemző: „rendi jegyeket hordozó helyzetét a 19. század első évtizedeire majdnem teljesen kodifikálták [...]. Végleges renddé válására azonban a feudális társadalmi struktúra bomlása közepette már nem kerülhetett sor.” (82). Mivel az írás alapvetően tájékozódó jellegű, a felmerült kérdéseket Faragó nem kívánja minden áron megválaszolni, csak a figyelmet szeretné felhívni rájuk, különösen kettőre: (1.) A modellnek tükröznie kell a státussal kapcsolatos jellemzőket, (2.) egy olyan, összetett modell szükséges, mely sok réteget és csoportot képes magában foglalni. Ugyanígy megszívlelendő észrevétel, hogy az effajta kutatásnak mellőznie kell kész modellek átvételét, mert ezek a publikációk tanulsága szerint felemás vagy félrevezető eredményeket hoznak. Így a szerző, bár e szavakat egyszer sem írja le, kimondatlanul is a sajátos kontextust előtérbe helyező, az antropológiai–mikrotörténeti megközelítéshez hasonló szempontrendszert érvényesít kutatása(i) során.

A blokk negyedik tanulmánya az 1838-as dunai árvíznek a Szentendrei-sziget három falujában tett hatásait elemzi.⁴ A főleg szőlő- és gyümölcstermelésből élő Pócsmegyer, Monostor és Tótfalu lakosai a lehetőségekhez képest igyekeztek felkészülni a várható árvízre, valószínűleg ennek tudható be, hogy még az ingatlanokban leginkább károsodott részekben is viszonylag kevés eszközkárt jegyeztek fel. Faragó hipotézise itt az, hogy bármennyire is ellenőrizhetetlen a kárlisták forrásértéke, mégis kiindulópontjaul szolgálhatnak egy, a helyi társadalmak rétegződését tanulmányozó vizsgálatnak. A veszteségeket egyéb források bevonásával elemezve kitűnik, hogy a

4 Az 1838. évi árvíz a szentendrei-sziget falvaiban. 89–136. /In: Faragó Tamás (szerk.) *Pest-budai árvíz*. FSZEK Budapest, 1998. 281–346. – Fejezetek Budapest múltjából 4./

demográfiai csapás inkább jár együtt a zsellér státussal, vagyis az ilyen jellegű csapások a jobbágyoknál kevésbé fordultak elő. Következtetései egybecsengenek az egyéb tanulmányiban publikáltakkal: a halál és a betegségek jobban veszélyeztették egy-egy család státusát, mint az ingó és ingatlanvagyonban esett kár. A vagyoni helyzetet a társadalmi helyzetre vetítve ugyanakkor azt az érdekes eredményt kapjuk, hogy háztulajdona értékét tekintve számos zsellér státusú kimondottan gazdagnak számított, ami azt mutatja, „hogyan a ház mint tartós vagyontárgy kevésbé rugalmasan tükrözi egy-egy háztartás pillanatnyi státusát és vagyoni helyzetét, szemben a felszerelési tárgyak [...stb. – H. G. K.] szegényes vagy gazdagabb voltával” (117). Figyelemreméltó, hogy az árvízben elpusztult háztartások kerekén 75%-a nem tesz említést terménykár-ról, amely alapján feltételezhetnénk, hogy e települések lakossága a szőlő és gyümölcs monokultúrája miatt már a piacról szerezte be kenyérgabonáját, mégis talán az a valószínűbb, hogy kora tavasszal már nem bírtak semmiféle tartalékkal, s a kenyérhiány általános volt.

Érdekes megoldás, mikor Faragó a 77 károsult háztartás esetében a kárösszeírásokban fennmaradt, a háztartásfőt minősítő 100 jellemzést (jelzőt) (= 100%) elemzi. Hét jelző negatív értelemben vonatkozik a munkaintenzitásra, míg 79 esetben a károsult dolgozó, szorgalmas voltát emelik ki. Mindebből a szerző azt a – szerintem meglehetősen bizonytalan, területileg legalábbis nem általánosítható – következtetést vonja le, hogy a parasztok szorgalma már a jobbágyfelszabadítás előtt is létező tényező lehetett (ami ha igaz is, semmiképpen sem feleltethető meg – ahogy akkoriban mondták – az „okszerű” gazdálkodásnak). A tanulmány általános megállapításokkal zárul, melyek elgondolkodtatóak a mai olvasó számára: „Az a benyomásunk, hogy a kor embere rákényszerült arra, hogy együtt éljen a csapásokkal és a katasztrófákkal. Többé-kevésbé természetes lehetett számára, hogy felnőtt korának eléréseig egyik szülője meghalt, 10–15 évenként közösségén végigvonult egy-egy tömeges halálozást okozó járvány és élete során legalább 2–3 árvízzel, tűzvészrel, marhavésszel is szembekerült.” (125)

A kötet következő tanulmánya a Duna túlsópartjára vezeti az olvasót: Szentendre városfejlődéséről, pontosabban a város hosszú ideig tartó stagnálásáról közöl tömör vázlatot.⁵ A helyszín kiválasztása mellett szólt, hogy egy (1.) hanyatló várossal van szó, mely (2.) egy kevésbé kutatott bortermelő vidéken fekszik, ugyanakkor (3.) Budapest történetének árnyaltabb ismerete is megkívánja a környezet vizsgálatát. A 17. század végén az elpusztult faluba érkezett szerbek szőlőműveléssel kezdtek foglalkozni, s ennek, valamint a török területek felé irányuló kereskedelemnek köszönhetően virágzó faluvá vált. A fejlődés azonban erősen függött a török exporttól. A környéken az általános szőlőtermesztés miatt a bort nehezen lehetett eladni, s ebből kifolyólag a régió települései egymásnak inkább konkurensei voltak, ami gátolta a kistáji munkamegosztás kialakulását. Mindezek miatt a 18. század végén Szentendre fejlődése megtorpant, s egy egész évszázadnyi stagnálás, illetve hanyatlás következett. Ez különösen jól megragadható a népességfogyás mértékén keresztül: 1770–1850 között 30%-os

⁵ *Városfejlődés a török kiűzése után: egy elhibázott városszalapítás példája. (Szentendre virágzása és hanyatlása 1690–1900 között).* 137–150. /Urban Development After the Turkish Wars in Hungary: A Case Study of a Mistaken City Foundation. In: Jan de Vries – Myron Gutman (eds.) *The Dynamics of Urban Decline in the Late Middle Ages and Early Modern Times*. Bern 1986 – 9th International Economic History Congress./

volt a népességsökkenés. Az esetleges gazdasági továbblépést (vö. „Gründerzeit” a fővárosban) az 1880-as évek filoxérája törte derékba: az 1873-ban még 1200 hektárnyi szőlő tíz év múlva 46 hektárra zsugorodott. A település társadalmi szerkezete azonban mindezek ellenére egészen a 20. századig majdnem változatlan maradt: a szerb származású helyi elit korábban felhalmozott vagyonának köszönhetően egészen eddig képes volt az irányító pozíciók megtartására, bár számarányukat tekintve már ezt megelőzően kisebbségbe kerültek.

A kötet második, ’család-blokkjának’ kezdő tanulmánya ismét egy tájékozódó-szintetizáló írás,⁶ amelyben Faragó a nagycsaládhoz, illetve egyéb rokoni közösségekhez (törzs, klán, nemzetség, szept) köthető nemzetközi és hazai terminológiát, valamint magyarországi típusaik problémáit járja körbe. Sajnos a történeti demográfia honi helyzete miatt a közel 20 éve született tanulmány egyik alapkérdésére ma is érvényes a szerző válasza. „Lehet-e rekonstruálni a kétszáz évvel ezelőtti magyar rokonsági rendszert?” – teszi fel a kérdést, amit rövest meg is válaszol: „a kutatások jelenlegi állapotában aligha” (187). Ehhez elengedhetetlenül szükség van a vonatkozó 18. századi források feldolgozására, mert az ezt megkerülni próbáló, valamely utolsó leírt állapotot a múltba visszavetítő, a terminológiák nyelvészeti szempontú elemzésével kacérkodó kísérletek tudománytalanok. Bár az 1983-as keltezésű tanulmány a megváltozott, pozitív irányba mutató folyamatokat említve optimistán zárul, mára világossá lett, hogy a család- és háztartáskutatók következő nemzedékeinek még bőven lesz tennivalójuk.

Faragó Tamás egykori doktori disszertációja, mely a 18. század végi – 19. század eleji magyarországi paraszttársadalmat vizsgálja, 1975-ben készült el és 1977-ben jelent meg.⁷ A kötet legvaskosabb írásának célja, hogy a meglévő adatok alapján átfogó képet kapjunk a korabeli háztartás és társadalom összefüggéseiről, melyet a későbbiekben egy-egy település népességének demográfiai struktúráit feltáró ’mélyfúrások’ segítségével tovább kell árnyalnunk. Forrásai a józsefi népszámlálás anyaga, majd az 1804-től rendelkezésre álló nem-nemes összeírások, kiegészítve az 1828-as összeírással. Mivel a társadalom peremcsoportjai mindig alulregisztráltak, így a szerző csak a 18. éven felüli férfi népességre vonatkozó adatokkal dolgozott. A kutatás fő kérdései, hogy (1.) jellemezték-e regionális különbségek a korszak nem-nemesi háztartásait, (2.) milyen volt a nem-nemesi társadalom struktúrája, valamint hogy (3.) a háztartási struktúrák különbségei összefüggésben vannak-e a társadalmi struktúra változásaival és regionális eltéréseivel. Faragó az elsőt a félrevezető háztartáslétszám helyett a források nyújtotta lehetőségekhez igazodó házas férfiak, illetve a felnőtt fiúk és vők arányán keresztül kívánja megragadni. Eredményei szerint a vizsgált időmetszetben nőtt az összetett háztartások aránya, de nem állítható, hogy a nagycsalád intézménye általánosan elterjedt lett volna Magyarországon. A nagycsalád létét sejtető házas férfi arány (1,14 férfi/háztartás) elsősorban az ország déli területeit és néhány felvidéki vármegyét jellemezte, míg az Észak-Dunántúl és az északkeleti Kárpátok régiója 0,99

⁶ *Házasság, család, rokonság. (Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján).* 151–193. /In: *Ethnographia* (94.) 1983/2. 216–254./

⁷ *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828.* 194–283. /In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 1977. (3.) 105–214./

alatti értékkel bír. Első ránézésre is kitűnik, hogy az így keletkezett két csoport lefedi az országnak földszűkében levő, illetve földbőséggel bíró területeit: az összetett háztartások elsősorban a birtokos jobbágyság körében alakultak ki, a föld elaprózódásának megakadályozására és a munkaerő jobb kihasználásának elősegítésére. A nagycsaládos szerkezet térnyerése mögött tehát gazdasági és demográfiai okok húzódnak, az nem valamiféle középkorból fennmaradt nemzeti szerkezet maradványa. E hipotézis alátámasztására Faragó azt vizsgálja meg, hogy a korszakra nézve bizonyítható-e olyan nagymértékű elszegényedés, azaz zselléresedés, ami a háztartásoknál a nagycsaládos formáció elterjedésének irányába hatott, és ha igen, akkor milyen ütemben, országosan vagy regionálisan jelentkezett-e. A nem-nemes összeírások alapján arra jut, hogy „A parasztok [értsd: telkes jobbágyság – H. G. K.] száma és aránya a 19. század elején tényleg csökkenésnek indult, de a várakozással ellentétben ezzel párhuzamosan nem a zsellérek aránya emelkedett meg, hanem a háztartásokban élő 18 éven felüli fiúk és vőké.” (239). Így Faragó már a 18. században is nagyszámú zsellér jelenlétét feltételezi: „az időszak magyarországi falusi társadalmát inkább a stagnálás, illetve az igen-igen lassú lefelé mobilitás jellemzi, mint a rohamos elszegényedés” (240). A 18. század végi relatív túlnépesedés hatására a birtokos parasztság egyrészt közvetlenül is élt a születésszabályozással, másrészt közvetetten háztartásai kiterjesztésével válszolt. Ez lassította a birtokdifferenciálódást, illetve fenntartotta a hagyományos paraszti világot. S bár a szerző csak az ország fejlettebb területeit tekintve emeli ki az ezzel ellentétes irányú polgárosodás hatását, véleményem szerint, ha a polgárosodást nem civilizálódásként, hanem gazdasági átalakulásként értelmezzük és a kommercializáció, valamint a protoindustrializáció elméleteit hívjuk segítségül, úgy annak jelentőségét még az ország szegényebb területeit tekintve sem szabad lebecsülni (vö. paraszti árucseré).

A következő tanulmány a 'Pilis-kutatás' összefoglalóját nyújtja.⁸ A szerző az egykori pilisi járás 8 faluját (horvát, szerb, magyar, szlovák és német falvak) egy 1747-es összeírás alapján kutatta. A háztartásokat a félrevezető generációk szerinti felosztás helyett a laslett-i tipológia szerint vizsgálja. Első lényeges megállapítása, hogy a német parasztok kb. 80%-a él nukleáris családban, a magyaroknál és szlovákoknál 50%, míg a délszlávoknál egyharmadnál kevesebb ez az arány. A kiterjesztett háztartásokban a német parasztság körében legkevesebb a rokon háztartás tag, és ők is jobbra elsőfokú rokonok (idősek), míg a délszlávoknál a háztartásfővel főleg másod-harmadfokú rokonai éltek együtt. Az egyén életciklusát tekintve a teljes körű házasság volt általános valamennyi népcsoportnál, de itt is jelentős etnikumfüggő különbségeket találunk. A délszlávoknál a korai házasságkötési modell, míg a németeknél a nyugat-európai késői modell érvényes. A magyarok valahol a kettő között helyezkednek el. A németek esetében a házasság egyben azonnal vagy nem sokkal később új háztartás alapítását is jelenti, a magyarok-szlovákoknál ez csak ritkán következik be, míg a délszlávoknál soha. Ennek megfelelően utóbbiak válnak legkésőbb (akár 60 év felett) teljes jogú háztartásfővé, míg a német háztartásfők jelentős része 60-as éveik elején

8 A család- és háztartásszerkezet mintái különböző nemzetiségű Buda környéki falvakban a XVIII. század közepén. 284–295. /In: Hofer Tamás (szerk.) *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülés szak előadásai*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1984. 239–256. – Antropológiai írások 8–10./

visszavonul, s birtokát, annak művelését örököseire hagyja. E meggyőző együttállások ellenére is megszívlelendő a szerző figyelmeztetése: az etnikumfüggő demográfiai jelenségek száma meglehetősen behatárolt, és az adott etnikumhoz közvetlenül nem kötődő tényezők is befolyásolják a háztartás szerkezetét (itt pl: betelepülés ideje, a mezőgazdasági művelés módja).

A kötet utolsó blokkját Szabó István *Jobbágyok – parasztok* című posztumusz kötetéről, illetve Wellmann Imre *Magyarország népességének fejlődése a 18. században* című, a 'tízkötetesben' megjelent tanulmányáról írt recenziók⁹ és két, eredetileg előadásként elhangzott írás¹⁰ alkotja. A recenziók kevésbé a tárgyuk, inkább a mindkettőben megfogalmazott szemléletbeli továbblépés igénye miatt még mindig időszerűek és érdekesek. Bár az elsőben megfogalmazott, a társadalomtörténet egyetemi jelenlétét hiányoló – s az eredetiben a *Tiszatáj* egykori szerkesztő-cenzora által következetesen kigyomlált (a húzott részek kiemelve) – sorok mára már szerencsére nem aktuálisak, attól még messze vagyunk, hogy a történettudomány a társadalomtörténet szempontjait, mintegy magától értetődőként automatikusan érvényesítse. Faragó hasonló észrevételeket tesz Wellmann Imre írása kapcsán is, csak itt szűkebb szakterülete, a történeti demográfia szempontjából. Kifogásolja, hogy egy kézikönyvnek szánt sorozat vonatkozó fejezetében a két világháború közötti népességtörténeti szemlélet uralkodik ('mennyien voltunk?'), amely nem vesz tudomást a történeti demográfia szempontjairól, sem a hazai kutatások eredményeiről (milyen volt a népesség demográfiai struktúrája?).

A *Magyarország helységnévtára* című írás tudománytörténeti szempontból érdekes: a történeti helységnévtár keletkezését és előkészítésének munkálatait tárgyalja, egy megtört kutatócsoport erőn felüli vállalkozását a 70–80-as évek Magyarországon. A *történeti statisztikáról* című tanulmány a kvantifikáció lehetőségeit és zsákutcait boncolgatja. Ez utóbbi írást nem érdektelen alaposabban is megnézni, mert a posztmodern kételkedés és az ún. narratív fordulat óta a 'számolós' és kategóriákkal dolgozó eljárásokra eléggé 'rájár a rúd', ugyanakkor egyes itthoni vélemények szerint Faragó Tamás a kvantifikáció egyik 'apostola', akit az ellenérvek sem képesek 'jobb belátásra' bírni. De mit is mond önmaga minderről? Faragó a kvantifikálást, s a statisztikai módszerek használatát olyan eszköznek tartja, ami bizonyos esetekben vagy kérdésköröknél egyszerűen szükséges, ha a kutató nem akar nagyon melléfogni. „Amiről ugyanis beszélni szeretnék, az egy történetírói szemlélet és ennek bizonyos módszertani követelményei” (320). Az alkalmazás lehetőségeit áttekintve arra hívja fel a figyelmet, hogy a kvantifikációhoz társul „szemlélet a történetírást az erősen szubjektív artisztikus eseménytörténeti történelemfelfogástól egy kicsit az egzaktabb, szakszerűbb, tudományosabb irányba tolta el” (324). Jürgen Kockával egyetértve úgy véli, hogy hamis az a szembeállítás, mely a fő törésvonalat a kvantitatív és kvalitatív módszerek között kívánja láttatni. A határ nem itt, hanem a historicisták és a mindkét megközelítésre

⁹ *Parasztágtörténet és történetírás. (Meditációk Szabó István tanulmánykötetének kapcsán)* 296–307. /In: *Tiszatáj* (31.) 1977/10. 76–80/; *Óbor új palackban? (Népességtörténet a „Magyarország története” IV. (1686–1790) kötetében.)* 332–340. /In: *BUKSZ* (3.) 1991/3. 323–327./

¹⁰ *Magyarország helységnévtára, 1790.* 308–319. /In: Somfai Balázs (szerk.) *A Dunántúl településtörténete VI. (XI–XIX. század)* MTA PAB–VEAB Veszprém, 1984. 165–176./; *A történeti statisztikáról.* 320–331. /In: Solymosi László – Somfai Balázs (szerk.) *A Dunántúl településtörténete IX.* Veszprém, 1990. 279–289./

egyaránt nyitott elmélet- és problémaorientáltak között húzódik. „A kvantifikáció valójában elsősorban szemlélet, amely nem kvantitatív anyagon is használható és használendő. [...] nem képez alternatívát a hagyományos történettudományi módszerekkel szemben, hanem azokkal együtt kell művelni. Nem helyettesítheti [...] a hagyományos forráskritikát – sőt, számos esetben annak a korábbinál is pontosabb végrehajtását követeli meg” (325). A kvalitatív és kvantitatív történetírás közötti ’kibékíthetetlen’ ellentétnek tehát nyoma sincs, sőt!

Írásom végén röviden a könyvről mint kiadóval bíró nyomdai termékről is kénytelen vagyok szólni. A kiadó, nevéhez kevéssé méltóan, a rábízott tartalmat, amely erre nagyon is rászolgált volna, bizony nem öltöztette ’bíborba’. A kezdetleges tipográfiához amatőr nyomdai előkészítés és felületes olvasószervezés társul (a részletektől eltekintenek). A legnagyobb felelősség a nyomdát terheli (közvetve természetesen a kiadót is): az igen gyenge minőségű, festékhányos mátrixnyomtatóra emlékeztető kivitel nemcsak a szerzővel szemben méltatlan eljárás (amit magára valamit is adó könyvpiaci szereplő nem engedhet meg magának), hanem az olvasót is joggal teszi morcossá. Az előbbi hibákat csak tetézi, hogy a tanulmányok első megjelenési helye a tartalomjegyzékben utolsó tételként ugyan szerepel (343–344), a kötet végéről viszont kimaradt.

Zárszóként csak azon reményemnek adok hangot, hogy a történeti család- és háztartáskutatás területén alkotó magyarországi kutatók, akik közül eddig senki nem jelentkezett önálló kötettel, már a közeljövőben újabb munkákkal lepnek meg bennünket.

Írta: Horváth Gergely Krisztián

Marcus Binney: Town Houses. Evolution and Innovation in 800 Years
of Urban Domestic Architecture

Consumer Books Limited, London, 1998.

Az építészet legősbibb feladata, hogy lakhelyet és otthont biztosítson az emberek számára. Mégis az építészettörténet csak abban az esetben foglalkozik családi házak, sorházak, villák vagy bérházak történetének megírásával, ha az egy nagy formátumú mester munkája. Pedig minden lakóház gazdag információkkal szolgál építészeti nyelvezetén keresztül. Megjeleníti tulajdonosa anyagi és társadalmi helyzetét, visszatükrözi a kor technikai-gazdasági színvonalát, az uralkodó ideológiát és közízlést, és így kiválóan alkalmas nemcsak művészettörténeti folyamatok, de tágabb összefüggések megrajzolására, a korabeli életmódtörténet kiegészítésére. Az egyes korok és vidékek tipikus házaiknak nagy része háborúk és tűzvészek, vagy átépítések és bontások áldozatává vált. Néhány városrekonstrukciós kísérleten kívül nem fordított rájuk figyelmet a műemlékvédelem sem, mely csak az építészeti kreativitás csúcsaira: katedrálisok, templomok és kastélyok megőrzésére koncentrált. Marcus Binney *Városi házak* című könyve ezért azt tűzte ki céljául, hogy kevésbé ismert, de művészi kivitelű lakóépületek bemutatásával hívja fel a figyelmet a városi múlt még meglévő értékeire és azok megővására.

Marcus Binney kiváló építészettörténész, író és újságíró, a műemlékvédelem vezető alakja Nagy-Britanniában.¹ A *városi házépítés 800 éves fejlődése és újjátása* alcímet viselő könyve öt nagy fejezetben több mint 120 lakóházat mutat be a nyugati világ városaiból az 1200-as évek román stílusú épületeitől napjaink üveg és acél szerkezetéig. A cím azonban nem pontos. Az elemzett épületek nagy része ugyanis egyetlen háztípus: az Angliában olyannyira gyakori sorház kategóriájába tartozik. Az időrendben haladó, de topográfiailag ugráló, különálló fejezetek kettő, ritkábban négy oldalon keresztül írnak le egy-egy épületet, ami nem teszi lehetővé az épülettípus evolúciójának felvázolását. Binney a bevezetőben (*Lost and saved*) elmondja, hogy nem is ez volt a célja, hanem hogy rámutasson arra a változatos és leleményes formavilágra, mely a városi élet óhajai és a helyi emberek igényeinek kielégítése következtében jött létre. Az igényes fotókkal gazdagított könyv vizuálisan rajzolja meg a városi ház fejlődését, érzékennyé téve olvasóját az egyes korok és nemzetek építészeti sajátosságaira.

Az európai örökség részeit (Krakkó) és eddig feldolgozatlan épületeket egyaránt megjelenítő könyv egy személyes válogatás eredménye, melyből sok egyenrangú lakóház maradt ki, és amit a szerző munkásságából adódóan az angolszász példák túlsúlya jellemez. Az író sokoldalú figyelmének köszönhetően az egyes fejezetek igen változatosak: Binney egyszer az építés, máskor a restaurálás történetét meséli el részletesen, hol az építész (Charles Merchant, Leonhard Weidmann, Thomas Pidcock), hol a lakókat (a festő Mario De Maria, a librettóíró Schwenk Gilbert, Theodeore Roosevelt) helyezi a középpontba, attól függően, melyiknek volt nagyobb jelentősége az architektúra létrehozása szempontjából. Gyakran felhívja a figyelmet az épületekről szóló korábbi mun-

¹ A szerző főbb művei: Chateaux of the Loire, Glyndebourgh, The Building of a Vision, The Chateaux of France. A The Times építészeti tudósítója; alapító tagja a Brit Örökség Megővése nevű szervezetnek, mely számos történelmi értékű házat mentett meg a pusztulástól, és a Nemzeti Örökség Emlékei Alapítvány létrehozásához vezetett. Binney nevéhez fűződik egy 39 részes tévésorozat elkészítése is, Európa kiemelkedő lakóházairól.

kákra, de idéz a tervezőktől vagy a lakók tapasztalataiból is. Ismerteti a telkek méreteit, az építés vagy a lakbér költségét, a berendezés jellegzetességeit. Szabályrendeletek, műemlékvédelmi törvények és folyóiratok ízlésformáló hatásait elemzi. A szerző számos városlátkép, homlokzat, enteriőr és építészeti részlet, valamint alaprajz és metszet segítségével illusztrálja a könyv fejezeteit. Az öt legérdekesebb épületnél kétoldalas hatalmas keresztmetszeteken adja meg a helyiségek funkcióit, ami azonban zavaróan hiányzik az alaprajzok esetében.

Az első fejezet a középkori mesterek, a második a reneszánsz és a barokk munkáit tárgyalja. Furcsa ellentmondás, de ezek a házak leggyakrabban annak köszönhetők megmaradásukat, hogy az idő múlásával a település elveszítette jelentőségét, és így épületei „zavartalanul” pusztulhattak a restaurálásig. A Dee folyó eliszaposodása eredményeképp maradtak meg Chester középkori sorházai; a 30 éves háború, majd a 19. századi romantikus költők és festők lelkesedése következtében az egykor szabad birodalmi város, Rothenburg ob Der Tauber reneszánsz lakóházai. Máshol megúszták az átépítést azzal, hogy a régi szerkezetre vakolat és stukkó került, ami alól ma előkerültek a favázás homlokzatok és a festett fa mennyezetek. Bár a középkori házak közös jellemzője, hogy egy épületben egyesítették a lakó funkciót a tulajdonos ipari-kereskedelmi tevékenységével, – a földszinten bolt vagy műhely, az emeleten a lakás kialakításával – mégis az eltérő történelmi és földrajzi sajátosságok oly más megoldásokat eredményeztek, mint amennyire különböznek Velence gótikus palotái Rouen favázás házaitól.

A kisebb firenzei paloták című fejezetben a szerző sok apró és érdekes információval szolgál a reneszánsz korából. Megtudhatjuk például, hogy 1389-ben a város elrendelte, hogy az addig kedvelt pietra serena kőfajta helyett a külvárosban bányászott keményebb követ: a pietra fortét alkalmazzák a palazzók homlokzatainak kialakításához, ami hozzájárult a durva rusztikáció divatjához. A díszítetlen kő városának szerették volna látni Firenzét a 19. század puristái is, melynek hatására eltűntek a még meglévő festett homlokzatok. Kevésbé ismert, hogy a polihisztor Giorgio Vasari nemcsak festő, építész és életrajzíró volt, de mint homlokzatfestő is hírnevet szerzett magának a Palazzo Almeni és a Palazzo Ramirez külső dekorálásával. A firenzei paloták nehéz kőmunkái és erőteljes párkányai inspirációt adtak a 19. századi bankok és középületek, de még a sorház alakjának kialakításához is. Binney figyelmet fordít az építészeti formák adaptálására, és zárójelbe tett oldalszámokkal tesz utalásokat a könyvben található épületek kölcsönhatásaira. Így a Palazzo Uguccioni kettős oszlopai és szemöldökpárkányainak rendje John Wood 1754-ben megkezdett bathi Circus-án, míg a durván megmunkált földszinti homlokzat a New York-i „Barnaköves” házakon ismétlődött meg a 19. században (106–111).

A régi párizsi épületek nagy része báró Haussmann városrendező munkájának, a hatalmas bérházakkal szegélyezett boulvárdok kialakításának esett áldozatul. Pierre Le Muet (1591–1669) 1623-ban megjelent könyvének (*Manière de bien bâtir pour toutes sortes de personnes*) köszönhetően mégis rekonstruálhatjuk, milyen volt a francia főváros látképe a 18. századig. A tervezőknek és patrónusaiknak szánt építészeti kalauz 13 különböző méretű ház megalkotásához nyújt segítséget homlokzatok és alaprajzok tervein keresztül. Le Muet hét kategóriába osztotta házait, megadta méreteiket, a szobák elrendezését és emeletenként változó belmagasságát. Legkisebb lakóháza mindössze 1 ablaknyi

széles volt, mindhárom emeletén egyetlen szobával, míg a legnagyobbak 13,7 méteres homlokzata egy 30 méter mély épületet takart. Meglepő, hogy a praktikus építésznél a jó terv és a tartósság mellett már milyen korán jelentkezett a kényelem, az egészséges lakás és a magánszféra biztosításának modern igénye. Ez utóbbit az alapvető funkciójú nappalikon és hálósobákon túl új helyiségek: a garderober (ahol a tulajdonost szolgálai felöltöztethették) és a cabinet (pihenésre és olvasásra használt kis dolgozószoba) beiktatásával érte el. A tisztán elméleti fejezetet Le Muet-nek tulajdonított épületek fotói kísérik, melyeknek közös jellemzője az íves záródású Manzárd-ablak.

A 2. világháború utáni legnagyobb restaurálás történetét a St. Malo-i fejezet ismerteti, ahol a festői szépségű sziget épületeinek 80%-át kellett újból felépíteni. Az amszterdami polgárházak közül a szerző kiemeli Rembrandt (1606) és Van Loon bankár házait, melyek ma múzeumként működve engednek bepillantást a korabeli élet legintimebb színterébe. (A kötet végén pontos címmel az összes látogatható városi ház megtalálható.) A londoni példák közül az Newington Green-i oromzatos cromwelli házakat és a hugenotta takácsok spitalfieldsi sorházait elemzi. A közép-európai építészet jellegzetességeit egyetlen rövid rész, a csehországi Litomerice rokokó házai képviselik.

A neoklasszikus elegancia címet viselő harmadik nagy rész pár soros bevezetője jelzi az új stílustörténeti korszak fő tendenciáit. Franciaországban – ahol az arisztokraták nagy palotái (hôtel) mellett a soklakásos bérházak terjedtek el – a kifinomultság és a kényelemé volt a vezető szerep, mialatt a György-kori angol sorház meghódította az egész angolszász világot. Ennek következtében kitágulnak a könyvben a földrajzi határok, és a városi házak sorába bekapcsolódnak az amerikai (Philadelphia vörös téglás sorházai, a bostoni házsorok) és az ausztrál változatok (Sydney virágornamentikájú öntöttvas erkélyes házai).

Londonban a nemesek nagy része a szomszédjaiktól megkülönböztethetetlen sorházakban élt. Egyformaságuk a gazdag elit által biztosított kölcsönök rendszeréből származott, melynek segítségével az építésszek gyorsan értékesíthető házakat húztak fel a város nyugati irányú terjeszkedésével. Ki gondolná ma a szürke falak láttán, hogy a 3 illetve 4 emeletes klasszikus angol ház aranysárga téglából épült? A földbe sülyesztett alagsorban a konyha, a kamra, a borospince és a szolgák nappalija kapott helyet. A földszintet az utcára néző nagy méretű ebédlő és a könyvtár töltötte ki. Az első emeleten – a legnagyobb ablakok mögött – a nappali és a dolgozószoba, a másodikon a hálósobák voltak megtalálhatók. Minden helyiségben volt kandalló, a tetőn külön kéménnyel. A belső virtuóz része volt az emeletekre vezető balusztrádos lépcsősor. A 18. század végétől megjelent a vízöblítéses WC. A szolgák a padlástérben aludtak, az épület hátsó traktusában 3–4 lovat befogadó istálló állt. A külső fő jellemzője a tolóablak lett, amit Hollandiából vettek át az 1680-as években, és ami Dublintól Minorcáig mindenhol jelezte az angol építészet hatását.

1666 után az építkezések fő szempontja a tűz veszélyének elkerülése volt, melynek szabályait a város két vezető építész: Sir Robert Taylor és George Dance az 1774-es Nagy Londoni Építési Törvényben foglalták össze. Ebben felállították a londoni házak különböző kategóriáit is; ezeket Peter Nicholson illusztrálta 1823-ban megjelent mintakönyvében. Természetesen szigorú kapcsolat állt fenn az egyes fokok, az épület elhelyezkedése és a társadalmi csoportok között. A fejezet izgalmas adalékokat szol-

gáltat a 18–19. század fordulójának világáról: a heti 15 órán keresztül szolgáltató magánvízművek működésétől a méhviasz gyertyák használatának kedveltségéig.

A 19. századi és kora 20. századi eklektika fejezet újdonsága, hogy az építészettörténet oldalain megjelentek a munkások lakóházai és a közös összefogásból született lakótelepek. A Shaftesbury Estate Londonban 1135 családnak biztosított kellemes lakókörnyezetet gótikus stílusú kertes cottage-házaiban, üzletekkel, iskolákkal, fürdőekkel és közösségi házakkal. Az 1872–1877 között felépült városrész lakói – a vízvezeték szerelőtől a hivatalnokig – olcsó bérleti díj vagy hosszú lejáratú kölcsön formájában juthattak hozzá az öt, hat, hét illetve nyolc helyiséges házakhoz.

A könyv legegzetikusabb épületei a San Francisco-i „Festett hölgyek”. A túlradó díszítésű és élénk színű házak érdekessége, hogy fából épültek. 1868 és 1915 között 48.000 faház épült a városban, ami egyrészt az építőanyag olcsóságával, másrészt az azal magyarázható, hogy jobban ellenállt a földrengés pusztításainak.

A brüsszeli sorházak keskeny homlokzatukkal és egy épülecsoporton belüli változatosságukkal erősen különböznek az angol mintáktól. Az elsőt az utcafront szélessége alapján kivetett adó, a másodikat a szerzői jog szigora diktálta. Binney rámutat, hogy a művészettörténeti munkák a belga szecesszió címszava alatt szinte csak Victor Horta Tassel házát tárgyalják, holott számos hasonló kvalitású munkáról lehetne még szólni. Az Art Nouveau kapcsán azonban a szerzőnek pontosabb fejezetcímet kellett volna adnia az eklektikánál.

A záró fejezet a 20. századi modern törekvésekre hoz fel tíz példát a funkcionalizmustól az organikus építészetten keresztül az 1990-es évek high-tech házaiig. Az eddig talán legegzyöntetűbb közös cél: – tágas, meleg, világos és higiénikus lakások – megvalósításakor a legváltozatosabb megoldások születtek. Míg Francois Spoerry St Tropezben egy középkorias halászfalut épített fel, addig Piet Blom egy nyolcsávos út fölött fogalmazta újra a velencei Rialtot Rotterdamban. Giancarlo De Carlo mazzorboi valamint Bruno Taut berlini házainál a szín szerepe a legfontosabb (ez utóbbinál a keleti homlokzat zöldes szürke, a nyugati vöröses barna a reggeli és az esti fényeknek megfelelően); Lifschutz Davidson Londonban az anyagok és szerkezetek újszerű használatára koncentrált. A legbizarrabb belső minden bizonnyal a Martin Cleffmann és Münzmaier építészpáros 8 lakásból álló konstanzi sorházában került kialakításra, ahol a fürdőszoba szerepét a nappali közepén elhelyezett üvegkaszni, az ágyét pedig egy, a plafon alatt felvert sátor töltötte be.

Marcus Binney műve inkább ismeretterjesztő, mint tudományos munka. Ezt jelzi az is, hogy a könyvben nincsenek jegyzetek, a végén pedig szakszótár segíti az építészeti terminológia világában járatlan olvasót. Mégsem hagyható ki a szakirodalmak sorából. Miközben történészek, régészek és művészettörténészek kutatásainak szintetizálásával sok figyelemfelkeltő kultúrtörténeti csemegével szórakoztatja érdeklődő olvasóit, gyönyörűséges városi házaival a hozzáértőknek azt sugallja, hogy rengeteg feldolgozatlan vagy nem kellőképpen értékelt művészi kincsünk vár még arra, hogy elfoglalja az őt megillető helyet építészettörténetünkben és a művészeti albumokban. Ha addigra még lesz miről könyvet írni.

Szerzőink

Pierre Bourdieu (1930–2002) szociológus (A Collège de France egykori professzora)

Brandt, Juliane (1960) történész (Universität Leipzig)
jbrandt@cs-net.de

Csoma Borbála (1976) egyetemi hallgató (PPKTE)
h12656cso@helka.iif.hu

Dunning, Eric (1936) szociológus (University of Leicester)
ed15@le.ac.uk

Hadas Miklós (1953) szociológus (BKÁE)
miklos.hadas@soc.bke.hu

Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus (ELTE Szociológiai Intézet)
hktm@mailbox.hu

Katona Csaba (1971) levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
katona@natarch.hu

Kolář František (1952) történész (Historický ústav Akademie věd České republiky, Praha)
frkolar@volny.cz

Mohácsi Gergely (1974) antropológus, posztgraduális hallgató (Hokkaido University, Sapporo)
mohacska@hotmail.com

Pilkhoffer Mónika (1973) történész, Ph.D. hallgató (PTE BTK)
pilko@index.hu

Szegedi Péter (1973) szociológus, Ph.D. hallgató (BKÁE)
szegedi@mailbox.hu

Timár Attila (1974) történész
atus69@freemail.hu

Zeidler Miklós (1967) történész (ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék)
zeidler@ludens.elte.hu

Contents

Studies

Sport and Physical Culture

Pierre, Bourdieu:	For a Program of the Sociology of Sport	5
Hadas, Miklós:	Gymnastics as a „work intertwined with juvenile enjoyment”. On the historical genesis of masculinity	15
Mohácsi, Gergely:	Beautiful, Strong, Healthy. Leisure time and body culture in Budapest in the first half of the 20 th century	34
Katona, Csaba:	Füred and its guests. A bathing resort and its “society” between the 1840s and 1860s	56
Csoma, Borbála:	Hungarian bathing guests at the Gräfenberg hydropathic establishment. A Czech spa through Hungarian eyes	78
František, Kolář:	The irreconcilable Rivalry of Slavia and Sparta. A Chapter of the History of Czech Football	95
Zeidler, Miklós:	An old playing field in the age of the middle classes – the Millenary Sports Establishment	117
Eric, Dunning:	Sports as a Male Preserve: Notes on the Social Sources of Masculine Identity and its Transformations	140
Szegedi, Péter:	„If I had my bayonet with me, I would stab him through!” Football violence in the interwar period in East-Hungary	155

Survey on the Situation of Social History 2.

Gerhard, Baumgartner (187)	Constantin, Iordachi (190)	Árpád, von Klimó (200)
Jürgen Kocka (202)	Elena, Mannova (204)	

Panorama

Trencsényi, Balázs – Török, Zsuzsa:	A Workshop at CEU. „Changing Historiography in Central Europe – new topics/issues, new methods”	208
--	--	-----

Reviews

Stephen Kalberg:	Max Weber’s Comparative-Historical Sociology – Juliane, Brandt	217
F. M. L. Thompson:	Gentrification and the Enterprise Culture, Britain 1780–1980 – Timár, Attila	226
Faragó Tamás:	Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992) – Horváth, Gergely Krisztián	232
Marcus Binney:	Town Houses. Evolution and Innovation in 800 Years of Urban Domestic Architecture – Pilkhoffer, Mónika	241
Contributors		245
Contents		246
Abstracts		248

Abstracts

Csoma, Borbála: Hungarian bathing guests at the Gräfenberg hydropathic establishment. A Czech spa through Hungarian eyes

The essay presents the life of Hungarian guests at Gräfenberg, the small Moravian-Silesian spa town, where the first cold water health establishment was built. The spa was very popular among the Hungarian nobility and the middle class: apart from the renowned Gräfenberg guests (Miklós Wesselényi, Antal Reguly, Mihály Tompa, Miklós Barabás), members of aristocratic families such as the Szécsényis, Esterházys, Zichys, Andrássys etc. have paid Vincenz Priessnitz, the founder of the spa visits as well. Many relics inform on the presence of Hungarians. Priessnitz's three daughters married Hungarian nobles; Hungarian guests had a monument erected for the great healer, as a sign of their gratitude and appreciation. The monument with the lion is today the symbol of the spa. To enhance comfort, Hungarians founded a hotel, had wells and promenades built for the town, and established a casino, a fencing room and a public park in order to make social life flourish. Their letters serve as important sources of their life at the spa and the process of health therapy.

Hadas, Miklós: Gymnastics as a „work intertwined with juvenile enjoyment”. On the historical genesis of masculinity

Miklós Hadas' text is an excerpt from a book he is currently working on entitled *Sports and Masculinity*. His starting question is this: What explains that until the fall of communism Hungary was among the three most successful nations, proportionate to population, in the history of modern sports movements? He attempts an answer through the study of social dispositions, i.e. long-term behavioural patterns of different social groups. Hadas follows three main paradigms: one is Pierre *Bourdieu's* sociology, whose theory of habitus has exerted a decisive influence upon his views. Nonetheless, contrary to Bourdieu who states that male domination is a universal structural element of all societies, Hadas – in accord with the mainstream canon of contemporary *men's studies* – conceives of hegemonic masculinity as a historically changing phenomenon. The third tradition guiding his work is the theory of civilisation of Norbert *Elias*. A main thesis of Hadas' book is that in the early 19th century masculine passions are channelled into new directions: *fight* aiming at killing the enemy is gradually replaced by more or less civilised *competition*. The chapter published here pictures gymnastics as part of this long-term social process. Its organised rational practice, argues the author, serves the social ascension of the emerging Hungarian bourgeoisie. Furthermore, by contributing to incorporate self-control, discipline and obedience, this pre-sport also generates

revolutionary changes in the everyday life. Gymnastics, therefore, might be considered as an important element of modernity's corporeal basis.

Katona, Csaba: Füred and its guests.
A bathing resort and its "society" between the 1840s and 1860s

Balatonfüred was one of the best-known and most frequented Hungarian bathing resorts during the entire 19th century. Numerous narrative sources inform on the everyday life and the way of living of its guests, but the most telling sources on the society of bathing guests are the bathing lists. A comparison of data from the 1840s and 1860s makes it evident that changes occurring in the overall society are traceable among the lines of bathers as well: Füred was increasingly becoming the resort of the middle classes. However, the 1860s are highly important in the history of the resort from other aspects as well: the development of the middle class bathing resort begins, the transport improves through the railway, bathing guests from distant regions increasingly frequent Füred, consequently the resort gradually loses its regional character that was still strongly present in the Reform Age. By the analysis of the 1840s and 1860s one might risk the statement that contrary to established commonplaces, the true golden age of the resort was in the 1860s and 1870s.

Mohácsi, Gergely: Beautiful, Strong, Healthy.
Leisure time and body culture in Budapest in the first half of the 20th century

The transformation of the human body pervaded Hungarian society after 1st World War, and had consequences on several levels (e.g. health, beauty and sport). Active knowledge of the human body occupied an increasingly central role in public discussions. On the other hand, modernity has given primacy of new social practices (such as vegetarianism, nudism and a wide range of sports) based on the forming urban culture. My inquiry revolves around changing attitudes to the human body in Hungarian society during the pre-war years: the impact of medicalization, the modern social space of leisure, the role of „fashioning” and „hardening” the body in the civilizing process of making mass society out of migrant and working populations and various nationalities. What did it mean to have the opportunity to influence health and illness, beauty and fitness? What values have emerged in society? Which of these transformations have generated new individual strategies and which one contributed to overall societal patterns? These are the questions I address. The article provides further fragments of the history of everyday life and that of modern physical existence in Hungary.

Szegedi, Péter: „If I had my bayonet with me, I would stab him through!”
Football violence in the interwar period in East-Hungary

The study intends to show that Hungarian football in the interwar period did not at all lack violence; actually, the occurrence of several characteristic phenomena was more frequent than today. The 1921 act issued by the minister of internal affairs for controlling football violence had an all-European echo; police could interfere in matches; and by the end of the year spectators were banned from all Budapest matches for an unspecified period of time.

In the period between the two World Wars, in the eastern part of the country only, incidents of different kinds and seriousness have intruded in nearly hundred cases into the order of matches or following the meetings. This region was the most infected area by football violence, the news of which has even reached Paris. The study, based on numerous contemporary reports, presents cases of violence between players, between spectators and also cases in which spectators have attacked opponent players or the referee. Apart from elaborating on the different types of incidents, the study attempts to present who and for what reasons have launched these attacks and also, why the number of violent cases grew exactly after the war. According to the author's hopes, by this, the study will also highlight how the war affected norms of behavior – and will supply an important contribution to the historical embedding of Elias' theory on civilization and Durkheim's theory on anomy.

Zeidler, Miklós: An old playing field in the age of the middle classes – the Millenary Sports Establishment

The study presents the history of the first modern rally field in Budapest, the Millenary Sports Establishment, built in 1896. The field was planned to become the setting for the open-air sports events that were part of the millenary celebrations. According to the initial plans, it was to be dismantled after the end of the year. Still, considering that the capital provided over no other sporting field of similar quality, and that rally sport was developing spectacularly, the field first received temporary maintenance permission and later evolved as the permanent official rally field. Along athletics and cycling, the new sports branch, football was also made a home there. The Hungarian national football team played its national games there between 1901 and 1911, from the beginnings until the completion of the big club stadiums.

Although the field was one of the central sites of the Budapest sport life in the first half of the century, the World War, the world economic crisis and the financial problems arising from the changing popularity of the specific sports branches more than once drove the Millenary, that was supported from time to time by new investors (club associations, profit oriented organizers of competitions, the city council or the state itself) close to liquidation.

Following the 1928 great reconstruction and the bicycle world championship of that same year, athletics and football were slowly squeezed out from the field, the Millenary gradually transformed into a classic velodrom and field races started to attract huge audiences. As a consequence of „one-sidedness”, especially the postwar decline of field cycling and the spreading of television and other forms of entertainment, the importance of the Millenary as a sports field significantly decreased.